

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТАРКОВ Валерій Андрійович

УДК 930.2:398(477)“18/19”

ДИСЕРТАЦІЯ

Джерела дослідження традиційної ігрової культури українців: історія
формування та публікації
(XIX – початок XXI ст.)

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни
03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

_____ В.А. Старков

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Старков В.А. Джерела дослідження традиційної ігрової культури українців: історія формування та публікації (XIX – початок XXI ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, 2021.

У дисертації комплексно досліджена історія формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України. В роботі представлений погляд на цей процес як на послідовне накопичення опублікованої джерельної інформації про колективну традиційну ігрову творчість української людності в тогочасних умовах.

Гра та ігрові явища оточують нас повсякденно і повсякчасно. Традиційні ігри і розваги, які змінюються, іноді до невпізнанності, завдяки інноваціям, утримують в собі традиційні елементи, народжені в глибині віків. Інакше і бути не може, оскільки людина, як антропологічний тип, сформувалась дуже давно і змагання та ігри, які засновані на її фізичних та розумових якостях побутують тисячоліттями, про що свідчать давні ігри ранніх цивілізацій, засвідчені різноманітними джерелами.

Традиційна культура, в т.ч. й ігрова, – переважно сільська культура, яка розвивалася впродовж віків, слугувала основою міської культури і навіть зараз ми спостерігаємо її залишки в багатьох суспільних явищах.

Ігрова діяльність української людності – невід’ємна складова української культури. Окремі ділянки традиційної культури з часом, в більшій, або меншій мірі, поступаються інноваційним явищам, але залишаються субстратом нової культурної реальності. Сучасні родильна, весільна, поховальна обрядовості несуть багато рудиментів традиційних обрядів. Теж саме стосується сучасного громадського побуту, в т.ч. і рекреаційної діяльності людини, суттєву частину якої складає ігрова діяльність людини.

Ігрова діяльність є важливою складовою у виховній справі дітей та юнацтва. В зв'язку з цим виникає необхідність висвітлити різні аспекти саме цієї діяльності, в т.ч. історичний, який дозволяє правдиво відобразити традиційний ігровий і розважальний комплекс української людності. Дослідження історичного аспекту будь-якої проблеми неможливе без відповідної джерельної бази. На вивчення її формування, наявного корпусу та його особливостей, а також інформаційного потенціалу зазначеної бази і спрямоване дане дослідження.

Актуальність розглянутої проблеми зумовлена її соціокультурною важливістю, недостатньою дослідницькою увагою, відсутністю джерелознавчих та археографічних праць, присвячених означеній темі. Вивчення джерел ігрової культури українців, їх аналіз упродовж останніх двох століть значною мірою залишався на маргінесі історико-культурологічних, а ще більшою – джерелознавчих та археографічних студій, не дивлячись на інтенсивність самого процесу створення та публікації відповідних джерел.

Ступінь наукової розробленості проблеми можна охарактеризувати досить однозначно: немає узагальнюючої праці про зазначену джерельну базу, хоча є наукові розвідки з різних її аспектів: історії формування, наявного корпусу бази тощо. Лише в окремих працях та вступних до окремих публікацій джерел йдеться про історіографічні аспекти проблеми і здобутки попередників.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії розглянутий процес формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури і виявлений практично увесь корпус опублікованих джерел і охарактеризовані різні аспекти його походження, розвитку та існування. Показані напрямки як поповнення джерельної бази, так і рекомендації практичного використання результатів дослідження. В зазначеному культурно-історичному процесі в контексті розвитку української етнографії визначені етапи його розвитку, які цілком корелюють

з етапами розвитку української етнографії як науки. За часові віхи етапів розвитку джерельної бази, починаючи з початку XIX ст., визначені ключові публікації ігрових явищ, які слугували основним критерієм за для пропонованих етапів, які підбивали підсумки певного часового періоду й надавали поштовх у розвитку джерельної бази у наступному. Запропоновані такі етапи її розвитку: I. Етап започаткування джерельної бази в часах становлення етнографії як науки (1800 – початок 1860-х рр.). II. Етап розвитку джерельної бази у період українського етнографічного руху 1860-х – 1880-х рр. III. Етап становлення джерельної бази в добу зародження національної етнографічної школи (1890-ті – 1917 р.). IV. Етап розвитку джерельної бази в період Визвольних змагань та українізації (1918 р. – 1933 рр.). V. Занепад української етнографії (30-ті – 40-ві рр. XX ст.). VI. Етап розвитку джерельної бази протягом другої половини XX ст. і дотепер шляхом актуалізації архівних та інших джерел.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають універсальні принципи історизму та об'єктивності, загальнонаукові методи аналізу і синтезу. Історичне джерело є об'єктивною реальністю, яка є носієм достовірних фактів за умов вірного використання засобів наукової критики. Принцип історизму передбачає врахування суспільно-історичних умов виникнення джерел. За необхідності застосовувались описовий (для характеристики конкретних джерел стосовно завдань дослідження), періодизації (для визначення основних етапів розвитку досліджуваної джерельної бази явища, для розмежування окремих етапів та виявлення якісних змін, які відбувалися на цих етапах), статистичний (для виявлення кількісних показників, які ілюстрували позитивну чи негативну тенденцію інтенсивності поповнення досліджуваної джерельної бази) методи.

При визначенні початку XIX ст. як нижньої хронологічної межі дослідження бралась до уваги поява перших, хоча й поодиноких, публікацій джерел з ігрової культури. Хоч археографічна та дослідницька діяльність у цьому напрямі була згорнута на початку 30-х рр. XX ст., традиційна культура

ігор за інерцією продовжувала існувати і відповідно створювалися джерела й пізніше. До того ж, що завдяки архівним пошукам та аналізу археографічних видань вдалося встановити, що деякі джерела, зокрема етнографічні описи усної історії, заносились на паперові та інші носії і зберігаються в архівах та рукописних колекціях бібліотек, а з відновленням незалежності України активізувалось їх дослідження. Це дозволило виявити, дослідити і опублікувати частину з них. Цим і зумовлено визначення верхньої хронологічної межі початком ХХІ ст.

Проаналізована наявна історіографія проблеми. Історіографічне надбання досліджень української ігрової культури складається переважно зі вступних передмов авторів та укладачів “ігрових” збірок, чи то суто “ігрових” збірок, чи “ігрового” блоку у складі комплексної етнографічної праці. Ще у своєму дослідженні 1843 р. К. Сементовський відзначив тих, хто намагався вивчати святкову культуру українців і констатував практичну відсутність публікацій на святкову та ігрову тематику. У подальшому, в процесі поповнення джерельної бази ігрової культури, такі історіографічні сюжети періодично з’являлись.

У дисертації наголошується, що процес нагромадження і розвитку історичних знань у цій галузі, починаючи з перших десятиліть ХІХ ст., спочатку йшов дуже повільно, а згодом, з 40-х років, прискорився, насамперед завдяки праці Костянтина Сементовського “Зауваження про свята у малоросіян”. Це прискорення, хоча і незначне, відбувалось у 40 – 50-ті роки і обумовлено об’єктивними причинами: розвитком науки, зокрема становленням етнографії, заснуванням етнографічних осередків, початком розповсюдження етнографічних програм, насамперед Російського географічного товариства та Комісії для опису губерній Київського навчального округу і появою групи талановитих дослідників, які цікавились святковою та ігровою народною культурою.

Зазначимо, що починаючи з шістдесятих років ХІХ ст. і до початку 20-х років ХХ ст. процес накопичення “ігрових” джерел набув характеру

безперервності. Щороку джерельна база поповнювалась публікаціями з описами та згадками ігор та ігрового елементу обрядовості, причому більшість повідомлень стосувалась ігрового елементу обрядовості, а меншість – безпосередніх ігор людності. У семитомних “Працях етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край...” під орудою П. Чубинського серед нового матеріалу широко використані твори попередників і “Праці...” є найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу й дотепер слугують важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т.ч. ігрової.

Період 1861–1890 рр. був періодом активного розвитку українського етнографічного руху, незважаючи на Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський царський указ 1876 р. Але навіть у таких умовах завдяки зусиллям провідних діячів української культури, які своєю наполегливою працею багато зробили для збереження поступового розвитку української науки, вдалося до початку дев'яностих років збільшити здобутки української етнографії, і в т.ч. у розвиткові джерельної бази дослідження ігрової культури українців і закласти підвалини формування української етнографічної школи.

Важливий внесок у вивчення української культури, в т.ч. святкової та ігрової, внесли польські дослідники. Простежується дві хвилі “ігрових” повідомлень: перших трьох десятиліть (Л. Голембіовський, І. Червінський, В. Залеський, Ж. Паулі та ін.) та трьох останніх XIX ст. (Й. Мошинська, О. Кольберг, І. Коперницький, Й. Шнайдер та ін.).

Наголошується, що передмови В. Горленка до праці С. Ісаєвича “Малоросійські народні ігри околиць Переяслава” (1887 р.) і, особливо, М. Сумцова до праці П. Іванова “Ігри селянських дітей в Куп'янському повіті” (1889 р.) завершили, в основному, історіографічні підвалини вивчення ігрової культури на той час. У подальшому, в наступні три десятиріччя, праці В. Милорадовича, В. Ястребова, В. Іванова, Б. Грінченка, З. Кузелі, Н. Заглади та інших науковців розвинули пошуки в цій царині.

Українське суспільство на межі XIX і XX століть опинилось у складному становищі. Наближення бурхливих соціальних змін, розшарування і політизація суспільства, поступовий занепад традиційної культури не могли не відбитися на загальному стані науки і культури. Після найвищого рівня дослідницької та публікаційної діяльності в галузі етнології, і ігрової культури зокрема, досягнутого у 90-ті роки XIX ст., цей рівень став падати в перше десятиріччя XX ст. і до середини 1910-х рр. суттєво знизився. У різних частинах українського етнічного простору, який розташовувався в різних імперіях, цей процес проходив неоднаково, але з таким же результатом.

У дисертації показано, що етап формування джерельної бази з кінця 1910-х до початку 1930-х рр. виявився, по суті, завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більш ніж у століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, викликаного тимчасовою “українізацією” двадцятих років, на початку тридцятих цей процес був брутально перерваний на тривалий час, а його учасники репресовані.

Публікації діаспорних учених середини XX ст., а також публікації останніх років архівних записів ігор і розваг різних статево-вікових груп населення України, які були актуалізовані в наш час, суттєво доповнили корпус джерел вивчення традиційної ігрової культури.

Подальший розвиток джерельної бази пов’язується з актуалізацією (архівні пошуки та публікації) “ігрових” матеріалів XIX – початку XX ст., які знаходяться в різних архівах і які почали видаватися напередодні та після проголошення незалежності, коли етнологічна наука в Україні набула нового імпульсу розвитку.

У дисертації констатується, що великий індивідуальний внесок у поповнення зазначеної джерельної бази та дослідження традиційної ігрової культури українців зробили такі вітчизняні та деякі іноземні діячі науки і культури як Іван Котляревський, Костянтин Сементовський, Микола Маркевич, Анатоль Свидницький, Павло Чубинський, Оскар Кольберг, С. Ісаєвич, Петро Іванов, Микола Сумцов, Єгор Покровський, Володимир

Ястребов, Василь Милорадович, Борис Грінченко, Василь Іванов, Митрофан Дикарив, Зенон Кузеля, Василь Кравченко, Ніна Заглада, Олекса Воропай, Степан Килимник, Галина Довженок. Кожен із них збагатив джерельну скарбницю ігрової культури як методичними розробками щодо матеріалу джерел, так і численними публікаціями стосовно ігрової культури.

Щодо загального інформаційного потенціалу, то за період у понад двісті років вітчизняними дослідниками в галузі вивчення традиційної культури за результатами широкого етнографічного українського руху та на засадах національної етнографічної школи побудований фундамент джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури української людності, який становить понад дві сотні найменувань видань джерельного матеріалу, що містять понад три тисячі описів і згадок народних ігор і розваг та ігрових явищ в життєдіяльності українців. Корпус народних ігор при значній варіативності становить понад дві сотні традиційних ігор. Наявний джерельний корпус дає змогу ширше розгорнути етнографічні та культурологічні дослідження традиційної ігрової культури українців.

Ключові слова: історичне джерело, джерелознавство, історіографія, археографія, традиційна ігрова культура, ігровий елемент обрядовості, народні свята

ABSTRACT

V.A. Starkov. Information potential of the research sources of traditional playing culture of Ukrainians: formation history and publication (XIX – early XXI century). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is presented for Doctor of Historical Sciences degree majoring in 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

In the dissertation the formation history of the research sources base of the traditional Ukrainian playing culture is comprehensively investigated. The work

presents a view of this process as a consistent accumulation of source information about the collective traditional playing creativity of the Ukrainian people in that context.

The relevance of the problem under consideration is caused by its socio-cultural importance, almost complete lack of proper research attention, absence of source works and archeographic studies on this problem. Study of the Ukrainians game culture sources, its analysis during the latter two centuries has mostly remained on the margins of historical and cultural studies, and even more on the margins of source and archeographic studies, despite the relevant sources creation and publication process.

The game and gaming phenomena surround us daily and hourly. Traditional games and entertainment activities, which sometimes are changed beyond recognition, because of innovation, contain traditional elements born in the depths of the ages. It cannot be otherwise, because human beings, as an anthropological type, were formed a very long time ago. So competitions and games, which are based on their physical and mental qualities, have existed for millennia, as illustrated by the ancient games of early civilizations, evidenced by various sources.

Traditional culture, including games, mainly is a rural culture, which has developed over the centuries, served as the basis of urban culture, and even now we observe its remnants in many social phenomena.

Playing activity of the Ukrainian people is an integral part of Ukrainian culture. Over time, some parts of traditional culture, more or less, give way to innovative phenomena, but still remain the substrate of the new cultural reality. Modern childbirth, wedding and funeral rituals carry within them many vestiges of traditional rites. The same applies to modern social life, including human recreational activity, a significant part of which is human playing activity.

Playing activity is an important part of the education of children and youth. In this regard, there is a need to highlight various aspects of this particular activity, including historical, which allows you to truly reflect the traditional game and

entertainment complex of the Ukrainian people. The historical research of any problem is impossible without an appropriate source base. This research aims to study the formation of the source base, its features, as well as the information capacity of this base.

The degree of scientific elaboration of this problem can be described quite unequivocally: there is not only any generalizing study about the mentioned source base that doesn't exist, but also no modern scientific research of its various aspects, such as the history of formation, the existing informational base, etc. Only some works and introductions to specific publications of sources refer to historiographical aspects of the problem and the achievements of predecessors.

The scientific novelty of this dissertation is that the formation process of the traditional playing culture research source base is explored for the first time in national historiography. Also, practically all cases of the published sources are discovered and various aspects of its origin, development and existence are characterized. The directions of the source base updating, as well as recommendations for the practical use of the research results are shown. In this cultural and historical process in the context of the Ukrainian ethnography development, the stages of its progress are identified. These stages are fully correlated with the development stages of ethnography, as a science, and which, in turn, mostly coincide with the general periodization of Ukrainian history. In times of the source base development stages, starting from the beginning of the XIX century, key publications of playing phenomena were identified. The publications summed up the results of a certain time period and stimulated the source base updating and proposed stages of its development:

I. The stage of the source base foundation while formation of ethnography as a science (1800 – early 1860's). II. The stage of the source base development during the Ukrainian ethnographic movement of the 1860's – 1880's. III. The stage of the source base formation in the days of the national ethnographic school birth (1891 – 1917). IV. The stage of the source base development during the Ukrainization (1918 – 1933). V. The decline of the Ukrainian ethnography (30s – 40s of the XX

century). VI. The stage of the source base development by updating the archival sources during the second half of the XX – beginning of the XXI century.

The methodological and theoretical basis of the study is formed by the universal principles of objectivity and historicism, general scientific methods of analysis and synthesis. The historical source is an objective reality, which is the bearer of reliable facts on condition the correct use of scientific criticism. The principle of historicism involves taking into account the socio-historical conditions of the source's origin. If necessary, descriptive (to characterize specific sources in relation to the research tasks), periodization (to determine the main development stages of the studied source base), phenomena (to differentiate the stages and identify qualitative changes that occurred at these stages), statistical (to identify quantitative indicators that illustrated positive or negative trend in the intensity of the studied source base updating) were applied.

Marking the lower chronological boundary at the beginning of the XIX century, we do not reject those "game" facts that belong to earlier times and which we will mention. This means that the appearance of the first, not yet systematic, publications of sources started with the beginning of the XIX century and continues until today, thanks to archival searches and discoveries in the field of traditional playing culture.

The upper boundary takes into account the fact that some sources, such as ethnographic descriptions of oral history, are identified, updated (are recorded on certain storage media and actually become the sources just then) and published till our time.

The existing historiography of the problem is analyzed. Historiographical heritage of the Ukrainian playing culture research mainly consists of introductory forewords written by authors and "game" collections compilers, whether it is entirely "game" collection, or just "game" unit as a part of complex ethnographic works. Back in 1843, in his study, K. Sementovsky noted those who tried to study the Ukrainians festive culture and he has concluded that there are almost no publications on festive and playing subjects. Later, during the updating of the

playing culture source base, such historiographical plots appeared in printed works occasionally.

The dissertation emphasizes the accumulation and development of the historical knowledge process in this field, starting from the first decades of the XIX century was very slow at first. But later, since the 1940s, it was accelerated, especially through Kostyantyn Sementovsky's work "Holidays remarks of the Little Russians". This acceleration, although it was insignificant, occurred in the 40's and 50's and was due to objective reasons, such as: the development of science, including the formation of ethnography, founding of ethnographic centers, beginning of the ethnographic programs expansion, especially the Russian Geographical Society and the Province Inventory Committee of the Kyiv Educational District and the emergence of the group of talented researchers, who was interested in festive and playing folk culture.

It should be noted that since the 60s of the XIX century and until the early 20s of the XX century the accumulation process of the "game" sources has become continuous. Every year the source base was replenished with publications including descriptions and mentions of games and the game element of rituals. Moreover, most of the messages were related to the game element of rituals, and less of the messages were exactly about people's games. In the seven-volume "Works of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Region..." under the direction of P. Chubynsky, the works of predecessors were widely used besides the new material. The "Works..." is the largest collection of folklore and ethnographic material of the Ukrainian people's life and still is an important source for studying the traditional folk culture, including playing.

The period of 1861–1890 was a period of the Ukrainian ethnographic movement development, despite the Valuev Circular of 1863 and the Ems Ukaz of 1876. But even in such circumstances, due to the efforts of leading figures of Ukrainian culture, who did so much to keep the gradual development of Ukrainian science, the achievements of Ukrainian ethnography have increased by the early

90s, including the source base formation of the playing culture study of the Ukrainians. Also the base of the Ukrainian ethnographic school formation was laid.

An important contribution to the study of Ukrainian culture, including festive and playing culture, was made by Polish researchers. There are two waves of “playing” messages: the first three decades (L. Golembiovsky, I. Chervinsky, W. Zalesky, G. Pauli, etc.) and the last three decades of the XIX century (J. Moshynska, O. Kolberg, I. Kopernytsky, J. Schneider, etc.).

It is noted that the forewords of V. Gorlenko to the work of S. Isayevich “Little Russian’s folk games around Pereyaslav” (1887) and, especially, the foreword of M. Sumtsov to the work of P. Ivanov “The games of rural children in Kupyansk district” (1889) have completed, mainly, the historiographical foundations of the playing culture research at that time. Later, in the next three decades, the works of V. Miloradovich, V. Yastrebov, V. Ivanov, B. Grinchenko, Z. Kuzela, N. Zaglada and other scientists developed research in this subject.

At the turn of the XIX and XX century, Ukrainian society found itself in a difficult situation. The approach of rapid social changes, the stratification and politicization of society, the gradual decadence of traditional culture influenced the overall situation of science and culture. After reaching the highest level of research and publishing activities in the field of ethnology, and playing culture in particular, in the 90s of the XIX century, this level began to fall in the first decade of the XX century and by the mid-1910’s had decreased significantly. In different parts of the Ukrainian ethnic space, which is located in different empires, this process was running differently, but with the same result.

The dissertation shows the stage of the source base formation from the late 10s to the early 30s of the XX century turned out to be final on a continuous path of development lasting more than a century. After a short period of development of the Ukrainian ethnography caused by the temporary “Ukrainization” of the 1920’s. This process was brutally interrupted in the early 1930s, and its participants were repressed.

Publications of diaspora scholars in the middle of the XX century, as well as recent years publications of games and entertainment of different sexes and ages of the Ukrainian population archival records, which have been updated nowadays, significantly improved the base of traditional playing culture sources.

Further development of the source base is associated with the actualization (archival searches and publications) of “playing” materials of the XIX – early XX centuries, which are located in various archives and started to be published shortly before and after the declaration of independence, when ethnological science acquired a new impetus in Ukraine.

The dissertation states that a large individual contribution to the updating of the source base and the research of Ukrainian's traditional playing culture was made by such native and some foreign scientists and culture workers as Ivan Kotlyarevsky, Konstyantyn Sementovsky, Mykola Markevych, Anatol Svydnytsky, Pavlo Chubynsky, Oscar Kolberg, S. Isayevich, Petro Ivanov, Mykola Sumtsov, Yegor Pokrovsky, Volodymyr Yastrebov, Vasyl Miloradovych, Borys Hrinchenko, Vasyl Ivanov, Mitrofan Dykariv, Zenon Kuzelya, Vasyl Kravchenko, Nina Zaglada, Oleksa Voropay, Stepan Kylymnyk, Halyna Dovzhenok. Each of them has enriched the playing culture source with methodological developments on the material of sources, as well as numerous publications in the fields of playing culture.

Regarding the general information potential, for a period of more than two hundred years domestic researchers in the field of traditional culture based on the results of a broad ethnographic Ukrainian movement and on the basis of the national ethnographic school built the foundation of the source base of traditional game culture of Ukrainian people. material containing more than three thousand descriptions and mentions of folk games and entertainment and game phenomena in the lives of Ukrainians.

Keywords: historical source, source studies historiography, archeography, traditional playing culture, playing element of rituals, folk holidays.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії:

1. Старков В.А. Традиційна ігрова культура населення України. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – 402 с.

Рецензія:

Хутка Світлана. Рец. на: Валерій Старков. Традиційна ігрова культура населення України. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – 402 с. // Критика. – Рік XVI. – 2012, березень. – Ч. 3 (173). – С. 14.

2. Старков В.А. Джерела дослідження традиційної ігрової культури населення України: історія формування. XIX – початок XXI ст. – К.; ІУАД, 2020. – 372 с.

Рецензія:

Жежера Віталій. Рец. на: Валерій Старков. Джерела дослідження традиційної ігрової культури населення України: історія формування. XIX – початок XXI ст. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020. – 372 с. // Критика. – Рік XXIV. – 2020, вересень – жовтень. – Ч. 9–10 (275–276). – С. 30.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

3. Старков В. Ігрова культура населення Полтавщини та Слобожанщини у другій половині XIX ст. (історіографічний аспект) // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Випуск 1. – Полтава, 1998. – С. 186–189.

4. Старков В. Українські ігри та розваги у працях польських етнографів XIX ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 3. – К.: ІУАД НАНУ, 1999. – С. 647–653.

5. Старков В. Відомості про народні ігри та розваги селян Київщини у творчій спадщині Де ля Фліза // Пам'ять століть. – 2001 – № 1 – С. 90–93.
6. Старков В. Весняні ігри в традиційній календарній обрядовості українців (від Стрітіння до Великодня) // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 116–121.
7. Старков В. Ігри та розваги Лубенщини кінця ХІХ ст. у творчій спадщині Василя Милорадовича // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 483–492.
8. Старков В. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86–100.
9. Старков В. До історії видання українських народних ігор: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект // Проблеми архівознавства і джерелознавства. – Вип. 4. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. – К.: УДНДІАСД, 2001. – С. 237–245.
10. Старков В. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця ХІХ ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364.
11. Старков В. Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонщини кінця ХІХ ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 116–120.
12. Старков В. З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 230–234.

13. Старков В. До історіографії історії культури запорозького козацтва // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 11. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка. – К., 2002. – С. 36–40.
14. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України: спроба пояснення дефініції // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – Вип. 12. Історія. – К., 2002. – С. 266–276.
15. Старков В. Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського з фондів ЦДІАК України як джерело вивчення історико-етнографічної спадщини України // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 8. – К., 2002. – С. 173–177.
16. Старков В. Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 143–148.
17. Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузелі у дослідження “ігор та забав при мерці” // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – Вип. 2(5). – К., 2002. – С. 279–286.
18. Старков В. Народні ігри і розваги Чернігівщини другої половини ХІХ ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України) // Література та культура Полісся. – Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С. 158–173.
19. Старков В. Великдень у традиційній календарній обрядовості українців // Пам’ять століть. – 2002. – № 2. – С. 93–96.
20. Українські народні ігри: Втрати на шляху вивчення // Університет. – 2009. – № 1. – С. 90–98.
21. Старков В. До питання про ігрову культуру циган // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 15. – К., 2008. – С. 394–401.

22. Старков В. До історіографії традиційної ігрової культури населення України (Нові дослідження з традиційної ігрової культури українців) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 16. – К., 2008. – С. 131–149.
23. Старков В. В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 19. Тематичний випуск “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. – У 2-х кн. – Кн. II. – Ч. 2-а. – К., 2009. – С. 291–310.
24. Старков В. Ігрові елементи традиційної громадської обрядовості Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 514–515. – С. 140–143.
25. Старков В. Ігрові елементи весільної обрядовості у науковій спадщині Федора Вовка // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 20. – Київ, 2010. – С. 278–287.
26. Старков В. Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі” // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 21. – К.: ІУАД, 2010. – С. 344–358.
27. Старков В. Ігри мого дитинства (дитячі ігри в Києві в середині ХХ ст.) // Журнал етнології и культурології / Академія наук Молдови. Інститут культурного насліддя. – Т. V. – Кишинев, 2010. – С. 131–133.
28. Старков В. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина ХІХ ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 22. – К.: ІУАД, 2011. – С. 135–142.
29. Старков В. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: “публікаційний прорив” Костянтина Сементовського 1843 року // Наукові

- записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 23. – К.: ІУАД, 2011. – С. 150–156.
30. Старков В. Періодизація формування джерельної бази у вивченні традиційної ігрової культури людності України: 40-ві – 50-ті рр. ХІХ століття // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 16/17 (Український археографічний збірник. – Т. 19/20). – К.: Український письменник, 2012. – С. 36–45.
31. Старков В. Джерела про побутування карт у дозвіллі населення України у ХVІІ–ХІХ ст. // Університет. – 2012. – № 2. – С. 20–26.
32. Старков В. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті рр. ХІХ ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 24. – К.: ІУАД, 2012. – С. 338–355.
33. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 70-ті рр. ХІХ ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 25. – К.: ІУАД, 2012. – С. 330–347.
34. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 80-ті рр. ХІХ ст. // Університет. – 2012. – № 4. – С. 49–62.
35. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України на сторінках “Киевской старины”: публікація джерел // Київська Старовина. – 2012. – № 5–6. – С. 133–144.
36. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша половина 90-х рр. ХІХ ст. // Університет. – 2012. – № 5–6. – С. 15–28.
37. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок ХХ ст. // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 26. – К.: ІУАД, 2013. – С. 395–415.

38. Старков В. Відображення традиційної ігрової культури населення Степової України у 20-х – 30-х рр. ХХ сторіччя в усних джерелах // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 27. – К.: ІУАД, 2013. – С. 449–458.
39. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності України: кінець 1910-х – початок 1930-х років // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18 (Український археографічний збірник. – Т. 21) – К.: Український письменник, 2013. – С. 311–323.
40. Старков В. “Материалы для словаря древнерусского языка” І.І. Срезневського як джерело вивчення давньоруської ігрової культури // Дриновський збірник. – Т. 6. – Харків; Софія, 2013. – С. 82–91.
41. Старков В. Традиционная игровая культура населения Украины: зарождение и становление источниковедческой базы (1800–1861) // Традиционная культура (Москва). – 2013. – № 4. – С. 167–174.
42. Старков В. Дитяча гра “Хобра-хобра!»: джерелознавчий аспект” // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 154–156.
43. Старков В. Опубліковані джерела традиційної ігрової культури населення України (XIX – перша третина ХХ ст.) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 28. – К.: ІУАД, 2014. – С. 244–268.
44. Старков В. Діаспорний внесок у джерельну базу традиційної ігрової культури українців (Олекса Воропай та Степан Килимник) // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 29. – К.: ІУАД, 2014. – С. 426–431.
45. Старков В. Нове джерело дослідження традиційної ігрової культури Поділля // Університет. – 2017. – № 1–2. – С. 106–112.

46. Старков В. Традиционная игровая культура населения Украины: развитие источниковедческой базы в период украинского этнографического движения (1861–1890) // Традиционная культура: Научный альманах (Москва). – Т. 20. – 2019. – № 2. – С. 72–87.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

47. Старков В. До питання про фізичну культуру запорозького козацтва // Тези доповідей наукової конференції “Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури”. – Херсон, 1992. – С. 23–24.

48. Старков В. У пошуках концепції історії фізичної культури України: Епоха середньовіччя // Матеріали першої сесії Олімпійської Академії України для молодих учасників, присвяченої 100-річчю сучасного олімпійського руху (5–10 вересня 1994 р.). – Харків: ХаДІФК, 1994. – С. 121–122.

49. Старков В. До питання про ігрову культуру населення Півдня України // Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції “Одесі – 200”. 6–8 вересня 1994 р. – Ч. II. – Одеса, 1994. – С. 157–158.

50. Старков В. Олімпійська традиція в Київській Русі // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Спорт і національне відродження”, присвяченої 120-літтю від дня народження професора Івана Боберського. 14–15 жовтня 1993 р. – Львів, 1994. – С. 80–82.

51. Старков В. Взаємозв’язок традиційних ігрових культур українців та гагаузів наприкінці XIX ст. // Матеріали наукової конференції “Українське Придунав’я: історія, етнографія, мова”. – Ізмаїл, 1995. – С. 9–10.

52. Starkov V. The Old Ukrainian Sport // XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli, Italia. 8–14 september 1996. – Abstracts. – P. 437.

53. Старков В. Ігрова та розважальна культура населення Слобожанщини та Полтавщини другої половини XIX ст. (історіографічний аспект) // Політологія. Етнологія. Соціологія. Доповіді та повідомлення. Третій

міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – С. 136–139.

54. Starkov V. The Continuation of the Olympic Traditions from Antiquity to the Middle Ages in Eastern Europe (Kievan Rus) // Third Annual Meeting of the European Association of Archeologists, Ravenna (Italy). 24–28 September 1997. – Abstracts. – P. 1–2.

55. Starkov V. Sport in Ancient Greek Cities of the Northern Black Sea Region // XI International Congress of Classical Studies. – Kavala, 24–30 August 1999, Greece. – Abstracts. – P. 87.

56. Старков В. Ігрова культура українців у творчій спадщині Митрофана Дикарева // Матеріали міжнародних науково-практичних читань присвячених пам'яті українського фольклориста Михайла Пазяка “Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків”. – К., 2000. – С. 262–263.

57. Старков В. До питання про ігрову культуру українців // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Т. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 281–284.

58. Старков В. Ігрові елементи традиційної сімейної обрядовості Буковини // Матеріали міжнародної наукової конференції “Сохранение культурного наследия в странах Европы”. Кишинев, 25–26 сентября 2008. – Кишинев, 2009. – С. 380–385.

59. Старков В. Ігрові елементи традиційної громадської обрядовості Буковини // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства “Руська бесіда” (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.): Тези / Наук. ред. О.В. Добржанський. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2009. – С. 302–303.

60. Старков В. Н.Ф. Сумцов как историограф традиционной игровой культуры населения Украины // Историография источниковедения и

вспомогательных исторических дисциплин: материалы XXII Международной научной конференции, Москва, 28–30 января 2010 г. / редкол.: М.Ф. Румянцева (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, М.: РГГУ, 2010. – С. 348–351.

61. Старков В. Ігрова складова весільної обрядовості у науковій спадщині Федора Вовка // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса: КП ОМД, 2010. – С. 344–351.

62. Старков В. К вопросу о локализации игровых явлений в Украине в XIX – начале XX вв. // Историческая география: Пространство человека vs человек в пространстве: Материалы XXIII междунар. науч. конф. Москва, 27–29 янв. 2011 г. / редкол.: М.Ф. Румянцева (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. – М.: РГГУ, 2011. – С. 408–410.

63. Старков В. Праця Петра Іванова “Ігри крестьянських дітей в Купянському уезді” як етапна у вивченні традиційної ігрової культури населення України // Сьомі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 417-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць / Редкол.: О. Драч та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – С. 150–154.

64. Старков В. Новый источник изучения традиционного элемента современных детских игр украинского города // X Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов. Москва, 2–5 июля 2013 г. / редкол.: М.Ю. Мартынова и др. – М.: ИЭА РАН, 2013. – С. 135.

65. Старков В. Устная история как источник исследования традиционной игровой культуры южной Украины // XI Конгресс антропологов и этнологов России: сборник материалов. Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г. / Отв. ред. В.А. Тишков, А.В. Головнев. – Москва; Екатеринбург: ИЭА РАН, ИИиА УрО РАН, 2015. – С. 325–326.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

66. Старков В. Фізкультура й спорт // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина – Доповнення. – Т. 11. – Мюнхен; Париж; Нью-Йорк, 1995. – С. 241–245.
67. Старков В. Коментарі до розділу “Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика”, “Особливості громадського побуту селян” // Де ля Фліз. Альбоми. – Т. 1. – К., 1996. – С. 193–195.
68. Старков В. До витоків української фізичної культури: народна свідомість у давньоруський період // Традиції фізичної культури в Україні. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 5–24.
69. Старков В. У здоровому тілі й дух здоровий, або До витоків української фізичної культури за Київської Русі // Березиня. – 1997. – Ч. 1–2. – С. 70–83; Ч. 3–4. – С. 104–109.
70. Старков В. Ігрові елементи культури та побуту запорозького козацтва // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 6. – К.: ІУАД НАН України, 2001. – С. 274–278.
71. Старков В. Ігрова культура українців у працях польських етнографів ХІХ ст. // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – Вип. 2(5). – К., 2002. – С. 286–289.
72. Старков В. Українські народні ігри Придонщини кінця ХІХ ст. // Пам’ять століть. – 2002. – № 1. – С. 104–106.
73. Старков В. Традиційна ігрова культура українців у творчій спадщині Павла Чубинського (ігри різних статево-вікових груп) // Старков Валерій. Традиційна ігрова культура населення України. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – С. 352–357.
74. Старков В. Нові дослідження з традиційної ігрової культури українців // Матеріали до української етнології. – Вип. 9 (12). – К.: ІМФЕ, 2010. – С. 100–107.
75. Старков В. Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині ХІХ ст.: 1860 та 1861 роки // Календарна

обрядовість у життєдіяльності етносу: Збірник наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – С. 297–305.

76. Старков В. Ігри та розваги народні // Енциклопедія сучасної України. – Т. 11 (Зор – Как). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. – С. 197–198.

77. Старков В. Внесок вчених діаспори у вивчення традиційної ігрової культури українців // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2012. – С. 405–413.

78. Старков В. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: друга половина 90-х років XIX ст. // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Збірник наукових праць / Упорядник Валентина Піскун. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2013. – С. 61–78.

79. Старков В. Локальний світ Митрофана Дикарева: До джерел традиційної ігрової культури української Вороніжчини // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури: Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса: В-во КП ОМД, 2013. – С. 479–483.

80. Старков В. Сучасні публікації народних ігор та розваг XIX – початку XX століть // З любов’ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С. 221–232.

81. Старков В. Ігри Холмщини та Підляшшя: хто вперше опублікував збірку Якова Сенчика // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18 (Український археографічний збірник. – Т. 21) – К.: Український письменник, 2013. – С. 802–804.

82. Старков В. Традиційна ігрова культура як фактор єдності української етнічної території // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дні народження видатного українського етнографа Павла Чубинського: Збірник наукових праць / Відповідальний редактор П.М. Чернега. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – С. 234–242.
83. Старков В. Локально-територіальні особливості народних ігор україно-російського порубіжжя як взаємодія культур (Старобільський повіт Харківської губернії кінця XIX ст.) // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2014. – С. 372–381.
84. Старков В. Корпус опублікованих джерел дослідження традиційної ігрової культури населення України XIX – першої третини XX ст. // Університет. – 2014. – № 1–6. – С. 24–40.
85. Старков В. Марко Грушевський як дослідник традиційної ігрової культури України // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: Збірник наукових праць. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2014. – С. 186–191.
86. Старков В. Взаємодія української та молдовської ігрових культур // Одеські етнографічні читання. Етнокультурні процеси українсько-східнороманського порубіжжя: Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2015. – С. 247–258.
87. Старков В. Традиційна ігрова культура української Кубані кінця XIX ст. у працях Єгора Покровського // Історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання / Колектив авторів. – Одеса: “Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова”, 2016. – С. 302–311.
88. Старков В. Історія досліджень традиційної ігрової культури півдня України // Человек в истории и культуре. Мемориальный сборник научных трудов в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук, Владимира Никифоровича

- Станко / Отв. ред. А.А. Пригарин. – Вып. 3. – Одесса: Ирбис, 2017. – С. 614–625.
89. Старков В. Чи мігрують ігри? // Міграції в історії і етнічних процесах. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання / За редакцією В.Г. Кушніра. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2017. – С. 328–337.
90. Старков В. Традиційна ігрова культура українців: публікації джерел у добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. // Межибіж: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. – 2017. – № 1. – Ч. 1. – С. 353–358.
91. Старков В. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Концепції культури в історії української гуманітарної думки ХІХ–ХХ ст. / Під ред. І.М. Юджіна. – К., 2007. – С. 95–105.
92. Старков В. Традиційна ігрова культура українців: структура джерельної бази (1800–1861 рр.) // Славістична збірка. – Вип. ІV: До 100-річчя Української революції (1917–1923) / за редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018, – С. 69–78.
93. Старков В. Ігровий фронтір України // Фронтір в етнокультурному контексті. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання / Колектив авторів. – Одеса: “Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова, 2019. – С. 124–134.
94. Старков В. Традиційний елемент в записях ХХІ ст. зразків ігрової культури Поділля і Степової України // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 23/24 (Український археографічний збірник. – Том 26/27). – К.: ІУАД, 2020. – С. 911–915.
95. Старков В. Микола Костомаров про ігровий чинник у святковій культурі українців // Славістична збірка. – Вип. V / за редакцією Д. Гордієнка. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020. – С. 55–62.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	30
Вступ	34
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження	41
1.1. Історіографія проблеми.....	41
1.2. Джерела та методологія дослідження.....	74
Висновки до розділу 1.....	96
Розділ 2. Започаткування джерельної бази традиційної ігрової культури на етапі становлення етнографії як науки (1800 р. – початок 60-х рр. XIX ст.)	100
2.1. Передісторія та початок збирання та публікацій про народні ігри. Іван Котляревський.....	104
2.2. Джерельні публікації першої третини XIX ст.: дихотомія народних ігор та ігрового елемента обрядовості. Від Івана Котляревського до Костянтина Сементовського.....	125
2.3. Дослідницькі прориви 1843 та 1860-го років: публікації джерел у сорокових та п'ятдесятих роках. Від Костянтина Сементовського до Миколи Маркевича.....	131
Висновки до розділу 2.....	151
Розділ 3. Розвиток джерельної бази традиційної ігрової культури у період українського етнографічного руху (1860-ті – 1880-ті рр.)	153
3.1. Публікації джерел у шістдесяті роки: безперервність розвитку джерельної бази. Від Миколи Маркевича до Павла Чубинського.....	157
3.2. Джерельні публікації сімдесятих років: Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Від Павла Чубинського до Оскара Кольберга.....	167
3.3. Публікації джерел вісімдесятих років: час великих ігрових збірок I. Від Оскара Кольберга до Петра Іванова.....	179
Висновки до розділу 3.....	198

Розділ 4. Джерельна база традиційної ігрової культури в добу зародження національної етнографічної школи (1891 – 1917 рр.).....	201
4.1. Джерельні публікації у дев'яності роки: час великих ігрових збірок П. Від Петра Іванова до Бориса Грінченка.....	204
4.2. Публікації джерел початку ХХ ст. як свідчення занепадання традиційної культури. Від Бориса Грінченка до Федора Вовка.....	228
4.3. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення. (М. Дикарив, З. Кузеля, Ф. Вовк, Б. Грінченко).....	245
Висновки до розділу 4.....	259
Розділ 5. Розвиток джерельної бази традиційної ігрової культури в період визвольних змагань та українізації (1918 – 1933 рр.).....	263
5.1. Пожвавлення джерельних публікацій у 1920-ті рр. Від Федора Вовка до Ніни Заглади.....	265
5.2. Українські народні ігри у виданні: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933.).....	279
Висновки до розділу 5.....	288
Розділ 6. Формування джерельної бази традиційної ігрової культури у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.....	290
6.1. Актуалізація джерел протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст.....	292
6.2. Усні джерела традиційної ігрової культури: Степова Україна і Поділля.....	307
6.3. Корпус опублікованих джерел дослідження традиційної ігрової культури українців. Перелік джерел з описами та згадками ігор різних статево-вікових груп людності та окремих ігрових елементів громадської та родинної обрядовості.....	325
Висновки до розділу 6.....	338
Висновки.....	340
Список використаних джерел та літератури.....	354

Перелік умовних позначень

англ. – англійська

арк. – аркуш

б/д – без дати

библ. – бібліографія

в-во – видавництво

Вид., вид. – видання

ВКП(б)У – Всеросійська комуністична партія (більшовиків) України

ВРФ ІМФЕ – Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

втор. – вторая

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

вып. – выпуск

ГВ – Губернские Ведомости

г., гор. – город

гл. – глава

губ. – губерния

дейст. – действительный

див. – дивись

дис. – дисертація

др. – другие

ЕВ – Епархиальные Ведомости

ЖС – Живая Старина

зам. – заметки

зв. – зворотній

изв. – известия

изд. – издание

имп. – императорский

ИОЛЕАЭ – Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете

ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук

испр. и доп. – исправленное и дополненное

ін. – інші

іст. – історичних

ІН – Інститут народознавства

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

ІУАД – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

канд. – кандидат

ККНО – Комісія для опису губерній Київського навчального округу

Кн., кн. – книга

кол. – коллежский

К. – Київ

КС – Киевская Старина (Київська старовина)

Л. – Ленинград

М. – Москва

м., мест. – местечко

МУЕ – Матеріали до українсько етнології

МУРЕ – Матеріали до українсько-руської етнології

НАІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

НАН – Національна академія наук

науч. – научный

неоф. – неофициальный

НТЕ – Народна творчість та етнографія

НТШ – Наукове Товариство ім. Шевченка

ОВ – Областные Ведомости

од. зб. – одиниця зберігання

Оп., оп. – опис

отд. – отдел

пер. – переклад

пол. – половина

пр. – прочие

РГО – Русское географическое общество

РГТ – Російське географічне товариство

С., с. – сторінка

с. – село

Сб., сб. – сборник

св. – святой

сер. – середина

сов. – советник

СОРЯС – Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук

соч. – сочинение

СПб. – Санкт-Петербург

спр. – справа

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

ст. ст. – старий стиль

стат. – статский

Т., т. – том

т. зв. – так званий

у. – уезд

упор. – упорядник

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

Ф., ф. – фонд

ФиС – Физкультура и спорт

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦК КП(б)У – Центральный комитет коммунистической партии (большевиков)

України

Ч., ч. – частина, число

ЧОИДР – Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских при Московском университете

ЮЗОРГО – Юго-Западный отдел имперского русского географического общества

Č., č. – частина (чеськ.)

S., s. – сторінка (польс.)

Zesz. – частина (польс.)

Вступ

Актуальність дослідження. Традиційна культура, в т.ч. й ігрова, – переважно сільська культура, яка розвивалася впродовж віків, слугувала основою міської культури і навіть зараз ми спостерігаємо її залишки в багатьох суспільних явищах.

Ігрова діяльність української людності – невід’ємна складова української культури. Окремі ділянки традиційної культури з часом, в більшій, або меншій мірі, поступаються інноваційним явищам, але залишаються субстратом нової культурної реальності. Сучасні родильна, весільна, поховальна обрядовості несуть багато рудиментів традиційних обрядів. Теж саме стосується сучасного громадського побуту, в т.ч. і рекреаційної діяльності людини, суттєву частину якої складає ігрова діяльність людини.

Гра та ігрові явища оточують нас повсякденно і повсякчасно. Традиційні ігри і розваги, які змінюються, іноді до невпізнанності, завдяки інноваціям, утримують в собі традиційні елементи, народжені в глибині віків. Інакше і бути не може, оскільки людина, як антропологічний тип, сформувалась дуже давно і змагання та ігри, які засновані на її фізичних та розумових якостях побутують тисячоліттями, про що свідчать давні ігри ранніх цивілізацій, засвідчені різноманітними джерелами.

Ігрова діяльність є важливою складовою у виховній справі дітей та юнацтва. В зв’язку з цим виникає необхідність висвітлити різні аспекти саме цієї діяльності, в т.ч. історичний, який дозволяє правдиво відобразити традиційний ігровий і розважальний комплекс української людності. Дослідження історичного аспекту будь-якої проблеми неможливе без відповідної джерельної бази.

На вивчення формування джерельної бази традиційної ігрової культури, наявного корпусу джерел та його особливостей, а також інформаційного потенціалу зазначеної бази і спрямоване дане дослідження.

Актуальність розглянутої проблеми зумовлена її соціокультурною важливістю, недостатньою дослідницькою увагою, відсутністю

джерелознавчих та археографічних праць, присвячених означеній темі. Вивчення джерел ігрової культури українців, їх аналіз упродовж останніх двох століть значною мірою залишався на маргінесі історико-культурологічних, а ще більшою – джерелознавчих та археографічних студій, не дивлячись на інтенсивність самого процесу створення та публікації відповідних джерел.

Ступінь наукової розробленості проблеми можна охарактеризувати досить однозначно: немає узагальнюючої праці про зазначену джерельну базу, хоча є наукові розвідки з різних її аспектів: історії формування, наявного корпусу бази тощо. Лише в деяких працях та вступях до окремих публікацій джерел йдеться про історіографічні аспекти проблеми і здобутки попередників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота була підготовлена у відділі пам'яток української культури в межах науково-дослідних тем відділу “Історія та культура України в рукописних, друкованих та іконографічних джерелах XVII–XX ст.” (№ державної реєстрації 0108U004597), “Комплекси джерел до вивчення соціокультурної динаміки урбанізації українського суспільства: традиційний та інноваційний компоненти модернізації” (№ держреєстрації 0112U002392), “Соціокультурні та етнічні процеси в Україні у XIX–XX ст. за архівними джерелами” (№ держреєстрації 0114U006114), “Джерела дослідження етносоціальних та культурних трансформацій українського суспільства (XIX – початок XXI ст.): інформаційний потенціал і археографічні особливості” (№ держреєстрації 0116U006414). Теми виконувались в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Мета дослідження – на основі вивчення широкого кола конкретно-історичних, історіографічних та археографічних джерел дослідити процес формування джерельної бази традиційної ігрової культури України, її інформаційний потенціал.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання *наступних завдань*:

- проаналізувати стан дослідження теми;
- сформувати джерельний комплекс дослідження, з'ясувати його повноту і провести класифікацію;
- дослідити процес виникнення та розвитку джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури в Україні;
- обґрунтувати періодизацію формування та публікації джерельної бази ігрової культури та критерії пропонованих етапів, визначити особливості кожного етапу та розкрити їх інформаційне значення;
- персоналізувати внесок провідних народознавців-дослідників у вивчення та публікацію джерел з традиційної ігрової культури України;
- визначити наявний корпус опублікованих джерел традиційної ігрової культури України;
- розкрити інформаційний потенціал виявленої джерельної бази для історико-етнографічних досліджень ігрової культури ;
- сформулювати пропозиції щодо подальшого пошуку, дослідження, публікації джерел ігрової культури України і створення наукових праць з її історії.

Об'єктом дослідження є джерельна база традиційної ігрової культури українців.

Предметом дослідження є процес формування джерельного комплексу для дослідження традиційної ігрової культури українців, насамперед публікації ігрових явищ.

Методи дослідження. Методологічну та теоретичну основу дисертації становлять принципи історизму, системності, об'єктивності, наступності, а також комплекс загальнонаукових, історичних, джерелознавчих та археографічних методів дослідження, передусім атрибуції, аналізу і синтезу джерел, їх критики. Історичне джерело є об'єктивною реальністю і носій певної інформації, достовірність якої встановлюється системним підходом та

використання засобів наукової критики. Принцип історизму дозволив повніше врахувати суспільно-історичні умови виникнення джерел та вплив на їх публікацію. Текстологічний метод дозволив здобути необхідну джерельну інформацію та проаналізувати її. Метод періодизації (діахронний) використовувався для визначення основних етапів формування джерельної бази, для розмежування окремих періодів та виявлення якісних змін, які відбувалися в їх межах. Статистичний метод практикувався для аналізу кількісних показників та відстеження тенденцій інтенсивності поповнення та публікації джерел.

Хронологічні межі. При визначенні початку ХІХ ст. як нижньої хронологічної межі дослідження бралась до уваги поява перших, хоча й поодиноких, публікацій джерел з ігрової культури. Хоч археографічна та дослідницька діяльність у цьому напрямі була згорнута на початку 30-х рр. ХХ ст., традиційна культура ігор за інерцією продовжувала існувати і відповідно створювалися джерела й пізніше. До того ж, що завдяки архівним пошукам та аналізу археографічних видань вдалося встановити, що деякі джерела, зокрема етнографічні описи усної історії, заносились на паперові та інші носії і зберігаються в архівах та рукописних колекціях бібліотек, а з відновленням незалежності України активізувалось їх дослідження. Це дозволило виявити, дослідити і опублікувати частину з них. Цим і зумовлено визначення верхньої хронологічної межі початком ХХІ ст.

Територіальні межі охоплюють традиційні етнічні землі України, які входили до Австро-Угорської та Російської імперій, а відтак до УСРР, УРСР і незалежної України.

Наукова новизна дисертації обумовлена одержаними результатами дослідження, сформульованими в основних положеннях і висновках роботи.

Уперше:

– комплексно досліджена історія формування джерельної бази традиційної ігрової культури;

- запропоновані етапи процесу формування джерельної бази, виходячи з історико-етнографічних реалій і пропонувананих критеріїв у визначенні етапів;
- встановлені авторські критерії періодизації процесу розвитку джерельної бази традиційної ігрової культури;
- проаналізовані особливості розвитку джерельної бази на кожному етапі;
- визначено коло провідних народознавців-дослідників, які обіймалися питаннями ігрової культури та розкрита їх роль у дослідженні та розвитку джерельної бази;
- представлений наявний корпус опублікованих джерел традиційної ігрової культури України.

Уточнено:

- окремі аспекти існування українського традиційного ігрового комплексу (загальний ігровий ареал, згаданий в джерелах ігровий комплекс тощо).

Практичне значення дисертаційної роботи вбачається у використанні її положень і висновків для підготовки узагальнювальних праць з історії української культури. Праця може стимулювати нові дослідження в галузі традиційної ігрової культури і вивченні її різних аспектів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом багаторічних наукових досліджень автора з історії формування джерельної бази традиційної ігрової культури українців. Основні теоретичні положення, висновки, практичні пропозиції, викладені в ній, належать автору. Публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських конференціях, круглих столах тощо, зокрема: Міжнародна науково-теоретична конференція “Одесі – 200”, Одеса, 6–8 вересня 1994 р. Доповідь: “До питання про ігрову культуру населення Півдня України”; Наукова конференція “Українське Придунав’я: історія, етнографія, мова”, Ізмаїл, 1995. Доповідь: “Взаємозв’язок

традиційних ігрових культур українців та гагаузів наприкінці XIX ст.”; Третій міжнародний конгрес україністів. Харків, 26–29 серпня 1996 р. Доповідь: “Ігрова та розважальна культура населення Слобожанщини та Полтавщини другої половини XIX ст. (історіографічний аспект)”;

Міжнародні науково-практичні читання присвячені пам’яті українського фольклориста Михайла Пазяка “Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків”, Київ, 2000. Доповідь: “Ігрова культура українців у творчій спадщині Митрофана Дикарева”;

Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.”, Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповідь: “До питання про ігрову культуру українців”;

Міжнародна наукова конференція “Сохранение культурного наследия в странах Европы”, Кишинев, 25–26 вересня 2008. Доповідь: “Ігрові елементи традиційної сімейної обрядовості Буковини”;

VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства “Руська бесіда”, Чернівці, 27–28 листопада 2009 р. Доповідь: “Ігрові елементи традиційної громадської обрядовості Буковини”;

XXII Міжнародна наукова конференція “Историография источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины”, Москва, 28–30 січня 2010 р. Доповідь: “Н.Ф. Сумцов как историограф традиционной игровой культуры населения Украины”;

Міжнародна науково-практична конференція “Одеські етнографічні читання”, Одеса, 2010. Доповідь: “Ігрова складова весільної обрядовості у науковій спадщині Федора Вовка”;

XXIII Міжнародна наукова конференція “Историческая география: Пространство человека vs человек в пространстве”, Москва, 27–29 січня 2011 р. Доповідь: “К вопросу о локализации игровых явлений в Украине в XIX – начале XX вв.”;

Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 417-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького “Сьомі Богданівські читання”, Черкаси, 2013. Доповідь: “Праця Петра Іванова “Игры крестьянских детей в Купянском уезде” як етапна у вивченні традиційної ігрової культури

населення України”; XI Конгрес антропологів та етнологів Росії, Катеринбург, 2–5 липня 2015 р. Доповідь: “Устная история как источник исследования традиционной игровой культуры южной Украины”

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 95 публікаціях, з яких 2 – монографії, 40 статей, опублікованих у фахових виданнях України, а також 4 – у зарубіжних виданнях; 30 – додатково відображають результати дисертації; 19 – засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, списку умовних скорочень, вступу, шести розділів із 16 підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (1116 позицій на 98 сторінках), Виклад основного матеріалу обіймає 326 с. (16 авт. арк.), загальний обсяг праці складає 449 с.

Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія історії дослідження традиційної ігрової культури населення України тісно пов'язана з “джерельними” здобутками цієї ж галузі. Народознавці-публікатори описів ігрових явищ часто надавали до суто етнографічних матеріалів як свої, так і історіографічні вступи збирачів матеріалів, або інших учених, культурологів, дотичних до етнографічної ігрової тематики, які згадували досягнення попередників. Як приклади, можна навести передмову К. Сементовського до своєї ж статті “Зауваження про свята у малоросіян” (1843 р.) [430], передмову В. Горленка до праці С. Ісаєвича “Малоруські народні ігри околиць Переяслава” (1887 р.) [226], класичну передмову М. Сумцова [450] до праці П. Іванова “Ігри селянських дітей Куп'янського повіту” (1889 р.) [220]. Ці вступи з певних причин обмежувались переважно переліком досягнень попередників без особливого їх аналізу.

Виходячи з основних значень сучасного трактування поняття “історіографія” як: “а) спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; б) як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; в) науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби” [694, с. 9], ми будемо намагатися в цьому розділі висвітлити наукову літературу і дослідження стосовно джерельної бази традиційної ігрової культури українців протягом XIX – початку XXI ст., накопичення конкретних відомостей про ігрові явища.

Оскільки етнографія як наука на початок XIX ст. перебувала у зародковому стані і переживала у своєму розвитку період “початкового накопичення фактів”, то можна лише відзначити тих, хто намагався зібрати і оприлюднити етнографічні факти. Серед публікаторів ігрових матеріалів у

традиційній культурі до початку XIX ст. можна згадати хіба що згадки про дитячі ігри С.Ф. Кльоновича (1584 р.) [509], про ігрові елементи українського весілля Г. Калиновського (1777 р.) [238], а також деякі інші. Про якісь систематичні описи конкретних ігрових дій годі говорити, принаймні, вони нам не відомі.

На рубежі XVIII та XIX століть відбулися якісні зміни в українській культурі. Завдяки Івану Котляревському, який значною мірою змінив обличчя української літератури, з'явилися одні з перших згадок про українські ігри і розваги, які ми знаходимо в його “Енеїді” [316] (1798 р.), своєрідній енциклопедії українського життя другої половини XVIII ст. В перші десятиріччя XIX ст. такі ж згадки і короткі описи (наприклад, гра у *скраклі*) зустрічаємо в літературних творах Миколи Гоголя (1835 р.) [145; 146] та Григорія Квітки-Основ'яненка (1836 р.) [245].

Період з початку XIX ст. до наступної “вибухової” публікації стосовно ігрової культури 1843 року Костянтина Сементовського “Зауваження про свята у малоросіян” [430] характеризувався більш активною етнографічно-збирацькою діяльністю, зростаючою кількістю публікацій, в т.ч. і з ігровою тематикою. У 1810-ті та 1820-ті роки – це праці Ігнатія Червінського [497; 498; 499], Балтазара фон-Кампенгаузена [1074; 1075], Олексія Левшина [751], Івана Срезневського [927], Івана Кулжинського [731], Адама Чарноцького (Зоріана Доленго-Ходаковського) [1061]; у 1830-ті – твори Йосипа Лозинського [518], Вадима Пассека [370], польських дослідників Вацлава Залеського [546; 1098; 1099], Казімежа-Владислава Вуйцицького [544; 1095; 1096; 1097], Жеготи Ігнаци Паулі [548], Міхала Грабовського [1063]. Цей період (початок XIX ст. – початок 40-х рр. XIX ст.) характеризується спорадичним накопиченням “ігрових” фактів і початковою побудовою фундаменту джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури українців. В умовах, коли українська етнографія ще не сформувалась як наука, важко було чекати більшого. Публікації безпосередніх ігор були відсутні. Поодинокі ігрові сюжети пов'язувалися з ігровими елементами

родинного, або громадського характеру. В уяві дослідників ігри та ігровий елемент громадської та родинної обрядовості в цей час були ще нероздільними [933].

Певний поступ у вивченні ігрової культури українців стався у зв'язку з діяльністю Костянтина Сементовського, який у своїй праці “Зауваження про свята у малоросіян” у часописі “Маяк сучасної просвіти та освіченості” виводив походження народних свят із часів язичництва: “У малоросіян два види свят: церковні і власне народні [...]. Другі ж, більшою частиною, беззаперечно мають бути віднесені до доби язичництва [...]. З плином часу в них могли зникнути ті язичницькі вірування, які слугували основною причиною свят, народ забув на честь кого і з якою метою дотримувалися їх предки [...]. Те, що мало насамперед ціль релігійну, те стало нині простою народною розвагою, забавою” [430, с. 3].

К. Сементовський відзначив тих, хто вивчав святкову культуру українців – В. Пассека (“Нариси Росії”) [370], Д. Бантиш-Каменського (“Історія Малої Росії”) [569], І. Снегірьова (“Російські простонародні свята та марновірні обряди”) [433] та авторів кількох нотаток у чернігівських та полтавських “Губернських відомостях”, зазначивши при цьому, що “ось і все, що зроблено для російської еортології (наука, яка вивчає свята – *В.С.*) і чим ми могли користатися, пишучи статтю...”, тобто він констатував практичну відсутність публікацій на святкову та ігрову тематику. Проте своєю публікацією К. Сементовський розбудив цілу когорту знаних учених, які в той час цікавились етнографічною тематикою і намагалися зрозуміти витоки народної культури та пов'язати її з історичним контекстом. Додатки, у тому ж часописі, І. Срезневського [439], А. Метлинського [323], М. Костомарова [269], а згодом і О. Дмитрюкова [189], ініційовані К. Сементовським, підсилили його розвідку і надали значний поштовх вивченню народних ігор та розваг, і не лише в контексті святкової культури.

Доповнення та зауваження І. Срезневського стосувались як бібліографії першої половини ХІХ ст. щодо святкової культури українців [439, с. 45–46],

так і додаткового фактологічного матеріалу до річного календаря народних свят (Великдень, Зелені свята, Купало, Обжинки, Коляда) [439, с. 47–55]. Ізмаїл Срезневський, зі свого боку, нагадавши про здобутки “стосовно опису народного побуту та звичаїв народних” Л. Голембіовського [500], Ходаковського (різні праці), І. Червинського [497], І. Вагилевича [1094], Й. Лозинського [518], навів, спираючись на попередників, фактичний ігровий матеріал, який ототожнював із “цікавим залишком загальнослов’янської старовини, який ми знаходимо майже у всіх слов’ян” як у безпосередніх іграх (“*гра в короля*”, “*Кострубонько*” тощо) [439, с. 46–48], так і під час великодніх, купальських та інших ігрових обрядовій [439, с. 47–55].

У додатках же до праці К. Сементовського, М. Костомаров намагався поєднати народну поезію в контексті обрядовості з його концепцією історичного розвитку [269]. На час появи фольклористичних праць М. Костомарова, зокрема “Про історичне значення російської народної поезії” (1843 р.) [717], вже склалася концепція усної словесності, яку можна схарактеризувати як романтично-народницьку. В загальних рисах вона зводилася до розуміння народної поезії як живого літопису минулих часів, дзеркала внутрішнього життя народу, відображення його побуту, звичаїв, мови, етичних та естетичних поглядів. Оскільки поезія кожного народу визначається особливостями його історичного життя, вона втілює в собі його духовність, психологію, національний характер [1047, с. 14].

Журнал “Маяк сучасної просвіти та освіченості” під час свого недовгого існування (1840–1845 рр.) хоч і мав репутацію реакційного, проте це не завадило співробітництву з ним українських діячів науки і культури, а саме співробітництво пояснювалось намаганням редакції поєднати на основі “офіційної народності” культурні сили слов’янських народів. Але саме праця К. Сементовського та деякі інші, опубліковані в журналі, сприяли публікації джерел та вивченню традиційної культури українців.

Якщо публікація “Енеїди” Івана Котляревського лише засвідчила наявність широкого кола народних ігор і розваг наприкінці XVIII ст. [930], то

праця Костянтина Сементовського 1843 р. “Зауваження про свята у малоросіян” у часописі “Маяк”, можна сказати, символізувала завершення періоду початкового накопичення “ігрових” фактів і початок оприлюднення описів зразків ігрової культури [934]. Вона спровокувала низку статей на цю тематику і відкрила новий етап формування згаданої джерельної бази [952].

Початковий період розбудови джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України у 40 – 50-ті рр. XIX ст. співпав з періодом народження української етнографії як науки. Саме в цей час почали утворюватися перші наукові осередки. З’явилася перша етнографічна програма Російського географічного товариства “Програма для укладання місцевих етнографічних описів”, яка була опублікована 1847 р. [826; 877]. В цей час поряд із великими публікаціями (“Побут російського народу” О. Терещенка (1848 р.) [453] та “Дні та місяці українського селянина” М. Максимовича (1856 р.) [308 а]) й низкою “ігрових” повідомлень у різноманітних неперіодичних і періодичних виданнях, відзначимо публікації у “Губернських відомостях” [1103, с. 8; 952].

Праця етнографа та археолога Олександра Терещенка [453] була зустрінута з великим інтересом, як перша значна спроба узагальнення значного етнографічного матеріалу в російській історіографії [692]. Вона і до сьогодні є певним джерелом вивчення тогочасної, в т. ч. й ігрової, культури. Сім частин праці містять багато українського матеріалу, а в четвертій частині наведені описи багатьох українських ігор.

В історичних (як і в фольклорно-етнографічних) творах М. Максимович був прихильником панівного тоді романтизму та ідеї народності. Він обстоював генетичний зв’язок між княжою та козацько-гетьманською добою в історії України, якій він присвятив багато розвідок, статей, критичних нотаток про джерела, літературу тощо. Серед багатьох зацікавлень М. Максимовича були й етнографічні. Максимович був справжнім ученим-енциклопедистом дуже широкого діапазону – від ботаніки до історії. Його наукові праці не лише стояли на рівні тогочасної науки, а й прокладали для

неї методологічні шляхи. Як фольклорист та етнограф Максимович видав кілька збірок українських народних пісень (“Малоросійські пісні” [310] (1827 р.), “Українські народні пісні” [312] (1834 р.), “Збірник українських пісень” [311] (1849 р.), які утримують ігрові елементи).

У “Днях та місяцях українського селянина” він, ідучи за календарем, поміж інших явищ, описав веснянки, деякі дитячі ігри, великодні звичаї, “обливальний” понеділок, молодіжні складчини з розвагами. Окремий сюжет присвячений дівочим танцювальним іграм, які він порівнює з російськими хороводами. За своїм характером ця праця належала до популярного тоді різновиду етнографічних досліджень, що подавали опис народних звичаїв і обрядів, і в тогочасній літературі отримали назву “Народний календар”. На жаль, М. Максимович не зміг завершити і повністю видати свою працю, опублікувавши лише весняні місяці. У виданні 2002 року, підготовленого В. Гнатюком за неопублікованими рукописними матеріалами вченого [309, с. 86–188], знаходимо додаткові відомості про українські народні ігри [309, с. 155–162].

Слід зазначити, що М. Максимович у цьому дослідженні зрідка посилається на попередників і згадує лише Боплана в сюжеті про обливальні ігри на Великдень та Жеготу Паулі і Терещенка у сюжеті про Кострубонька. В намаганнях якось пояснити деякі ігрові танцювальні сюжети (танець “*виступець*”), М. Максимович звертається до історичних джерел.

Не можемо оминати увагою і появу в цей час такого видання, як “Губернські відомості”, яке з’явилося в межах створення системи провінційної офіційної преси. 1830 року вийшло “Положення про видання «Губернських відомостей»” “як експерименту” в шести губерніях, а 1837 року – “Положення про ведення справ у губернських правліннях”, яке зобов’язувало кожне губернське правління розпочати видання газети, і з січня 1838 року “Губернські відомості” почали видаватися у 42-х губерніях Російської імперії, в т.ч. і в усіх українських. Структура і зміст газети були регламентовані. Газета складалась із офіційної та неофіційної частин. У

неофіційній частині дозволялось вміщувати різноманітні матеріали, в т.ч. географічні, історичні, етнографічні тощо. Етнографічні матеріали почали з'являтися в газетах з початку сорокових років. Цьому сприяло і заснування 1845 року Російського географічного товариства, яке своєю головною метою ставило вивчення “рідної землі”. В Україні, зокрема, збільшення публікацій про побут і культуру населення виявилось саме в “Губернських відомостях”, які висвітлювали святкову культуру і обрядовість та були насичені повідомленнями про ігрові явища.

Наступний, після 1843 року, сплеск “ігрових” публікацій, як ми вже зазначали, припав на 1860–1861 рр., що було обумовлено об'єктивними причинами: розвитком науки, зокрема становленням етнографії, заснуванням етнографічних осередків, насамперед Російського географічного товариства. В цей час українська етнографія збагатилася кількома важливими публікаціями про народні ігри та забави.

Студент Київського університету К. Шейковський анонсував випуски “Побуту подолян” у кількох томах, але не пішов далі двох випусків першого тому (“Про гаївки” та “Про похорон”). Він правильно зазначив, що без “збирання та оприлюднення всіх матеріалів, що стосуються всіх сторін народного побуту”, неможливо “відобразити повну картину внутрішнього життя народу” [467, вип. 1, с. II] і в порівняльному плані з російськими хороводами подав описи подільських ігрових гаївок (веснянок), враховуючи класифікацію хороводів, запропоновану М. Максимовичем у “Днях та місяцях...” [308 а]. Зауважимо, що М. Сумцов так оцінив “ігрову” складову праці: “Тут наведено кілька весняних ігор та пісень з додатком зауважень про світогляд давньої людини, що мало стосуються справи” [450, с. 5].

Праця К. Шейковського викликала жвавий і критичний відгук теж студента Київського університету А. Свидницького, який опублікував в “Основі” працю “Великдень у подолян” [420]. Цю працю Микола Сумцов оцінив високо: “З точки зору етнографії стаття Свидницького (особливо зроблений ним опис дитячих та парубоцьких ігор) уявляється дуже цінною”

[450, с. 5]. Підзаголовок праці говорить про те, що вона є своєрідною рецензією на працю К. Шейковського. Рецензією, яка вилілась у самостійну працю: “...будучи самим подолянином [...] нині ж, знаючи подолян не за книжками, я не можу бути нею (працею Шейковського – В. С.) задоволений, і вважаю своїм обов’язком доповнити працю д. Шейковського та дещо в ній виправити” [420, жовтень, с. 45]. А. Свидницький звертає увагу на відсутність праць про народні ігри: “Д. Шейковський розпочав своє видання з гаївок тільки тому, як він сам говорить, що в наших дослідників народного побуту гаївки не описані. Але хіба тільки одні гаївки не описані? Де в нас хоча б що-небудь [відомо – В.С.] про народні *парубочі ігри* на Великдень? Де в нас хоча б слово про *колодій*? Та багато чого не описано!” [420, жовтень, с. 46]. Між іншим, Свидницький приділив значну увагу святу Колодія на Поділлі, яке має цілком ігровий характер [420, жовтень, с. 62–63].

М. Номис в “Основі” надрукував статтю “Різдвяні святки” [347], де подав кілька “хатніх” ігор [347, № IV, с. 36–38], які “не помітив” М. Сумцов у своєму історіографічному огляді до праці Петра Іванова. Зазначимо, що в розвідці А. Свидницького, яку аналізує М. Сумцов, є пряма згадка про гру “*ціці-баба*” з праці М. Номиса [420, листопад – грудень, с. 37].

Твір Микола Маркевича, який помер саме 1860 р., того ж року побачив світ завдяки видавцю І. Давиденку, який у передмові писав: “Автор цієї книги, відомий історик М. Маркевич ще 1850 року задумав скласти велику збірку під назвою “Внутрішнє життя Малоросії від 1600 року до сьогодення” і невтомно працював над нею, незважаючи на тяжку хворобу, що вразила його, [...] і яка звела його в могилу в червні цього року; [...] бажаючи зробити доступною цю працю для публіки [...], я вирішив її видати: але як рукопис не зведений до цілого, то загальна назва [...] замінена окремими назвами [...] Звичаї, повір’я, кухня та напої малоросіян (Опис нинішнього народного побуту)” [640]. Розділ II “Весна” має два підрозділи: 1. “Веснянки” [319, с. 66–70] та 2. “Ігри” [319, с. 70–77]. Як зазначав Микола Сумцов, у цій праці описані десять і згадані ще три гри [450, с. 5–6].

М. Сумцов зауважив, що “опис згаданих ігор майже дослівно взято у Сементовського” [450, с. 6]. З одного боку, це виглядає слушним, оскільки всі ігри, описані М. Маркевичем, дещо раніше більш докладно відтворені К. Сементовським. Але ми припускаємо, що відомості М. Маркевича не є “плагіатом” творів К. Сементовського, а дійсно є записами майже одночасних однакових ігор на сусідніх теренах [954, с. 300].

М. Маркевич у своїй праці, у розділі про ігри, ні на кого не посилався і нікого з попередників не згадав. Однак деякі зауваження (“*Паці*, те саме, що й російські *бабки*.”; “*Ланта* як всюди в Російській імперії...” [319, с. 76] тощо) дають змогу припустити, що він був ознайомлений із сучасною “ігровою” літературою.

Ці джерельні публікації засвідчують, що справа з вивченням народних ігор значно активізувалась і етап, який тривав, на нашу думку, до початку 60-х рр. ХІХ ст., характеризувався початком наукового вивчення традиційної української культури і зрослим числом публікацій “ігрових” явищ, у т. ч. і великими публікаціями О. Терещенка [453] та М. Максимовича [308 а], де народним іграм і розвагам приділена значна увага. Особливо відзначимо низку інформативних, з “ігрової” точки зору, праць 1860–1861 рр., які символізували вихід формування джерельної бази на новий якісний рівень, з конкретними описами ігрових явищ. Уже почали діяти наукові установи, які стимулювали етнографічні дослідження, в т.ч. і в галузі ігрової культури [954].

Період шістдесятих років ХІХ ст., хронологічно окресленого нами “ігровими” виданнями 1860–1861 рр. та початком друкування результатів експедиції під керуванням П.П. Чубинського, характеризувався безперервністю накопичення відомостей про народні ігри та розваги; розширенням реєстру видань з “ігровими” повідомленнями як кількісно, так і територіально; позитивним впливом на інформативність повідомлень етнографічних програм від науково-організаційних осередків (Російське географічне товариство, Комісія для опису губерній Київського навчального

округу, губернські статистичні комісії та ін.), підготовкою громадської думки задля допомоги збиранню етнографічних матеріалів. Це сприяло успішному проведенню експедиції П.П. Чубинського, в т.ч. і в збиранні “ігрових” відомостей та публікації результатів [935].

Публікація результатів етнографічно-статистичної експедиції у 1869–1870 рр. до “Західно-Руського краю”, як тоді називали територію України та Білорусі, розпочалася 1872 року. Проводило експедицію Російське географічне товариство, використовуючи існуючі на той час етнографічні програми. Досліджувався великий комплекс етнографічних і статистичних питань: громадський та родинний побут, звичаї, говірки, фольклор, народні ігри та розваги, вірування.

Роль Павла Чубинського у розвитку української етнографії непересічна, її важко переоцінити. Після виходу його праці “Нарис народних юридичних звичаїв і понять у Малоросії” (1869 р.) [1023] та успішного керування етнографічно-статистичною експедицією Україною, Білоруссю та Молдовою, він став заступником голови Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства Володимира Антоновича, обраного у травні 1875 р. Одночасно Павло Чубинський протягом усього періоду існування Відділу (лютий 1873 р. – червень 1876 р.) виконував обов’язки ділового керівника Відділу.

Головна праця П. Чубинського, семитомні “Праці етнографічно-статистичної експедиції до Західно-Руського краю, спорядженої імператорським Російським географічним товариством” [464] виходили друком у Петербурзі з 1872 до 1878 року.

Джерельну базу ігрового матеріалу третього тому становили як повідомлення кореспондентів з різних місць України, так і окремі попередні публікації інших дослідників, які подавались в порівняльному плані з новою інформацією. Серед праць, на які посилаються укладачі “Праць...”, відзначимо публікації (в т.ч. і згадані вище) Каленика Шейковського [467, с. 12, 15, 19, 20, 23, 27, 29, 31, 33, 38], Олександра Терещенка [453, с. 27, 44,

45, 64, 65, 315–320], Миколи Маркевича [319, с. 70, 71, 73–75], Михайла Максимовича [308 а, кн. I, с. 73, 75–77], Жеготи Паулі [548, т. 1, с. 20, 21, 23, 25, 26], а також поодинокі використання творів Івана Сахарова [902, с. 147–148], Олексія Дмитрюкова [189], Пантелеймона Куліша [укладачі використали один із варіантів пісенного супроводу “орнаментально-змагальної” гри “Шум” з рукописного збірника Пантелеймона Куліша], Лукаша Голембіовського [500, с. 67], альманаха “Русалка Дністровая” [401, с. 42–43].

Щодо ігрових матеріалів четвертого тому, який побачив світ через п’ять років після третього, то в цьому томі також в порівняльному плані є поодинокі посилання на згадані вище праці Лукаша Голембіовського [500, с. 67], Олександра Терещенка [453, ч. III, с. 5; ч. IV, с. 8, 9, 17], Жеготи Паулі [548, т. 1, с. 47], Миколи Маркевича [319, с. 76] та на рукописну збірку Пантелеймона Куліша (вісім посилань стосовно дитячих забавлянок).

Укладачі “Праць...” широко використали праці попередників у галузі досліджень ігрової культури. Загалом же співвідношення експедиційних і використаних друківаних матеріалів у розглянутих нами розділах третього та четвертого томів становить приблизно три до двох. Це видання було найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу й дотепер слугує важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т.ч. й ігрової.

Збірка М. Лисенка “Молодощі” (1875 р.) [298] ґрунтується на власноручних записах автора 1860–1861 років, коли він навчався в Харківському університеті. Збірка готувалася до видання під час перебування композитора в Петербурзі (1874–1876 рр.), про що свідчать листи Миколи Віталійовича до М. Драгоманова і О. Кониського [593, с. 4]. Окрім пісенних мелодій з текстами, що його цікавило найбільше, М. Лисенко подав у збірці й короткі описи різноманітних весняних ігор і коментарі до них.

Значний внесок у дослідження ігрової культури українців внесли польські вчені, від початку XIX ст. (Червінський [497; 498, 499]) і в 30-ті рр.

XIX ст. (Голембіовський [500; 501], Залеський [546; 1098; 1099], Жегота Паулі [548]), які розглядали ігрові забави українців, їхні ігрові пісні та веснянки. Наступний сплеск зацікавленості польських дослідників українською ігровою культурою розпочався на рубежі 70-х та 80-х років (О. Кольберг [510], Биковський [100; 494], Й. Мошинська [524; 525]) і продовжувався у 80-ті та 90-ті роки і до початку XX ст. (О. Кольберг [511; 1076], І. Коперницький [513], А Ванке [542], М. Чізек [496], К.Ф. Мрочко [526], Й. Шнайдер [534; 535] та інші), в етнографічних працях яких значне місце посідали українські ігри та розваги. Їхні дослідження стосувались українців, які мешкали як в Австро-Угорській, так і в Російській імперіях.

Публікація С. Ісаєвича “Малоросійські народні ігри околиць Переяслава” (1887 р.) [226] з передмовою В. Горленка [627] є однією з найбільших публікацій українських народних ігор. Збирач писав: “Читаючи праці Чубинського, мені кинулось у вічі те, що серед великого етнографічного матеріалу якось губиться незначна кількість ігор, вміщена там. Я звернув мимоволі на це увагу тому, що живу в місцевості, де ігри дітей і дорослих дуже поширені, де постійно стикаєшся з ними, особливо навесні” [226, с. 454].

Саме в передмові В. Горленка вперше акцентовано на переліку публікацій, “що надруковано про малоросійські ігри”. Основними він вважає вже згадані нами праці Каленика Шейковського “Побут подолян” [467], Анатолія Свидницького “Великдень у подолян” [420], Олександра Терещенка “Побут російського народу” [453], Михайла Максимовича “Дні та місяці українського селянина” [308 а], Миколи Маркевича “Звичаї, повір’я, кухня та напої малоросіян” [319], Павла Чубинського “Праці...” [464], Миколи Лисенка “Молодощі” [298], Оскара Кольберга “Покуття” [510]. В. Горленко дає коротку характеристику кожній праці. Окрім того, він відзначає в Ісаєвича “відділ, що являє значну новину (*карткові ігри*)” [226, с. 452–453].

Сам збирач у своїй публікації наводить паралелі до різних ігор з творів П. Чубинського (5 посилань), О. Терещенка (6) та М. Маркевича (1).

Праця московського лікаря Єгора Покровського “Дитячі ігри та забави в деяких станицях Кубанської та Терської областей” у “Збірнику матеріалів для опису місцевостей і племен Кавказу” (1886) [381], яка стала основою його книжки “Дитячі ігри, переважно російські”, що вийшла друком двома виданнями: 1887 року [382], та майже ідентичне – 1895 року [383]. Вони висвітлюють традиційну ігрову культуру як української Кубані, так і України загалом. У першій праці ми зафіксували побутування на Кубані принаймні близько тридцяти українських ігор, у другій, яка вийшла друком 1887 року, простежуються близько 90 описів українських ігор як на Кубані, так і в Україні. Описи переважно повністю характеризують гру (склад гравців, правила, перебіг подій тощо), але їх частина є “усередненою” з кількох місцевостей, що не дає змоги повноцінно уявити конкретний варіант гри в певній місцевості [961]. Об’ємний вступ до праці Покровського 1887 (1895) року детально розглядає педагогічні (переважно), історичні, медичні аспекти ігрової діяльності як у Російській імперії, так і за кордоном наприкінці ХІХ ст. У вступі є деякі згадки про ігрову діяльність на півдні України: про змагання з *боротьби* під Одесою і Маріуполем на храмові свята [382, с. 15–16].

Для Єгора Покровського “Дитячі ігри, переважно російські”, це всі ігри, які побутували на теренах Російської імперії, в т.ч. й українські (на стор. 248 Є. Покровський називає ігри в Херсонській губернії – “руськими”). У збірці є багато описів ігрових явищ з території як сучасної України, так і з теренів, де мешкали українці (Кубань, козацькі станиці на Кавказі, окремі місця з українським населенням за межами основного етнічного ареалу). На відміну від О. Андрієвського, який побачив у першому виданні Є. Покровського лише 11 українських ігор, ми вважаємо, що їх набагато більше, щоправда, у виданні 1887 (1895) р., за нашими підрахунками – близько дев’яноста. У вступних розділах знаходимо відомості про окремі ігрові факти на території України (змагання з *боротьби* на Півдні, де мешкає грецьке населення, жеребкування до гри, покарання переможених, археологічні знахідки

іграшок, про деякі сучасні іграшки та ін.) [382, с. 15–16, 41, 43–46, 53, 62, 69–70, 75, 79, 82, 84–85].

Окрім описів ігор з теренів України та Кубані, де виразно виявляються українські риси, особливо коли є вербальний український матеріал (мова – важлива ознака етнічної приналежності ігор), у праці Є. Покровського наведені відомості про виготовлення ігрових м'ячів з овечої вовни, ігрову термінологію в різноманітних іграх на українських землях тощо [382, с. 237–238, 261, 274–275, 320–321, 341].

У багатьох випадках описи супроводжуються ігровими паралелями інших етносів. Водночас, автор багато уваги приділяв медичним і педагогічним аспектам ігрових явищ. Творчу лабораторію своєї праці Є. Покровський розкрив у вступі. Зазначивши нечисленність вітчизняної ігрової літератури, “[...] невдовзі я розпочав складання особливої програми щодо ігор у Росії [...] і мав можливість розіслати масу своїх програм [...] отримав до 2000 відповідей на них від різних учителів народних училищ, сільських священників, земських діячів та інших осіб. Об’єднавши, порівнявши і звіривши всі ці описи та відомості між собою, я поклав їх в основу цієї своєї праці” [382, с. 50].

На жаль, у праці Є. Покровського немає детальної паспортизації великого комплексу ігрових явищ. Детальні описи різноманітних ігор супроводжуються лише вказівкою – з якої губернії, області чи краю Російської імперії згадане ігрове явище.

У великій творчій спадщині Миколи Сумцова, яка становить понад 800 опублікованих праць [560, с. 269], значне місце обіймають дослідження, присвячені фольклорно-етнографічній тематиці, яких нараховується понад трьохсот [1004]. Своєю чергою, серед останніх певне місце обіймають праці, в яких розглянуті різні аспекти ігрової культури населення України.

Вивчення ігрової культури на теренах України продовжувались уже століття, якщо відштовхуватися від першого переліку народних ігор Котляревського. Протягом XIX ст. дослідження як різних безпосередніх ігор

різних статево-вікових груп, так і ігрового елементу громадської та родинної обрядовості мали значною мірою, джерельно-збирацький, описовий характер і лише іноді супроводжувались вступами історіографічного характеру, які ми висвітлили раніше.

Історіографію вивчення традиційної ігрової культури важко уявити без доволі короткого, але дуже інформативного вступу та додаткових нотаток Миколи Сумцова до збірки Петра Іванова “Ігри селянських дітей в Куп’янському повіті” [450; 976]. Автор зазначив важливість видання праці П. Іванова: “Збірник [...] серед інших збірників цього роду укладений у повіті, який до останнього часу стояв обіч етнографічних вивчень, вирізняється повнотою і докладністю описів ігор [...] тому ще заслуговує серйозної уваги з боку людей науки”. Далі він навів своє розуміння дитячих ігор як явища, в якому зазначив, що “дитячі ігри численні, але одноманітні та малозмістовні” [450, с. 3].

Для порівняння з українськими дитячими іграми М. Сумцов згадує збірки О. Терещенка (у 4-му томі, 1848 р.) [453, ч. IV], Є. Покровського “Дитячі ігри” (перше видання 1887 р.) [382], польськомовні праці Голембіовського [500], О. Кольберга (М. Сумцов пише про польські ігри «в “Lud” Кольберга томи 2, 3, 5, 9», хоча у переліку найважливіших публікацій подає його працю “Pokusie” (I том)), з польського часопису “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” (“Збірка повідомлень для національної антропології”) (М. Сумцов, мабуть, помилково назвав автором статті про ігри у 2-му томі “Zbióru...” Петрова, тоді як у цьому томі є “ігрові” статті Й. Мошинської та Биковського), а також праці відомих іноземних учених, які досліджували дитячі ігри – Ф. Лібрехта (“Zur Volkskunde” (“Фольклор”), 1879 р.), Е.Б. Тейлора (“Primitive Culture” (“Примітивна культура”, 1871 р.), Г.Г. Плосса (“Das Kind in Brauch und Sitte der Völker” (“Дитина в звичаях та обрядах народів”), 1876 р.), Е. Роллана (“Rimes et jeux de l’enfance” (“Римські і дитячі ігри”), 1883 р.) а також французькі збірники дитячих ігор Тарне, Бюжо, Пюімегра, Арбо, а також італійські – Анджелеті, Форнарі, Дальмедічо

[450, с. 4]. У “Додаткових замітках” у порівняльному аспекті він згадує сербські ігри зі збірки Маличевича (“Животерба селяка”, 1887 р.), болгарські з першої книги за 1889 р. “Сборника за народни умотворения и книжнина” а також про гру “у ворона” в Росії та Чехії [976].

На кількох сторінках “Передмови 1” та “Додаткових заміток” М. Сумцов навів головні, на його думку, “наступні збірки малоросійських дитячих, парубоцьких та дівочих пісень та ігор [...], оскільки ігри важко точно розділити за віком гравців, тому поміж парубоцьких та дівочих ігор часто зустрічаються дитячі” [976]. Це – праці 1) І. Сахарова (1836–1837 рр.) [412], 2) О. Терещенка (1848 р.) [453, ч. 4], 3) П. Чубинського (1872, 1877 рр.) [464, т. III, т. IV], 4) Вацлава з Олеська (1833 р.) [546], 5) Жегота Паулі (1839 р.) [548], 6) К. Сементовського (1843 р.) [430], 7) І. Срезневського (1843 р.) [439], 8) А. Метлинського (1843 р.) [323], 9) М. Максимовича (1856 р.) [308 а], 10) К. Шейковського (1860 р.) [467], 11) А. Свидницького (1861 р.) [420], 12) Й. Лозинського (1860 р.) [303], 13) М. Маркевича (1860 р.) [319], 14) М. Лисенка (1875 р.) [298], 15) Биковського (1878 р.) [494], 16) Й. Мошинської (1881 р.) [524], 17) О. Кольберга (1881 р.) [510], 18) О. Потебні (1883 р.) [862], 19) С. Шаблевської (1883 р.) [539], 20–21) Є.А. Покровського (1886, 1887 рр.) [381; 382], 22) С. Ісаєвича (1887 р.) [226], 23) І. Коперницького (1887 р.) [513], 24) самого М. Сумцова [444], 25) матеріали польського часопису “Вісла” від 1888 та 1889 рр. [506; 549], 26) Ікс’а [506], а також, звісно, і [27]) збірку Петра Іванова, до якої власне і написані “Передмова 1” та “Додаткові замітки” (1889, 1890 рр.) [218; 220]. На той час саме інформаційне “ігрове” наповнення цих праць складало основну частину джерельної бази ігрової культури.

Що стосується зазначених праць самого М. Сумцова, то його короткі етнографічні розвідки про конкретні ігрові явища, які включали як безпосередні ігри, так і ігрові елементи обрядовості (“водить тополю”, “гра в короля”, “гра в кугикли”, “гра у воротаря”, “кострубонько”, “кулачки”, “паці” (“бабки”)), перетворювались у повноцінні історіографічні етюди у руслі його

наукової методології [449, с. 631–640]. Ця методологія на рубежі 80-х та 90-х рр. ХІХ ст. поєднувала погляди міфологічної та еволюціоністської шкіл в етнографії, і лише на початку ХХ ст. М. Сумцов став прихильником ідеї еволюціонізму.

Слід сказати, що в історіографічному вступі М. Сумцова до праці П. Іванова спостерігається високий ступінь повноти відображення існуючої на той час опублікованої джерельної бази вивчення народних ігор і розваг різних статевих-вікових груп населення. Оцінки, які дав М. Сумцов цим працям, і на сьогодні багато в чому є справедливими.

У “Сучасній малоросійській етнографії” в нарисі про Петра Іванова М. Сумцов надає йому чільне місце і ще раз зазначає цінність його збірки про дитячі ігри, при цьому наголошуючи, що “Наукове значення дитячих ігор, зібраних д. Івановим, насилу піддається загальному визначенню. Цим збірником можна користуватися з успіхом, вивчаючи ті чи інші сторони фольклору” [992, 1892, № 7, с. 92–93]. Проте, М. Сумцов робить П. Іванову закид, що він “...виключив відтворювальні ігри, тобто ігри, в яких діти наслідують дорослим. Це виключення уявляється неправильним. Відтворювальні ігри дають змогу прослідкувати, які побутові та громадські явища нині впливають на розум та уяву дітей, що дає школа” [992, 1892, № 7, с. 87]. Порівнюючи вищенаведений перелік головних, на його думку, збірок і публікацій народних ігор від 1890 р., М. Сумцов у “Сучасній малоросійській етнографії” (1892 р.) чомусь випустив праці Вацлава з Олеська [546; 1098; 1099] та Жеготи Паулі [548], але додав працю А. Ванке (1889 р.) [542].

Водночас, на нашу думку, М. Сумцов не згадав важливі публікації, в яких ідеться про українські народні ігри та розваги. Це такі праці: низка публікацій О. Дмитрюкова (1831–1853 рр.) [189; 190; 191], праці Л. Голембіовського “Ігри і забави...” (1831 р.) [500], М. Арандаренка “Записки про Полтавську губернію” (Полтава, 1848–1852 рр.) [88], М. Номиса в “Оснoві” “Різдвяні святки”(1861 р.) [347], І. Галька (Львів, 1861–1862 рр.) [136; 137], П. Короленка в “Кубанських військових

відомостях” (1866 р.) [263], М. Дмитрієва “Обряди та звичаї західно-російських селян” (Гродно, 1867 р.) [188], А. Фон-Кремера “Звичаї, повір’я та забобони селян Верхньотишанки” (Вороніж, 1871 р.) [459], Г. Купчанка “З народних звичаїв та обрядів буковинсько-руського народу” (Львів, 1871 р.) [281], І. Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу” (Львів, 1876 р.) [747], О. Богдановича “Збірник відомостей про Полтавську губернію” (Полтава, 1877 р.) [104], Б. Познанського “Весна в українському селі” (1886 р.) [379]. Оскільки в “основному” переліку М. Сумцова зустрічаються праці, в яких висвітлюється навіть одна гра (А. Метлинський [323], Биковський [494], С. Шаблевська [539]), то припускаємо, що М. Сумцов був не обізнаний з цими творами.

Відзначимо також окремі праці М. Сумцова, опубліковані в “Етнографічному огляді” про ворона та зайця (“Ворон у народній словесності” [975] та “Заєць у народній словесності” [977]), та ігри, пов’язані з ними, які автор вважав “дуже давніми іграми, де знайшли місце дві зі збірки Іванова”. Окрім того, в деяких іграх він вбачав “залишки давнього пошанування сил та явищ природи (дитячі голосіння про дощ, звернення до божої корівки, до сонечка)”, “слабкі історичні спогади (напади татар) або історико-побутові культурні переживання (*лук-самостріл, кулачки*)” [992, 1892, № 7, с. 93].

А сама збірка П. Іванова із вступною статтею М. Сумцова була етапною у вивченні українських народних ігор різних статево-вікових груп, які становили найсуттєвішу складову традиційної ігрової культури людності. Можна навіть сказати, що вона була певною історіографічною вершиною дослідження ігрової культури українців завдяки повноті викладу різних аспектів ігрової діяльності в царині дитячої субкультури. Детально описано 95 ігор за оригінальною класифікацією із зазначенням місця фіксації, а також паралелей уже опублікованих джерел. Збірка Іванова надовго стала взірцем видання народних ігор та розваг, подальші дослідники часто посилалися на неї, в т.ч. і в порівняльному аналізі ігрової діяльності.

Праця Т. Осадчого “Щербанівська волость Єлисаветградського повіту Херсонської губ.” (1891 р.) у “Збірнику Херсонського земства” [359] належить до низки історико-етнографічних та господарсько-статистичних описів окремих регіонів України. Цей жанр описів, які ініціювались урядом і виконувались місцевими адміністраціями, друкувався в різних варіантах, починаючи з 40-х років XIX ст. у “Губернських відомостях”, виданнях губернських правлінь, земських виданнях. Серед етнографічних відомостей траплялися матеріали, присвячені ігровій культурі місцевої людності, так, як це подано у згаданих вище працях М. Арандаренка (1851 р.) [88], О. Дмитрюкова (1853 р.) [190], А. Богдановича (1877 р.) [104], Г. Сорокіна [436] (1890 р.), а згодом і В. Іванова (1898 р.) [216], Б. Грінченка (1899 р.) [159], В. Бабенка (1905 р.) [92]. Незважаючи на інтегральний характер подібних праць, вони несли цінну інформацію про різні ділянки народного життя, в тому числі і про ігрову культуру.

У праці Т. Осадчого в сюжеті стосовно народних ігор разом із розвагами під час парубочих зібрань, а також на вечорницях, під час календарних обрядів, автор згадує зимове катання на санях, дівочі хороводні ігри та ігри хлопців у м'яча. Згадуються в негативному плані ігри в карти “від хлопців років 16 до людей похилого віку”. Цікаво, що в тому ж “Збірнику...” вміщена подібна праця священика Г. Сорокіна про містечко Дмитрівку, де, поміж іншого етнографічного матеріалу, вміщені і відомості про ігри та розваги, в т.ч. і карткові: описані “банк”, “галаган” і “малафейка”. Як бачимо, після появи праці С. Ісаєвича (1887) [226] тема карткової гри в Україні отримала продовження і почала розглядатися й іншими авторами, в т.ч. і В. Ястребовим.

У праці Володимира Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю...” (1894 р.) [486] у розділі “Народний календар”, окрім опису ігрових елементів різних обрядів, описані хороводні рухливі ігри. Далі В. Ястребов описав дитячі іграшки та наслідувальні ігри наймолодших дітей “у весілля”, “похорон”, у різні види праці, жартівливі

ігри-розваги. Нарешті, В. Ястребов наводить описи ігор дорослих дітей і підлітків, переважно хлопчиків (загалом 31 гра). У кожному випадку він вказує на місцевість, де відбувається гра, у деяких випадках – ім'я інформатора, а іноді наводить ігрові паралелі з праць П. Чубинського, С. Ісаєвича, Є. Покровського, В. Іванова [486, с. 149–163].

Окрім цих ігор, В. Ястребов наводить, на жаль, тільки назви інших, які “є вживані, з такими ж подробицями і під такими ж назвами, як і в інших місцевостях” [486, с. 163–164]. Насамкінець, він докладно описує деякі карткові ігри, які побутували на півдні України, продовжуючи традицію висвітлення їх побутування, і які набули великої популярності серед різних прошарків населення.

Про ігрову культуру українців є відомості зі спадщини деяких інших іноземних учених, окрім польських дослідників, які широко представлені в нашому дослідженні, зокрема чеха Людвіка Куби, який навів музичний опис кількох українських танців та весняну музично-драматичну гру “*Перепілочка*” [516], австрійця Р. Кайндля, котрий досліджував життєдіяльність гуцулів і описав як дитячі ігри і розваги, так і “*ігри при мерці*” у поховальних обрядах [236; 507; 508; 1070].

Василь Милорадович, відомий український етнограф, був обізнаний із сучасними йому працями, де висвітлювалась ігрова культура українців. Наводячи описи або згадки про конкретні ігри, він вміщує ігрові паралелі [324] з уже згаданих нами “ігрових” праць М. Максимовича [308 а], К. Шейковського [467], А. Свидницького [420], П. Чубинського [464], М. Лисенка [298], С. Ісаєвича [226], П. Іванова [218] та ін. У передмові до “Народних обрядів та пісень Лубенського повіту...” (1897 р.) він зазначав, що “другий випуск присвячений молоді, її іграм, розвагам і пісням, але оскільки українські народні ігри були неодноразово описані, а в творах М. Номиса згадуються, зокрема, і ігри Лубенського повіту”, то він, на жаль для сучасних дослідників ігрової культури українців, обмежився наведенням “незначної кількості найпоширеніших варіантів ігор, наводячи всі інші з менш

важливими відмінностями в примітках” [324, с. 2]. В. Милорадович окремо зазначив, що “в другому випуску вміщений також нарис розваг молоді на вулиці та досвітках” [324, с. 2].

Щодо ігор, які В. Милорадович вважав характерними для Лубенщини і намагався описати їх якнайповніше, зазначимо, що серед них є кілька ігор-веснянок (“*У тумана*”, “*Смородина*”, “*Ключ*”, “*Лоза*”) (назви ігор подаємо за оригіналом), а також ігри переважно на швидкість і вправність з драматичним елементом (“*Ящур*”, “*Дзвін*”, “*Гадало*”, “*Піжмурки*”, “*Хрещик*” та деякі інші) [324, с. 49–55]. Він вказує географічну локалізацію кожного варіанта опису ігор і зазначає особливості кожного з них. Наприклад, для гри “*У тумана*” наведено 9 варіантів, відмінності яких стосуються переважно текстів ігрових пісень.

Зазначимо, що і В. Милорадович, і деякі інші дослідники народної культури українців, не наводили повні описи явищ, коли вважали, що їх досить докладно змалювали інші дослідники. Так писав, наприклад, М. Маркевич: “...горелки, знамениті у всій Русі, вживані і в Малоросії. *Паці* те саме, що російські *бабки*” [319, с. 76], або В. Ястребов: “...окрім описаних вище ігор, є вживані, з такими ж подробицями і під такими ж назвами, як і в інших місцевостях” [486, с. 163]. В. Милорадович не наводить повного опису згаданих у примітках 27 ігор, мотивуючи це тим, що вони докладно описані С. Ісаєвичем: “Наступні ігри [...] зустрічаються в Лубенському повіті або в точно такому ж вигляді, як у збірнику Ісаєвича [...] або ж з незначними змінами” [324, с. 55]. На жаль, такий підхід до опису ігрових явищ обмежує інформативність джерел для сучасних дослідників.

М. Дерлиця в “Селянських дітях” (1898 р.) [175] використав порівняння з матеріалами з праць П. Чубинського [464, т. IV, с. 19, 20, 33, 34] та Я. Головацького [148, с. 270]. Певні доповнення до інформації, зібраної М. Дерлицею, подав Іван Франко [175, с. 136–140], який теж порівнював тексти з матеріалами Чубинського [464, т. IV, с. 22, 34].

Деякі видання, які вміщують відомості про ігрову культуру українців, видавалися протягом кількох років. У 1895–1899 рр. Борис Грінченко видав друком три томи (випуски) “Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській та сусідніх з нею губерніях”, одну з найвідоміших збірок матеріалів фольклорно-етнографічної спадщини України [159]. В його особистому архіві накопичились багато інших записів етнографічного характеру, зокрема записи народних ігор різних статево-вікових груп людності, і він мав твердий намір видавати їх. У третьому випуску були надруковані деякі ігрові матеріали. Однак склалося так, що, втративши заробіток і підтримку земства, він був вимушений припинити видання наступних випусків, насамперед четвертого, де мали бути надруковані основні ігрові матеріали [962].

Частина підготовчих матеріалів Б. Грінченка, яка переважно складається із записів кореспондентів, згодом опинилась у фонді Володимира Гнатюка, який нині знаходиться у Відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд 28). Відомості з одиниць зберігання 38, 64, 301 цього фонду містять численні примітки і невеликі коментарі, зроблені його рукою.

Зазначимо, що в цих матеріалах, надрукованих і архівних, Б. Грінченко виявив широку обізнаність з “ігровими” публікаціями, наводячи паралелі з праць П. Чубинського [464], М. Лисенка [298], Я. Головацького [155], В. Милорадовича [324], П. Іванова [220], С. Ісаєвича [226], П. Шейна [468], А. Свидницького [420], М. Сумцова [449], Жеготи Паулі [548], К. Шейковського [467], М. Маркевича [319], О. Терещенка [453] та ін., тобто він був ознайомлений із значною частиною корпусу “ігрових” джерел, який ми розглядаємо.

1898 року за редакцією секретаря статистичного комітету Харківської губернії Василя Іванова вийшла друком праця “Життя та творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю” [216], де народними вчителями були зібрані відомості про Старобільський повіт, опубліковані раніше у “Харківському Збірнику” у 1894–98 рр. [782]. Описані та згадані

десятки різноманітних ігор та розваг Слобожанщини. Книжка і зараз є “канонічним зразком опису окремого району, безцінним джерелом з етнографії слобожан” [551, с. 64].

Початок ХХ ст. припав на процес початку поступового занепаду традиційної культури, що негативно відображалося на тогочасних культурно-історичних реаліях. Проте наукові дослідження в галузі культурології не припинялись, і поповнення джерельної бази вивчення ігрової культури неухильно відбувалося. Були опубліковані нечисленні збірки описів ігор (П. П. [360], Леся Українка [266]). В деяких етнографічних описах того часу можна віднайти окремі збірки ігор та розваг (В. Бабенко [92], В. Камінський [239]), а праці З. Кузелі про “*ігри при мерці*” і нині є взірцевими про ігровий складник поховальної обрядовості українців [729; 730].

Взагалі на початку ХХ ст. посилення соціальної напруженості негативно впливало на всі аспекти життєдіяльності українського суспільства. На цьому етапі кількість як етнографічних публікацій стосовно української традиційної культури, так і “ігрових” значно зменшилась і з часом ця тенденція продовжилась. Якщо за період 1881–1885 рр. кількість фольклорно-етнографічних публікацій, за Олександром Андрієвським [1102], становила 469 (“ігрових” – 8) (тут і далі підрахунки – наші), то в наступні “п’ятирічки” – 745 (21) (1886–1890); 639 (23) (1891–1895); 642 (20) (1896–1900); 587 (16) (1901–1905); 362 (7) (1906–1910); 274 (5) (1911–1916). Як бачимо, найбільша кількість етнографічних досліджень, у т.ч. й “ігрових”, припадає на кінець ХІХ – самий початок ХХ ст.

Соціальні катаклізми, які відбувалися на терені України у другій половині 1910-х та на початку 1920-х років, в т.ч. і під час Визвольних змагань, не могли не вплинути на наукові дослідження, хоча і в ці часи джерельна база поповнювалась певними здобутками. Відзначимо праці Ф. Коломийченка [257] та М. Дикарева [179] у “Матеріалах до української етнології”, а також В. Кравченка в його “Етнографічних матеріалах” [275]. У цих дослідженнях наведені відомості, які відносяться до початку 1910-х рр.,

тобто до періоду початку великих соціальних потрясінь як у Європі, так і в Російській імперії. Але опубліковані вони були в Житомирі та Львові у 1918–1920 рр.

Праця видатного українознавця Миколи Сумцова “Слобожани” вийшла 1918-го року [990]. Автор, який багато зробив задля поповнення джерельної бази та історіографії дослідження ігрової культури українців, перерахував близько тридцяти найуживаніших ігор краю [990, с. 90–91].

Найвизначнішим внеском до джерельної бази ігрової культури українців у 20-ті рр. була праця Леоніли (Ніни) Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля”, де є великий розділ “Дитячі забави і забавки” з описом багатьох ігор [209]. У передмові вона пише про переваги стаціонарного дослідження сільського поселення, яке було розпочате ще 1922 р., відзначає важливість і потребу досліджувати дитячий побут нарівні з побутом дорослої людини. Відштовхуючись від напрацювань попередників (Єгор Покровський [381; 382], Микола Сумцов [449; 990], Федір Вовк [615]), Н. Заглада розглянула життя дітей окремого поселення (с. Старосілля на Дніпрі, Київщина) в контексті суспільного життя громади і вважала, що дитячі ігри та забави відбивали важливі події селянського родинного та громадського життя (забави в тата й маму, в родини, хрестини, весілля, похорон). Далі – забави, що наслідують хліборобську працю; дитячі цяцьки; музичні інструменти (сопілки, труби, гуркалки тощо). Окрім того, діти знають ще інші способи грати та розважатися (*гойдалки, санки, катання* тощо) [209, с. 29]. Надалі Н. Заглада наводить багато паралелей до розваг українських дітей із всесвітньої етнографії [209, с. 61–65], а ігри старосільських дітей класифікує на такі групи: ігри, що в них згадуються тварини (“у ворони”, “у гусей”, “у зайців” тощо); ігри, що в них вживають кийків (“у гльога”, “у ковіньки” (*з м’ячем*), “у койструбки” тощо); ігри з іншим приладдям (“у жута”, “у кавуна”, “у крамара”, “у ножа”) тощо [209, с. 64].

Ми не можемо оминати увагою значний за обсягом том “Ігри народів СРСР”, виданий 1933 року видавництвом “Academia”, де наведено загалом 1473 гри” [223]. Він являв собою своєрідну збірку описів народних ігор з усіх куточків колишньої Російської імперії. Дослідниця української дитячої культури Г. Довженок нарахувала з них 336 українських [158, с. 104]. Усі ігри наведені виключно в записах ХІХ – початку ХХ ст. (до 1917 р.).

Метою видання, як зазначалося у передмові, було “зробити ці матеріали (про ігри народів Радянського Союзу) доступними для всіх, хто цікавиться цим питанням, а проблема гри рівною мірою привертає увагу і фольклориста, і історика культури, і педагога, – дати ці описи (розкидані по сторінках давно зниклих відомчих та краєзнавчих видань, по об’ємних томах творів найрізноманітнішого змісту, по неопублікованих архівах експедицій тощо) в зручній подачі, яка легко оглядається” [223, с. V–VI]. Ми показали на прикладі збірки народних ігор Петра Іванова “Ігри селянських дітей Куп’янського повіту” [220], що принаймні стосовно українських ігор, всі ці завдання не були виконані [941]. Численні невідповідності, яких припустилися укладачі збірника “Ігри народів СРСР”, дають підстави вважати збірку 1933 року непевним допоміжним джерелом для дослідників ігрової культури, і що звертатися до цих текстів треба із застереженнями. Хоча укладачі збірки зазначали, що “загальне число відомих нам описів ігор настільки велике, що при укладанні збірника довелося з найбільш близьких редакцій публікувати лише одну, згадуючи інші лише в посиланнях на джерела, між тим ці редакції все ж не тотожні” [616, с. XXV].

Щодо вступу до видання російського мистецтвознавця Всеволода Всеволодського-Гернгросс та передмови провідного на тоді, а згодом репресованого радянського етнографа Миколи Маторіна, то вони пройняті ідеями класової боротьби і марксистським світоглядом, що відбивається на їхньому погляді як на конкретні ігри, так і на класифікацію останніх. У передмові Маторіна робиться акцент на класовий підхід, зокрема, на українському матеріалі (гра “*в рай*”) [783, с. ХІІІ].

Обидва дослідники здійснили спробу встановити топологічні групи ігор “для зручності каталогізації та огляду”. Це ігри – драматичні, спортивні та орнаментальні, які ведуть, врешті-решт, до театру, спорту і танцю, відповідно, та низка перехідних між цими групами ігор. Відзначається також проблема класифікації ігор: “Мабуть, найбільш важким моментом у цій праці є класифікація ігор” [783, с. XIV; 616, с. XXIII] і пропонується вищенаведена.

Невдовзі, на початку тридцятих років минулого століття, зі зміною політичного курсу у внутрішній політиці СРСР і жорстокими репресіями проти всього українського, радянською владою були зліквідовані всі етнологічні й культурологічні осередки, що відкинуло розвиток українознавства на десятиліття назад.

Щоб замаскувати злочин перед українською наукою, замість ліквідованих наукових установ 1936 року був утворений Інститут українського фольклору, який перебував під пильним оком політичної цензури з боку влади. Лише з призначенням 1942 р. директором Інституту Максима Рильського з’явилася можливість у цих жорстких умовах розпочати дослідження з народної творчості, культури й побуту українців.

Звісно, надбання джерельної бази традиційної ігрової культури в наступні кілька десятиріч невеликі і зроблені, передусім, діаспорними вченими Олексою Воропаєм та Степаном Килимником у середині ХХ ст. Певні експедиційні матеріали осідали в архівних відділах різних інституцій і ще чекають на свого дослідника. Відзначимо також фундаментальне видання “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року”, здійснене 1963 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, де у розділі “Веснянки і гаївки” наведено понад 90 (з варіантами – близько 300) хороводних ігор з танцями [231] і деякі ”ігрові” повідомлення в науковій літературі.

Власне термін “ігрова культура” утвердився в науковій літературі. Концепція “ігрової культури” є однією з культурологічних концепцій, до прибічників якої передусім зараховують Йогана Гейзінгу і його

послідовників, у творчості яких проглядаються різні варіанти концепції Й. Гейзінги і яка пояснювала мистецтво гри як спонтанну, незацікавлену діяльність, яка приємна сама по собі і незалежна від будь-якої мети. Термін “традиційна ігрова культура” дослідники широко вживають у наукових працях (Т. Бернштам, А. Байбурін, С. Шмаков та ін.) та підручниках (В. Борисенко, А. Радугін), але обходять його визначення.

Об’єктивні труднощі у вивченні української етнографії в радянський час позначилися на вивченні української народної культури, в т.ч. народних ігор і розваг, а також ігрового компонента громадського та сімейного побуту. Кількість подібних публікацій була невеликою, а матеріали етнографічних експедицій опинялися в архівах різних інституцій і є маловивченими. У загальних публікаціях про українців ігрова діяльність окремо не вирізнялась, залишаючись розчиненою при висвітленні громадського побуту та календарної обрядовості. Це стосується підготовленої Академією наук УРСР, але так і не виданої, монографії “Українці” (1959 р.) [1000] і навіть таких недавніх ґрунтовних видань, як “Українці” (Опішне, 1999 р.) [1001] або “Украинцы” (Москва, 2000 р.) [999]. Водночас можна відзначити як окремі праці, присвячені конкретним аспектам ігрової культури населення України [702; 727; 1026], так і видання “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року” (1963) [231], розділ “Україна” в збірнику “Ігри народів СРСР” (1985) [224, с. 103–116], “Дитячий фольклор” (1986) [184], “Літала сорока по зеленім гаю” (1990) [301].

Що стосується джерел, з яких взято описи українських народних ігор, то це або видання XIX – початку XX ст., або – архівні матеріали (переважно з фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України) [231, с. 587–635; 184, с. 284–300; 301, с. 147–154; 224, с. 104]. У XX ст. традиційні явища стали значно поступатися новим об’єктивним інноваційним і певний занепад дослідження традиційної народної культури посилювався суб’єктивними ідеологічними причинами.

Протягом ХХ ст. регулярно з'являлися друком праці російських дослідників, присвячені ігровим явищам, які побутували і в Україні. Серед них – відома драматична гра “*просо сіяли*” (Н. Тихоницька) [995], різні ігри, пов'язані з поховальними обрядами (О. Зілінський [675], В. Гусев [637], М. Малашенко [776], Л. Клейн [703]), або з іншими звичаями та культурами (В. Орел [824], В. Машков [784], С. Дмитриева [652], Л. Івлєва [676; 680], І. Морозов [801], Б. Горбунов [625; 626]). Проблемі типології ігрових явищ на прикладі персонажів у російській традиції виряджання присвячена праця Л. Івлєвої [680]. Окремі дослідження висвітлюють пошуки генезису деяких ігор (Т. Бернштам [577; 578], Г. Любімова [761]).

Останнім часом у російській етнографічній літературі з'явилося чимало як теоретичних, так і прикладних праць з традиційної ігрової культури, які розглядають проблеми і питання, аналогічні до української проблематики. Так, збірник “Народні ігри та іграшки” [811], де зібрані статті теоретичного характеру, а також описи конкретних ігор та розваг народів колишнього СРСР, названий укладачами “першою спробою колективного розгляду” цієї маловивченої теми [811, с. 2]. З українського матеріалу в збірнику вміщена стаття Т. Богомазової про українську народну іграшку [584]. Теоретичне осмислення гри як різнопланового явища, а також різних його аспектів здійснив В. Шинкаренко в своїй монографії “Смислова структура соціокультурного простору. Гра, ритуал, магія” [1030]. Автор вважає актуальним вивчення традиційних механізмів існування та репродукування культури, і одним із цих механізмів є гра [1030, с. 6]. Філософський аналіз феномену гри пропонує Л. Ретюнських. Вона розкриває сутність гри та обґрунтовує її онтологічний статус, розглядає різні аспекти побутування гри [887].

Т. Агапкіна присвятила власну монографію народному календарю, де основна увага приділена смисловій стороні календаря – міфопоетичним темам і сюжетам, які дають сталі міжслов'янські паралелі і “розігруються” різними культурними мовами (пісні, вірування, обряди та звичаї) [550]. Теми

і сюжети насичені ігровими елементами (східнослов'янські, у тому числі й українські, різноманітні поєдинки під Новий рік та під час інших календарних свят тощо) [550, с. 143–146]. Ігровому та святковому компоненту життя селянина традиційного російського суспільства присвячена велика монографія І.О. Морозова та І.С. Слепцовой “Коло гри. Свято та гра в житті північноросійського селянина (XIX–XX ст.)” [802]. У праці розглянуті особливості функціонування святково-ігрового комплексу сільського соціуму другої половини XIX – першої третини XX ст. Основна увага приділена соціорегулятивним функціям гри як при внутрішньогрупових і міжгрупових взаємодіях у публічних обрядових та видовищних акціях (“зовнішнє коло гри”), так і в процесі становлення особистості при соціалізації дітей та молоді (“внутрішнє коло гри”) [802, с. 4].

Проблеми загальної дефініції поняття “гра” розглядають матеріали міжнародної конференції “Логічний аналіз мови”, яка відбулася в червні 2004 р. (понад сорок статей). У них докладно проаналізовані ознаки та мета ігор, роль ігрового начала в різних видах культури, соціальні ігри тощо [758]. Переважна більшість статей досліджує мовні, зокрема семантичні, аспекти дефініції. Але є праці, які висвітлюють і етнографічні аспекти гри. Так, наприклад, у праці Т.І. Вендіної в контексті російської традиційної культури розглядається етнокультурна інтерпретація гри. Виходячи з того, що гра первісно є непродуктивною діяльністю і протилежною праці, й аналізуючи семантичний діапазон онтологічного, метафоричного та комунікативного аспектів цієї дефініції, автор доходить висновку, що основним функціональним призначенням гри є зняття трудової перенапруги, бо в уявленнях традиційної культури праця становить основу благополуччя та моральності людини [598]. Статті в різних виданнях доповнюють картину досліджень традиційної ігрової культури [820].

Початок нового етапу розвитку української народознавчої науки припадає на дев'яності роки XX ст., і він логічно співпав з отриманням

Україною незалежності. Поряд із передруком багатьох наукових праць, які стали бібліографічною рідкістю, але не втратили свого наукового значення (праці Федора Вовка [613; 615], Марка Грушевського [161; 164], Олекси Воропая [126], згаданих вище Миколи Маркевича [319] і Михайла Максимовича [308 а] та ін.), значно посилюлися народознавчі дослідження. В першу чергу слід відзначити низку історико-етнографічних досліджень, започаткованих ще у вісімдесятих роках минулого століття: “Бойківщина” (1983 р.) [586], “Етнографія Києва і Київщини” (1986 р.) [662], “Полісся”, (1986 р.) [856], “Гуцульщина” (1987 р.) [638], “Поділля” (1994 р.) [854], “Холмщина і Підляшшя” (1997 р.) [1010], “Лемківщина” (1998–2002 рр.) [752], “Етнографія Буковини” (1999–2004 рр.) [704] та ін. На сторінках фахових часописів, а також окремими виданнями почастишали публікації, де висвітлювались різні аспекти традиційної ігрової культури населення України. До відомого часопису “Народна творчість та етнологія” додалися “Народознавчі зошити” Інституту народознавства НАН України у Львові, “Берегиня”, заснована Василем Скуратівським, та низка регіональних народознавчих видань.

Останніми роками в Україні здійснено лише одне значне видання народних ігор. Це – антологія “Дзига” [176], де описано близько 800 варіантів осучаснених українських ігор і розваг. Її укладено як базовий практичний посібник з українських дитячих і молодечих народних ігор та розваг для запровадження ігрових методів у навчально-виховному процесі. Практична цінність книги – “у поданні розмаїтого спектра народних ігор через обрядове коло невіддільно від пісні і танку як в джерельних записах визначних фольклористів” [666]. Відсутність будь-якого наукового апарату робить книгу корисною лише для педагогів. Зазначимо наявність оригінального класифікатора кількох сотень народних ігор, наведених у книжці [176, с. 497–527]. Бібліографія, вміщена в праці, має багато похибок і практично не пов’язана з текстом книги [176, с. 528].

Публікація бібліографічних довідників, які полегшували науковий пошук і сприяли розвиткові наукової думки, завжди була значною подією. Довідники Д. Зеленіна (1913 р.) [1106], О. Андрієвського (1930 р.) [1102] і нині мають велику наукову цінність. Поява останнім часом перших томів бібліографічного довідника М. Мороза (1999 р.) (фольклористика) [1108] та групи науковців Харківського університету (2008 р.) [1109] важко переоцінити.

Наразі в українській етнографічній літературі тема етнографії дитинства, в якій ігрова культура обіймає чільне місце, є предметом зацікавлення багатьох дослідників. І. Щербак досліджує дитину в обрядах і віруваннях українців ХІХ–ХХ ст. [1114; 1035], Є. Грицак – в українських народних повір'ях [630]. Дитячим іграм присвячені і праці інших дослідників [641; 743]. Відомі етнографічні експедиції різних років (“Муравський шлях”) досліджують серед інших тем і дитинство [651].

Ігри молоді, які є важливим компонентом традиційного громадського побуту, теж не залишаються поза увагою народознавців. Вони досліджуються в різних контекстах, а саме: календарної звичаєвості, взаємовідносин молодіжних громад, традицій предків тощо (О. Фружинська [1008], П. Гуменюк [635], О. Білик [581], Н. Данилевська та М. Ткач [643], [664] та ін.).

У дослідників викликає зацікавлення тема “*ігор та забав при мерці*” та постать Зенона Кузелі, який зробив великий внесок у дослідження цього явища. До цієї теми звертались останнім часом Р. Гузій [633; 634; 1112], О. Циганок [1016], В. Старков [942], М. Зеленчук [212], Н. Аксьонова [552]. Незважаючи на відсутність нового польового матеріалу, дослідники вбачають у відомих уже даних нові як історіографічні, так і етнографічні аспекти.

Сучасним об'єктом дослідження є українська народна іграшка як історичний культурний феномен і важлива функціональна частина народного середовища; здійснено спроби осягнути різні контексти національної

“іграшкової культури”. В цьому напрямі працюють О. Найден [809; 810], Л. Герус [623], Н. Жмуд [665].

Останнім часом, починаючи з середини 90-х років минулого століття, набирає силу напрям дослідження витоків національної ігрової культури, зокрема вивчення бойових мистецтв України. І хоча ці дослідження з точки зору уважного історичного розгляду мають, на нашу думку, певні вади, все ж розвідка засновника української школи бойового гопака Володимира Пилата у співдружності з істориками [850; 871], а також праці Тараса Каляндрука (“Таємниці бойових мистецтв України” та “Загадки козацьких характерників”) [695; 696] визначають нові аспекти традиційної ігрової культури населення України і обговорюються на відповідних Всеукраїнських конференціях [585]. Можна згадати видання середини 90-х рр. ХХ ст. про українські народні ігри педагогічного спрямування, де обговорювались історичні аспекти побутування ігор і забав [1017, с. 4–6; 668, с. 6–44].

Євген Приступа, співавтор Володимира Пилата його першої праці про бойовий гопак, свої дослідження народної фізичної культури українців підсумував у відповідній монографії (1995 р.), в якій у хронологічному контексті розглянув історичні та педагогічні аспекти явища, де ігровий елемент посідає чільне місце [870]. Питання, які висвітлювались у монографії, обговорювались в фаховому збірнику наукових статей “Традиції фізичної культури в Україні” [996] та в монографії Анатолія Цьося “Фізичне виховання в календарній обрядовості українців” [853]. Пізніше (2012 р.) Євген Приступа разом із колегами в монографії “Українські народні ігри” [389] вдосконалив свою працю, розмістивши описи 387 ігор [389, с. 170–400]. Педагогічне спрямування праці пояснює, мабуть, відсутність, за деякими винятками, паспортизацію записів. Наразі зазначимо, що поряд із традиційними, вміщено багато сучасних українських ігор.

У праці Олексія Мандзяка (2007 р.) про народні ігри в практиці українських бойових мистецтв [773] проводиться головна думка, що саме українські традиційні ігри та розваги є основним чинником у військово-

фізичному та патріотичному вихованні людини. За розділами книжки можна прослідкувати своєрідну класифікацію ігор від автора [773, с. 3].

Чільне місце в дослідженні ігрової культури українців належить науковцям Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. Праці Олександра Курочкіна, Василя Балущка, Олени Чебанюк та інших працівників Інституту наочно свідчать про розвиток і поглиблення вивчення цього явища.

О. Курочкін насамперед, поряд з іншими питаннями, розглядає ігрову діяльність людини як у традиційному сімейному побуті – під час весільної [735; 736; 738, 740], а також поховальної обрядовості [739; 741], – так і в громадському: при висвітленні ігрової діяльності новорічних обрядів “Коза” і “Маланка” [742]. Його дослідження спрямовані на пошуки генезису цих обрядодій і місця в них ігрового елементу. В. Балущок протягом 90-х років докладно розглянув таку тему, як юнацькі ініціації у слов’янському світі та в українців і достатньо висвітлив, поряд із ритуальним, ігровий характер цього явища [31; 32]. В полі зору дослідника також вивчення життя традиційної української парубочої громади [565; 566]. Одним з основних напрямів досліджень О. Чебанюк є вивчення архаїчних вірувань і ритуалів у народних іграх [1019; 1021; 1022] та місце народних ігор у календарній обрядовості [1020].

Традиційна культура дедалі більше віддаляється від нас і залишається в минулому, поступаючись інноваційним культурним процесам. Проте, досліджуючи традиційну ігрову культуру українців XIX – XX століть, не можна ігнорувати специфіку взаємодії традиційних та інноваційних елементів культурних явищ. Загалом консервативні ігрові явища теж неухильно піддаються інноваціям під тиском цивілізаційних змін, але цей процес відбувається повільно [956]. Третій випуск матеріалів навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць” у записах початку XXI ст., упорядкований В.В. Щегельським [473], ще раз дає

змогу переконатися в цьому. У збірнику представлені зразки та варіантні форми текстів, деякі графічні схеми народних дитячих ігор та забав, які в організації і проведенні не потребують залучення матеріальних цінностей, а, навпаки, здійснюються з використанням підручних природних матеріалів (камінь, земля, палиця тощо).

1.2. Джерела та методологія дослідження

Перші спорадичні відомості про ігрову культуру українців з'явилися задовго до становлення етнографії як науки і мали випадковий характер. Однак вони важливі з точки зору дослідження зародження і початкового розвитку джерельної бази. Значна варіативність суспільно-історичних умов протягом ХІХ – ХХ століть на етнічних українських землях, разом із розвитком етнографічної науки, створювали умови для утворення джерел і постійного зростання джерельної бази як кількісно, так і якісно.

Пристаюючи до характеристики джерельної бази дисертаційного дослідження, наголосимо, що її корпус складають насамперед документальні писемні джерела, а саме: публікації описів та згадок ігрових явищ та ігрових елементів громадської та родинної обрядовості. Запропонована класифікаційна схема джерел враховувала типолого-видові критерії їх систематизації, історико-хронологічне відображення дійсності й частково їх виокремлення за походженням та функціями.

З тим, щоб схарактеризувати їх, виокремимо такі найбільші групи:

1. В першу чергу, це окремі збірки суто ігор різних статево-вікових груп, які почали з'являтися після праці К. Сементовського [430] (1843) в часописі “Маяк”, яка започаткувала описовий метод фіксації ігрових явищ. Ці “ігрові” збірки виходили як окремими виданнями, так і друкувались у різних часописах, ступінь науковості багатьох з яких була досить високою. Серед авторів та укладачів цих збірок – У. [457] (1868), М. Лисенко [298] (1875), Є. Покровський [381] (1886), [382] (1887), С. Ісаєвич [226] (1887), П. Іванов [220] (1889), А. Ванке [542] (1889), Ю. Каковський [237] (1892), П. П. [360]

(1902), І. Боберський [102] (1904), М. Грушевський [164] (1904), Хв. Коломийченко [257] (1918), В.Н. Всеволодський-Гернгросс [223] (1933) Г. Довженок [301] (1990), Дзига [177] (1999), В. Щегельський [473] (2011) та ін. Ця група джерел утримує великий інформаційний потенціал щодо ігрової діяльності українців, насамперед ігор різних статево-вікових груп.

2. Велика група джерел – це загальні історико-етнографічні, етнографо-статистичні та інші праці стосовно різних історико-етнографічних регіонів України, де присутні відповідні описи і згадки ігрових явищ, як правило – окремим блоком. Вони з’являлись протягом всього досліджуваного періоду. Автори та укладачі цих праць, виданих окремо, переважно професійні етнографи: М. Арандаренко [88] (Полтавщина, 1848–1852 рр.), О. Терещенко [453] (українські землі, 1848), М. Маркевич [319] (Полтавщина, 1860), П. Чубинський [464] (українські землі, 1872–1878), О. Богданович [104] (Полтавщина, 1877), О. Кольберг [510] (Покуття, 1881), Р. Кайндль [507] (Гуцульщина, 1894), Б. Грінченко [159] (Чернігівщина, 1895–1899), В. Іванов [216] (Харківщина, 1898), В. Бабенко [92] (Катеринославщина, 1905), Н. Заглада [209] (Київщина, 1929), С. Килимник [246] (українські землі, 1955–1963), О. Воропай [126] (українські землі, 1958–1966), О. Дей [231] (українські землі, 1963) та ін. Зазначимо, що в працях російських дослідників XIX ст. (О. Терещенко, Є. Покровський та ін.) наводиться значний український матеріал, що є для них логічним, бо українські землі були у складі Російської імперії. Ця група джерел також містить великий інформаційний потенціал стосовно ігор різних статево-вікових груп та ігрового елемента обрядовості.

3. Такі “ігрові” блоки присутні в подібних інтегральних історико-етнографічних працях, вміщених в тодішній науковій та науково-літературній періодиці. Це – “Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Матеріали до українсько етнології” “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Этнографический сборник”, “Чтения в императорском Московском

Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, “Сборник херсонского земства”, “Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете” “Киевская старина”, “Основа”, “Этнографическое обозрение”, “Живая старина”, “Жите і слово” “Наука (Відень)”, “Наука” (Коломия), “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, “Lud”, “Wisla” та ін. Серед авторів та укладачів найбільш інформативних, стосовно ігрової культури, праць – М. Максимович [308 а] (Київщина, 1856), Й. Лозинський [303] (Галичина, 1860), Свидницький [420] (Поділля, 1861), М. Номис [347] (1861), Й. Мошинська [525] (Київщина, 1881), В. Ястребов [486] (Херсонщина, 1894), Л. Українка [267] (Волинь, 1894), Милорадович [324] (Полтавщина, 1897).

4. Періодика газетного і журнального формату склала велику групу джерел. В залежності від поставлених завдань, її опрацювання базувалося на пошуку і відборі необхідної інформації про ігрову діяльність української людності. Насамперед відзначимо губернську пресу. Між ними за значущістю виокремимо “Губернские ведомости” і “Епархиальные ведомости”, у неофіційних частинах яких публікувалися матеріали з історії та культури, в т.ч. і з етнографії. Нами використано понад дев’яносто повідомлень з “Губернських відомостей” з різних українських губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська), а також губерній, де мешкали значні групи українців (Гродненська, Курська, Мінська, Саратовська, Воронежська). Ці повідомлення стосуються переважно ігрового елементу громадської (в межах різноманітних календарних свят – Різдво, Великдень тощо) та родинної обрядовості (весільна, поховальна). І в цій групі джерел присутні описи і згадки безпосередніх ігор різних статево-вікових груп.

Повідомлення “Епархиальних відомостей” з різних українських губерній стосуються тієї ж тематики, але в більшості з них, поряд з констатацією ігрової діяльності, є й її осуд, виходячи з певних релігійних постулатів.

В дисертації використана інформація столичної (за часів імперії), губернської та провінційної періодичної журнальної і газетної преси. Поодинокі матеріали петербурзьких (“Правительственный вестник”, “Северный архив”, “Журнал новейших путешествий”, “Всемирная иллюстрация”, “Игрушечка”, “Наблюдатель” та ін.) та московських (“Московский телеграф”, “Московский наблюдатель”, “Московские ведомости”) видань висвітлюють окремі ігрові сторони тодішньої української святкової та розважальної культури. Окремо вирізняється петербурзький часопис “Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности в духе русской народности” (виходив у 1840–1845 рр.), публікація К. Сементовського у якому [430] була етапною у розвитку досліджуваної джерельної бази.

Свідчення про ігрову культуру українців ми знаходимо у місцевих виданнях на околицях українського етнічного ареалу (“Кубанские областные ведомости”, “Кубанские войсковые ведомости”, “Воронежская беседа”, “Воронежский листок”, “Воронежский телеграф”).

Використані в дослідженні відомості з українських місцевих видань – львівських (“Мир”, “Червоная Русь”, “Діло”, “Слово”, “Правда”, “Зоря”, “Ластовка”, “Весна”, “Газета школьна”, “Семейная библиотека”, “Неделя”, “Ридный зільник”, “Дзвоник”), київських (“Киевский телеграф”, “Киевлянин”, “Руководство для сельских пасторов”, “Жизнь и искусство”, “Друг народа”, “Сяйво”) одеських (Одесский листок, Одесский вестник), харківських (“Украинский журнал”, “Украинский вестник”, “Южный край”, “Харьков”) та деяких інших (чернівецьких, кам’янець-подільських, закарпатських). Водночас місцеві часописи сприймалися із певними застереженнями щодо обмеженості можливостей об’єктивно відобразити дійсність, враховуючи суб’єктивність світосприйняття і реалій часу як їх редакторів, так і дописувачів.

5. Нечисленна, але важлива група джерел – це згадки або описи ігрових явищ з літературних творів. Особливо це стосується періоду першої

половини ХІХ ст., коли ці повідомлення суттєво доповнювали ще нечисленні етнографічні описи та згадки окремих ігрових явищ з інших груп джерел, зазначених вище. Це описи і згадки ігор з творів І. Котляревського (“Енеїда”), М. Гоголя (“Вій”, “Книга всякої всячини”), Г. Квітка-Основ’яненко (“От тобі і скарб”) і деякі інші.

6. Серед джерел показана група архівних документів з Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології НАН України. Ці документи враховані в дисертаційному дослідженні. Що стосується архівних документів з Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, то в дисертації використані опубліковані документи – збірки народних ігор, уведених в науковий обіг як автором, так і іншими дослідниками. Наведені інші понад шістдесят одиниць зберігання з ВРФ ІМФЕ з описами ігрових явищ показують перспективи подальших досліджень традиційної ігрової культури українців.

7. Група джерел усної історії, які після актуалізації і перенесення, в нашому випадку, на паперові носії (“Усна історія Степової України. – ТТ. 1–11. – Запоріжжя, 2008–2015”, “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць / упор. В.В. Щегельський. – Кам’янець-Подільський, 2011”), відносяться до другої і першої груп, відповідно.

Допоміжну роль у дослідженні відіграли не чисельні зображальні джерела.

Періодизація будь-якого історичного явища є процесом, який сприяє його дослідженню у розвитку і взаємозв’язках з іншими явищами. Посилаючись на певні критерії періодизації (зв’язок із загальною історичною періодизацією, визначення ключових подій явища, які певним чином впливали на форму і зміст явища в окремих періодах розвитку тощо), важливо правильно визначити такі об’єктивні події, які могли би бути

відправними пунктами періодів, що розглядаються. Кожна періодизація певною мірою умовна, але дослідник має зробити цю умовність мінімальною.

За часові “віхи” в дослідженні джерел традиційної ігрової культури і відповідно її вивчення ми вже визначили кілька важливих, на нашу думку, публікаційних подій. Початком першого періоду ми схильні вважати працю Себастьяна Фабіана Кльоновича (1545–1602 рр.) “Роксоланія” [509]. У третій частині поеми, яка є найбільш давньою (1584 р.) пам’яткою, де засвідчується зацікавлення польських дослідників Україною, описані обряди і звичаї, пов’язані у галицького селянина з родинами і хрестинами, говориться про дитяче виховання, наводяться описи деяких українських дитячих ігор, зокрема “*гру в коней*” [509, рядки 1446–1804].

На кінець XVIII – початок XIX ст. можемо віднести наступну “віху” – публікацію поеми І. Котляревського “Енеїда”, яка виявила наявність широкого кола народних ігор [316]. Цей період у понад два століття після Кльоновича характеризується вкрай повільним накопиченням фактів і практичною відсутністю публікацій на ігрову тематику. Проте реєстр ігор, поетично описаний І. Котляревським, говорить про те, що розвиток вітчизняної етнографії на той час відставав від “літературних досягнень” у цій царині [930].

Розглядаючи формування джерельної бази перших етапів дослідження традиційної ігрової культури населення України, відзначимо ключові дати і події, які визначають періодизацію цього явища: поеми “Роксоланія” Себастьяна Фабіана Кльоновича (1584 р.) [509], “Енеїда” Івана Котляревського (1794–1809 рр.) [199; 316], працю Костянтина Сементовського “Зауваження про свята у малоросіян” (1843 р.) [430], низку творів 1860–1861 рр. Йосипа Лозинського [303], Каленика Шейковського [467], Миколи Маркевича [319], Анатолія Свидницького [420], М. Номиса [347] та ін. В цих працях тема народних ігор і розваг, а також ігрового елемента в громадському і родинному побуті отримувала якісний розвиток і, відповідно, зростала і посилювалась джерельна база вивчення цього

культурно-історичного явища [952]. Визначились, на нашу думку, і відповідні етапи розвитку джерельної бази традиційної ігрової культури населення України: початковий період XVII–XVIII ст. і наступні: перша третина і 40-ві–50-ті рр. XIX ст., які умовно починались і закінчувались виходом у світ відповідних, згаданих вище, праць. Період шістдесятих років XIX ст., хронологічно окресленого нами “ігровими” виданнями 1860–1861 рр. та початком друкування результатів експедиції під керівництвом П.П. Чубинського. Початок публікації “Праць етнографічно-статистичної експедиції до Західно-Руського краю, спорядженої імператорським Російським географічним товариством” [464] (1872 р.) вважаємо початком нового етапу у формуванні досліджуваної джерельної бази. Кінець 70-х і початок 80-х рр. XIX ст. співпали із значними, після довгого “мовчання”, “ігровими” публікаціями польських дослідників, зокрема Й. Мошинської (1878, 1881 р.) [524; 525] та О. Кольберга (1881 р.) [510].

Кожен наступний період характеризувався як зрослими інформаційними обсягами джерел, так і їх підвищеною загальною інформативністю відомостей [930; 931; 933; 934; 954].

Якщо розглянути структуру джерел періоду 1800–1861 рр., який є заключним у довгому періоді накопичення фактичного етнографічного матеріалу (XV – 60-ті рр. XIX ст.) у переддень формування української етнографії як науки [733, с. 37], то насамперед зазначимо *описи і згадки елементів ігрової культури в загальних етнографічних працях*. Це друковані збірки етнографічних матеріалів вітчизняних, польських, російських та інших авторів. Відзначимо активність польських дослідників у цей час саме в царині ігрової культури українців. Праці Ігнація Червінського [497; 498; 499], Карла Мілевського [1084], Лукаша Голембіовського [500; 501] та ін. є суттєвим внеском в українську “ігрову” етнографію. У цих працях простежується багато ігрового пісенного матеріалу, особливо у Вацлава Залеського [1098; 1099, 546] та Ігнаці Жеготи Паулі, упорядника збірки “Pieśni ludu ruskiego w Galicyi” (2 томи, 1839–1840 рр.) [548].

1838 року почали виходити “Нариси Росії” етнографа та історика Вадима Пассека, який мешкав у 30-ті роки на Харківщині і присвятив значну увагу Україні, зокрема купальській обрядовості з її іграми і розвагами у першій книзі “Нарисів Росії” [368; 370, кн. I, с. 80–116], в третій книзі – обрядам та розвагам під час святок [585, кн. III, с. 71–118], а в п’ятій – ігровим веснянкам [370, кн. V, с. 172–187]. У Івана Сахарова в “Сказаннях російського народу” вміщені українські обрядові пісні, в т.ч. купальські та веснянки [413, с. 268–276], а в праці Івана Снегір’єва “Російські протонародні свята та марновірні обряди” (1837–1839 рр.) [433] йдеться про святкування Коляди і Купала, про веснянки, поховальні обряди, про “дожинки, оборки, досівки, толоки з іграми та забобонами” [433, вип. 1, с. 164–176], про хороводні ігри “Красної гірки, з котрих відомо в усій Росії сіяння проса” [433, вип. 3, с. 32–34].

Сплеск ігрових етнографічних публікацій, започаткований 1843 року Костянтином Сементовським, вивів дослідження ігрової культури українців на новий рівень. Приходило усвідомлення того, що народні ігри та розваги людності, а не лише пісенні супроводи весняних обрядів, становлять самостійну категорію народної культури. Праця К. Сементовського звернула на себе увагу насамперед тим, що, висвітлюючи народну святкову культуру, він був першим, хто подав огляд значної кількості ігор, описавши їх на Полтавщині [430, с. 10, 15, 16, 24, 36].

Журнал “Маяк сучасної просвіти та освіченості” почав видаватися 1840 року у Санкт-Петербурзі і невдовзі отримав репутацію реакційного, бо “православ’я, самодержавство та народність” уславляв за кожної нагоди. Це, однак, не завадило співробітництву з ним українських діячів науки і культури, а саме співробітництво пояснювалось намаганням редакції поєднати на основі “офіційної народності” культурні сили слов’янських народів. 1840 року журнал мав 800 передплатників, але з кожним роком їх число зменшувалось і через п’ять років він припинив своє існування. Але саме праці насамперед К. Сементовського, а також І. Срезневського,

А. Метлинського, М. Костомарова, О. Дмитрюкова, дописувача про народні ігри в Дідковицях на Житомирщині [428], та деякі інші, опубліковані в журналі, сприяли вивченню традиційної культури українців і, зокрема, – ігрової. Кількість публікацій у цій галузі у 40-ві роки ХІХ ст. зростає і певним “поштовхом” для цього були згадані публікації 1843–1844-х років.

Костянтин Сементовський, розглядаючи святкову культуру українців, започаткував цілий напрям у вивченні національної ігрової культури – *описову фіксацію ігрових явищ*, хоча і до нього були опубліковані деякі описи ігрових явищ. Як писав сам К. Сементовський, “І.І. Срезневський, М.І. Костомаров, А.Л. Метлинський взяли на себе працю скласти особливі доповнення та зауваження до статті нашої” [430, с. 6]. Згодом на цю ж тему написав статтю Олексій Дмитрюков. Ці додані статті підсилили його розвідку і надали значний поштовх вивченню народних ігор та розваг, і не лише в контексті святкової культури і ця низка статей [439; 269; 323; 189], яка склала своєрідну етнографічну збірку про українську святкову, і зокрема ігрову, культуру була викликана об’єктивними причинами, оскільки відбувалося накопичення знань про ігрову культуру, які мали бути оприлюднені [439, с. 46–49; 323, с. 72]. Таким чином наповнювалась джерельна база досліджень ігрової культури.

В цей час почали з’являтися перші етнографічні програми, в т.ч. “Програма для укладання місцевих етнографічних описів”, Російського географічного товариства, яка була опублікована 1847 р. [826; 877].

Джерельні описи ігор та розваг і надалі продовжували публікуватися переважно в “загальних” етнографічних працях. Олександр Терещенко у праці “Побут російського народу” [453] (1848 р.), яка складається із сімох частин, навів багато українського матеріалу. Нам особливо цікава четверта частина праці (“Ігри. Хороводи”), де, на думку визначного бібліографа української етнографії Олександра Андрієвського (1930 р.), описано близько тридцяти українських народних ігор [1102, с. 63].

У другій частині праці Миколи Арандаренка “Записки про Полтавську губернію” (1849 р.) [88] є описи звичаїв, обрядів, у т.ч. і весільних, весняних ігор” [88, ч. 2, с. 232–239].

Як фольклорист М. Максимович видав 1827 р. у Москві “Малоросійські пісні” [310], 1834 р. – “Українські народні пісні” [312]. “Збірник українських пісень” вийшов уже в Києві 1849 року [311]. У цих збірках оприлюднювались українські ігрові пісні, які супроводжували різноманітну обрядовість. Передмова М. Максимовича до видання 1827 р. була, за висловом Д. Дорошенка, “свого роду літературним маніфестом, сповненим ентузіазму до народної української поезії”. Фольклорні видання М. Максимовича мали великий вплив на українську фольклористику.

Михайло Максимович у “Днях та місяцях українського селянина” (1856 р.) [308; 308 а], йдучи за календарем, поміж інших явищ описав веснянки, деякі дитячі ігри, великодні звичаї, “обливальний” понеділок, молодіжні складчини з розвагами. Окремий сюжет присвячений дівочим танцювальним іграм, які він порівнює з російськими хороводами і наводить перелік таких дівочих танцювальних ігор тієї частини Київщини, де він мешкав. У заключній частині видання 2002 року, підготовленого В. Гнатюком за неопублікованими рукописними матеріалами М. Максимовича [309, с. 86–188], знаходимо додаткові відомості про українські народні, в т.ч. і танцювальні, ігри [309, с. 155–162]. Хоча ці записи побачили світ лише в наші дні, ми можемо їх упевнено відносити до джерел ігрової культури періоду, що розглядається.

Набутки на ниві етнографії поповнилися 1860 року новими публікаціями про народну ігрову культуру. Йосип Лозинський у “Галагівке” [303] описав 16 весняних ігор селянської молоді й дітей і подав 5 гральних пісень. Каленик Шейковський у праці “Побут подолян” [467] докладно розглянув 17 весняних ігор [467, вип. 1, с. 1–46]. Того ж року вийшла друком праця Миколи Маркевича під назвою “Звичаї, повір’я, кухня та напої малоросіян”, де описані десять та згадані ще три гри [319]. А. Свидницький докладно

описав 19 “дитячих та парубоцьких ігор” [420; 405, с. 5]. В “Основі” була надрукована праця М. Номиса “Різдвяні святки”, де описані кілька “хатніх” ігор [347]. Зазначимо, що в цих працях описи ігор “вмонтовані” в обрядовість календарного року.

В той же час описи і згадки елементів ігрової культури ми знаходимо в окремих етнографічних працях. Цьому сприяла поява мережі провінційної офіційної преси. 1830 року вийшло “Положення про видання «Губернських відомостей»” (з січня 1838 року вони почали видаватися у 42 губерніях Російської імперії, в т.ч. і в усіх українських), у неофіційній частині яких дозволялося вміщувати різноманітні матеріали, в т.ч. географічні, історичні, етнографічні тощо. Етнографічні матеріали почали з’являтися в газетах з початку сорокових років. В Україні, зокрема, збільшення публікацій про побут і культуру населення в цей час виявилось саме в “Губернських відомостях”, які висвітлювали святкову культуру і обрядовість і були насичені ігровими елементами.

Відзначимо на тлі багатьох повідомлень про святкову культуру людності [933] суто “ігрові” матеріали: в “Саратовських відомостях” – про гімнастичну гру “горобецько” в малоросійських поселеннях Саратовської губернії (1846 р.) [391], у “Чернігівських відомостях” – про ігрові веснянки та згадку про “ігри при мерці” (1853–1854 рр.) [470; 471], у “Курських відомостях” – про ігри українського населення Курської губернії (1853 р.) [92].

Окрім вищезгаданих джерел, зазначимо літературні твори цього періоду, в яких висвітлюються “ігрові” сюжети української дійсності, тобто історіографічні джерела ігрової культури в літературних творах. Перший перелік українських народних ігор ми знаходимо в літературному творі Івана Котляревського – “Енеїді” [270]. Він згадував різні дитячі та молодіжні ігри, великодню гру з яйцями, картярські ігри [931]. Так, гра “у скраклі” не згадана у І. Котляревського, натомість, перші ж згадки про цю гру в літературі ми знаходимо у творах Григорія Квітки-Основ’яненка та Миколи Гоголя, що відносяться до тридцятих років XIX ст. Г. Квітка-Основ’яненко згадує про

скраклі в повісті “От тобі і скарб” (1836 р.) [245, с. 214–215]. У цьому повідомленні – про *скраклі* – тільки згадка. У Миколи Гоголя в повісті “Вій”, яка входить до збірки “Миргород” (1835 р.), гра описується ширше [145, с. 166]. Наявність таких відомостей у художній літературі наводить на думку про тривале побутування гри “у *скраклі*”. Описана у Миколи Гоголя й інша гра – “у *свинки*” (друга половина 20-х років XIX ст.) [146, с. 512].

Отже, джерела зазначеного періоду складаються переважним чином з описів і згадок елементів ігрової культури: – у загальних етнографічних працях, ще не дуже численних; – в окремих етнографічних працях, теж нечисленних, в основному в періодичних виданнях, які почали з’являтися в цей час, причому деякі праці присвячені суто ігровим сюжетам; – у тогочасних літературних працях, окремі відомості про ігрові явища в яких присутні.

Загалом же така структура опублікованих джерел, як ми побачимо, в основному зберігається і в подальшому, на етапах українського етнографічного руху та зародження української етнографічної школи (1860 – 1910-ті рр.).

Після “ігрових” публікацій 1860–1861 років прийшло певне “затишшя” у розвитку української етнографії, і, зокрема, в публікації джерел ігрової культури. Не в останню чергу це було пов’язано з Валуєвським циркуляром 1863 р. на теренах Російської імперії. Окремі згадки про ігрову діяльність все ж з’являлися. Такий рівень публікацій, “посилений” Емським указом 1876 року, протримався до кінця 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. Проте зазначимо, що і в цей несприятливий для розвитку української етнографії період вийшли друком збірки українських народних ігор у “Київському телеграфі” (автора під криптонімом У., 1868 р., описи 7 ігор [457]), Миколи Лисенка (1875 р., висвітлено 25 ігор та 13 веснянок [298]) та у III (1872 р.) і IV (1877 р.) томах визначної праці під керівництвом Павла Чубинського “Праці етнографічно-статистичної експедиції у Західно-руський край...” (описано близько 60+30 ігор у двох томах [464, т. III, с. 32–108; т. IV, с. 32–

51]). І якщо праці У. та Миколи Лисенка присвячені *суто ігровим явищам* і є по суті *першими в цій якості*, то в “Працях...” ігрові явища описані серед іншого етнографічного матеріалу і складають певний “ігровий” блок. І надалі опубліковані джерела являють собою переважно або збірку суто ігрових явищ, або “ігровий” блок у складі загальної етнографічної праці.

Якщо в “ранній” період найбільші збірки ігрових явищ були включені в загальні етнографічні праці, то в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. суто ігрові збірки вже становили певний паритет з ігровими збірками у складі загальних етнографічних праць.

Загалом же на цей період припадають найважливіші етапи у розвитку української етнографії і, відповідно, розвитку джерельної бази ігрової культури українців – період українського етнографічного руху та доба зародження національної етнографічної школи, під час яких сформувався основний блок джерел і вийшли друком низка найбільших джерельних публікацій. Відповідно етапи розвитку опублікованої джерельної бази дослідження ігрової культури українців 80-х та 90-х років ХІХ ст. мають у назві підрозділів дисертації “час великих ігрових збірок І” та “час великих ігрових збірок ІІ” відповідно.

Праця С. Ісаєвича в “Київській старовині” “Малоросійські народні ігри околиць Переяслава” (1887 р.) [226] з передмовою В. Горленка [627] є однією з найбільших публікацій українських народних ігор і була попередницею праці Петра Іванова “Ігри селянських дітей в Куп’янському повіті” [220] з передмовою Миколи Сумцова (1889 р.) [450]. В ті ж часи вийшли друком праці московського лікаря Єгора Покровського “Дитячі ігри та забави в деяких станицях Кубанської та Терської областей” у “Збірнику матеріалів для опису місцевостей і племен Кавказу” (1886 р.) [381] та “Дитячі ігри, переважно російські (1887 р.) [382]. Це – джерела 80-х рр. ХІХ ст.

Праці Володимира Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю, зібрані у Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії В.М. Ястребовим” у “Літописах Історико-філологічного

товариства при імператорському Новоросійському університеті” (1894 р.) [486], Василя Милорадовича “Народні обряди та пісні Лубенського повіту, Полтавської губернії записані у 1888–1895 рр.” у “Збірнику Харківського історичного товариства” (1897 р.) [324], Василя Іванова “Життя та творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю” (1898 р.) [216], Бориса Грінченка “Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській та сусідніх з нею губерніях” (1895–1899 р.) [159] були опубліковані у дев’яності роки ХІХ ст.

Цьому сприяли вже достатньо високий рівень розвитку української етнографії, плідна праця в “ігровій” галузі визначних як вітчизняних (Павло Чубинський, Микола Лисенко, Петро Іванов, Микола Сумцов, Володимир Ястребов, Василь Милорадович, Борис Грінченко, Володимир Шухевич, та ін.), так і іноземних (поляки Оскар Кольберг та Ізідор Коперницький, австрієць Раймунд Кайндль, росіянин Єгор Покровський та ін.) учених, які працювали згідно із сучасною методологією, використовуючи спеціальні етнографічні програми, в яких достатньо місця було приділено ігровим питанням. Понад трьох чверток усього корпусу опублікованих джерел, за нашими оцінками, припадає саме на цей період. На початку ХХ ст. їхню справу продовжили Марко Грушевський, Зенон Кузеля, Федір Вовк, Володимир Гнатюк та ін.

За коротким періодом українського етнографічного ренесансу у двадцяті роки ХХ ст., коли маємо кілька “ігрових” джерельних публікацій (особливо відзначимо праці Ніни Заглади [209], а також Івана Панкевича [362]), для української етнографії настали “чорні” десятиліття. Впродовж півстоліття тоненький струмок надходжень джерельної бази підтримали хіба що діаспорні вчені Олекса Воропай [126; 127] та Степан Килимник [246; 247]. Можна згадати й фундаментальну, але самотню в цей період, працю Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР “Ігри та пісні” (1963 р.) за редакцією О.І. Дея [231], де описано понад 90 веснянок з багатьма варіантами з ігровим супроводом за записами ХІХ –

першої половини ХХ ст. Лише менше третини (25 описів) були опубліковані вперше.

І лише починаючи з середини 80-х рр. минулого століття, а згодом і після проголошення незалежності, склалися умови для повного відродження української етнографії і поповнення джерельної бази як шляхом оприлюднення відомих архівних знахідок, так і посиленням архівних пошуків у царині традиційної ігрової культури, що дало значне поповнення джерельних публікацій – були актуалізовані архівні джерела ХІХ–ХХ ст. (Галина Довженок [184; 185; 230; 301], Валентина Борисенко [1010], Валерій Старков [440; 441; 442; 443; 444; 445], Наталія Аксьонова [553; 402] та ін.).

Одним з основних закладів, де цілеспрямовано зберігаються архівні документи “етнографічної” галузі, є Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (ВРФ ІМФЕ). Матеріали з ігрової культури в значній кількості присутні в різних фондах, зокрема у фондах 1 (“Етнографічна комісія”), 14 (“Етнографічні матеріали”), 28 (“Фонд Володимира Гнатюка”), які, своєю чергою, вміщують ці матеріали в різних одиницях зберігання (справах). Окремі “ігрові” матеріали присутні у фондах 2, 3, 8, 9, 16, 33.

Фонд 1 (“Етнографічна комісія”) налічує, поряд з іншими, різні ігрові матеріали в багатьох одиницях зберігання (од. зб.) (справах), про що сказано в описах їхніх формулярів у каталозі (“Ігри”, “Дитячі ігри”, “Дитячі ігри та забави” тощо), зокрема: [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37].

Відзначимо, що ці записи зроблені виключно у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., тобто до погрому українства в УСРР і потрапили у відповідний фонд. Наприклад, лише одиниця зберігання 498 “Стрижавська трудшкола Вінницької області. Дитячі ігри та забави. Записали учні” [16] вміщує докладні описи 171 варіанта понад шести десятків ігор. Двадцять п’ять учнів описували своє ігрове дозвілля за загальною темою “Дитячі гри та забави в нашому селі”. Найбільше згадуються відомі традиційні ігри “у свинки” (18

варіантів), “гуси” (13), “у kota та миші” (7), “у цурки” (7), “у кобла” (7), “у царя” (7), “у жмурки” (6), “у гилки” (“матка”) (5), “у зайця” (“зайнька”) (5), “у краски” (4), “у довгої лози” (3), “куци баба” (3) та ін. Більшість ігор згадуються 1–2 рази, проте детальний аналіз описів різних за назвою ігор доводить велику варіативність назв однієї і тієї ж гри. Більше того, деякі нетрадиційні “оригінальні” назви означають ті самі популярні традиційні ігри, зазначені вище. Наприклад, гра “в жидівку” за описом нагадує гру “у гилки” (“матка”) і т. ін.

Зазначимо, що в архівних описах багатьох інших одиниць зберігання фігурують “народний календар“, лічилки, громадська та родинна обрядовість, які містять ігрові елементи. Тобто, архівні ресурси – в даному випадку джерел ігрової культури 20-х рр. ХХ ст. – досить великі й чекають, з етнографічного боку, на свого дослідника .

Серед значної кількості пам’яток фольклорно-етнографічної спадщини України, що зберігаються у Відділі, чільне місце посідає фонд Володимира Гнатюка (фонд 28).

Фонд утворився внаслідок величезної науково-видавничої діяльності В. Гнатюка та його праці як керівника Етнографічної комісії НТШ і був переданий до ІМФЕ 1951 р. [38 а].

Серед багатьох тем, які дає змогу дослідити фонд Володимира Гнатюка, – ігрова культура української людності, зокрема питання народних ігор та розваг. Матеріали, що можуть придатися для цього, сконцентровані переважно в підрозділі фонду 28 – 28-3. Частина цих матеріалів видана нами і введена до наукового обігу, про що згадано в цій праці. Це передусім такі матеріали: [61] ...дитячі ігри та ін. Пісні ... дитячі. З матеріалів різних збирачів (в т. ч. *П. Солонини*). 1853–1902 рр.; [66]...забави тощо. Записано *Іваном Манжуруою* на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875–1882 рр.; [67] “Игры крестьянских детей”... Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками *Б. Грінченка*) та ін. 1878 р.; [68] “Дитячі забавки, іграшки і приповідки”... Матеріал, зібраний *В. Андрієвським* та *Коновалом*.

(До матеріалу помітки *Б. Грінченка*). 1878–1898 рр.; [69] ...дитячі забави ... тощо. Записано *Л. Ленчевським* на Кам'яниччині. 1885–1908 рр.; [70] ... дитячі забави, забобони, примовки тощо. Записано в селах Кам'яниччини невідомим. 1897–1910 рр.; [71] “Штуки (заклади)”. Ігри. Записано *П. Шекерик-Донниковим*, *А. Веретельніком* та ін. в селах Станіславщини, Чернігівщини, Буковини, Львівщини. 1902–1904 рр.; [72] Етнографічні матеріали (...дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки). Записав *Я.П. Сенчик* на Холмщині та Підляшші. 1903–1908 рр.; [73] “Дитячі та інші грання”. Дитячі ігри, загадки-задачі, анекдоти. Записав *Є. Гаврилей* в с. Вертіївка (колишня Веркіївка) на Ніжинщині. [1897 р.]; [74] “... дитячі ігри... Записала *Л. Якуевич* в с. Сілець на Львівщині.

Наприкінці ХХ століття актуальними стали *джерела усної історії*, тобто записи спогадів літніх людей про часи, коли в життєдіяльності, в т.ч. ігровій галузі, переважала традиційна культура. Тут значний внесок до джерельної бази традиційної ігрової культури українців упродовж 1999–2007 років внесли праці співробітників Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету, які втілились поки що в одинадцять томів “Усної історії Степової України”, виданих протягом 2008–2015 рр. [458], а також матеріал навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць” у записах початку ХХІ ст., упорядкований *В.В. Щегельським* [473].

Як побачимо нижче, до найбільших збірок пам'яток української ігрової культури можемо, за нашими підрахунками, віднести такі (звичайно тут присутній елемент умовності, якщо взяти, наприклад, джерела, де описані або згадуються (за деякими винятками) десять і більше ігрових явищ):

етап становлення етнографії як науки

(1800–1861 рр.):

у складі етнографічної праці: *І. Жегота Паулі* 1833 (описано і згадано 16 ігрових явищ [548]), *О. Терещенко* 1848 (~ 30) [453], *М. Максимович* 1856 (13) [308 а], *І. Лозинський* 1860 (16) [303], *К. Шейковський* 1860 (19) [467], *М. Маркевич* 1860 (13) [319], *М. Номис* 1861 (9) [347], *А. Свидницький* 1861 (19) [420];

суто ігрова збірка: *К. Сементовський* 1843 (17) [430];

період українського етнографічного руху

(1860-ті – 1870-ті рр.):

у складі етнографічної праці: *П. Чубинський* 1872, 1877 (60+30) [464], *І. Левицький* 1876 (17) [747], *А. Богданович* 1877 (21) [104];

суто ігрові збірки: *У.* 1868 (7) [457], *М. Лисенко* 1875 (загалом 38) [298];

(1880-ті рр.):

у складі етнографічної праці: *О. Кольберг* 1881 (62) [510], *Й. Мошинська* 1881 (28) [524], *І. Коперницький* 1887 (11) [513], *П. Левицький* 1889 (10) [291], *В. Козарищук* 1889 (22) [253];

суто ігрові збірки: *Є. Покровський* 1886 (~ 30) [381], *С. Ісаєвич* 1887 (67) [226], *Є. Покровський* 1887 (~90) [382], *П. Іванов* 1890 (98) [220], *М. Сумцов* 1889–1890 (17) [449], *А. Ванке* 1889 (21) [542];

доба зародження національної етнографічної школи

(1890-ті рр.):

у складі етнографічної праці: *В. Ястребов* 1894 (~ 60) [486], *П. С.* 1895 (9) [858], *М. Дикарів* 1895 (9) [183], *В. Милорадович* 1897 (36) [324], *В. Іванов* 1898 (~ 180) [216];

суто ігрова збірка: *Ю. Каковський* 1892 (16) [237];

(1901–1917 рр.):

у складі етнографічної праці: *В. Шухевич* 1902 (24) [1033], *В. Гнатюк* 1902 (13) [140; 144], *В. Бабенко* 1904 (8) [92], *В. Гнатюк* 1912 (76) [143];

суто ігрові збірки: *П. П.* 1902 (26) [360], *І. Боберський* 1904 (59) [102], *М. Грушевський* 1904 (77) [161; 164], *З. Кузеля* 1914 (104) [729];

період Визвольних змагань та українізації

(1918 –1933 рр.):

у складі етнографічної праці: *М. Дикарив* 1918 (>40) [179], *М. Сумцов* 1918 (26) [990], *В. Кравченко* 1920 (17) [275], *Н. Заглада* 1929 (34) [209];

суто ігрова збірка: *Хв. Коломийченко* 1918 (28) [257], *Ігри народів СРСР* 1933 (336) [223];

діаспорні студії

(середина ХХ ст.)

у складі етнографічної праці: *О. Воропай* 1958–1966 (~30) [126], *С. Килимник* 1962 ((~30) [246], *О. Дей* 1963 ((~90) [231];

сучасний етап відродження української етнографії

(кінець 1980-тих рр. і дотепер):

у складі етнографічної праці: *Усна історія* 2008–2015 (~60, є багато варіантів) [458];

суто ігрові збірки: *Г. Довженок* 1986 (19) [184], *Г. Довженок* 1990 (108) [301], *В. Старков (Є. Гаврилей)* 2001 (30) [442], *В. Старков (П. Солонина)* 2002 (10) [444], *Н. Аксьонова (М. Русов)* 2008 (~100) [553; 402], *В. Щегельський* 2011 (637) [473].

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, наголосимо на тому, що всі із означених груп джерел, складають його вагомий інформаційний потенціал. Це дозволяє зробити висновок про їх достатню повноту та репрезентативність для розкриття піднятих у дисертації проблем. Кожен із видів джерел із притаманною саме їм джерельною специфікою достатньо вірогідно відображає факти і явища і дозволяє реконструювати механізм формування джерельної бази традиційної ігрової культури українців. Взагалі джерельна база виглядає достатньо репрезентативною для проведення цілісного наукового дослідження із заявленої тематики.

Стосовно словосполучення “традиційна ігрова культура” зазначимо, що власне термін “ігрова культура” поступово ствердився в науковій літературі. Концепція “ігрової культури” є однією з культурологічних концепцій, до

прибічників якої передусім зараховують Йогана Гейзінгу, а також його послідовників, у творчості яких проглядаються різні варіанти концепції Й. Гейзінги і яка пояснювала мистецтво гри як спонтанну, незацікавлену діяльність, яка приємна сама по собі і незалежна від будь-якої мети. Гра старіша за культуру, і основні риси її були сформовані до виникнення людської спільноти. У своїй головній праці “*Homo Ludens*”, присвяченій ігровій діяльності людини, Й. Гейзінга намагався поєднати поняття гри з концепцією культури” [131, с. 5] (перше видання 1938 р.). Назви розділів (“Природа і значення гри як явища культури”, “Гра і змагання як чинники формування культури”, “Ігровий елемент сучасної культури”) яскраво виявляють і уточнюють основну ідею праці, вміщену в її назві. Разом із тим, за Гейзінгою, поруч з тими формами життєдіяльності, які б ми назвали “руховими” і які пов’язані з матеріальним виробництвом, військовою діяльністю (розділ “Гра і війна”) тощо, гра тісно обіймає насамперед духовну сферу людини (розділи “Гра і знання”, “Гра і поезія”, “Ігрові форми філософії”, “Ігрові форми у мистецтві” тощо).

Що стосується “етнографічного” боку ігрової культури, то Й. Гейзінга зазначав: “Коли б мені довелося викладати мої міркування стисло, у вигляді тез, одна з них проголошувала б: етнологія та споріднені з нею науки досі мало звертали увагу на поняття гри та виняткову важливість ігрового чинника в розвитку цивілізації” [131, с. 6].

Саме поява праці Й. Гейзінги “*Homo Ludens*” спонукала нас більш широко застосовувати цей термін у вивченні ігрових елементів традиційної народної культури [771 та інші праці автора]. Виходячи з домінанти “гри” у словосполученні “ігрова культура” [758] (хоча б за аналогією “танцювальної”, “театральної” та “інших” культур), зазначимо, що в нашому випадку домінантний зв’язок гри та культури значно глибший, оскільки і театр, і танець значною мірою є також проявами ігрової культури. Це впливає, між іншим, і з висновків В.М. Всеволодського-Гернгросс, який досліджуючи традиційні ігри народів СРСР, поділив їх, як ми вже зазначали, на три

великих групи: драматичні, орнаментальні та спортивні і які в своєму історичному розвитку прямують, відповідно, до “народного” театру, танцю та спорту [282, с. XVI].

Термін “традиційна ігрова культура” дослідники широко вживають у наукових працях (Т. Бернштам, А. Байбурін, С. Шмаков та ін.) та підручниках (В. Борисенко, А. Радугін), але обходять його визначення. Зокрема, С. Шмаков писав у етнографічному контексті, про обряди, звичаї, ритуали, церемонії як прошарки традицій ігрової культури [878, с. 171]. На його думку, “в сучасній літературі термін “гра” стосовно традиційної народної культури, соціальних ритуалів і церемоніалів не використовується” [878, с. 176]. З цим важко погодитися, оскільки термін “ігрова культура” широко вживаний. Про ігрову культуру згадують: Т. Бернштам: “Локальні відмінності ігрової культури східних слов’ян...” [50, с. 236], “...молодіжна ігрова культура...” [47, с. 25]; Г. Любімова – “Традиційна молодіжна ігрова культура східних слов’ян...” [442, с. 70]; А. Байбурін – про співвідношення гри та ритуалу в контексті загальної культури [24, с. 21]. Наведені вислови про ігрову культуру є настільки органічними в авторських контекстах, що в кожному випадку не виникає питання правомірності існування дефініції, що підкреслює вищезгадану семантичну домінанту “гри” в словосполученні “ігрова культура”. І якщо навіть про ігрову культуру безпосередньо не згадується, а “лише”, наприклад, про “святочні ігри” [125, с. 39–40], поза сумнівом, ідеться саме про ігровий елемент культури.

Методологічну та теоретичну основу дисертації становлять принципи історизму, системності, об’єктивності, наступності, а також комплекс загальнонаукових, історичних, джерелознавчих та археографічних методів дослідження, передусім атрибуції, аналізу і синтезу джерел, їх критики. Історичне джерело є об’єктивною реальністю і носій певної інформації, достовірність якої встановлюється системним підходом та використання засобів наукової критики. Принцип історизму дозволив повніше врахувати

суспільно-історичні умови виникнення джерел та вплив на їх публікацію, їх соціальних функцій, етапів розвитку [583, с. 13].

Що стосується XIX та початку XX століть, то джерела, утворені на українських землях, інкорпорованих у Російську та Австрійську, а згодом у Австро-Угорську імперії, несуть певні “імперські” ознаки, які втілювалися в обмеженні національних проявів у життєдіяльності українського етносу в галузі культури, мови тощо. Особливо це стосується Російської імперії, де жорсткі утиски національних рухів були пріоритетною імперською політикою.

Важливим є принцип об’єктивності, оскільки історичне джерело є об’єктивною реальністю, яка є носієм достовірних історичних фактів за умов правильного використання прийомів наукової критики [690, с. 119–124; 583, с. 13]. Донедавна принцип об’єктивності мав інше тлумачення, оскільки за радянських часів марксистсько-ленінської методології в науці вищим проявом об’єктивності визнавалася виключно комуністична партійність [787, с. 67]. Це згубно відбилося на розвитку української етнологічної науки, коли, наприклад, майже повністю припинилося поповнення джерельної бази ігрової культури у 30 – 70-х роках XX ст. [690, с. 121].

Принцип системності та всебічності, тобто цілісності вивчення комплексу джерел, вимагає використання всіх доступних джерел з досліджуваної проблеми. Основний масив джерел являє собою публікації в різноманітних виданнях описів і згадок як безпосередньої ігрової діяльності, так і ігрових елементів різноманітної обрядовості (громадської, родинної тощо).

Зазвичай ми будемо користуватись хронологічною методикою джерелознавчого дослідження [690, с. 120].

Текстологічний метод дозволив здобути необхідну джерельну інформацію та проаналізувати її. Саме мова супроводу ігрових явищ в багатьох випадках вказувала на те, що гра українська, навіть якщо вона зафіксована за межами традиційного українського етнічного ареалу.

Вивчення текстів описів ігрових явищ дозволяло уточнювати склад джерельного комплексу.

Метод періодизації (діахронний) використовувався для визначення основних етапів формування джерельної бази, для розмежування окремих періодів та виявлення якісних змін, які відбувалися в їх межах. За допомогою визначених критеріїв і встановлювались часові межі етапів за хронологічним принципом.

Статистичний метод практикувався для аналізу кількісних показників та відстеження тенденцій інтенсивності поповнення джерельної бази та публікації джерел, співвідношення загальної кількості етнографічних публікацій та “ігрових” як взагалі, так і в окремих працях тощо.

Висновки до розділу 1

Загалом же, розглядаючи історіографію розвитку традиційної ігрової культури населення України та її джерельної бази, зазначимо, що процес нагромадження і розвитку історичних знань у цій галузі, починаючи з перших десятиліть ХІХ ст., спочатку йшов дуже повільно, а згодом, з 40-х років, прискорився, в т.ч. і завдяки праці Костянтина Сементовського “Зауваження про свята у малоросіян”. Він зумів залучити до вивчення святкової культури деяких провідних, як на тоді, культурологів – Ізмаїла Срезневського, Миколу Костомарова, Амвросія Метлинського, – і започаткувати як метод дослідження ігрової культури описову фіксацію ігрових явищ. Це прискорення, хоча і незначне, відбувалось у 40 – 50-ті роки і врешті втілилось у сплеск “ігрових” публікацій 1860–1861 років, коли кількісні зміни як у загальних етнографічних працях, так і в суто “ігрових” 40 – 50-х, перейшли в якісні публікації рубежу 50-х та 60-х років. Це було обумовлено об’єктивними причинами: розвитком науки, зокрема становленням етнографії, заснуванням етнографічних осередків, початком розповсюдження етнографічних програм, насамперед Російського географічного товариства та Комісії для опису губерній Київського

навчального округу і появою групи талановитих дослідників, які цікавилися святковою та ігровою народною культурою (Йосип Лозинський, Каленик Шейковський, Микола Маркевич, Анатоль Свидницький, Матвій Номис).

В Україні збільшення публікацій про побут і культуру населення виявилось і завдяки губернській і місцевій пресі, зокрема “Губернським відомостям”, які починаючи з початку 40-х рр. XIX ст. висвітлювали святкову культуру і обрядовість та були насичені ігровими елементами.

Починаючи з шістдесятих років XIX ст. і до початку 20-х років XX ст. процес накопичення “ігрових” джерел набув характеру безперервності. Щороку джерельна база поповнювалась публікаціями з описами та згадками ігор та ігрового елемента обрядовості, причому більшість повідомлень стосувалась ігрового елемента обрядовості, а меншість – безпосередніх ігор людності. Певні спади кількості по роках загальних етнографічних праць, і суто “ігрових” спостерігається як після Валуєвського указу (1863 р.), так і Емського акта (1876 р.), але протягом кількох років завдяки наполегливій праці дослідників української культури (Павло Чубинський, Оскар Кольберг, С.Н. Ісаєвич, Петро Іванов, Микола Сумцов, Єгор Покровський, Володимир Ястребов та ін.) їхня кількість поновлювалась і до 90-х років щорічно постійно зростала, досягнувши пікових значень у 1889–1891 рр.

Історіографічне надбання досліджень української ігрової культури складається переважно зі вступних передмов авторів та укладачів “ігрових” збірок, чи то суто ігрових збірок, чи “ігрового” блоку у складі комплексної етнографічної праці. Ще у своєму дослідженні 1843 р. К. Сементовський відзначив тих, хто намагався вивчати святкову культуру українців і констатував практичну відсутність публікацій на святкову та ігрову тематику. У подальшому, в процесі поповнення джерельної бази ігрової культури, такі історіографічні сюжети періодично з’являлись у друкованих працях. Послідовниками К. Сементовського були О. Терещенко, М. Максимович (данина попередникам, намагання провести порівняльний аналіз ігрових явищ тощо), А. Свидницький (детальний розбір праці

К. Шейковського; звертає увагу на відсутність праць про народні ігри). М. Маркевич ні на кого не посилався, але деякі його зауваження дають змогу припустити, що він був ознайомлений із сучасними “ігровими” реаліями.

У семитомних “Працях етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край...” під орудою П. Чубинського серед нового матеріалу широко використані твори попередників і “Праці...” є найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу й дотепер слугують важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т.ч. ігрової.

Важливий внесок у вивчення української культури, в т.ч. святкової та ігрової, внесли польські дослідники. Простежується дві хвилі “ігрових” повідомлень: перших трьох десятиліть (Л. Голембіовський, І. Червінський, В. Залеський, Ж. Паулі та ін.) та трьох останніх XIX ст. (Й. Мошинська, О. Кольберг, І. Коперницький, Й. Шнайдер та ін.).

Передмови В. Горленка до праці С. Ісаєвича “Малоросійські народні ігри околиць Переяслава” і, особливо, М. Сумцова до праці П. Іванова “Ігри селянських дітей в Куп’янському повіті” завершили в основному історіографічні підвалини ігрової культури на той час. У подальшому, в наступні три десятиріччя, праці В. Милорадовича, В. Ястребова, В. Іванова, Б. Грінченка, З. Кузелі, Н. Заглади та інших науковців розвинули пошуки в цій царині.

Вивчення ігрової культури на теренах України продовжувались уже століття, якщо відштовхуватися від першого “ігрового” реєстру Котляревського. Протягом XIX ст. дослідження як різних безпосередніх ігор різних статево-вікових груп, так і ігрового елемента громадської та родинної обрядовості мали значною мірою, джерельно-збирацький, описовий характер і лише іноді супроводжувались вступами історіографічного характеру

Початок XX ст. припав на процес початку поступового занепаду традиційної культури, що негативно відображалось на тогочасних культурно-історичних реаліях. Проте наукові дослідження в галузі культурології не

припинялись, і поповнення джерельної бази вивчення ігрової культури неухильно відбувалося. Взагалі на початку ХХ ст. посилення соціальної напруженості негативно впливало на всі аспекти життєдіяльності українського суспільства. Соціальні катаклізми, які відбувалися на терені України у другій половині 1910-х та на початку 1920-х років, не могли не вплинути на наукові дослідження. На цьому етапі кількість як етнографічних публікацій стосовно української традиційної культури, так і “ігрових” значно зменшилась і з часом ця тенденція продовжилась

Найвизначнішим внеском до джерельної бази ігрової культури українців у 20-ті рр. була праця Леоніли (Ніни) Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля”, де є великий розділ “Дитячі забави і забавки” з описом багатьох ігор в розваг.

На жаль, у тридцяті роки ХХ ст. в радянській Україні ці дослідження були надовго, на кілька десятиліть, штучно перервані і лише напередодні і під час незалежності поступово відновлюються (Г. Довженок, Є. Приступа, Н. Аксьонова, В. Старков та ін.). Не забуваймо про поодинокі дослідження як діаспорних (О. Воропай, С. Килимник), так і вітчизняних учених (О. Дей) середини ХХ ст.

Об’єктивні труднощі у вивченні української етнографії в радянський час позначилися на вивченні української народної культури, в т.ч. народних ігор і розваг, а також ігрового компонента громадського та сімейного побуту. Кількість подібних публікацій була невеликою, а матеріали етнографічних експедицій опинялися в архівах різних інституцій і є або маловивченими, або взагалі не актуалізовані. У загальних публікаціях про українців ігрова діяльність окремо не вирізнялась, залишаючись розчиненою при висвітленні “дозволених” напрямків громадського побуту та календарної обрядовості.

Публікації архівних “ігрових” джерел останнього часу визначили шлях поповнення джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури – це розробка відповідних архівних фондів різних установ, які містять пам’ятки фольклорно-етнографічної спадщини українського народу.

Розділ 2. Започаткування джерельної бази традиційної ігрової культури на етапі становлення етнографії як науки (1800 р. – початок 60-х рр. XIX ст.)

Етнографія в країнах, поневолених чужими державами, у своїх витоках була спрямована на пізнання власного народу і розвивалася як народознавча дисципліна. Це було властивим для національної етнографії західнослов'янських та інших європейських народів під владою Австро-Угорської і Османської імперій та народів, підвладних Росії. Визначальною такою особливістю була і для української етнографії.

Розгортання народознавчої роботи є істотним чинником і показником початку національно-культурного відродження в Україні, творення нової літературної мови на народній основі, ознаменованого появою 1798 р. перших трьох частин “Енеїди” І. Котляревського [316]. На противагу офіційній науці, яка не визнавала українців окремим народом, у середовищі передових учених, письменників зростав інтерес до вивчення походження українського народу, особливостей його мови – не як діалекту російської чи польської мов. Майже водночас у всіх частинах України опрацьовувалася граматики української мови. При цьому і “Грамматика малоросійського нарiччя” наддніпрянця Олександра Павловського (1818) [833], і філологічні праці (в тому числі й граматики) галичанина Івана Могильницького (1820-ті рр.) [799], і опублікована латинською мовою “Грамматика слов'яно-руська” закарпатця Михайла Лучкая (1830) [1081] ґрунтовані переважно на практиці живої народної мови. В них аргументовано відстоюються положення про самобутність української мови, її єдність на всьому просторі розселення українців.

Саме в контексті утвердження поглядів на український народ як на самобутню етнічну й етнокультурну спільність у всіх частинах його розмежованої загарбницькими кордонами землі є підстава стверджувати про початки переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про

Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. В цьому процесі простежується протистояння діячів демократичного, прогресивного спрямування і представників великодержавно-шовіністичної ідеології. Наприклад, галицькі вчені та письменники 20–30-х рр. не погоджувалися зі шляхетською тенденційною характеристикою українських селян в етнографічній монографії польського автора І. Червінського “Задністрянська околиця між Стриєм і Лімницею” (1811) [497], категорично заперечували трактування українського народу як частки польського в праці польського вченого Л. Голембіовського “Польський люд” (1830) [501], у збірнику українських і польських галицьких пісень Вацлава з Олеська (1833) [546] та інших публікаціях, хоча в цих та інших працях згаданих польських діячів є цінні відомості про побутову культуру українців, у т.ч. й ігрову.

Важливе значення для активізації інтересу до народної культури мала подвижницька праця видатного слов'янського народознавця Зоріана Доленги-Ходаковського, зокрема його дослідницькі мандрівки Україною та публікація трактату “Про дохристиянську Слов'янщину” (1818) [1061]. Заклики вченого збирати і вивчати пам'ятки “з-під сільської стріхи” захопили багатьох сучасників.

У 20–30-х рр. склалися три основні осередки науково-літературного руху в Україні – у Харкові, Києві та Львові. З ними великою мірою пов'язаний і розвиток етнографічного вивчення українців. Їх роль полягала в організації народознавчої роботи в різних регіонах України, утвердженні українознавчого характеру цієї діяльності.

Харківський університет, відкритий 1805 року, став центром збирання і дослідження зразків матеріальної і духовної культури українців. Готувався альбом українського одягу, збирались колекції старовинних речей для музею, видавався журнал “Украинский вестник”.

У харківському гуртку “любителів української народності” розгорнув діяльність Ізмаїл Срезневський. Тут він написав історико-етнографічні та фольклористичні праці. Гурток пропагував студії Амвросія Метлинського та

Миколи Костомарова з української мови і фольклору, публікації про українські повір'я і звичаї Костянтина Сементовського, дослідження Слобожанщини Вадима Пассека, художні твори Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка, видав шість випусків журналу “Запорожская старина” (1833–1838 рр.), де публікувалися джерельні фольклорні матеріали й етнографічні дослідження.

У Києві інтерес до українознавства, в тому числі й до української етнографії, розвивався завдяки відкриттю університету св. Володимира (1834 р.) і діяльності його першого ректора Михайла Максимовича. Важлива роль у цьому питанні також належить “Тимчасовому комітету для пошуків старожитностей у м. Києві” (1835 р.), “Музею старожитностей” при університеті (1834 р.), “Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів” (1843 р.). Українознавче спрямування досліджень київського осередку вчених посилювалося з участю в ньому М. Костомарова, П. Куліша, О. Марковича, Т. Шевченка.

Львівський українознавчий осередок, що склався на початку 30-х років навколо діячів “Руської трійці” (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький) започаткував на західноукраїнських землях нову українську літературу на народній основі (“Русалка Дністровая”, 1837) [401] і став організатором розгортання широкої народознавчої роботи в цьому регіоні. До збирання та вивчення пам'яток народної культури, мови, фольклору було залучено чимало інтелігенції на місцях.

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість українознавчих праць з першої половини ХІХ ст. публікувалися російською, польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі помітними явищами були опис народного весілля з піснями Й. Лозинського (“Руское весілля”, 1835 р.) [518], збірники українських пісень М. Цертелева (1819 р.) [1014; 1015], М. Максимовича (1827, 1834, 1849 рр.) [310; 311; 312], збірка українських приказок і прислів'їв Г. Ількевича (1841 р.) [683], збірники українських пісень з

Галичини поляків Вацлава з Олеська (1833 р.) [546] і Жеготи Паулі (1839–1840 рр.) [548] та інші книги.

Як ми побачимо далі, багато хто із уже згаданих дослідників української культури першої половини ХІХ ст. долучився і до видання відомостей про ігрову культуру людності.

В українській етнографії цього періоду переважав метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису. Водночас простежується виразне посилення дослідницького зацікавлення звертанням до порівняльно-історичного вивчення матеріалу, розгляду його в загальноукраїнському контексті. Хоч етнографічне вивчення і надалі тісно поєднане з краєзнавством, історією, дослідженням народної мови і фольклору, в ньому повсякчас зростає увага до складових народознавства, які становлять предмет етнографії як окремої наукової дисципліни: до виробничого, сімейного і громадського побуту народу, звичаїв, вірувань, традиційних знань, ремесел, будівництва, одягу, їжі, свят і обрядів, ігор і розваг та інших ділянок культури. До важливих народознавчих видань належать, зокрема, два томи “Записок про південну Русь” П. Куліша (1856–1857 рр.) [732], дослідження Г. Данилевського про українських чумаків (1857 р.) [642], М. Маркевича – про українські народні звичаї та їжу (1860 р.) [319], І. Галька – про народні звичаї і обряди з-над Збруча (1861–1862 р.) [136; 137].

У 50–60-х рр. ХІХ ст. важлива роль в організації науково-етнографічної діяльності в Україні належала заснованій 1851 року в Києві “Комісії для опису губерній Київського учбового округу”, зокрема її етнографічному відділенню. В тій комісії брали участь відомі вчені – М. Максимович, М. Маркевич, Д. Журавський, А. Метлинський та ін. Вона розробила і розповсюдила спеціальну етнографічну програму (1854 р.) [166], організувала низку експедицій для етнографічного дослідження населення Центральної України. Було зібрано обширний матеріал і підготовлено серйозні дослідження, розгорнулася, зокрема, велика і плідна збирацька

діяльність француза за походженням Д.П. Де ля Фліза, який створив дев'ять альбомів з описами побуту українців Київщини та Чернігівщини [813].

На цьому тлі у першій половині XIX ст. і розпочалося формування джерельної бази дослідження ігрової культури українців і почали з'являтися перші публікації.

2.1. Передісторія та початок етнографічних публікацій про народні ігри. Іван Котляревський

Чимало відомостей про народне життя, побут, звичаї містяться в давньоруських літописах, українському літописанні XIV–XVII ст., козацьких літописах XVII–XVIII ст., у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час відвідували Україну. Важлива етнографічна інформація зафіксована, зокрема, в щоденниках австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.) [1036; 1079], арабського мандрівника Павла Алеппського (Халебського) (Бульос аль-Халябі Ібн аз-Заїма аль-Халябі) (XVII ст.) [555], в “Описі України” французького військового інженера Гійома де Боплана (XVII ст.) [107; 491; 492], у творах давніх українських і польських письменників, у різних грамотах, документах правового характеру тощо.

Виходячи із безперервності розвитку людності та її культури, коріння багатьох сучасних явищ заховано в минулому. Якщо зазирнути у більш ранні часи, до Київської Русі, то деяким аспектам розвитку тогочасної фізичної культури нами вже були присвячені дослідження [1113]. Фізична культура тісно пов'язана з ігровою і, на нашу думку, на середньовічних теренах України була досить розвинена і сприяла якісному різнобічному, і передусім – фізичному вихованню людини. Різноманітна ігрова діяльність була засобом фізичного виховання та вдосконалення фізичних якостей людини. Ігри розвивали такі спеціальні якості, як сила, швидкість, спритність, витривалість і відбувалися під час свят, певних обрядових дій, були частиною відомих літописних “ігрищ”.

Використовуючи наш досвід роботи з “Матеріалами для словника давньоруської мови” І.І. Срезневського” [1107], можемо стверджувати, що як джерело філологічних, так і взагалі культурно-історичних досліджень, вони, разом з іншими видами джерел, вміщують великий інформативний потенціал. У вивченні культурно-побутових аспектів життя людини часів Київської Русі “Матеріали...”, поряд із літописними, археологічними, писемними, іконографічними та іншими пам’ятками, виконують спеціальну джерельну функцію. Категоріальний масив, вміщений у праці І.І. Срезневського, суттєво спрощує пошук науковцям необхідного матеріалу й одночасно виконує функцію провідника як у наративних, так і в документальних давньоруських джерелах [949].

Культ сили, який був притаманний середньовічному суспільству, був пов’язаний із численними проявами фізичної сили як у трудовій, так і в ратній справі. З давніх-давен і до ранньомодерного часу був уживаний, згідно з тогочасним законодавством, судовий двобій для вирішення різноманітних конфліктів.

Прообрази багатьох нинішніх ігрових дій і змагань були поширені в Київській Русі, в т.ч. різні *кінні змагання та ігри, стрільба з лука, єдиноборства (кулачки, боротьба)* тощо.

Вищесказане ґрунтується на широкому колі джерел, що, крім того, свідчить про знання середньовічної людини про святкову культуру античного і середньовічного світу [940].

В останні десятиліття XVIII ст., за часів знищення решток політичної автономії України, істотно посилюється вивчення України у складі Російської та Австрійської імперій. Інтерес до України наукових осередків Петербурга, Москви, Відня кінця XVIII ст. мали здебільшого характер пізнання новопридбаних провінцій з метою “освоєння” імперськими структурами. Етнічна індивідуальність українського народу залишалася поза увагою, оскільки українців сприймали просто як складові росіян, поляків, угорців, румунів. Такою тенденцією позначені значною мірою навіть ті праці, що

містять цінні описи різних місцевостей України, безпосередні спостереження і фіксації побуту українців, їх культури. Йдеться, зокрема, про видання “Чернігівського намісництва топографічний опис” А. Шафонського (1786 р.) [1027], “Топографічний опис Харківського намісництва” І. Переверзева (1788 р.) [844], “Топографічний опис Київського намісництва” (1786 р.) тощо. У низці праць того часу простежується і певне розуміння етнічної специфіки українського народу, його історії та культури. Це – “Опис весільних українських простонародних обрядів...” Г. Калиновського (1777 р.) [238], “Короткі географічні, політичні та історичні звістки про Малу Росію” (1773 р.) [896] і “Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1770 рр. ...” (1777 р.) В. Рубана [723]; “Записки про Малоросію, її мешканців і твори” (1798 р.) Я. Марковича [776], нарис про українців М. Антоновського в книзі І. Георгі “Опис усіх народів, що мешкають у Російській державі...” (1799 р.) [556]; “Історія русів” невідомого автора [686].

Відомості з етнографії України в тогочасних публікаціях є складовими їх загально-історичного, географічного чи краєзнавчого змісту. Крім того, увага до вивчення традиційно-побутової культури народу посилювалась під впливом піднесення хвилі національно-визвольних рухів у Європі, зокрема слов'янських народів, що відіграло важливу роль у розгортанні народознавчих досліджень, пропагуванні народності і в активному та якісно новому зацікавленні народною культурою.

Якщо відштовхуватись від реальних історичних “ігрових” фактів на етнічних теренах України, перша згадка якої пов'язана з XII століттям, то більш ранніх подібних відомостей, ніж повідомлень від Себастьяна Фабіана Кльоновича (1545–1602) в його “Роксоланії” (1584) [959, рядки 1446–1804] ми начебто не маємо. З цієї ранньомодерної доби, як зараз кажуть науковці про Україну XV–XVII ст., ми практично не маємо відомостей про предмет нашої зацікавленості. Джерела про це мовчать з різних причин. На думку деяких істориків, українська дитина та її субкультура, в т.ч. й ігрова, в цю добу перебуває “на маргінесі наукових інтересів істориків” і її дослідження

ускладнені тим, що дитина є переважно випадковим фігурантом у тогочасних джерелах [913, с. 57; 914, с. 124]. Те саме можна сказати і про дослідження як святкової, так і ігрової культури будь-яких статево-вікових груп людності взагалі в цей період.

Визнається, що дитина, а вона є найбільшим носієм ігрової культури у всі часи, і в середньовіччі постає охочою до ігор і забав, оточеною мініатюрними знаряддями праці, зброєю тощо. Стосовно української реальності, “можна обережно констатувати, що “ігровий” вік був доволі коротким, бо пересічна дитина з малих літ повинна була працювати [913, с. 63]. Лише поступово, у XVIII–XIX ст., ставлення до дітей почало змінюватись, дитина стала більше часу проводити в родині і її “ігровий” час збільшився [780, с. 90].

Таким чином, констатуємо практично повну відсутність, за рідкісними винятками, прямої джерельної інформації стосовно ігрової культури української людності до початку XIX ст. Це зовсім не означає відсутність ігрової діяльності у більш ранні часи. Згадаємо, наприклад, відомі “Денні записки Марковича”, які містять інформацію про ігрові явища в українців XVIII ст. [80]. Серед них можна згадати *шахи*, а також азартні ігри “*в кості, або зернь*” [994, с. 138–139].

Оскільки джерельна база історії дитячого повсякдення, принаймні до XIX ст., має свою особливість, адже її часто складають справи про дитячий травматизм і злочинність неповнолітніх [779, с. 73], то з цих справ ми дізнаємось, що досить популярні для XIX ст. ігри відбувались і значно раніше. Задokumentовані ігри “*у цурки*”, “*у переваги*” та деякі інші ігри та розваги в другій половині XVIII ст. [779, с. 74–75]. Накопичення етнографічної інформації в попередній період у народознавчій сфері сприяли тому, що на рубежі XVIII та XIX ст. склалися умови для певного прискорення дослідження народної життєдіяльності, в т. ч. і ігрової культури, і перший рішучий крок у цьому напрямі зробив Іван Котляревський.

Народні ігри, розваги та ігрові елементи громадського та родинного побуту були і залишаються невід’ємною складовою традиційної культури українського народу. Недостатність їх вивчення почасти було зумовлена таким підходом до культурних явищ, особливо на ранніх етапах збирання фольклорно-етнографічного матеріалу, коли складні явища уявлялись як нерозривне ціле, й ігрова складова народної культури не розглядалась як об’єкт вивчення. З іншого боку, при висвітленні народної культури кінця XVIII і значної частини XIX ст., в джерельному аспекті цього процесу домінував фольклоризм, тобто записи пісенного фольклору значно превалювали над відображенням народних звичаїв та обрядів, у яких часто перед вела ігрова складова. Видатний український етнолог Федір Вовк писав (1916 р.) про те, що у нас записів пісень – хоч греблю гати, а обрядів і звичаїв – обмаль і зазначав, що “унаслідок однобічного розуміння завдань і змісту етнографії в діяльності українських етнографів до останнього часу переважало захоплення лінгвістикою і творами усної народної словесності (фольклором), на шкоду вивченню так званого матеріального побуту” [114, с. 615].

Процес дослідження в царині української ігрової культури налічує вже понад двісті років. Як не дивно, перший перелік українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського – “Енеїді” [366]. Залишаючи жанровий та інші літературні аспекти твору, яким присвячені окремі праці [612; 1011; 1025; 1046], поза увагою, зосередимось на конкретних згадках автором реалій ігрової культури.

Вже на початку поеми І. Котляревський в одній із метафор згадує гру “в свинки”:

Ййон, мов в свинки, грають їм [270, с. 39].

І надалі автор неодноразово згадує народні ігри та розваги:

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,

І лиха щоб свого забув:
 Собі очиці зав'язала
 І у *панаса* грати стала
 Енея тільки б уловить;...
 Тут всяку всячину іграли,
 Хто як і в віщо захотів,
 Тут інші *журавля* скакали,
 А хто од дудочки потів,
 І в *хрещика*, і в *горюдуба*,
 Не раз доходило до чуба,
 Як загулялися в *джгута*;
 В *хлюста*, в *пари*, в *візка* іграли
 І *дамки* по столу совали;
 Чорт мав порожнього кута.

Отже, вже в перших частинах “Енеїди”, які датуються кінцем XVIII ст., згадані дитячі та молодіжні ігри (“*в свинки*”, “*у панаса*”, “*в хрещика*”, “*в горюдуба*” тощо) [270, с. 44], а також настільні ігри для дорослих (“*у дамки*”, різні картярські ігри – “*в джгута*”, “*в хлюста*”, “*в пари*”, “*в візка*”) [270, с. 44] (в цитатах з “Енеїди” курсив – наш. – В.С.).

В третій частині поеми згадані ігри молоді на вечорницях (“*у ворона*”, “*в тісної баби*” тощо) та дівочі гадання на суджених:

Годі-то в пеклі вечорниці
 Лучились, бачиш, як на те,
 Були дівки та молодиці
 І там робити не пусте:
 У *ворона* собі іграли,
 Весільних пісеньок співали,
 Співали тут і колядок;
 Палили клоччя, ворожили,
 По спині лещатами били,

Загадовали загадок.
 Тут заплітали джерегелі,
 Дрібушечки на головах;
 Скакали по полу вегері,
В тісної баби по лавках;
 А в комин суджених питали,
 У хатніх вікон підслухали,
 Ходили в північ по пустках,
 До свічки ложечки палили,
 Щетину із свині шмалили
 Або *жмурились* по кутках [270, с. 100–101].

Окремий фрагмент “Енеїди” присвячений картярським іграм, в якому деякі з них навіть згадуються вдруге:

Які ж були до карт охочі,
 То не сиділи дурно тут;
 Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в джгут,
У памфиля, в візка і в кепа,
 Кому ж із них була дотепа,
 То в гроші грали *в сім листів* [270, с. 71].

У п’ятій частині поеми є згадка про гру “*в паці*”:

А доки *в паці* будеш грати? [270, с. 142],

а в шостій – про гру “*в котка і мишку*”:

Юнона *в котика* з ним грала,
 А *в мишки* так залескотала,
 Що аж Юпітер задрімав [270, с. 184].

Окрім цих фрагментів, які висвітлюють різноманітні “ігрові” аспекти діяльності героїв поеми, привертає увагу великий опис бійцівського *кулачного бою* двох героїв поеми [270, с. 56–61]. В тексті згадуються ігри крашанками:

А в кітьки крашанками грали,
Не візьмеш даром сухаря [270, с. 107],

запальні танці:

Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках;
Санжарівки на скрипці грали,
Кругом дівчата танцювали
В дрібушках, в чоботах, в свитках...
Еней і сам так розходився,...
Вистрибовавши *гоцака* [270, с. 42].

Тут згадуються українські танці: “горлиця”, “дудочка”, “журавель”, “метелиця”, “санжарівка”; угорський – “вегері”; циганський – “халяндра”.

Практично всі зазначені фрагменти вміщені в перших чотирьох (із шести, загалом) частинах поеми, надрукованих 1809 р. самим І. Котляревським. Більше того, майже всі “ігрові” згадки належать до перших трьох частин, які вперше побачили світ ще 1798 р. [316], а найдавніший із відомих рукописних списків поеми (перші дві частини), т. зв. болховітінівський, датований 1794 роком! Він був виявлений серед паперів київського митрополита Євгена Болховітінова і містив початковий варіант першої і третьої частин поеми із заголовком на титулі: “Перецыганенная Энеида с русского языка на малороссийский 1794 года октября 11 дня” [764, с. 289].

У поемі виписана тогочасна українська дійсність і поряд з реаліями ігрової культури, які нас цікавлять, у ній зображено з етнографічною точністю багато інших явищ народної культури. Вже сучасниками Івана Котляревського “Енеїда” сприймалась як своєрідна енциклопедія народного побуту. Виникає логічне запитання: звідки ж такі широкі знання про різні сторони народного життя у двадцятип’ятирічного автора поеми, в т.ч. і про

народні ігри? Для відповіді розглянемо подальшу бібліографію “ігрових” згадок І. Котляревського у ХІХ – ХХ століттях.

“Панас”. Рухлива дитяча, підліткова та молодіжна гра. Основна дія – пошук ведучим (“Панасом”) із заплющеними очима інших гравців в обмеженому просторі. Детальний опис гри знаходимо в Олександра Терещенка (“Побут російського народу”, 1848 р.): *“В Малороссии Панас, – тоже самое что Афанасий (у росіян – В.С.), – отводится к дверям с завязанными глазами. Панас получает удары, с приговором: Панас, Панас не ходи по нас; Панас, узнай нас, Панас, лови нас. Он бросается ловить...”* [453, ч. IV, с. 31] (Цитати з праць дослідників народних ігор наведені мовою оригіналу курсивом – В.С.). Петро Іванов (“Ігри селянських дітей...”, 1889 р.) так описував гру: *“Игра в “панаса” тождественна с игрою в “жмурки”, потому что как в первой, так и во второй избранное по жребию лицо с завязанными платком глазами ловит других и, поймавши, развязывает себе и завязывает пойманному глаза, который в свою очередь поступает также”* [220, с. 52]. Головна відмінність “Панаса” від “жмуток” полягає в тому, що перша грається в замкненому просторі: у хаті, сараї, клуні, тоді як друга – на відкритому просторі. Далі йдеться про локальні відмінності гри у Куп’янському повіті [220, с. 52–53]. Описи про гру знаходимо у А. Свидницького (1861 р.) [420, № 11–12, с. 37–39], який розповідає про “надвірні жмурки” та “хатні жмурки” (“Панас”), М. Номиса (1861 р.) (“Ціці-баба”) [347, №. VI, с. 36], П. Чубинського (1877 р.) (“Ціці-баба”, або “Куці-баба”) [464, т. IV, с. 49–51], С. Ісаєвича (1887 р.) (“Куца баба”, або “Ці-ці баба”) [226, с. 481]. Два останні описи розрізняються тим, що у С. Ісаєвича він стислий, а у П. Чубинського – розлогий із драматично-словесним додатком. Згадана гра у В. Милорадовича (1897 р.) (“Куці-баба”) [324, с. 55], а також у П. П. (“Деякі дитячі ігри в Маяках...”, 1902 р.) (“Цюці-баба” (“сліпа баба”), “жмурки”) [360, с. 407] і М. Русова (запис 1901 р.) (“Цибі-баба” (“чичи-баба”), “Панас”) [402, с. 196]. У праці під редакцією В. Іванова

(“Життя та творчість селян Харківської губернії”, 1898 р.) грають у “панаса”, “если есть у кого свободная комната” [216, с. 275, 367, 526, 633].

Борис Грінченко в своєму “Словарі української мови” на гасло “баба” як одне із значень занотував: “Кіці (куці, куца, ціці)-баба. Игра в жмурки вообще, а в частности тот из играющих, который, с завязанными глазами, должен ловить других” [1104, т. 1, с. 12].

У ХХ столітті кількість джерельних публікацій народних ігор і розваг значно скоротилась, а окремі збірники ігор, які виходили протягом століття [223; 224; 301], містили матеріал майже виключно з джерел ХІХ ст., про що відверто говорили, наприклад, укладачі видання 1985 р.: “1933 року вийшла капітальна праця “Ігри народів СРСР”, яка вміщувала 336 ігор України, але майже виключно в дореволюційних записах. В наступні роки нових спеціальних досліджень народних ігор не проводилось” [158, с. 103]. Укладачі останньої самі відзначили, мабуть, єдиний виняток: “Ігри та пісні (Хороводи з іграми і танцями) [231, с. 53–145].

Гра “Панас” згадується в цих збірниках. У виданні 1933 року вона наведена в скорочених варіантах, або лише у бібліографічних згадках описів О. Терещенка, П. Чубинського, С. Ісаєвича, П. Іванова, В. Іванова [223, с. 391–393]. В осучасненому і дуже скороченому (наведено 28 “українських” ігор) виданні “Ігор народів СРСР” 1985 року знайшлося місце лише командному аналогу “Панаса” – “Командним схованкам”, прототип якої записав Є. Покровський у вісімдесятих роках ХІХ ст. в Херсонській губернії під назвою “Малоросійські схованки” [382, с. 115]. Українські видання 90-х рр. минулого століття коротко згадують “Панаса” як із посиланнями на джерела (Г. Довженок, “Панас”, 1990 р. [301, с. 62]), так і без (“Дзига”, “Панас, Панас! Не лови нас!”, 1999 р. [176]).

Слід сказати, що ім’я “Панас” стало загальним терміном і увійшло в словники як назва дитячої гри. Причому і в “Словарі української мови” Бориса Грінченка (Т. 3, 1909 р.) (Панас, Игра в жмурки) [1104, т. 3, с. 91], і в багатотомному академічному “Словнику української мови” (Т. 6, 1975 р.)

(*Грати в панаса – брати участь у грі, в якій хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших*) [1110, т. VI, с. 42]. В обох випадках посилення робилося саме на відповідний, наведений нами вище, рядок “Енеїди” Івана Котляревського!

“У свинки”. Микола Гоголь (друга половина 20-х років XIX ст.) так описує цю гру: *“На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожен перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, хто перебуває за колом, гонить теж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожен повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто тавив, – буде замість нього гонити м'яч”* [146]. Гра доволі популярна і гралася переважно хлопчиками на вигонах, пасовиськах, галявинах. Основна ігрова дія гравця – загнати дерев'яну кулю палицею в лунку, долаючи супротив інших гравців. Гра, згадана П. Чубинським (1877 р., “свиня”) [464, т. IV, с. 44], докладно описана П. Івановим (1889 р., “свинка”, декілька варіантів) [220, с. 13–16], описана М. Дикаревим (1895 р. “свинка”) [183, с. 5], неодноразово згадана у В. Іванова, в т.ч. і “зимові” варіанти на льоду (“свинка”, “у свинки”, 1898 р.) [216, с. 19, 526, 616, 798, 848, 909, 927, 936, 968]. Збірки XX ст. широко висвітлюють гру [223, 72–77; 301, с. 93–95].

“Хрещик”. Докладний опис гри подав П. Іванов: *“Желающие участвовать в игре “круглый хрещик” [...] затем две пары становятся одна против другой на расстоянии шагов 20-ти и приглашают третью пару, называемую “робы”, стать посередине. Противостоящие в крайних парах стараются сбежаться в новые пары, обегая для этого среднюю пару “робы”. Каждый из средней пары ловит бегущих с его стороны. Когда один из средней пары поймает, то товарищ его спешит подбежать к нему и взяться за него прежде, чем это успеет сделать товарищ пойманного, который тоже бежит к пойманному. Тогда “робы” становятся на место*

пойманной пары, а пойманные становятся на середину – “робами”. Но если товарищ пойманного успеет подбежать к нему прежде, чем товарищ “роба”, то “робами” остается прежняя пара” (1889 р.) [220, с. 55–56]. Там само П. Іванов описав інший варіант гри – “Медовий хрещик” або “Гроби”, який несуттєво відрізняється від попереднього [220, с. 56]. В інших місцях України П. Чубинський зафіксував практично такі ж ігри, лише з локальними відмінностями – “Хрещик” (с. Полонне Новоград-Волинського повіту) [464, т. III, с. 82] та “Гроб” (м. Бориспіль, Переяславського повіту) (1872 р.) [464, т. III, с. 89].

Публікувати описи гри почали в сорокових роках ХІХ ст. К. Сементовський (1843 р.) після детального опису деяких ігор лише згадує назви інших ігор: “Кроме описанных нами игр существуют и многие другие: хрещик, гуси, довга лоза, гори-дуб...” [430, с. 15]. 1844 р. про гру “у хрещика”, навівши її короткий опис, нотував А. Дмитрюков із Судженського повіту Курської губернії, заселеного як українцями, так і росіянами [189; с. 50]. Згадав про гру Де ля Фліз у російському варіанті своїх “Етнографічних описів...” (1854 р.) [172, с. 76]. М. Маркевич згадує “хрещик” в описі народних обрядів і повір’їв: “Здесь то (У Великдень, який у 1850-му році припав на 23 квітня. – В.С.) начинается катанье крашанок по лубку, игра на вбиткы, игра в пацы, в хрещика, в перепелочку, хороводы, танцы, дер-дер и проч.” [319, с. 6], тобто хрещика він відніс до весняних ігор, але в спеціальному розділі своєї праці “Ігри” він її не згадав. Якщо дотримуватися хронології, то про гру потім писали П. Чубинський (1872 р.), Й. Мошинська (1881) [524], П. Іванов (1889 р.). В. Милорадович зазначав (1897 р.), що цю гру в Лубенському повіті (“Хрещик” або “Рѣб”) грають так само, як описано у П. Чубинського та П. Іванова, лише з іншим приспівом [324, с. 55], і, нарешті, описаний “хрещик” з Чернігівщини у Ф. Коломийченка (1918 р.) [257, с. 133].

У ХХ столітті гра “хрещик”, або її аналоги згадуються у збірнику 1933 р. [223, с. 386–387] та у збірці, підготовленій Г. Довженок [301, с. 56].

Слід зазначити, що як у традиційному, так і в сучасному ігровому побуті існувало та існує багато споріднених ігор й іноді їх дуже непросто розрізнити, тому об'єктивно не існує усталеної, прийнятної для всіх класифікації як цієї групи ігор, так і всього ігрового корпусу.

Наскільки складною є ця проблема, можна зрозуміти з опису П. Іванова гри “Горелки” (“хрещик”), який ми не наводимо, але зазначимо складне взаємопроникнення елементів різних ігор, у цьому випадку “горелок”, “хрещика” та “горюдуба”, що ілюструє останній абзац згаданого опису: *“Игра в “горелки” у взрослых парней носит большею частью название игры в “горю дуба”, а у взрослых девок и у хуторских девочек игры в “хрещика”, название же “горелки” известно в тех селениях, где есть школы”* [220, с. 55]. Додамо, що ці ігри мають варіанти, з іншими назвами, хоча основна дія залишається незмінною – зловити якогось учасника гри.

Гра, представлена як “Хрещик” в останній згаданій нами збірці, підготовленій Г. Довженок, з посиланням на П. Іванова, є переказом варіанта гри “У горю-дуба”, про яку йдеться нижче, наведену в збірці 1933 р. [223, с. 384 (№ 940)] з перекрученими бібліографічними посиланнями.

“У горюдуба”. Опис гри наведемо з праці Чубинського (1872 р.): *“Становляться хлопці й дівчата по парі, а одно спереду, да й каже “Горю, горю пень!” Перша пара пита его: Чого ти гориш? “Красної пані хочу” одвича передній. А якої? “Тебе молододі”, скаже і біжить уперед, а та пара, що питала его, теж і собі біжить і потрапляють так, щоб той, що горів – не піймав; як що піймає кого із пари, то становиться з ним останнею парою, а як не пійма, то становиться спереду і уп'ять ловить. Так гуляють довго, поки усі пари не перебігають. За всякою парою, що одрізниться од своїй пари, або не пійма, становиться на перед і повинен ловити”* [464, т. III, с. 101]. Як бачимо, єдиною суттєвою розбіжністю між “хрещиком” та “горюдубом”, не враховуючі місцевих локальних особливостей, є те, що в першому випадку ловить пара (“роби”), а в другому – один гравець. Нагадаємо, що ще К. Сементовський розрізняв ці ігри як окремі (1843 р.).

О. Потебня у своїй праці, присвяченій поясненню українських ігрових пісень-веснянок, розглянув і гру “у горюдуба” [862, т. IX, № 1, с. 123–126].

У словниках української мови назви обох вищезгаданих ігор залишили однаковий слід. У Б. Грінченка, наприклад, вони зазначені як “Род игры” з посиланням на збірки М. Маркевича, П. Чубинського, П. Іванова [1104, т. I, с. 317; т. IV, с. 414].

“У тісної баби”. Зазначимо, що описи гри з’явилися наприкінці XIX ст. У С. Ісаєвича він такий (1887 р.): *“Это более школьная забава и состоит в том, что сидящие по краям скамьи школяры, перемигнувшись между собою, вдруг с обоих концов начинают теснить товарищей к середине скамьи, при чем каждый старается ногами упереться во что-нибудь неподвижное, как стена или соседняя скамья. Застигнутые враспloh товарищи сдавливаются до того, что невозможно ни встать, ни пошевелинуться, а иногда и дышать даже трудно”* [226, с. 480–481]. У В. Милорадовича (1897 р.) це – *“нажимание друг друга на скамейке”* [324, с. 55]. П. П. наприкінці своєї праці лише згадує гру “тісна баба”, не наводячи її опис (1902 р.) [360, с. 407]. Б. Грінченко у своєму “Словарі”, посилаючись на С. Ісаєвича, підсумував: *“Тісна баба, кісна баба. Преимущественно детская игра, в которой сидящие на краях скамьи начинают теснить внутри сидящих к середине ее, т.е. те оказываются как бы в тисках”* [1104, т. I, с. 12]. Укладачі “Дзиги” під цією назвою розмістили зовсім іншу гру – парубочу силову динамічну розвагу в “кучу малу” [176, с. 209].

“В джгута”. Наведемо опис гри з праці П. Іванова (1889 р.): *“Один из играющих [...] жутовщик сплетает из платка жгут, остальные [...] становятся кругом ямки, в которую ставят свои палки, держась каждый за свою и стоя смирно не оглядываясь. Жутовщик, ходя вокруг стоящих, говорит [...] и старается незаметно бросить под кого-нибудь [...] жгут; сам же продолжает свой обход [...]. Когда он подойдет к брошенному жгуту, то берет его и бьет по плечам того, за которым он лежал и тот, оставляя палку в ямке, бежит кругом товарищей на свое место, которое он*

уступает жутовщику. Если [игрок] увидит брошенный сзади его жгут, то, схватив его, гонится за жутовщиком и бьет его жгутом, пока он не добежит до оставленного места” [220, с. 42 (№ 39 жгут (жут))]. Гра має багато варіантів, що і відзначено укладачами збірки 1933 р., де в розділі “Жгут” згадані подібні ігри, поширені в колишній Російській імперії, зокрема – в Україні [223, с. 540–544]. У того ж П. Іванова описана гра має ще один варіант і належить до групи ігор під назвою “Ігри з джгутом” [223, с. 42–43 (№ 40 швай (пошивай), № 41 диркач)]. Основна ігрова дія цих ігор – відгадування або ведучим, або гравцями, які сидять (стоять) у колі, де знаходиться джгут (або інша річ, яка виконує роль джгута). У багатьох варіантах присутні бігові вправи з покаранням того, хто не вгадав, або не побачив вчасно джгута у вигляді лупцювання тим же джгутом.

Ця гра без опису згадана М. Маркевичем (1860 р.) [319, с. 76]. Варіанти гри “в джгута”, досить різноманітні, зафіксовані О. Терещенком (1848 р.) [822, ч. IV, с. 84–86], П. Чубинським (1872 р., переповідається варіант О. Терещенка [464, т. III, с. 96], а також 1877 р. варіант М. Маркевича гри “дер-дер” [464, т. IV, с. 40]), Є. Покровським (Чернігівщина, 1895 р.) (“в коша”) [382, с. 214, 216], Є. Гаврилеєм (Чернігівщина, 1897 р.) (“в коша”, замість джгута – різка) [442, с. 356], В. Івановим (Слобожанщина, 1898 р.) (“в жута”) [216, с. 281], М. Русовим (Полтавщина, 1901 р.) (“джгут”) [402, с. 203–204].

“У ворона”. Надзвичайно популярна і поширена дитячо-юнацька гра. Докладний її опис і з драматичним, і зі спортивним елементом знаходимо майже у всіх дослідників народних ігор (у деяких – лише згадку), починаючи з К. Сементовського (1843 р.) [430, с. 13–15], який зазначав, що “Ворон принадлежит к особенно любимым играм сельской молодежи в Малороссии: в ней равно участвуют девки и парни”. Дуже стисло про гру сказав Б. Грінченко: “Детская игра, в которой ворон хватает детей, а мать защищает их и пр.” [1104, т. I, с. 255]. Про гру (яка не змінюючи суті, мала багато варіантів та, іноді, інші назви) писали Л. Голембіовський (1831 р.)

[500, s. 69–70], О. Терещенко (1848 р.) [453, ч. IV, с. 15–18], Де ля Фліз (“ворон і гуси”) (1854 р.) [172, с. 76], М. Маркевич (“ворон”) (1860 р.) [319, с. 71–72], П. Чубинський (“ворон”) (1872 р.) [464, т. III, с. 73–77], С. Ісаєвич (“ворон”, “гуси”) (1887 р.) [226, с. 482–484], П. Іванов (“ворон” (“коршун”), “гуси”)(1889 р.) [220, с. 56–59], Ікс (“крук” (“*kruk*”)) (1889 р.) [506, s.62], В. Милорадович (“ворон”) (1897 р.) [324, с. 57], В. Іванов (“ворон”) (1898 р.) [216, с. 279–280, 483–484], М. Русов (“ворон”, “гуси”) (1901 р.) [402, с. 200–201], П. П. (“ворон”, “гуси”) (1902 р.) [360, с. 407], Н. Заглада (“у ворони”) (1929 р.) [209, с. 123]. О. Потебня розглянув гру “у ворону-сороку” як рудимент деяких обрядів і повір’їв (1865 р.) [863, кн. III, с. 94–99]. Збірки ХХ ст. достатньо висвітлюють цю гру, використовуючи попередні публікації [223, с. 42–59], а також архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України [301, с. 28–34, 36–37]. Єдина недоречність, як на нас: І. Котляревський “приписав” гру до вечорниць, які відбувались, як відомо, в обмеженому помешканні, з настанням холодної пори року, а гра “у ворона” потребувала доволі широкого простору для великої групи гравців.

“В паці”. С. Ісаєвич так описав цю гру: “Пацы – те же великорусские бабки. Игра ведется на косточках свиных ног и процесс игры весь тот же, только название косточек местное, от слова паця, употребляемого для названия маленьких поросят” [226, с. 478]. Опис великоруських “бабок” знаходимо у О. Терещенка (1848): “...приготавливаются из подкопытной кости [...]. Сначала обваривают в горячей воде и потом выбирают самую большую и тяжелую кость для битки, которую наливают свинцом. Каждый игрок становит несколько пар своих бабок, на ровном месте в один ряд; стоящие попарно бабки называются гнездом, а все гнездо коном. Кому начинать бить, бросают из кона битки; чей упадет дальше, тому начинать. Сбивший несколько гнезд получает все себе; не попавший теряет свой выигрыш” [453, ч. IV, с. 60]. Гра має багато варіантів: у того ж Терещенка (1848 р.) [453, ч. IV, с. 60–62], П. Іванова (1889 р.) (“ладыжки”,

“бабки”, “сашки”) [220, с. 40–41], Є. Покровського (“бабки”) (1895 р.) [382, с. 318–341], В. Іванова (“ладыжки”) (1898 р.) [273, с. 540]. М. Сумцов присвятив грі (“паці”) невелике дослідження (1889 р.) [449, 1889, № 9, с. 639–640].

“В кітьки”. Великодню обрядовість важко уявити без ігор крашанками. А. Метлинський зазначав, що “в *страстную неделю* [...] крашанки употребляются мальчиками для особенной игры, которая называется навбитки: крашанки бьют одну о другую, и разбитая достается тому, чья уцелела” (1843 р.) [323, с. 72]. Інша Великодня гра з крашанками – “навкотки”: “делают из лубка желобок и приставив его наискось к стене, катают яйца. Иногда катают яйца просто с бугорка. Чье яйцо катаясь ударится, цокнет о другое, тот выиграл” [220, с. 41] (П. Іванов, 1889 р.). Як зазначалося вище, обидві гри згадав М. Маркевич (1860 р.) [319, с. 6]. А. Свидницький у праці “Великдень у подолян” [420], яку високо оцінив М. Сумцов [450, с. 5], чомусь не згадав про ігри крашанками. Про гру писали П. Чубинський (“котючка”, “навбитки”) (1877 р.) [464, т. IV, с. 43], В. Іванов (“на-вбитка”, “на-вкотка”) (1898 р.) [216, с. 268, 540–541, 936], Н. Заглада (“навбитки”) (1929 р.) [209, с. 158].

“В кота і мишку”. Дитяча гра, яка, за П. Івановим відбувається так: “Назначив одного из больших мальчиков “котом”, а из меньших или девочку “мышкой”, все участвующие в игре становятся, взявшись за руки, в кружок. “Мышка” – внутри, а “кот” – вне круга. Для “кота” – только двое дверей, а для “мышки” все двери открыты. “Кот” может проскакать, гонясь за “мышкою”, только под руками двух противоположных пар, а “мышка” свободно пропускается под руками всех играющих. Когда “кот” поймает “мышку”, тогда на смену им назначается другая из числа играющих пара” [220, с. 53–54]. Гра описана у Терещенка (1848 р., “селезень”) [453, ч. IV, с. 292], Дмитрюкова (1853 р., “мишка”) [190, № 6, с. 53], Ю. Каковського (1892 р.) [237, с. 450], Є. Покровського (1895 р., “кішка і миша”) [382, с. 193–194]. Гра відображена в “ігрових” збірках ХХ ст.: в “Іграх народів СРСР”

(1933 р., розділ “Кішки-мишки”) [223, с. 59–63], у збірці Г. Довженок (1990 р., “*Кіт і миша*”) [301, с. 13–14], у “Дзизі” (1999 р.) [176, с. 199–200].

Картярські ігри. Котляревський нарахував близько десятка відомих йому карткових ігор (“*в хлюста*”, “*в пари*”, “*в візка*”, “*в ніска*”, “*у лави*”, “*в джгут*”, “*у памфіля*”, “*в кена*”, “*в сім листів*”) [119; 270]. Картярські ігри становили специфічну групу ігор, яка не входила в традиційне коло ігор народних, але поступово, протягом XVIII–XIX століть, завоювали певне місце в дозвіллі як заможних верств населення, дворянства, чиновництва, так і серед простого люду. О. Терещенко в своїй праці приділив увагу іграм у карти, зазначивши їх поширеність серед різних верств населення та різко їх засуджував. Перераховуючи ігри середини XVII ст. в Російській імперії (“*ландскнехт*”, “*квинтич*”, “*штосс*”, “*фараон*”, “*макао*”, “*гальбцвельф*”, “*гірку*”, “*три листки*”, “*в червоне та чорне*”, “*фаро*”, “*нікет*” та ін.), він навів і назви сучасних йому (середина XIX ст.) ігор (“*в дурня*”, “*свої козири*”, “*в ніска*”, “*мельник*”, “*мушка*”, “*нікет*”, “*тентире*”, “*бостон*”, “*гальбцвельф*”, “*віст*”, “*преферанс*”, “*палки*”, “*банк*” (“*фараон*”)) [453, ч. IV, с. 125, 127]. Порівнюючи назви ігор, не звертаючись до їх суті, з назвами, які навів Котляревський, можемо зазначити їх плинність, водночас деякі назви повторюються, як побачимо, і через півтора століття (“*три листки*”, “*банк*” (“*фараон*”)).

У деяких згаданих нами збірках народних ігор кінця XIX ст. картковим іграм приділена певна увага. С. Ісаєвич (1887 р., Київщина) навів описи 16 карткових ігор [226, с. 463–471], 5 з яких згадані Котляревським (“*хлюст*”, “*віз*”, “*ніс*”, “*лава*”, “*джгут*”) (Полтавщина). В. Ястребов (1894 р., Херсонщина) описав п’ять ігор з назвами, які не згадуються ні в І. Котляревського, ні в С. Ісаєвича, хоча за змістом близьки до деяких із них (“*в банки*”, “*в жида*”, “*в піскуна*”, “*з підходом*”, “*у сжака*”) [486, с. 164–166]. Натомість, В. Милорадович (1897 р., Полтавщина) писав, що назва та фігури під час гри в карти такі ж, як у С. Ісаєвича [324, с. 59]. У праці за редакцією В. Іванова (1898 р., Харківщина) згадуються ігри, зазначені як у

І. Котляревського (“*в візка*”, “*в ніска*”, “*в джгут*”), так і у С. Ісаєвича (“*у відьми*”, “*в дурня*”, “*в три листки*”) і навіть у В. Ястребова (“*банк*”, “*чмих*”) [216, с. 281, 616], а також ігри, які не наводяться в інших авторів (“*в короля*”, “*в свого козиря*”, “*у фільку*”) [216, с. 281]. Взагалі на Харківщині гра в карти зустрічається в описах дозвілля багатьох поселень. Стосовно назви “*джгут*”, то скоріше за все, це назви варіантів деяких інших картярських ігор, коли тих, хто програв, били по руках джгутом [190, с. № 6, с. 51; 287, с. 471].

Можна зробити висновок, що протягом ХІХ ст. гра в карти була поширена по всій Україні, а окремі види картярської гри мали регіональний характер. Знову зазначимо, що джерелом інформації для словників української мови Б. Грінченка та Академії наук УРСР щодо термінів, які визначають назви картярських ігор (“*хлюст*”, “*віз*”, “*ніс*”, “*лава*”, “*джгут*”, “*памфіль*”, “*кеп*”, “*лист*”), слугували виключно поема І. Котляревського [119; 270] та збірка ігор С. Ісаєвича [226]. Стосовно того, що ігри, згадані у В. Ястребова [486], не зазначені у Б. Грінченка [1104], то праці першого немає серед джерел словника. Вірогідно, що додаткові знання про картярські ігри І. Котляревському додала чиновницька служба в Новоросійській канцелярії.

Дамки. Це відома гра в шашки, що неодноразово відзначено в джерелах і про що згадував ще О. Павловський (1818 р.) [833, с. 33], а за ним – Б. Грінченко: “*Дамка = Шашка*” [1104, т. І, с. 357]. Про гру писав О. Терещенко: “*В шашки играют: идя в дамки, в поддавки и в волки*” (1848 р.) [453, ч. ІV, с. 79]. Наприкінці століття в праці, редагованій В. Івановим, гра “*в дамки*” була тотожна грі “*в шашки*”. Кореспонденти з місць так і писали: “*грають в шашки (дамки)*”, зазначавши, що в них грають, порівняно з картами, “*набагато менше*” [216, с. 281, 798].

Іван Котляревський був освіченою людиною. Після отримання початкової освіти у місцевого дяка, 1779 р. він вступив до Катеринославської семінарії у Полтаві і навчався в її стінах до 1789 р. Семінарська освіта

включала тоді добре володіння російською, латинською, а згодом і французькою мовами та знаннями в галузі літератури, поезики, риторики, філософії. Семінаристи набували практичних навичок перекладу та наслідування творів Вергілія, Овідія, Горація та інших давніх класиків [1046, с. 6]. Біограф І. Котляревського С. Стеблін-Камінський писав: “Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні і вдалі, за що товариші по семінарії прозвали його “римачем” [969]. Не дивно, що коли Іван Петрович вирішив у поетичній формі відобразити сучасне українське народне життя, то вибрав за прототип своєї розповіді саме поему Вергілія, яка мала багато переспівів як за середньовіччя, так і за нових часів [1025, с. 8].

Полишивши семінарію, І. Котляревський кілька років служив у Новоросійській канцелярії, яка розташовувалася тоді в Полтаві, прилучившись до тогочасного чиновництва. На той час уже були відомі деякі видання про життя українців, в яких містилися етнографічні відомості про побут і вдачу людності, весільну обрядовість, свята, зокрема В. Рубана [896], Г. Калиновського [238], М. Антоновського [556], М. Чулкова [1024], І. Переверзева [844], Г. Громова [631]. До того ж, у дев'яностих роках виходили друком численні пісенні матеріали, де серед багатьох інших жанрів вміщені українські хороводні, танцювальні та інші ігрові пісні [681; 819; 847]. Тобто, в необізнаності з сучасною світською літературою йому не можна аж ніяк закинути. Але ж у цих вищезгаданих виданнях не було майже ніяких докладних відомостей про народні ігри та розваги! Світська книжка в ті часи була рідкістю і навряд чи могла бути джерелом знань про українські народні ігри та розваги.

Ми не даремно ставили поряд з “ігровими” описами і згадками різних дослідників народних ігор та розваг рік публікації, або (в деяких випадках) запису. Докладні описи згаданих Іваном Котляревським ігор уперше з'явилися друком у сорокових роках ХІХ ст., передусім у працях К. Сементовського [430] та О. Терещенка [453], тобто через п'ятдесят років

після першого відомого свідоцтва про текст “Енеїди”. Це вже згодом, у другій половині XIX та на початку XX ст., джерельна база для вивчення народних ігор постійно зростала в численних публікаціях тогочасних дослідників української народної культури.

Якщо повернутися до постаті Котляревського, то після канцелярії він з 1793 р. вчителював у поміщицьких родинах на Полтавщині. С. Стеблін-Камінський зазначав: *“У цей період свого життя бував він на зборищах та іграх народних і сам... брав участь у них, дуже уважно вслухався в народну розмову, записував пісні й слова, вивчав мову, характер, звичаї, обряди, вірування, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої праці...”* [969]. Використовуючи знання народної культури, він опублікував перший перелік українських народних ігор у рамках поеми “Енеїда”. Очевидно, перелік був далеко не повний, але не викликає сумніву те, що Іван Петрович був добре обізнаний із тогочасними народними іграми та розвагами. Поетика твору не давала змоги заглиблюватись у деталі етнографічних замальовок, чи то їжа, чи то одяг героїв тощо, присутні тільки назви реалій. Те саме ми спостерігаємо відносно народних ігор, які були тільки перераховані, але детальна інформація про кожну гру в поемі відсутня, хоча автору була, поза сумнівом, відома. Єдиний виняток І. Котляревський зробив для опису кулачного поєдинку Дареса та Ентелла [270, с. 56–61], який дуже нагадує *“навкулачки”*, розповсюджені у різних народів і неодноразово згадані в українських джерелах. Проте, зазначимо певні неточності в “Словаре малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом”, укладеного І. Котляревським 1827 року і який містить 1547 слів [432]. Звісно описів ігор від “Словаря...” не слід було чекати, але *“хрещик”* і *“горюдуб”* названі *“хороводними іграми”*, а *“свинка”* – грою *“в городки”* що, навіть за критеріями першої половини XIX ст., не відповідає дійсності. Ігри *“у ворона”*, *“в тісної баби”*, *“в кітьки”*, *“в джгута”* у “Словарі...” навіть не згадані. Лише частина картярських ігор (*“у памфіля”*, *“у лави”*, *“в хлюста”*, *“в пари”*, *“в кена”*) згадана лише як *“род карточной игры”*. Все ж праці

дослідників народних ігор і розваг середини XIX – початку XX ст. доводять, що письменник мав широкі знання в цій галузі. Все це зайвий раз підкреслює непересічність особи Івана Петровича Котляревського, якого по праву називають одним із батьків сучасної української культури.

Отже, накопичення етнографічної інформації в попередній період у народознавчій сфері сприяли тому, що на рубежі XVIII та XIX ст. склалися умови для значного прискорення дослідження народної життєдіяльності, в т. ч. і ігрової культури, і перший рішучий крок у цьому напрямі зробив Іван Котляревський.

Слід зазначити також імовірне поширення в українському ареалі згаданих Іваном Котляревським ігор не тільки на початок XIX ст., а й раніше, враховуючи на те, що умови фіксації етнографічних явищ були відсутні, оскільки сама етнографічна наука була в зародковому стані.

2.2. Джерельні публікації першої третини XIX ст.: дихотомія народних ігор та ігрового елемента обрядовості. Від Івана Котляревського до Костянтина Сементовського

Отже, перший значний перелік українських народних ігор ми знаходимо в літературному творі Івана Котляревського – “Енеїді” [119; 270]. Автор використав широкі знання народної культури у рамках своєї безсмертної поеми, про що говорять також праці дослідників народних ігор і розваг XIX – початку XX ст.

Привертають увагу праці Ігнація Червінського, який на початку століття розмістив свої роботи про громадський та родинний побут населення Червоної Русі спочатку в “Новому часопису варшавському” (“Сватовство, весілля і народження населення Червоної Русі” [498] та “Народження і забави населення Червоної Русі”, 1805 р. [499]), а згодом у Львові – окремим виданням (“Околиця задністерська поміж Стриєм і Лімницею”, 1811 р. [497]). Він, згідно з назвою, досить детально описав ці обряди і забави, а у львівському виданні присвятив людині, її забавам, танцям, святкам

вечорницям окремі розділи: IX. “Людина, її постава, вдача та звичаї, вади та чесноти”; XI. “Забави, танці, свята, вечорниці”; XII. “Поховання...” [933, розділи X, XI, XII].

В цей же час з’являються праці загального етнографічного характеру з окремими повідомленнями про українські звичаї та обряди, в т.ч. і про свята. Балтазар фон-Кампенгаузен, секретар князя Потьомкіна, описує звичаї на весіллях і похованнях українців (1807–1819) [242; 1074; 1075]. Олексій Левшин у “Листах з Малоросії” (1816 р.) згадує серед інших народні свята Коляди та Купала [751]. Окрім цієї праці, надрукованої також і в “Українському Віснику” [997], в цьому ж часописі наступного року з’явилась розвідка Івана Срезневського, в якій ідеться про пантеон язичеських богів, у т.ч. і про Коляду, Купала та інших, на честь яких відбуваються народні свята з іграми та розвагами [927]. Ігрові відомості були надруковані також у таких виданнях, як “Праці вільного товариства...” (Є. Ковалевський) [251], “Син Вітчизни” (З. Доленго-Ходаковський) [654, с. 295–296], “Український журнал” (С. А.) [405; 406], “Північний архів” (Г. Ст.; Пл. Лукашевич) [131; 306]. В останньому часописі 1825 р. було надруковано частину праці Г.Л. де-Боплана “Опис України”, де описані весільні розваги [106]. З. Доленго-Ходаковський подав відомості про обряди, весілля, ігри і про все, “що буде відбуватися з найдавніших часів”. С. А. повідомляв про “зелені святки”, про святкування Купала, Г. Ст. – про гру на зразок “*каруселі*”, Пл. Лукашевич – про розвагу “*кулачний бій*”. 1827 р. вийшла друком праця Івана Григоровича Кулжинського (1803–1884) “Малоросійське село” [731]. Це був етнографічний збірник, присвячений побуту, звичаям та обрядам українського народу. М. Гоголь у листі до товариша дав несхвальну характеристику цій книжці свого вчителя в Ніжинській гімназії. Проте, це був певний крок у висвітленні життя українців, хоча й ідеалізованого. Детально описані весняні звичаї, обжинки, вечорниці, весілля [731, с. 11–71].

Треба сказати про значну кількість публікацій польських дослідників, які стосувалися народного побуту і святкової культури українців у перші

десятиліття XIX ст. і в яких простежується ігровий елемент. Окрім згаданих публікацій Ігнація Червінського [497; 498; 499], Адама Чарноцького (Зоріана Доленго-Ходаковського) [654], Карла Мілевського [1084], Лукаша Голембіовського [500; 501], треба відзначити праці того ж А. Чарноцького “Про слов’янство перед християнством”, де йдеться про вагу і значення народних пісень і приклади їх збирання [1061], В. Марчинського – про опис Подільської губернії, де є відомості про українські поховальні ритуали та звичаї [1082]. Вацлав Залеський опублікував багато пісенного матеріалу, який супроводжував українські свята [1098; 1099]. 1833 р. він видав велику збірку польських та українських пісень (574 одиниці), де поміж танцювальних пісень є й ігрові [546]. Казімеж-Владислав Вуйціцький опублікував 1835 р. кілька праць з української етнографії, в т.ч. і про поховальні обряди [1095; 1096; 1097]. Згодом він же у праці “Zarysy domowe” (“Домашні зариси”) описав різдвяні та купальські свята, весільну обрядовість, танці (“заверуха”, “гайдук”, “козак”, “италер”) українців Підляшшя [544].

В альманасі “Русалка Дністровая” (1837 р.), який виявився революційним в утвердженні української народної мови в культурі Західної України, наведено багато обрядових пісень, у т.ч. – ігрових веснянок [401]. У критичній праці Міхала Грабовського (1837 р.) з приводу виходу у світ праці М. Максимовича “Українські народні пісні” (Москва, 1834 р.) [312] є розділ, присвячений побуту, характеру, народній творчості українців, у т.ч. іграм і танцям [1064]. Багато ігрового пісенного матеріалу простежується в працях Жеготи Ігнаци Паулі, упорядника збірки “Пісні люду руського в Галіції” (2 томи, 1839–1840 рр.) [548]. У першому – зібрані обрядові та історичні пісні, в т.ч. ігрові: гаївки, колядки, купальські, веснянки, весільні тощо [548, т. 1], а в другому – ліричні й побутові, зокрема танцювальні: *журило*, *корогід*, *гайдук*, *польський*, *werbowaniec*, *козак* [548, т. 2]. Святкуванню Купала в Україні присвятив свою працю С.В. Гроза в часописі “Русалка на рік 1842” [502].

1835 року в Перемишлі вийшов друком перший відомий опис українського весілля з обрядовими піснями Йосипа Лозинського “Українське весілля”, який є одночасно одним із найдавніших видань українською народною мовою на західноукраїнських землях [518]. Залишаючи осторонь дискусію щодо критики сучасників цієї праці (питання мови і фонетики видання, залучення матеріалу з інших видань (Й. Лозинський використав окремі матеріали з праць Л. Голембіовського та Вацлава з Олеська, про що сам зазначав у передмові)), зауважимо, що порівняно з багатьма фольклорно-етнографічними публікаціями доби романтизму книжка Й. Лозинського вирізняється докладними посиланнями на використані фактологічні моменти і текстові вибірки з інших праць. Вперше перевидано сучасною українською мовою 1992 року [304]. Цінність книжки полягає і в тому, що вона містить найдокладніший і найповніший (з існуючих на той час) опис українського народного весілля, в якому зафіксовані всі характерні обрядові компоненти і деталі. Поряд із багатьма піснями, він описав “канонічні” довесільні і власне весільні звичаї із забавами, танцями та іншими ігровими елементами, коли народна весільна обрядовість існувала ще в досить повному традиційному комплексі [700, с. 16, 20].

1838 року почали виходити “Нариси Росії” етнографа та історика Вадима Пассека, який мешкав в середині 30-х років на Харківщині і присвятив багато праць Україні. Ще роком раніше у “Московському спостерігачі” він вмістив велику розвідку “Купало” [368]. Значну увагу купальській обрядовості з її іграми і розвагами приділено ним також у першій книзі “Нарисів Росії” [370, кн. I]. Відомості про українську етнографію присутні і в наступних книгах (загалом їх п’ять) видання, зокрема в третій книзі – про обряди та розваги під час святок [370, кн. III, с. 71–118], а в п’ятій – про ігрові веснянки [370, кн. V, с. 172–187]. У І.П. Сахарова в “Сказаннях російського народу” (Т. 1, 1836–1837 рр.) вміщені українські обрядові пісні, в т.ч. купальські та веснянки [413, т. 1, кн. III, с. 268–276]. Український етнографічний матеріал наведений у праці І.М. Снегірьова “Російські народні

свята та марновірні обряди” (1837–1839 pp.) [433]. У першому випуску, між іншим, ідеться про святкування Коляди і Купала, про веснянки, поховальні обряди, про “дожинки, оборки, досівки, толоки з іграми та забобонами” [433, вип. 1, с. 164–176]. У третьому випуску наведені українські пісні до хороводних ігор “Красної гірки, з яких відомо на всій Росії [«]Сеяние проса[»]” [433, вип. 3, с. 32–34].

Окремо зазначимо ґрунтовні рецензії І. Срезневського на деякі, згадані вище, праці в “Журналі Міністерства народної освіти”, а саме – на праці Вацлава з Олеська, Й. Лозинського, на “Русалку Дністровую” [438, с. 55–58].

Відомий твір французького військового інженера Г.Л. де Боплана “Опис України...” (перше видання 1651 р., Руан) став широковідомий в Російській імперії після петербурзького видання 1832 р. в перекладі Ф. Устрялова [108], хоча до того існував і польський переклад Ю.У. Немцевича (Варшава, 1822 р.) і вже згаданий вище уривок російського перекладу, опублікований у “Північному архіві” [106]. Повні тексти розділів “Як дівчата залицяються до парубків”, “Як селянин може одружитися з панночкою”, “Як відбувається весілля” містять весільні обряди та розваги хлопців і дівчат, особливо в “обливальний” понеділок. Взагалі етнографічна частина твору, на думку дослідників, є “найціннішою в “Описі...” Боплана” [646, с. 224].

Серед численних публікацій українських народних пісень відзначимо оприлюднення у “Віснику Європи” (1829) танцювальних пісень з відомими ігровими танцями: “горлиця”, “метелиця”, “журавель”, “гарбуз”, “дудочка” в кількох варіантах [769]. Про танці (“метелиця”, “горлиця”, “дудочка”), а також про українські весільні звичаї йдеться у праці Г. Квітки в “Сучаснику” (1841) [699].

Не можна обійти увагою відомості про народні ігри, які зустрічаються в літературних творах сучасників. Так, гра “у скраклі” не описана І. Котляревським, натомість перші ж згадки про цю гру в літературі ми знаходимо у творах Григорія Квітки-Основ’яненка та Миколи Гоголя, що відносяться до тридцятих років XIX ст. Г. Квітка-Основ’яненко згадує про

скраклі в повісті “От тобі і скарб” (1836 р.) [245, с. 214–215]. У цьому повідомленні – про скраклі – тільки згадка. У Миколи Гоголя в повісті “Вій”, яка входить до збірки “Миргород” (1835 р.), гра описується ширше: *“За час до ужина вся почти дворня собиралась играть в кашу или в крагли – род кеглей, где вместо шаров употребляются длинные палки, и выигравший имел право проезжаться на другом верхом. Эта игра становилась очень интересною для зрителей: часто погонщик, широкий как блин, влезал верхом на свиного пастуха, тщедушного, низенького, всего состоявшего из морщин. В другой раз погонщик подставлял свою спину, и Дорош, вскочивши на нее, всегда говорил: «Экой здоровый бык!»”* [145, с. 166]. Як бачимо, крім назви, є відомості про атрибути та хід гри і про “ігрову” долю переможців та тих, хто програв. Наявність таких відомостей у художній літературі наводить на думку про тривале побутування гри “у скраклі” до цих повідомлень.

Слід зазначити, що рівень розвитку української етнографії на початку XIX ст. не сприяв отриманню повноцінної інформації про явища народної культури. Лише завершувався великий період її розвитку, який тривав з XV ст. до 60-х років XIX ст. і був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки.

Отже, період з початку дев’ятого століття і до кінця тридцятих років був часом спорадичного накопичення джерельної бази ігрової культури. Звісно, навіть термінологічно основні поняття етнографії не були сформульовані. Термін “гра” вже давно побутував, але його “застосування” було дуже широким. Гра асоціювалася зі святом, дитячим дозвіллям, дозвіллям людності загалом, в якому превалювали різні розваги, що не є іграми в сучасному розумінні, але впливали на їх генезис, що можна прослідкувати, наприклад, на формуванні гри в сучасні “городки”, яка генетично пов’язана з грою “у скраклі” [956]. Поодинокі ігрові сюжети пов’язувалися з ігровими елементами обрядів родинного, або громадського характеру, з весіллям, календарними святами, різноманітними танцями. В цей період практично були відсутні публікації безпосередніх ігор, хоча, як

свідчить перелік ігор кінця XVIII ст. в “Енеїді” І. Котляревського, різноманітні ігри і розваги в українців уже побутували і ми засвідчили це протягом XIX та XX ст. Дослідники, які самі грали в дитинстві, котрі, безумовно, спостерігали за ними протягом життя, не відчували потреби їх детально описувати, як, наприклад, Г. Квітка-Основ’яненко про гру в скраклі у “От тобі і скарб”, або М. Гоголь у “Вії”. Відслідковується своєрідна ігрова дихотомія: безпосередні ігри різних статево-вікових груп та ігровий елемент громадської та родинної обрядовості в уяві дослідників у цей період ще нероздільні. Цю “нероздільність” можна засвідчити яскравими прикладами з історії української етнографії, коли дослідники і в подальшому, в контексті народного календаря, фіксували ігри, пов’язані з календарною, особливо весняною, обрядовістю (весняні ігри у П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.). Зазначимо також певний внесок польських дослідників у розширення джерельної бази вивчення ігрової культури українців у цей період.

2.3. Дослідницькі прориви 1843 та 1860-го років: публікації джерел у сорокових та п’ятдесятих роках. Від Костянтина Сементовського до Миколи Маркевича

Як ми вже зазначали, період з початку дев’ятнадцятого століття і до кінця тридцятих років був періодом накопичення джерельної бази дослідження ігрової культури. Гра асоціювалася зі святом, дозвіллям людності, в якому превалювали різні ігрові явища. Публікації описів ігор у цей період практично були відсутні, хоча їх перелік у “Енеїді” Івана Котляревського свідчив про наявне побутування різноманітних ігор і розваг українців.

Поступовий розвиток етнографії, що виявлявся як у дедалі більшій кількості етнографічних публікацій, так і в перших намаганнях осмислити накопичені в перші десятиліття XIX ст. “ігрові” факти, привів згодом до збільшення відповідних публікацій, насамперед, описів народних ігор і розваг [933].

Саме 1843 рік позначився низкою праць про українські свята, в яких значною складовою були ігри та розваги. Розпочав її Костянтин Сементовський статтею у Санкт-Петербурзькому часописі “Маяк” “Зауваження про свята у малоросіян” [430].

К. Сементовський народився 1823 р. на Полтавщині, у родині землевласника Максима Сементовського. Випускник Ніжинського ліцею захоплювався етнографією, фольклором. Був дійсним членом Російського географічного товариства. Першою його працею був “Нарис малоросійських повір’їв та звичаїв щодо свят ” (в “Молодику” за 1844 р.) [713]. Згодом були надруковані “Зауваження про свята у малоросіян” з доповненнями та зауваженнями І. Срезневського [439], М. Костомарова [269], А. Метлинського [323] та О. Дмитрюкова [189] (у “Маяку”, за 1843–1844 рр.). К. Сементовський написав також “Свято Різдва Христова в Малоросії” (1843 р.) [910] і “Деякі народні звичаї та повір’я тутешньої Полтавської губернії” [908] (1845 р.).

Старші брати К. Сементовського, також випускники Ніжинського ліцею, Микола (1819–1879 рр.) та Олександр (1820–? рр.) теж захоплювались етнографією та краєзнавством, що знайшло втілення в їхніх працях [429; 906; 907]. Що стосується Миколи Сементовського, то він використовував набуті знання в своїх творах: белетристичних: “Жебрак”, драма (“Маяк”, 1843), “Баронеса Флагсберг”, роман (“Пантеон”, 1848); біографічних: “Потьомкін”, “Кочубей”, “Мазепа”; історичних: “Старина малороссийская, запорожская и донская (К., 1846), “Киев и его достопримечательности” (К., 1852), “Запорожская рукопись о кладах” (К., 1856), “Сказание о ловах великих князей киевских” (К., 1857), “Галерея киевских достопамятных видов и древностей”, “Киев, его святыни, древности и достопамятности” (К., 1864). Це призводило навіть до плутанини в енциклопедіях і покажчиках, де твори Олександра та Миколи зазначали як такі, що належать Костянтину (“Малоросійські та галицькі загадки...”, “Нариси російської демонології” та ін.) [1102, с. 769;715].

Праця К. Сементовського привернула до себе увагу насамперед тим, що вона висвітлювала малодосліджену на тоді народну святкову культуру, і він був першим, хто подав описи ігор, зокрема з Полтавщини. “Уся весна є постійним, безперервним святом народним, на якому польові роботи та домашні заняття змінюються сільськими іграми та забавами”, – свідчив автор [430, с. 8]. У своєму дослідженні він виокремив веснянки, які, на його думку, “раніше супроводжувались деякими іграми та обрядами, що... в дечому збереглось і донині” [430, с. 10]. К. Сементовський наводить умови, за якими відбуваються ігри: “До вечора щоденно, після закінчення праці, а у свята і після обіду збирається сільська молодь на вигоні за селом, або ж посеред самого села на майдані: тут-то звичайно співаються різні пісні, починаються веселі ігри, які не припиняються до самої ночі” [430, с. 10]. К. Сементовський докладно описує ігри, які він вважав найбільш популярними у молоді: [1] “король”, [2] “перепілка”, [3] “галка”, [4] “щітка”, [5] “украє рінки або гра в дурне колесо”, [6] “дробушка”, [7] “ворон” (Нумерація ігор наша, назви – за джерелом – В.С.). Описані склад гравців, їх рухи, пісенний супровід. Ігри [5]–[7] він назвав “нехороводними” [430, с. 12]. Особливо детально описана гра “ворон”, де визначені певні правила гри. Автор зазначає, що гра належить до особливо улюблених розваг сільської молоді Малоросії: в ній беруть участь нарівні і дівчата і хлопці. Описані ігри автор бачив у Золотоноському та Лубенському повітах Полтавщини [430, с. 10, 15].

Окрім докладно описаних ігор, К. Сементовський згадує і такі: “[8] “хрещик”, [9] “гуси”, [10] “довга лоза”, [11] “гори дуб” та різні ігри у м’яча: [12] “в гилку”, [13] “в стенку”, [14] “в кашу”, [15] “в свинку”, [16] “в горобця”, [17] “в городка” та інші” [430, с. 15]. Далі він зазначає: “...в деяких беруть участь виключно дівчата або хлопці, в інших – молодь обох статей разом [430, с. 15]. Промовисте “та інші” означає, на нашу думку, те, що автор не знав достеменно, або не мав певних відомостей про деякі ігри. Коли К. Сементовський розглядав річний цикл свят, він згадував і деякі інші ігри, “прив’язуючи” їх до певного свята. На Чернігівщині у день св. Юрія (25

квітня за старим стилем) молодь обох статей “розважається різними іграми, катається серед жита, щоб бути сильним і здоровим як роса на Юрїїв день” [430, с. 16]. Стрибкові ігри через вогонь він ототожнював з купальською обрядовістю, а різноманітні веселі ігри та танці на вечорницях – із обрядовістю свят [430, с. 24, 36].

Можливо, саме від К. Сементовського йде традиція, коли описують народний календар, “прив’язують” ігри та розваги саме до весняних свят, хоча в багато із згаданих ігор граються і в іншу пору року. Об’єктивними чинниками “прив’язування” ігор до весняних свят було пробудження природи і намагання людності відзначати це на відкритому просторі, на відміну від тісних зимових приміщень, велика кількість ігор, пов’язаних із пробудженням природи, формуванням майбутніх шлюбних пар (зазначимо, що цей процес іде цілорічно, посилюючись чи послаблюючись у різні пори року).

Згадана стаття “Зауваження про свята у малоросіян” викликала резонанс у дослідників української культури. Логічно, що додатки та зауваження Ізмаїла Срезневського [439], Миколи Костомарова [269] та Амвросія Метлинського [323] до праці К. Сементовського були надруковані в цьому ж числі видання, бо, як писав сам К. Сементовський, вони “...взяли на себе тягар скласти особливі доповнення та зауваження до цієї праці” [430, с. 6]. Згодом із доповненнями на цю ж тему написав статтю О. Дмитрюков [189]. Ця низка праць була викликана, як ми зазначили, об’єктивним процесом накопичення знань про святкову культуру українців та його осмисленням.

Ізмаїл Срезневський народився 1 червня (ст. ст.) 1812 р. в Ярославлі, і коли йому було кілька тижнів, батько Іван став професором Харківського університету. У 14 років Ізмаїл вступив до цього вишу і через три роки отримав ступінь кандидата. Рано зацікавився слов’янською етнографією і літературою. У харківський період своєї творчої праці, поряд із вивченням юридичних наук, вів активну збирацьку фольклористичну та етнографічну діяльність, – від мандрівних словаків записав і видав “Словацькі пісні”

(1832 р.) [928], по селах Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини записував українські пісні й звичаї, які із власними додатками публікував у “Запорізькій старовині” (1833–1838 рр.) [925]. Вже перебуваючи на чолі кафедри славістики Харківського університету (1842–1846 рр.), він отримав прохання К. Сементовського доповнити його матеріал про українські свята. Доповнення та зауваження І. Срезневського стосувались як бібліографії першої половини ХІХ ст. про святкову культуру українців [439, с. 45–46], так і додаткового фактологічного матеріалу щодо річного календаря народних свят (Великдень, Зелені свята, Купало, Обжинки, Коляда) [439, с. 47–55]. Щодо “ігрових сюжетів”, то І. Срезневським докладно описана гра “в короля” за Доленгою-Ходаковським та згадуються “кривий танець” і “кострубонька” в Галичині та акробатична “вежа” в Саноцькому повіті за Ж. Паулі [439, с. 46–49]. Описуючи гру “в короля”, він зазначає, що “не місце пояснювати тут значення цієї гри, до речі, зауважимо, що було б добре зібрати всі варіанти, в яких вона існує у південно-русів” [439, с. 47]. Про ігрові елементи українських обрядів, які виходять з поганських часів, І. Срезневський згадує в праці “Святилища та обряди язичницького богослужіння давніх слов’ян...” (1846 р.) [926].

У доповненнях Амвросія Метлинського, поета й етнографа, родом з Полтавщини, професора Харківського (1843–1849, 1854–1858 рр.) та Київського (1849–1854 рр.) університетів, представника харківської “школи романтиків”, описана великодня гра крашанками “на-вбитки” [323, с. 72]. Це взагалі була перша праця Метлинського, присвячена етнографії. Згодом він видав “Південний руський збірник” (1848 р.) [790], де, між іншим, докладно описується українське весілля [790, кн. 2, ч. 1. с. 1–58]. Він докладав багато зусиль до практичного поповнення джерельної бази української етнографії, розробляючи методику збирання як зразків усної народної творчості, так і матеріальної та духовної культури (“Про збирання, укладання, підготовку до видання та друку народних пісень...”, 1853 р. [789]; “Програма для етнографічного опису губерній Київського учбового округу...” (разом із

В. Дабижею, 1854 р.)). В останній програмі присутній докладний запитальник, який стосується фізичного вигляду самої людини, її громадського та родинного життя [166].

Стаття Миколи Костомарова “Про цикл весняних пісень у народній південно-руській поезії” [269] промовисто висловлює його намагання вивчати історію не стільки за літописами й працями своїх попередників, скільки за народними джерелами (усною словесністю). Це не було в українській суспільній думці новим, а виникло у нього наприкінці 30-х років під безпосереднім впливом І. Срезневського, збірників народних пісень і особливо творів М. Гоголя. За свідченням самого Костомарова, “Вечори на хуторі поблизу Диканьки” і “Тарас Бульба” чи не вперше пробудили в нього синівське почуття до України й надали зовсім новий напрям його діяльності.

Перебуваючи, з одного боку, на позиціях міфологічної школи, представники якої першоосновою поезії вважали міф як несвідому безособову творчість колективної народної душі, вираження неповторного “духу” народу та його культури на певній стадії розвитку, М. Костомаров, з іншого боку, вже у своїй магістерській дисертації “Про історичне значення руської народної поезії” перехоплює основні концептуальні положення культурно-історичної школи [1047, с. 13–14]. “Для пізнання народного характеру... треба шукати таких джерел, в яких би народ висловлював себе несвідомо” [717, с. 7]. Саме таким джерелом для Костомарова була усна народна творчість, де широко відображена святкова та ігрова культура.

Згодом, у працях 50–60-х рр. XIX ст., М. Костомаров виявляє виразне розуміння саморозвитку історії як діяльності народу та закономірного переходу від одних форм життя до інших (до історичних він відносив усі пісні, в яких відбивається саморух народного життя). Тоді як більшість сучасників М. Костомарова розглядали етнографію як науку про минуле, він повертає її обличчям до сучасності та ставить у центр уваги сучасне життя нації в усій різноманітності його проявів. Етнографія, на його думку, має вивчати сприйняття і засвоєння результатів сучасних подій з народними

поглядами. Таке вивчення передбачає врахування тісного зв'язку сучасного з минулим, етнографії з історією. Згодом, у доповіді “Про ставлення російської історії до географії та етнографії” (1863 р.) Костомаров говорив, що вивчати сучасне життя народу можна не інакше, “як простеживши попередні шляхи, якими народ дійшов до свого стану; всі ознаки сучасного життя мають сенс тоді, коли вони розглядаються як продукт попереднього розвитку народних сил” [718].

Додаткові матеріали про свята до статті К. Сементовського надрукував наступного року в тому ж часописі “Маяк” Олексій Дмитрюков [189], випускник Курської гімназії, викладач училищ Курської губернії, археолог та етнограф. Він досліджував культуру і побут населення Курщини, переважно Суджанського повіту, де мешкало багато українців, і ще 1827 р. в “Історичному, статистичному та географічному журналі”, а 1831 р. – у “Московському телеграфі” з'явилися його праці “Коротка історія міста Суджи та його повіту” [653] і “Звичаї та спосіб життя в Суджанському повіті, Курської губернії” [191], відповідно, де в останній подано порівняльний опис пісень, музичних інструментів, ігор і танців місцевих росіян і українців, а також описані окремі весільні звичаї та обряди в низці інших свят; згадані свята Купала і Коляди, проводи, обжинки, досвітки. Зазираючи наперед, зазначимо, що О. Дмитрюков опублікував 1853 р. у “Курських губернських відомостях” ще одну працю, де згадуються народні ігри: “Народні ігри, загадки, анекдоти та прислів'я мешканців Суджанського повіту” [190].

До низки матеріалів, які з'явилися завдяки згаданій праці К. Сементовського, можна віднести і публікацію в “Маяке” про побут мешканців села Дідковиць на Житомирщині, де описуються жнива та обжинки, колядування і щедрування, свято Купала а також ігри “у хрещика” та “кривий танець” [428].

Журнал “Маяк сучасної просвіти та освіченості”, як ми уже зазначали, почав видаватися 1840 року в Санкт-Петербурзі і невдовзі отримав репутацію реакційного, однак це не завадило співробітництву з ним українських діячів

науки і культури, а саме співробітництво пояснювалось намаганням редакції поєднати на основі “офіційної народності” культурні сили слов’янських народів. Згадані праці Костянтина Сементовського та його колег підвищили інтерес до вивчення традиційної святкової і, зокрема ігрової, культури українців. Кількість етнографічних публікацій у цій галузі у 40-ві та наступні роки ХІХ ст. зростає, і певним “поштовхом” для цього були згадані публікації 1843 року.

За часомі “віхи” в дослідженні джерел традиційної ігрової культури і, відповідно, її вивчення, ми вже визначили кілька важливих, на нашу думку, публікацій. Початком першого періоду ми схильні вважати працю Себастьяна Фабіана Кльоновича (1545–1602 рр.) “Роксоланія” [509]. Етап з початку ХІХ ст., ознаменований “Енеїдою” Івана Котляревського [316], до наступної “вибухової”, багато в чому визначальної, публікації 1843 р. Костянтина Сементовського “Зауваження про свята у малоросіян” [430] характеризувався ще не досить активною етнографічно-збирацькою діяльністю і відповідною кількістю публікацій [934].

Чергова “віха” нашої періодизації – це 1860–1861-ий роки. На тлі становлення української етнографії як науки, здобутки на етнографічній ниві у ці роки збагатилися кількома публікаціями про народні ігри та забави Й. Лозинського, К. Шейковського, М. Маркевича, А. Свидницького, М. Номиса [303; 319; 347; 420, 467] і за своїм значенням у площині переходу на більш високий рівень вивчення ігрової культури цей рік дуже нагадує 1843-й. Отже, 1860-й рік – рік умовного кордону двох важливих етапів у вивченні ігрової культури українців. Цей рубіж, на нашу думку, визначили вищезгадані публікації народних ігор та розваг, опубліковані 1860 та 1861-го року. Вони активізували увагу збирачів і дослідників народної культури саме до ігрової діяльності населення, що і відбувалося в подальшому [954].

Визначивши перші етапи розвитку джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури українців, зосередимось на періоді 1840-х –

1850 х рр. Маючи етапні дати – 1843 та 1860 роки, розглянемо корпус публікацій “ігрової” тематики в цей час.

Серед значних публікацій виокремимо працю етнографа й археолога Олександра Терещенка (1848) “Побут російського народу” [692], яка була зустрінута з великим інтересом як перша значна спроба узагальнення великого етнографічного матеріалу в російській історіографії [303]. Лише пізніше, коли стали виявлятися деякі неточності, недоречності і явні помилки, авторитет праці знизився. Проте вона і сьогодні є певним джерелом дослідження ігрової культури людності. Сім частин цієї роботи налічують багато українського матеріалу. Так, у другій частині – “Весілля” він використаний, в т.ч. і за Бопланом [453, ч. 2, с. 11–12]. У третій частині в розділах: II. “Хрещення”, III. “Похорон”, IV. “Поминання”, V. “Дмитрівська Субота” наведено паралелі з українських звичаїв на хрестинах, похороні та поминанні [453, ч. 3, с. 87–94, 123–126]. У п’ятій частині – “Простонародні обряди” описані веснянки, святкування Купала в Україні, наведено обряд-гру “Похорон опудала”, молодіжні гулянки, досвітки й вечорниці з піснями [453, ч. 5, с. 7, 51–87, 100–101, 151, 154, 159]. В шостій частині – “Обрядові свята” присутні ігрові елементи, як і в сьомій – “Святки” та “Масниця”.

Нам особливо цікава четверта частина праці О. Терещенка (Ігри. Хороводи), де описані українські, на думку О. Андрієвського (1930 р.), дитячі ігри (назви ігор – за оригіналом у О. Терещенка – В.С.): “сорока” (стор. 5), “перегонка” (“выпередки”, 9), “горобець” (13–15), “волк и гуси” (15), “гуси” (17), “жмурки” (31), “креймашки” (41), “коза” (45), “выпередки” (48), “мяч” (51), “скрагли” (64), “скляп” (65), “скопердин” (66), “цурка” (66), “рай” (67), “жгут” (85), “дергач” (89), “король” (90), “кружок” (93), “ворон” (96), “колиска” (122), “муж и жена” (“та через село, через Бондаривну поняв старий молодую жинку”, 181), “Била жинка мужика” (як танкова, 188), “мак” (298), “галка” (315), “щитка” (316), “горошок” (317), “толо” (317), “украва рипки” (319), “дрібущики” (319). До багатьох ігор наведено відповідні українські народні пісні [1102, с. 63].

Михайло Максимович у “Днях та місяцях українського селянина” (1856) [308; 308 а], йдучи за календарем, поміж інших явищ, описав веснянки, деякі дитячі ігри, великодні звичаї, “обливальний” понеділок, молодіжні складчини з розвагами. Окремий сюжет присвячений дівочим танцювальним іграм, які він порівнює з російськими хороводами. Максимович наводить перелік дівочих танцювальних ігор тієї частини Київщини, де він мешкав: 1) *кругові*, які водять, зімкнувшись у коло: “мак сеять”, “круп”, “перепелка”, “заюшка”, “ящур”, “король”, “нелюб”, “переборець” та інші і 2) *ключові*, які водять, зімкнувшись в один (“галка”, “чечетка”, “горобей”, “лесаниця”, “кривий танець” та інші), або два ключі (як у танцях “просо сеять”, “шум”). Досить докладно описані рухи танців і пісенний супровід цих ігор-танців: “перепелка”, “мак сеять”, “заюшка”, “выступець”, “галка”, “просо сеять”, “шум” [308, с. 475–479]. Згадані ігри крашанками на Великдень [308, с. 485], роль “ігорного дуба” в троїцькій та купальській обрядовості [308, с. 506–509]. Описані також ігри в “горю-дуба”, “дробушки” та ігровий обряд “Кострубонько” [308, с. 509, 514, 521–523].

У матеріалах виданих відомим дослідником рукописної спадщини М. Максимовича П. Поповим знаходимо відомості про ігрища Купальської ночі та наступного дня – “Івана Купальського – це свято Сонця, яке, сходячи, грає та скаче, за народним українським повір’ям” [309, с. 122].

У заключній частині видання 2002 року, підготовленого В. Гнатюком за неопублікованими рукописними матеріалами М. Максимовича, знаходимо додаткові відомості про українські народні, в т.ч. і танцювальні, ігри – “Плету, плету ліс, ліс” (“Лісаниця”, “Плетениця”), “Мак сіяти”, “Заюшка”, “Кривий танець”, “Круп”, “Чечетка”, “Горобей”, “Дума”, “Черничка”, “Квіточка”, “Хрещик”, “Піжмурки”, “Цици-баба”, “Рибка”, “Гадило”, “В персня”, “Ящур” [309, с. 155–162].

За своєю типологією ця праця належала до популярного тоді різновиду етнографічних досліджень, які подавали опис народних звичаїв і обрядів, що в тогочасній літературі отримали назву “Народний календар”. Як зазначав

П. Попов, Максимович мав намір вмістити опис звичаїв і обрядів, пов'язаних із цілорічним календарним колом. На жаль, він не зміг завершити і повністю видати свою працю, опублікувавши лише весняні місяці (“Березень”, “Квітень”, “Травень”). П. Попов 1947 року видав частину рукопису М. Максимовича (“Червень”) [384]. Серед рукописної спадщини М. Максимовича зберігаються підготовчі матеріали і до решти задуманої вченим праці – від “Липня” до “Лютого”, але опрацьовані вони набагато гірше “Червня” [309, с. 5].

Етнографічні публікації, де висвітлюється ігрова культура населення, зустрічаються і в інших різноманітних виданнях цього періоду. У “Читаннях Московського товариства історії та старожитностей російських” був надрукований “Етнографічний погляд на Київську губернію” Петра Менькова, де згадуються вечорниці та різдвяні святки (1848 р.) [788].

У другій частині праці Миколи Арандаренка “Записки про Полтавську губернію” (1849 р.) [88] є описи звичаїв та обрядів, у т.ч. і весільних, весняних ігор. Описані такі ігри (назви – за оригіналом): “Ворон”, “Украв рипки” (“В дурного колеса”), “Дробушка”, “Галка”, “Щитка”, “Король”, “Перепелка” [88, ч. 2, с. 172–239].

У сьомій книжці “Народний щоденник. Народні свята та обряди” другого тому своєї праці “Сказання російського народу” (книжки 5–8) Іван Сахаров навів відомості про весняні, поховальні, купальські обряди в Україні [44, ч. 2, кн. VII, с. 40–41, 70, 80–81].

У книзі Опанаса Шафонського (1740–1811 рр.) “Чернігівського намісництва топографічний опис...”, написаній 1786 і виданій 1851 року [1027], у § 13 та § 14 присутні короткі описи родинних звичаїв: весілля, народини, поховання, а також громадських звичаїв і свят: гуляння (веснянки, вулиця, вечорниці), великодні свята, Купала, Зелені свята (Трійця), Петрівка, Святки (Коляда, щедрування та ін.) [1027, с. 25–34].

У львівському часописі “Весна”, який виходив у Львові 1852 року, подано відомості про низку громадських ігор: “Зельман”, “Сусід”, “Пташок”, “Ватажок” та деякі інші [341].

Письменник та етнограф О.С. Афанасьєв-Чужбинський, уродженець Полтавщини, в своїх етнографічних працях приділив увагу святковій та ігровій культурі населення України, зокрема у праці “Побут малоросійського селянина”, опублікованій у “Віснику Російського географічного товариства”, де зображені вулиця, досвітки, вечорниці, грища, весільні та різдвяні звичаї та обряди [89]. Святкові звичаї та обряди, поводження дівчат і хлопців до весілля згадані і в його праці “Подорож до Південної Росії” [90].

У петербурзькому часописі “Пантеон” (1855 р.) вміщена перекладена з чеської етнографічна праця галичанина І. Вагилевича про гуцулів, де, між іншим, описані гуцульські танці (*коло, дробушки, коломийка-танок*) [595].

Відомості про українські новорічні і весняні свята були опубліковані у львівському часописі “Сімейна бібліотека”, який у 1855–1856 рр. видавав С. Шехович [367].

Етнографічні матеріали про Україну з’являлися у “Віснику Російського географічного товариства”, який виходив у 1851–1860 рр. У праці про Кам’янець-Подільську губернію священик Никандр Михневич навів відомості про різдвяні свята, масницю, Купайло, вечорниці [327].

Матеріали про культуру і побут друкувалися в “Етнографічному збірнику”, який видавало Російське географічне товариство в Санкт-Петербурзі у 1853–1864 рр. Так, у матеріалах священика Г. Базилевича [93], А. Іваниці [677], І. Морачевича [427] присутні відомості про календарні та весільні обряди.

Із січня 1838 року у 42 губерніях Російської імперії, в т.ч. і в усіх українських, почали видаватися “Губернські відомості”. В неофіційній частині вміщувались різноманітні матеріали, в т.ч. й етнографічні, чому сприяло і заснування 1845 року Російського географічного товариства. В Україні збільшенню публікацій про побут і культуру населення сприяли саме

“Губернські відомості”, які висвітлювали насиченими ігровими елементами святкову культуру й обрядовість.

Великий матеріал про культуру і побут, звичаї та обряди мешканців Чернігівщини у “Чернігівських губернських відомостях” публікували Судаковський (1842 р.) [447], а згодом Т. Леневиц (1848 р.) [292], Ол. Шишацький-Ілліч (1853, 1854 рр.) [470; 471], А. Корицький (1854 р.) [711]. Т. Леневиц широко висвітлив свято Купала, різдвяні та новорічні святки, ворожіння на Андрія, поховальні обряди [292]. Ол. Шишацький-Ілліч докладно описав, поміж інших етнографічних рис людності, родинні та календарні свята і обряди (родини, хрестини, весілля, поховання, Різдво, Новий рік, веснянки, Купало) [470, розділ III].

У “Київських губернських відомостях” з’явилися матеріали про ворожіння та ворожильні ігри на Катерину та Андрія (1845–1846 рр.) [82], про українське весілля (1848 р.) [446], про землеробські свята (1849 р.) [672], різдвяні і новорічні свята (1850 р.) [206; 244], буття і свята мешканців губернії (1850 р.) [207], побут і обряди Уманщини (1854 р.) [869]; у “Полтавських” – про ворожіння на Андрія (1846 р.) [134], про новорічні свята українців (1847 р.) [618], про великодню обрядовість за Бопланом [768]; у “Волинських” – передрук із часопису “Маяк...” про побут мешканців села Дідковиці, в т.ч. і про народні ігри, про свято Коляди (1847 р.) [709], про весільні обряди (1854 р.) [418], про вечорниці, досвітки, вулицю, весілля мешканців містечка Чуднова на Житомирщині (1860 р.) [725]; у “Херсонських” – про святки (1848 р.) [421], зустріч весни [348], землеробські свята [828], масницю [320], перше квітня [843], Петрівку [849], (усі – 1849 р.) різні звичаї (1850 р.) [687]; у “Воронізьких” – про весільні та календарні обряди (1856 р.) [434]; в “Саратовських” – про гімнастичну гру “горобецько” в малоросійських поселеннях губернії (1846 р.) [391].

Отже, можемо констатувати суттєве зростання кількості публікацій, у яких відображені народні ігри та розваги та ігрові елементи громадської та родинної обрядовості. Поряд із великими публікаціями О. Терещенка та

М. Максимовича та значною низкою “ігрових” повідомлень у різноманітних неперіодичних і періодичних виданнях виділимо публікації у “Губернських відомостях”. Оскільки перша етнографічна програма Російського географічного товариства “Програма для складання місцевих етнографічних описів” була опублікована 1847 р. [1103, с. 8], а перші ґрунтовні етнографічні розвідки, як наведено вище, з’явилися у “Відомостях” раніше, то це означає, що був громадський запит на такі праці. Кількість поступово переходила в якість і розвиток етнографічних знань у 40 – 50-ті рр. ХІХ ст., та велика чисельність публікацій у цей період призвела до якісного стрибка в публікації “ігрових” відомостей 1860–1861 рр. і початку нового етапу розвитку джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності.

У нашому поступовому хронологічному русі вивчення ігрової культури українського етносу зупинимося на одній з ключових дат, яка є, на нашу думку, визначальною – як рубіж між етапами утворення джерельної бази. 1860 рік – рік завершальний на певному етапі в нашій умовній періодизації розвитку вивчення ігрової культури українців. Етап, який тривав з 1843 року, коли Костянтин Сементовський надрукував статтю “Зауваження про свята у малоросіян” у Санкт-Петербурзькому часописі “Маяк” [430] з доповненнями та зауваженнями І. Срезневського [439], М. Костомарова [269], А. Метлинського [323] та О. Дмитрюкова [189]. Праця К. Сементовського виявилась “вибуховою” у публікації джерел святкової, в т.ч. й ігрової, культури, оскільки вона стала іскрою для спалаху доповнень до неї, бо певний “ігровий” матеріал, який накопичувався у дослідників, нарешті був опублікований. Перші докладні описи семи, а також відомості про десять інших народних ігор, відгуки і доповнення, викликані працею К. Сементовського, сприяли науковому вивченню цієї гілки української культури.

На тлі становлення української етнографії як науки, здобутки на етнографічній ниві 1860 року збагатилися кількома публікаціями про народні ігри та забави і за своїм значенням, в площині переходу на більш високий

рівень вивчення ігрової культури, цей рік дуже нагадує 1843-й. Зазначимо, що публікації 1860 року стосувались як східних, так і західноукраїнських земель. Йосип Лозинський у “Галагивке” [303] “описав 16 весняних (великодніх) ігор галицько-руської селянської молоді та дітей і подав 5 гральних пісень, з яких одна вживається при грі в *кострубоньку* [1102, с. 113]. Каленик Шейковський у праці “Побут подолян” [467] “описав [...] весняні (великодні) ігри галицько-руських селянських молодиків і дітей” [450, с. 5] і докладно розглянув у розділі “Про гаївки” 17 весняних ігор, переважно танцювально-пісенних [467, вип. 1, с. 1–46]. Того ж року вийшла друком праця Миколи Маркевича під назвою “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян”, яку дав їй видавець І. Давиденко невдовзі після смерті вченого [319]. Розділ II. “Весна” має два підрозділи: 1. “Веснянки” [319, с. 66–70] та 2. “Ігри” [319, с. 70–77]. Як зазначав Микола Сумцов, у цій праці описані десять та згадані ще три гри [450, с. 5–6].

Розглядаючи етнографічні здобутки 1861 року, які неможливо відділити від здобутків попереднього, до цієї ж групи досліджень про ігрову та святкову культуру українців належить і праця Анатолія Свидницького “Великдень у подолян”, яка була надрукована в “Основі” 1861 року з підзаголовком “З приводу “Побуту подолян” Шейковського” [420]. Як зазначає М. Сумцов, А. Свидницький докладно описав 19 “дитячих та парубоцьких ігор” [450, с. 5]. Того ж року, в тій же “Основі” надруковане дослідження М. Номиса “Різдвяні святки” [347], де описані кілька “хатніх” народних ігор [347, № VI, с. 36–38] і які “не помітив” М. Сумцов у своєму короткому історіографічному огляді в передмові до праці Петра Іванова. Це тим більш дивно, оскільки в творі А. Свидницького, який аналізує М. Сумцов, є пряма згадка про гру “*ціці-баба*” з праці М. Номиса [420, ноябрь–декабрь, с. 37].

Зазначимо, що в згаданих дослідженнях Й. Лозинського [518], М. Маркевича [319], К. Шейковського [467], А. Свидницького [420], М. Номиса [347] описи ігор “вмонтовані” в обрядовість календарного року,

хоча у Шейковського це оголошено в намірах (він не зміг здійснити свій задум, окрім першої, згаданої нами, публікації), а у Й. Лозинського весь сюжет присвячений весняним великоднім іграм.

У праці Йосипа Лозинського “Галагивка” в “Зорі Галицькій” наведені описи таких ігор: 1) “мала купа”, 2) “вежа” (стають друг на друга), 3) “проба писанок”, 4) “млинок”, 5) “качало”, 6) “проба ланцюха”, 7) “гусак”, 8) “кручок”, 10) “воробчик”, 11) “мышка”, 12) “колесо”, 13) “дед”, 14) “чадо”, 15) “впуст до раю”, 16) “галя”. Тут і надалі назви ігор ми подаємо за відповідним джерелом.

Каленик Шейковський у праці “Побут подолян” в порівняльному плані з російськими хороводами подав описи подільських ігрових гаївок (веснянок), враховуючи класифікацію хороводів, запропоновану М. Максимовичем у “Днях і місяцях українського селянина” [308, т. 2, с. 475–479]. Це такі гаївки: 1) “Роман-зілля”, 2) “Огірочки”, 3) “Горошок”, 4) “Мак”, 5) “Яворык”, 6) “Дібровонька, вона же і “доцэчка””, 7) “Заїніок”, 8) “Горончык”, 9) “Шум”, 10) “Кострубонько”, 11) “Володар”, 12) “Кривый танец”, 13) “Чи диво”, 14) “Кому воля”, 15) “Жона та муж”, 16) “Пріс”, 17) “Жельман”. Пісенний ряд супроводжує опис ігрових рухових дій. Подані варіанти порівнюються з аналогічними із збірок О. Терещенка [453], М. Максимовича [308; 308 а], А. Метлинського [323]. Зауважимо, що М. Сумцов так оцінив “ігрову” складову праці: “Тут наведено кілька весняних ігор та пісень, з додатком зауважень про світогляд давньої людини, які мало йдуть до справи” [450, с. 5].

У Миколи Маркевича ігри та ігрові елементи обрядовості згадуються вже в першому розділі “Святкові обряди та повір’я”. Це – ігрові веснянки, великодні хороводи, танці, ігри крашанками (катання крашанками, гра *на-вбитки*), дитячі ігри (*паці, в хрещика, дер-дер* та ін), купальські ігри [319, с. 6]. У розділі II.2 “Ігри” він описав такі: 1) “ворон”, 2) “перепелка”, 3) “король”, 4) “дурне колесо” або “украва рипку”, 5) “дробушка”, 6) “галка”, 7) “щитка”, 8) “просо”, 9) “мак”, 10) “дер-дер” і згадав “горелки”, “бабки” та

“кулачний бой” [450, с. 5–6]. Зі свого боку зазначимо, що М. Маркевич там само згадував також “лапту”, “жгуты” або “джгуты” та “носки”, а “кулачний бой” у трьох різновидах: “один на один”, “стена на стену” та “село на село” [319, с. 76]. Зауваження М. Сумцова про те, що “описание помянутых игр почти дословно взято у Сементовского (из [“]Маяка[”] 1843 г.)” [450, с. 6], з одного боку, виглядає слухним. Дійсно, всі ігри, детально показані М. Маркевичем (за 1850 р.), дещо раніше ще більш докладно описані К. Сементовським. З іншого боку, маючи деякі, майже одночасні, згадки в обох дослідників про місця записів згаданих ігор (Золотоноський і Лубенський повіти Полтавщини – у К. Сементовського [430, с. 10] та Борзенський і Прилуцький повіти Чернігівщини – у М. Маркевича [319, с. 76–77]), які є дуже близькими, можна припустити, що відомості М. Маркевича не стали “плагіатом” відомостей К. Сементовського, а дійсно є записами майже одночасних однакових ігор на сусідніх теренах.

Працю ж А. Свидницького “Великдень у подолян” Микола Сумцов оцінив високо: “В етнографічному відношенні стаття Свидницького (особливо зроблений ним опис дитячих і парубоцьких ігор) є дуже цінною” [450, с. 5]. Підзаголовок твору («З приводу “Побуту подолян” Шейковського. Випуск 1-й, 1860, м. Київ») говорить про те, що вона є своєрідною рецензією на працю К. Шейковського. Рецензією, яка вилилась у самостійну працю, де він дещо виправив, спираючись на свій досвід [450, с. 5] і про що ми зазначили вище. Між іншим, Свидницький приділив значну увагу святу Колодія на Поділлі, яке має цілком ігровий характер [420, октябрь, с. 62–63].

Свидницький пише: “На Поділлі немає вулиць – перевелися; окрім вечорниць і оденьків у деяких місцях, жодних сходок молоді... Між тим, народні святкування мають значення лише як ігри, а вечорниці є вечірніми сходками молоді [420, октябрь, с. 54] ... На Поділлі немає села, в якому не було б кілька душ музикантів. Звичайні інструменти: скрипки, іноді дві або три, бас, бубон і цимбали” [420, октябрь, с. 60].

Танцювальна культура в корчмі або деінде, стосунки хлопців і дівчат під час танців суто ігрові, і Свидницький зазначає розбіжності в цьому на Поділлі і в Миргороді, а також і те, що “та дівчина вирізняється в селі, яку найбільше запрошують танцювати, те саме й той парубок важливіший, якому віддають найбільше колодок” [420, октябрь, с. 60–61].

При розгляді поховальних обрядів у подолян, порівнюючи Великдень і обряд проводів, Свидницький зазначає, що на проводах “немає ніяких ігор”, на Великдень – ігри, куди не глянь тощо [420, ноябрь-декабрь, с. 30].

За Свидницьким, “чоловічі ігри не мають слів, а фізіономія їх не визначена” [420, ноябрь-декабрь, с. 43].

Цікава гра-ритуал відбувається під час вечері на святвечір: “Під час вечері подоляни *ловлять рої*: господар, або хто займає його місце, перший бере кутю ложкою. – Подоляни починають з куті – привітає всіх зі святом, побажає дочекатися наступного року, з’їсть три ложки та набере вчетверте; затим набране кидає до стелі, і ті зерна, що відскочили, ловить назад до ложки; скільки зерен зловить, стільки спіймає роїв. Це, здається, роблять у господарях, де є пасіка. Помічають, якщо багато куті залишається на стелі, то буде рік з медом” [420, ноябрь-декабрь, с. 60].

А. Свидницький так описує загальну ігрову атмосферу традиційного подільського села: “А молода кров грає! Там *шила б’ють*, там *кашу варять*, там *харлая скачуть*, онде *в чорта, в довгої лози*... Он дівчина побігла, он і друга – в протилежний бік. Це *дитинку продають*. І *горох*, і *гоірочки*, і *кривий танець*, і *заїнько*... Великдень та й годі.

Передамо ж по черзі всі ці ігри, торкнемось й інших, які знаєм... Хоча наше і минуло вже, хоча нам вже не брати участь в іграх, – та люб’язна уява допоможе нам...” [420, ноябрь-декабрь, с. 30].

За М. Сумцовим, у цій праці докладно описані такі парубоцькі ігри (Нумерація за М.Ф. Сумцовим [450, с. 5]): 1) “*Шила бити*”, 2) “*Кашу варити*” або “*В коня грати*”, 3) “*Харлай*”, 4) “*Довга лоза*” (парубоцький і дівочий варіанти гри), 5) “*Чорт*”, 6) “*Дзвіниця*”, 7) *Ігри в м’яча*, 8) “*В просо*”,

9) “В дзвона”, 10) “В баштана”, 11) “В німця”, 12) “В жмурки”, 13) “Кривий танець”, 14) “Горошок”, 15) “Заїнька”, 16) “Шум”, 17) “Жельман”, 18) “Кострубонько”, 19) “Колодій” [450, с. 5].

Між іншим, важко погодитися з твердженням М. Сумцова, що у А. Свидницького “докладно описані такі парубоцькі ігри” і перераховані 19 позицій. Детально висвітлені лише деякі з них, а саме: “Шила бити”, “Кашу варити” або “В коня грати”, “Харлай”, “Довга лоза” (парубоцький і дівочий варіанти гри), “Дзвіниця”, “В жмурки”. Далі А. Свидницький рецензує розгляд К. Шейковським ігрових гаївок “Кривий танець”, “Горошок”, “Заїнька”, “Шум”, “Жельман”. Незважаючи на те, що Свидницький звертає увагу переважно на філологічні аспекти текстів гаївок, їх ігровий характер для нього цілком очевидний. Після розгляду гаївки “Кострубонько” він зауважує: “Очевидно, ця гра сягає сивої давнини...” [420, ноябрь-декабрь, с. 52].

Слід зазначити, що М. Сумцов чомусь не згадує ігри, які Свидницький описує в тексті своєї праці після оповіді про ігри в м'яча, а саме: “в серединки”, “в горішка”, “в тарапати”, “стінка” та нерозшифровані “деякі інші” [420, ноябрь-декабрь, с. 36].

Попри відсутність праці М. Номиса в “ігровому” переліку праць М. Сумцова, зазначимо, що в ній згадані наступні ігри і розваги: “ковзанка”, “гринджоли” та “громаки”, “булка” або “ковинька”, “кулачки”, “ціцібаба” або “куці-баба”, “чмих”, причому дві останніх описані досить докладно [347].

Щодо деяких інших публікацій 1861 року, то Ставропігійським інститутом у Львові видані праці І. Галька та Ф. Белоуса про народні звичаї та обряди. Твір Галька “Народні звичаї та обряди з околиць над Збручем” у двох частинах включає українське весілля, гаївки, великодні забави та ігри [136; 137]. Ф. Білоус присвятив свою працю святу Купала, де він розповідає, як святкують це та споріднені свята в інших країнах і в Україні [97]. Він зазначає: “У деяких місцях разом із дівчатами кружляють, співають та стрибають над вогнем молоді хлопці, але найчастіше вони приходять лише

для забавки, втручаючись у гру, збивають з голосу, не дають кружлятися і стрибати через вогонь”, і додає: “...вогні купальські помітно рідшають; багато хто дивиться на них як на залишки язичницької віри, хоча становлять вони один обряд без релігійної думки, одну гру і веселощі народні...”. Зазначає він і рекреаційний аспект свят, коли під час ігор та веселощів людність “забуває на певний час весь тягар літніх робіт і праць” [97, с. 30–31]. У примітках Ф. Білоус наводить історичні свідчення про святкування Купала в попередні століття та свідчення ігрових явищ цього свята.

М. Костомаров у “Думках про федеративний початок в давній Русі” [716, с. 136–138] розглянув “відбиток в українських піснях старовинних вірувань, звичаїв і релігійних обрядів слов’ян, напр[иклад], Купальський вогонь і дерево Марени, звичай Коляди, похорон літа у вигляді опудала, *кривий танець* та [і]гри” [1102, с. 123 (1861 р., №42)].

У “Полтавських губернських відомостях” протягом 1861 року друкувалися повідомлення про народні звичаї та повір’я Полтавщини, де, серед іншого йшлося про Великдень, веснянки, свято Купала та ін. [333]. Різдвяні святки та весільні обряди на Вороніжчині розглянуті у “Воронізькій Бесіді” за той же рік [361; 417].

1860-й рік – рік умовного кордону двох важливих етапів у вивченні ігрової культури українців, яка найтіснішим чином пов’язана з їхньою календарною обрядовістю. Цей рубіж, на нашу думку, визначили публікації народних ігор 1860 та 1861 року. Вони активізували увагу збирачів і дослідників народної культури саме до ігрової діяльності населення, що й відбувалося в подальшому. Характерно, що описи самих ігор разом з ігровими елементами календарної обрядовості в цих публікаціях органічно поєднувалися з описами обрядовості цілого календарного року, народного календаря і були їхньою невіддільною частиною.

Висновки до розділу 2

Етнографія в країнах, поневолених чужими державами, у своїх витоках була спрямована на пізнання власного народу і розвивалася як народознавча дисципліна. Визначальною такою особливістю була і для української етнографії. У 20–30-х рр. склалися три основні осередки науково-літературного руху в Україні – у Харкові, Києві та Львові. З ними великою мірою пов'язаний і розвиток етнографічного вивчення українців. Їх роль полягала в організації народознавчої роботи в різних регіонах України, утвердженні українознавчого характеру цієї діяльності

Накопичення етнографічної інформації в попередній період у народознавчій сфері сприяли тому, що на рубежі XVIII та XIX ст. склалися умови для значного прискорення дослідження народної життєдіяльності, в т. ч. і ігрової культури, і перший рішучий крок у цьому напрямі зробив Іван Котляревський.

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість українознавчих праць з першої половини XIX ст. публікувалися російською, польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі помітними явищами були опис народного весілля з піснями Й. Лозинського, збірники українських пісень М. Цертелєва (1819 р.) М. Максимовича (1827, 1834, 1849 рр.).

В українській етнографії цього періоду переважав метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису. Водночас простежується виразне посилення дослідницького зацікавлення звертанням до порівняльно-історичного вивчення матеріалу, розгляду його в загальноукраїнському контексті.

Період з початку дев'ятнадцятого століття і до початку сорокових років того ж століття був часом спорадичного накопичення джерельної бази ігрової культури. Звісно, навіть термінологічно основні поняття етнографії не були сформульовані. Термін “гра” вже давно побутував, але його “застосування” було дуже широким. Гра асоціювалася зі святом, дитячим дозвіллям,

дозвіллям людності загалом, в якому превалювали різні розваги, що не є іграми в сучасному розумінні, але впливали на їх генезис.

1860-й рік – рік умовного кордону двох важливих етапів у вивченні ігрової культури українців, яка найтіснішим чином пов'язана з їхньою календарною обрядовістю. Цей рубіж, на нашу думку, визначили публікації народних ігор 1860 та 1861 року. Вони підбивали підсумки пошукової праці попередніх років та активізували увагу збирачів і дослідників народної культури саме до ігрової діяльності населення, що й відбувалося в подальшому.

Таким чином, ще до початку шістдесятих років в етнографічній галузі України склалися сприятливі умови. Значно підвищився рівень наукових знань загалом. Були утворені наукові товариства, в яких досліджувались культура і побут людності, розроблені перші етнографічні програми, що використовувалися на місцях. З'являлись “інтегральні” етнографічні праці, де знаходилося місце також “ігровому” матеріалу. Сприяла цьому зростаюча мережа губернської преси, періодичних видань, де в неофіційній частині “Губернських відомостей” публікувалися відповідні матеріали. Рубіж 50-х і 60-х років XIX ст., відзначений низкою яскравих “ігрових” публікацій, виявився і початком нового етапу розвитку джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури людності. Періодизація формування досліджуваної джерельної бази цілком корелює як із періодизацією розвитку української етнографії, так і з періодизацією історії України.

Розділ 3. Розвиток джерельної бази традиційної ігрової культури у період українського етнографічного руху (1860-ті – 1880-ті рр.)

Другу половину XIX ст. впевнено можна назвати найбільш успішним періодом розвитку української етнології, своєрідною “золотою” епохою, яка розвивалася в руслі основних напрямів західноєвропейської науки. На зміну міфологічній школі та романтизму приходять більш сучасні реалізм, позитивізм, еволюціонізм. Розробляються нові наукові методології та методи дослідження й осмислення етнічних культур. У цьому ж напрямі працювали провідні вчені, в т.ч. й вітчизняні.

Як ми згадали вище, у 50–60-х роках важлива роль в організації науково-етнографічної діяльності в Україні належала заснованій у Києві 1851 р. “Комісії для опису губерній Київського учбового округу”, зокрема її етнографічному відділенню. За участі відомих вчених М. Максимовича, М. Маркевича, Д. Журавського, А. Метлинського, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін. Комісія розробила і розповсюдила спеціальну етнографічну програму [166], організувала низку експедицій для етнографічного дослідження України.

1873–1876 рр. у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його головою було обрано Гр. Галагана, але фактичним його організатором і керівником став видатний український етнограф, правознавець Павло Чубинський. У 1869 р. він повернувся із заслання і його ім'я стало символічним серед молоді. У 1869–1870 рр. П. Чубинський провів три великі етнографічні експедиції в Україні. Джерельні матеріали і дослідження експедиції стали основою фундаментальної семитомної роботи “Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край” (1872–1878 рр.) [464]. Велика роль у збиранні та редагуванні матеріалів цього видання належала Миколі Костомарову, який, по суті, довів цю роботу до завершення вже після

видання царського указу 1876 р. і закриття відділу (томи III–V), та Петру Гільтебрандту (томи I–II, VI–VII). Було видано понад 4 тис. пісень, казок, описів весіль, записів про народний громадський та родинний побут, звичаєве право, національні меншини, статистичні відомості.

Відділ двічі видав “Програму” для збирання етнографічних відомостей (автори – Ф. Вовк та О. Русов 1873, 1875 рр.) [882], здійснив перепис населення Києва, який показав, усупереч офіційним даним, що більшість населення міста становлять українці; організував і провів III Археологічний з’їзд, який продемонстрував високий науковий рівень і потенціал українських учених, видав два томи “Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства” [669] тощо.

Зазначимо, що П. Чубинський, М. Костомаров і В. Антонович, який 1875 р. був обраний головою, не лише брали активну участь в організації та діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ), а й написали низку цінних етнографічно-фольклористичних праць. Так, П. Чубинський видав “Нарис народних юридичних звичаїв і понять у Малоросії” (1869 р) [1023]. За дослідження про чари в Україні [86] В. Антонович отримав від РГТ бронзову медаль, а народознавчі праці М. Костомарова були пізніше зібрані й видані окремим фундаментальним виданням під назвою “Етнографічні писання Костомарова...” (К., 1930) [661], куди ввійшли дослідження народної поезії з Поділля, Волині, історичний фольклор, рецензії та його студія “Слов’янська міфологія”.

Заняття українським народознавством належало, за визначенням І. Франка, до небезпечних, і з самого початку українській етнографії влада чинила різні перешкоди. Адже вивчення походження народу, його традиційно-побутової культури, як і вивчення його мови, громадянської історії спрямовувало до пізнання глибини історичного буття народу, його культурної самобутності, тобто усвідомлення своєї етнічної, національної

особливості. Цьому якраз всіляко намагалися перешкодити поневолювачі українського народу.

Вже члени “Руської трійці” зіткнулися в народознавчій діяльності з протидією австрійських, польських, угорських, румунських правителів західноукраїнського краю. Ще більшою мірою ця протидія характерна для Наддніпрянської України. Російський царизм уважно стежив за розвитком українознавчої думки, послідовно обмежував і рішуче припиняв будь-які її виходи за межі офіційно допустимого. Помітивши небажану активність в українознавчій діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, він негайно закритий його (1876 р.).

Серйозними перешкодами на шляху розвитку української етнографії були Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський царський указ 1876 р., які забороняли українську пресу, публікації українських перекладів, українські театральні вистави, санкціонували широке переслідування “українського руху”.

І все ж у цих несприятливих умовах українське народознавство розвивалося. Матеріали і дослідження з української етнографії друкувалися в російських виданнях, губернській пресі, зокрема в українському російськомовному журналі “Київська старовина”, що виходив з 1882 р. Етнографічні публікації наддніпрянських авторів з’являлися в українській пресі Галичини, а також в іншомовних західноєвропейських виданнях. Так, перервана в Росії (1875 р.) українознавча дослідницька (у тому числі й фольклористично-етнографічна) діяльність Михайла Драгоманова продовжувалася в еміграції, висвітлювалася в працях, надрукованих у Галичині, Франції, Німеччині, Болгарії. Саме йому належить виступ і публікація в Парижі 1878 р. звернення до народів Європи на захист українського слова.

М. Драгоманов належав уже до нового покоління вчених, котрі розглядали фольклор як відображення історичної пам’яті народу, його поглядів на минулі події. Дума й історична пісня були основними об’єктами

в дослідженнях ученого. Розпочавши ще в київський період життя величезну працю, спрямовану на збір публікації етнографічного та фольклорного матеріалу [685; 767], вчений продовжив її в еміграції [658; 659]. У Женеві та Софії М. Драгоманов опублікував низку досліджень і теоретичних етнологічних праць.

Продовження роботи над вивченням етнографії Галичини, Буковини, Закарпаття засвідчують численні відповідні публікації в українській пресі – львівських журналах “Правда”, “Зоря”, чернівецьких часописах “Родимий листок” і “Буковина”, закарпатських виданнях. Багату етнографічну інформацію містять дослідження Якова Головацького про народний одяг Галичини і Закарпаття, прикінцеві коментарі та додатки до його збірника “Народні пісні Галицької та Угорської Русі” (1878 р.) [154], народознавчі розвідки та статті буковинця Григорія Купчанка, закарпатців Анатолія Кралицького, Євгена Фенцика, галичан Омеляна Партицького, Івана Верхратського, Володимира Навроцького, Данила Лепкого та ін.

Подальший якісний розвиток українського народознавства в Галичині пов’язаний з появою нового покоління прогресивної інтелігенції, очоленої Іваном Франком. Разом із Михайлом Павликом він залучив молоді сили до збирацької і дослідницької етнографічної та фольклористичної діяльності, намагаючись підняти її науковий рівень. У 1883 р. І. Франко заснував у Львові “Етнографічно-статистичний кружок”, програмою якого охопив вивчення широкого кола народознавчих питань, активізацію польових досліджень і публікацію матеріалів.

Істотне місце посідають матеріали і розробка питань з української етнографії в працях інонаціональних дослідників, зокрема польських (Оскара Кольберга, Едуарда Руліковського, Ізидора Коперницького), російських (Ореста Міллера, Олексія Петрова), австрійських (Леопольда Вайгеля, Раймунда Кайндля), чеських (Франтішека Ржегоржа, Людвіка Куби) та ін.

Отже, на початку шістдесятих років в етнографічній галузі України склалися сприятливі умови, і як наслідок – у наступні десятиріччя джерельна

база дослідження ігрової культури стала поповнюватися більш швидкими темпами. Матеріали, присвячені українській святковій культурі, описам і згадкам народних ігор та розваг стали з'являтися щороку, наповнюючи “ігровими” здобутками український етнографічний рух. У цьому розділі ми вважаємо за доцільне розглянути розвиток джерельної бази в хронологічному аспекті, причому часовими “маркерами” певних часових періодів, як і в першій половині століття, будуть визначні етнографічні праці, де поряд із висвітленням загальних етнографічних питань розглядалися різні аспекти ігрової культури українців. Вони, по-перше, характеризували стан вивчення етнографії, в т.ч. народних ігор і розваг, і, по-друге, визначали напрям “ігрових” пошуків на майбутнє. До здобутків джерельної бази по роках ми будемо, як і раніше, відносити опубліковані праці з описами та згадками про ігри та розваги різних статево-вікових груп у громадській та родинній сферах, звертаючи особливу увагу на дитячу та підліткову субкультуру. Громадська та родинна обрядовість являє нам багато ігрових елементів, деякі з яких іноді лише згадаємо.

3.1. Публікації джерел у шістдесяті роки: безперервність розвитку джерельної бази. Від Миколи Маркевича до Павла Чубинського

Розглядаючи формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України, ми вже зазначили перші ключові дати і події, які визначають періодизацію цього явища. Наступним “часовим” маркером у нашому дослідженні формування джерельної бази є 1872 рік – рік початку публікації результатів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-руський край, як тоді називали територію України та Білорусі, яку проводило у 1869–1870 рр. Російське географічне товариство і яку очолював П.П. Чубинський. Досліджувався громадський і родинний побут, звичаї, ігри та розваги, говірки, фольклор та вірування, при цьому використовувалися існуючі на той час етнографічні програми. Результати експедиції певним чином підсумовували здобутки етнографічної галузі на той час, оскільки,

крім публікації експедиційних матеріалів, залучалися і здобутки попередників, переважно в порівняльному аспекті [464].

Розглянемо в хронологічному порядку, корпус публікацій “ігрової” тематики на цьому часовому проміжку, тобто у 60-ті та на самому початку 70-х рр. XIX ст.

1862 рік

Друга частина праці І. Галька (перша вийшла 1861 р., яку ми згадували раніше, де описані великодні забави та ігри [136]) теж містить ігровий матеріал. У розділі “Веснянки” автор згадує про них, описуючи деякі обрядові дії, в т.ч. і з крашанками, але без дій ігрових, а в наступному розділі “Вечерниці” (“вечорниці”) змальовує відому обрядову гру “калета”, коли на свято Андрія дівчата на видання роблять “паленичку”, підвішують до сволюка і “скачуть до неї: котра доскочить и паленички вкусить, тая отдасться” [137], тобто вийде заміж. Там же описані різні ігрові гадання: хто раніше вийде заміж.

Цей рік позначений кількома публікаціями, які стосуються ігрової культури населення різних регіонів України. “Полтавські губернські відомості” вмістили матеріал про звичаї та повір’я Полтавщини, зокрема про веснянки [322]. Другий, і останній, рік у Петербурзі виходив друком український часопис “Основа”, в якому продовжували публікуватися етнографічні матеріали. Про цикл різдвяних свят (кутя, коляда, ворожіння, водохрещя, колодка тощо) вміщений матеріал Б. Познанського [380], а про домашній побут чорноморських козаків – Василя Тищенка [454]. В “Основі” ж уперше був надрукований вірш Тараса Шевченка “На Великдень на соломі...”, який згадує великодню гру крашанками [466]. Певним джерелом відомостей про ігрову культуру слугують і губернські пам’ятні книжки. “Пам’ятна книжка Чернігівської губернії” вмістила матеріал про фізичний і моральний стан населення села Бобровиця Чернігівського повіту [836].

Описи і згадки деяких ігор і розваг можна знайти в окремих публікаціях [829; 462].

1863 рік

Дедалі частіше, навіть у назвах матеріалів, з'являються "паспортні дані" етнографічних відомостей – де і від кого отримані записи [328; 1102, с. 147 (1863 р., № 29)]. "Таврійські губернські відомості" в етнографічному начерку про Бердянський повіт, окрім опису весільних звичаїв, вмістили розділ "Ігри", де коротко описані, або згадані, деякі дитячі ігри: "м'яч", "жмурки", "паці" або "лодишки", "у свинку" або "дерев'яна кругла кулька". Дорослі "грають у карти, в короля, хвильки, дурня и трилисника". Дівчата влітку "грають у "танок" (рід хороводу), в якому чоловіки не беруть участі" [352, с. 15–16]. Серед відповідей на "Програму" П. Чубинського [879] зазначимо "Молодецькі звичаї в селі Боярка Київського повіту" [477]. Загалом, ця програма була частиною "Програми для групування відомостей про південно-руський народ" [873]. Архівний примірник під назвою "Програма для групування етнографічних відомостей про український народ" [ЦДІАК, ф. 1, спр. 20, арк. 536 зв.] був опублікований [594]. У розділі "а) Етнографія описова" є питання – "Ігри, забави" [1103, с. 20].

"Полтавські губернські відомості" в матеріалі протоієрея Думітрашка звертають увагу на боротьбу духівництва проти народних свят, зокрема проти Різдвяних свят, звичаю чіпляння колодки тощо [197]. Відомості про хороводні ігри під час великодніх та купальських свят знаходяться в часописах: історико-літературному "Віснику Південно-Західної та Західної Росії", що видавався в Києві у 1862–1864 рр. [712, с. 53], та в "Журналі Міністерства народної освіти" [227]. У першому випадку гравці виконують великодню танкову (хороводну) пісню: "Володар, Володар, возьми од нас / Красное яечко в дар і т. і.", а в другому – під час святкування Івана Купала про звичай відкочувати від палаючого вогнища колесо (символ

“сонцевороту”) і танкове (хороводне) коло (Мареночку): “Ходили дівочки коло Мареночки / Коло моє водила Купала / Гратиме сонечко на Івана”.

1864 рік

Відомості про танцювальні хороводи з пісенним супроводом знаходимо у збірниках пісень Е. Белоброва [96] та Я. Головацького [148], а про обряди і звичаї при народженні і хрещенні дитини, під час сватання та весілля – у “Полтавських губернських відомостях” [673], а під час святкування купальських свят – у “Полтавських єпархіальних відомостях” [358]. Побут селян Київщини, а передусім родильні та весільні обряди розглянуті у збірнику М. Чернишова, виданого Київським губернським статистичним комітетом [463]. Про народні свята на селі писала газета “Киянин” [336].

1865 рік

Цього року вийшла перша книга великої праці в трьох томах Олександра Афанасьєва. “Поетичні погляди слов’ян на природу” [557]. О. Афанасьєв був автором багатьох праць, присвячених історії, етнографії та фольклору. Вже в статті “Язичницькі перекази про острів Буян” (1851 р.) автор запропонував своє оригінальне розуміння слов’янської міфології. У книзі О. Афанасьєв виклав у систематизованому вигляді все те, що було відомо про вірування та обряди східних слов’ян на середину 60-х років XIX ст. В ній багато “українського” матеріалу, пов’язаного з ігровою культурою, який дає змогу зазирнути до генезису ігрових явищ як під час різноманітних свят, так і під час побутової діяльності людності. Особливо це стосується заключної частини праці “Народні свята” [558, т. 3, с. 323–380], де розглянутий річний цикл народних свят.

Народним уявленням властивий ігровий характер боротьби Весни із зимою і неминучість перемоги Весни: “Під час зустрічі Весни співають обрядові пісні (веснянки [...]) і здійснюються святкові ігрища, що йдуть із сивої давнини. За народним висловом, на Стрітєння Зима зустрічається з

Літом, “щоб побороцьця: кому йти наперед, кому вертаться назад”, а на Благовіщення останнє перемагає першу – “Весна Зиму поборола” [558, т. 3, с. 338]. Під знаком ігрової діяльності відбувається цілорічна обрядовість народного календаря, коли кожній ігровій дії був властивий якийсь магичний вплив: від Стрітєння до Купала, від Купала до Покрови, від Покрови до Різдвяних Святків, Коляди і далі – до Стрітєння, замикаючи річне коло. О. Афанасьєв підтверджує це низкою прикладів, зокрема: “В Малоросії зберігся такий обряд: напередодні Іванова дня роблять із соломи ідола Купала – іноді розміром з дитину, іноді – в повний зріст людини[...]. Тоді ж зрубають дерево [...], обвішають його стрічками й вінками та встановлюють на вибраному для ігрища місці. Дерево це зветься Мареною, під ним ставлять виряджену ляльку, а під неї – стіл з наїдками та горілкою. Затим запалюють вогнище і починають стрибати через нього попарно (молодик з дівчиною), тримаючи в руках виряджену ляльку; ігри та пісні тривають до світанку” [558, т. 3, с. 352]. Обрядодії воскресіння Коструба відзначаються певною грою, і це підкреслює О. Афанасьєв відповідним записом М. Максимовича [558, т. 3, с. 373] тощо.

У ґрунтовній праці Олександра Потебні “Про міфічне значення деяких обрядів та повір’їв” [863] описані деякі ігри у зв’язку з певними віруваннями, зокрема гра “у ворону-сороку” [863, кн. 3, с. 97–99], а в роботі Анатолія Кралицького зустрічаємо одну з перших згадок про “ігри при мерці” в поховальних обрядах [721, с. 107–108].

З публікацій цього року на “ігрову” тематику відзначимо також матеріали періодичних видань: про Різдвяні святки – у “Київських губернських відомостях” [710], про український новорічний обряд “Кози” – у варшавському “Орекуне domowom” [517], про етнографічні риси мешканців Полісся – у київській газеті “Киянин” [456], про звичаї чорноморського весілля – в “Кубанських військових відомостях” історика та етнографа Прокопа Короленка [264].

1866 рік

“Кубанські військові відомості” надрукували працю того ж автора “Весняні хороводи у Чорноморії” [263], де викладені весняні ігри та хороводні пісні молоді, “яких на той час дуже мало залишилось у вжитку в станицях Кубанської області: *Шум, Царико* и *Король, Туман, Кривий танець, Дрима, Нелюб*” [1102, с. 165, (1866 р., № 23, 23 а)]. Дитячим іграм присвячені матеріали журналу Київської духовної семінарії “Порадник для сільських пастирів”, які, звісно, подані під “церковним” кутом зору [272; 273].

Я. Головацький видав наступну частину “Народних пісень Галицької та Угорської Русі”, яка вміщує відомості про родинні (весільні) та громадські (весняні) обрядові пісні разом із обрядовим супроводом [149].

У “Записках Чернігівського губернського статистичного комітету” вміщені дві праці про села Меленськ і Локотки Глухівського повіту, отримані, відповідно, від священників А. Пригоровського [868] та І. Танського [452], які збирали різноманітні відомості згідно з етнографічними програмами, що на той час існували – насамперед “Програми для збирання статистичних відомостей по селах” [874], а також згаданої нами під 1863 роком “Програми для групування відомостей про південно-руський народ” [873], які включали і питання святкової, обрядової та ігрової культури і в яких є пряма згадка про ігри та розваги в розділі “Етнографія описова”.

Неофіційні частини “Губернських відомостей” продовжували давати описові етнографічні матеріали, в т.ч. і з святкової та ігрової культури. “Київські” – про Різдвяні святки (“Святий вечір”, Різдво, Новий Рік, Водохреща, Коляда) [884], “Волинські” – про справляння свята Андрія з молодіжними розвагами та Різдвяні святки [390], “Мінські” – про обрядове свято “куста” у пінських селян [286]. “Київський телеграф” розповідав про українське весілля [130] та святкування “Масляної” з обрядом “колодія” [455].

1867 рік

Передусім, треба відзначити публікацію М. Дмитрієва “Обряди та звичаї західно-руських селян” [188]. Етнограф і фольклорист, він закінчив педагогічний інститут у Петербурзі, з 1853 р. працював учителем в училищі, згодом – директором гімназії, директором народних училищ Гродно. Збирати фольклорно-етнографічні відомості почав у 50-х роках, а його матеріали з’являються друком у 60-х роках. Згадана праця відноситься до місцевостей Гродненської губернії з українським населенням. У ній розглянуті народні свята та розваги, весільні, поховальні та календарні (Купало, Коляда та ін.) обряди, ігрища на вечорницях: пісні та ігри, ігри і розваги у звичайному побуті.

Святам і розвагам присвячені матеріали періодичних видань: “Київські губернські відомості” повідомляли про літні свята і розваги [753], свято Купала та етнографічні відомості про село Рудьківку Козелецького повіту [821], “Катеринославські” – про характер народних свят Олександрівського повіту [210], а “Херсонські” – про ворожбу на гральних картах [461].

Періодично з’являлися матеріали, що висвітлювали негативне ставлення церкви до народних ігор і розваг. Цього разу така публікація з’явилась у газеті “Киянин” стосовно переслідування традиційних народних “вулиць” – ігрових зібрань парубочих та дівочих громад у літній час [353].

Петербурзька “Ілюстрована газета” навела низку зображень про святкування Івана Купала в Україні [386].

1868 рік

Цього року слід відзначити публікацію під псевдонімом “У.” “Сільські ігри” у “Київському телеграфі”, де описані дівочі, парубочі та змішані, переважно рольові та драматичні ігри: “Король”, “Колір”, “Рекрутський набір”, “У сусіди”, “Вергілій”, “Пішов рубель”, “Авраам і Сара” тощо [457]. Низка публікацій (в основному – у львівському часописі “Правда”) була присвячена, серед іншого, весняним обрядам з ігровими веснянками [167];

259; 307; 366]. Різним календарним святам з іграми та розвагами присвячені праці В. Биковського про свято Купала в Пінському повіті [100], Ом. Партицького – про народні свята у русинів [363], Г. Подольського – про народні свята на Харківщині [855]. Весільні обряди висвітлені в кількох публікаціях: А. Братчикова – у “Волинських губернських відомостях” [590], С. Вітвицького – в “Правді” [604], у згаданих вище публікаціях В. Биковського [100] та Г. Подольського [855], а поховальні – у того ж Г. Подольського [855]. Про генезис поховальних обрядів у слов’ян загалом, із дослідженням і українського фольклорного матеріалу, йдеться в книзі Олександра Котляревського “Про поховальні звичаї язичницьких слов’ян” [720].

1869 рік

Описи декількох ігор і хороводів опублікував М. Данильченко у праці “Етнографічні відомості про Подільську губернію” [169; 170]. Священик Іоанн Копейчиков, серед різних річних свят, досить докладно повідомив про весільні обряди, вечорниці й досвітки з їх розвагами у селі Семереньки Охтирського повіту [260]. Про життя українців Острогозького повіту на Вороніжчині та його етнографічні особливості розповів автор, під псевдонімом Л-кий [745]. Львівська “Правда” продовжувала надавати відомості про народні звичаї та обряди: цього разу – про весільні [331].

Тоді ж було опубліковано низку матеріалів стосовно етнографічних програм та етнографічних експедицій, які містили питання, що нас цікавлять. Це – “Експедиція Географічного товариства для дослідження Південно-Західного краю” [1040], де лунав заклик сприяти роботі експедиції під проводом Павла Чубинського до всіх “освічених мешканців краю”, а також повідомляти експедиції відомості стосовно сфер народного життя [1103, с. 12], “Програма етнографічного опису Південно-Західного краю” [880], де багато уваги приділялося зовнішньому вигляду та внутрішньому світу

людини та її побуту, і яка була надрукована в багатьох “Губернських відомостях” та деяких інших виданнях [1103, с. 13].

1870 рік

Періодичні видання продовжували публікувати відомості про громадські та родинні свята. Про Коляду та Купало повідомляло львівське “Слово” [639]. Про звичаї та обряди буковинського весілля докладно розповів Григорій Купчанко в “Буковинській зорі” [283], “журналі неполітичному, присвяченому науці та веселошам”, що видавався у Чернівцях 1870 р. Великий матеріал про російські та українські народні свята з їх обрядами, розвагами, іграми протягом 1870–1871 рр. друкувався в щотижневому часописі Київської духовної семінарії “Порадник для сільських пастирів”. Матеріал поданий, звісно ж, з “церковної” точки зору, але він містив цікаві відомості про відзначення Різдва, Святків, Масляної, весняних свят, Великодня тощо [861]. Опис поховальних обрядів на західноукраїнських землях вміщені в ужгородському “Місяцеслові” [350] та львівському “Літературному збірнику”, який видавала галицько-руська Матиця [376, с. 56].

1871 рік

Відомості про святкові заходи з пісенним супроводом (пісні веселі, святкові, кругові (хороводні), обрядові та ін.) знаходимо в чергових частинах багатотомного видання “Народні пісні Галицької та Угорської Русі” Я. Головацького [150; 151; 152]. Широкий спектр українських народних свят розглянув майбутній академік Микола Петров. Його праця “Про народні свята в Південно-Західній Росії” була опублікована у “Працях Київської духовної академії”. Докладно розглянуті свята Катерини та Андрія, Різдвяні свята, Масляна, Великодні свята, Купало, свята літнього циклу [374]. Свята та розваги мешканців села Верхньотишанки на Вороніжчині, де переважає українське населення (вулиця, різні ігри, Масляна, Великдень та ін.; пісні

хороводні, танцювальні, весільні), висвітлені в праці А. Фон-Кремера в “Пам’ятній книжці Воронізької губернії” [459]. Дівочі ігри та пісні разом з іншими народними великодніми розвагами подав Г. Купченко [281]. Великодні ігри та розваги з крашанками (“*навбитки*”, “*навкотки*” та ін.) розглянуті також у “Пораднику для сільських пастирів” [351].

Відзначимо характерні риси часового періоду формування джерельної бази дослідження ігрової культури населення України, хронологічно окресленого “ігровими” виданнями 1860–1861 рр. та початком друкування результатів експедиції під проводом Павла Чубинського.

З початком шістдесятих років процес накопичення “ігрових” джерел набув характеру безперервності. Щороку джерельна база поповнювалась публікаціями з описами та згадками безпосередніх народних ігор та ігрового елементу громадської і родинної обрядовості. Більшість повідомлень стосувалася саме ігрового елементу обрядовості, тоді як про безпосередні ігри людності – меншість. Серед останніх відзначимо публікації у “Таврійських губернських відомостях” (1863 р.) [352], Прокопа Короленка у “Весняних хороводах у Чорноморії” (1866 р.) [263] та публікацію під криптонімом “У.” “Сільські ігри” у “Київському телеграфі” (1868 р.) [457], яка бачиться першою суто “ігровою” збіркою. Більшість же повідомлень були розміщені в різних “Губернських відомостях”.

У 60-ті роки ХІХ ст. виявився позитивний вплив етнографічних програм від науково-організаційних осередків (Російське географічне товариство, Комісія для опису губерній Київського навчального округу, губернські статистичні комісії та ін.) на інформативність “ігрових” повідомлень, відбулось певне розширення реєстру видань з “ігровими” відомостями як кількісно, так і якісно. На вимогу програм почали з’являтися дані про інформаторів, місце запису тощо, що іноді є найважливішою додатковою інформацією; розширювався й ареал ігрових відомостей.

Була підготовлена громадська думка, яка сприяла збиранню етнографічних матеріалів і успішному проведенню експедиції

П.П. Чубинського, в т.ч. у збиранні “ігрових” відомостей та публікації її результатів.

3.2. Джерельні публікації сімдесятих років: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Від Павла Чубинського до Оскара Кольберга

Як ми уже зазначали, раніше, оскільки одним із важливих системоутворюючих факторів згаданої нами періодизації формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури є визначні публікації “ігрового” матеріалу, то початок публікації “Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край...” [862] можна вважати початком нового етапу в цьому формуванні. Рубіж наступного календарного десятиріччя, тобто 80-х рр. XIX ст., співпав із значними, після тривалого мовчання, “ігровими” публікаціями польських дослідників, а саме О. Кольберга [510], Й. Мошинської [524; 525] та деяких інших (Биковські [494], Е. Хлопицькі [1059; 1060]). Розглянемо хронологічно корпус публікацій “ігрової” тематики у 70-ті рр. XIX ст.

1872 рік

Оприлюднення результатів етнографічно-статистичної експедиції під керівництвом П.П. Чубинського територією України та Білорусі, яку проводило у 1869–1870 рр. Російське географічне товариство, розпочалася саме цього року друком кількох випусків [464, Т. 1, вип. 1; Т. 3; Т. 6; Т. 7, вип. 1]. Досліджувалось широке коло етнографічної інформації (громадський та родинний побут, звичаї, народні ігри та розваги, говірки, фольклор, вірування). Були використані існуючі на той час етнографічні програми.

Робота експедиції широко висвітлювалась у друкованих виданнях, насамперед, у “Киянині”, де періодично з’являлась інформація про початок, хід та результати заходу [647; 822; 886; 921; 1041], а також у Чернігівських (від “Російського географічного товариства” для експедиції

П.П. Чубинського за прикладеною програмою [867]), Київських (“Програма етнографічного опису південно-західного краю” [880], “Програма для зазначення особливостей місцевих народних говірок у Південній Росії” [878]), Волинських [649] “Губернських відомостях” та деяких інших [881].

Видання “Праць...” було найбільшою збіркою фольклорно-етнографічного матеріалу з життя українського народу й дотепер слугує важливим джерелом вивчення традиційної народної культури, в т.ч. й ігрової. Ця збірка підсумувала здобутки в галузі української етнографії у 60-ті роки XIX ст., враховуючи і здобутки попередників.

Видані томи вміщували такі матеріали (назви розділів – за оригіналом):

Том I. Випуск перший (1872). Після передмов: Верованія и суеверія: I. Небесные явления. II. Земля, вода и огонь. III. Животные, растения. IV. Человек. V. Мир духовный (виданий під наглядом члена-співробітника П.А. Гильтебрандта).

Том I. Випуск другий (1877). Загадки и пословицы. Колдовство. (П.А. Гильтебрандт).

Том II (1878). Малорусские сказки. Сказки мифические. Сказки бытовые. (П.А. Гильтебрандт).

Том III (1872). Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер (виданий під наглядом дійсного члена М.І. Костомарова).

Том IV (1877). Обряды: родини, крестины, свадьба, похороны. (М.І. Костомаров).

Том V (1874). Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. (М.І. Костомаров).

Том VI (1872). Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. (П.А. Гильтебрандт).

Том VII. Випуск перший (1872). Евреи. Поляки. Племена не малорусского происхождения. (П.А. Гильтебрандт).

Том VII. Випуск другий (1877). Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). (П.А. Гильтебрандт).

Виходячи з тези про тісний взаємозв'язок культури та гри і оглядаючи зміст томів, нашу увагу передусім привертають третій та четвертий томи. Саме там зібраний основний матеріал, який відображає ігрову культуру людності. Третій том, який першим вийшов друком 1872 року, присвячений звичаям, обрядам і святам, розміщеним хронологічно, згідно з календарним річним циклом народного щоденника. Починаючи від дня св. Василя (1 січня за старим стилем), на сторінках тому віддзеркалена громадська обрядовість людності протягом року. Описи безпосередніх ігор різних статево-вікових груп (близько шістдесяти) “пересипані” ігровими елементами громадського побуту. За відсутності прийнятної усталеної класифікації українських народних ігор, якої, до речі, немає й донині, укладачі при визначенні місця різноманітних конкретних ігор у народному календарі вмістили їх до квітневих ігор і розваг, приєднавши до масиву весняних хороводних ігор (“орнаментальних” – за В.М. Всеволодським-Гернгросс: “игры, в которых словесный материал песни не имеет никакого отношения к игровым действиям, но определяет основной рисунок передвижений, мы называем играми орнаментальными; в этих играх поющая песня может быть легко заменена музыкальным инструментальным сопровождением; в пределах эти игры переходят в танец” [616, с. XLVI]). Багато з цих ігор побутували значну частину року, а в деякі з них гралися цілорічно. До “орнаментальних” ігор, вміщених у третьому томі, можна зарахувати “*Кривий танець*”, “*Володар*”, “*Король*”, “*Мак*”, “*Шум*”, “*Галка*”, “*Дібровонька*”, “*Царенко*”, “*Козлик*” та інші, в яких танцювальний, хороводний елемент відіграє основну роль, і вони із пісенним супроводом, за відсутності будь-якого змагального елемента, відбувалися навесні.

До інших можна віднести як “драматичні” ігри, де превалює драматичний сюжет і практично немає змагальних елементів (“спецификой игр драматических является наличие художественного образа и

драматического действия, т.е. диалога и движения; эти игры воспроизводят какие-либо бытовые эпизоды и закладывают основание так называемой народной драмы, народного театра” [616, с. XVI]), і які становлять значну частину опублікованого: “Зельман”, “Зайчатко”, “Перепілонька”, “Просо”, “Коза”, “Тикало”, “Нелюб”, “Походеньки” та інші; так і змагальні, спортивні ігри, або ж ігри із значним змагальним елементом (швидкісний біг, спритність, сила) (спецификой игр спортивных является наличие соревнования или тренажа физического или умственного; их целеустановка – победа в состязании, усовершенствование тех или иных навыков; подобные игры приводят в конце концов к спорту” [616, с. XVI]). Це – “Чоловік і жінка”, “Ворон”, “Дурне колесо”, “Хрещик”, “Дзвін”, “Дрібушки”, “Гроб”, “Щітка”, “У горю-дуба”, “Піжмурки”, “Сірий вовк”, “Чагарда”, “Кім”, “Чорт”, “Довга лоза” та ін. Описана група змагальних ігор з предметом: “Джгут”, “Пропихач”, “Скраклі”, “Гуркало” та інші [464, т. III, с. 32–108].

Джерельну базу для ігрового матеріалу тому склали як повідомлення кореспондентів, на жаль, “безіменних”, з різних місць України, так і вже раніше видані публікації, які містили ігровий матеріал. “Безіменні” посилки також різняться: в деяких зазначений населений пункт (напр.: Великі Снітинки Васильківського повіту [Київської губернії] [464, т. III, с. 35]), в деяких – лише повіт (наприклад, Ушицький повіт [Подільської губернії] [862, т. III, с. 37]), а іноді – лише губернія (Полтавська [464, т. III, с. 98]), що, звісно, утруднює дослідникам картографування явищ ігрової культури.

Серед публікацій, на які посилаються укладачі “Праць...”, відзначимо видання (в т. ч. і згадані вище) Каленика Шейковського [467, вип. 1, с. 12–15, 19, 20, 23, 27, 29, 31, 33, 38], Олександра Терещенка [453, ч. IV, с. 27, 44, 45, 64, 65, 315–320], Миколи Маркевича [319, с. 70, 71, 73–75], Михайла Максимовича [308 а, кн. I, с. 73–75, 77], Жеготи Паулі [548, т. 1, с. 20, 21, 23, 25, 26], а також поодинокі використання творів Івана Сахарова [902, с. 147–148], Олексія Дмитрюкова [189, с. 50], Пантелеймона Куліша (укладачі використали один із варіантів пісенного супроводу “орнаментально-

змагальної” гри “Шум” з його рукописного збірника), Лукаша Голембіовського [500, s.67], альманаху “Русалка Дністровая” [401, с. 42–43].

Як бачимо, укладачі “Праць...” як в основний ряд джерел, так і для порівняльного аналізу навели доволі широкий перелік видань, які вміщують ігрові матеріали. Проте, зауважимо, що подібні матеріали на початок сімдесятих років XIX ст. були опубліковані і в інших виданнях. Серед них – уже згадані нами праці Костянтина Сементовського [430], Ізмаїла Срезневського [439], Амвросія Метлинського [323], а також Анатолія Свидницького [420] та Йосипа Лозинського [303]. Про це можна довідатись, переглянувши стислу, але досить повну історіографію дитячих ігор Миколи Сумцова у передмові до видання Петра Іванова “Ігри селянських дітей в Куп’янському повіті” (1889 р.) [450].

Що стосується ігрових матеріалів четвертого тому, який побачив світ через п’ять років після третього, то поряд з ігровими словесними забавками дорослих з малими дітьми (“Ладки”, “Сорока”, “Зайчику, зайчику” та ін. [464, т. IV, с. 32–37]) вміщені описи безпосередніх дитячих та підліткових ігор – хлопчачих, дівчачих, змішаних [464, т. IV, с. 38–51]. Серед близько трьох десятків, ігри в основному змагальні, переважно хлопчачі, з рухливою діяльністю гравців (“Коні”, “Пиж”, “Блоха”, “Бобер”, “Журавель”, “Шапкар”, “У неба”, “Биток” “Раз, два, три”; низка ігор у м’яча: “Каша”, “Свиня”, “Високий дуб”, “Гилка”), або ж рухливі ігри за відсутності змагального елемента (“Спускалка”, “Ковзалка”, “Крутилка”). Дівчачі ігри характеризуються суто дівочими забавами (“Ляльки”) та “орнаментальною” рухливістю (“Міст”, “Ластівка”, “Маківочка”). Змішані дитячі та підліткові ігри мали “драматично-змагальний” характер, коли кожна, – і драматична, і змагальна, – складові приблизно рівноцінні (“Сірий кіт”, “Гуси”, “Крук”, “Куці-баба”, “Квач”). За деякими винятками (“Пиж”, “Блоха”, “Бобер”, “Журавель”, “Міст”, “Сірий кіт”), інші ігри (біля двадцяти) записані у Канівському повіті Київської губернії.

У цьому ж томі також є поодинокі посилання на згадані вище праці Лукаша Голембівського [500, s. 67], Олександра Терещенка [453, ч. III, с. 5; ч. IV, с. 8, 9, 17], Жеготи Паулі [548, т. 1, s. 47], Миколи Маркевича [319, с. 76] та на вже згадану рукописну збірку Пантелеймона Куліша (вісім посилань стосовно дитячих забавлянок).

Щодо територіального розміщення джерел ігрової культури, виявлених під час роботи експедиції, то в обох томах є повідомлення з усіх правобережних губерній: Волинської, Подільської та Київської та двох придніпровських лівобережних: Чернігівської та Полтавської. Є поодинокі свідчення з Херсонської (Чорномор'я, ?) та Гродненської і відсутність таких з півдня і сходу української етнічної території (Курська, Воронізька, Харківська, Катеринославська, Таврійська).

Іноді, на жаль, укладач не вказує джерело запису. Це – весняні ігри № 4 “Чоловік і жінка”, №№ 43–47 та 50–54 “Гуркало”, “Походеньки”, “У горю-дуба” тощо в третьому томі [464, т. III, с. 46–47] та ігри “Коні” і “Квач” – у четвертому [464, т. IV, с. 38–39, 51].

Загалом же співвідношення експедиційних та використаних друкованих матеріалів у розглянутих нами розділах третього та четвертого томів становить приблизно три до двох, тобто укладачі “Праць...”, окрім здобутків експедиції, широко використали надбання попередників у галузі ігрової культури.

Обрядовість і звичаї окремих свят річного циклу з ігровим елементом традиційно висвітлювалися цього року в періодичних виданнях: Івана Купала – у “Недільному читанні” [196], Коляди – у “Временнику Ставропігійського інституту” [282], Різдвяні святки – в “Друге народа” [396], календарні свята загалом – у “Киянині” [336] та в “Пораднику для сільських пастирів” [853]. Серед збірок українських пісень, укладених О. Рубцем, зустрічаються весняна гра “Край долини мак, край високий мак” [415, вип. 3, № 8] та низка ігрових веснянок з Чернігівщини, Київщини, Полтавщини [399].

Відомості про святкові заходи з пісенним супроводом (пісні веселі, святкові, весняні ігрові гаївки, кругові (хороводні), обрядові та ін.) знаходимо в чергових частинах багатотомного видання “Народні пісні Галицької та Угорської Русі” Я. Головацького [153].

1873 рік

В цей час вийшла велика програма Південно-Західного відділу Російського географічного товариства для збирання відомостей з етнографії, де у розділі III (“Схильності, звички, звичаї та обряди народу”) [882] ігрова культура відображена у відповідних питаннях. Відомості про вечорниці на Подолії опубліковані в “Киянині” [606], про народні свята на Херсонщині – у “Херсонських єпархіальних відомостях” [817]. У праці Юліана Крачковського “Побут західно-руського селянина” описаний життєвий уклад мешканців Гродненської губернії, серед яких було чимало українців. Докладно висвітлені весільні звичаї та обряди, а також свята народного календаря [724].

1874 рік

Відзначимо кілька невеликих праць зі святкової культури з ігровим елементом. У творі чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) про Чернігівську єпархію наводяться відомості про веснянки, весільні та поховальні обряди та звичаї [636]. Про річний цикл святкових звичаїв та обрядів повідомляли коломийська “Наука” (Великдень) [135], київські “Друг народу” (Різдвяні святки) [396] та “Губернські відомості” (Купало, Коляда, “Дзяди”) [448]. Матеріал від селянина С. Дударєва про весільні звичаї на Чернігівщині надрукували в етнографічному виданні Московського університету [195].

1875 рік

На цей рік припадає видання однієї з найкращих музично-етнографічних праць видатного українського композитора Миколи Лисенка “Молодощі” [298]. Основою збірки, як вважається, становлять власноручні записи митця 1860–1861 рр., тобто роки навчання в Харківському університеті. Фольклорні матеріали М. Лисенко збирав і пізніше, про що говорить паспортизація низки записів. Збірник готувався до видання під час перебування композитора у Петербурзі (1874–1876 рр.), про що свідчать листи композитора до М. Драгоманова і О. Кониського [593, с. 4]. М. Лисенко ввів до збірки “Молодощі” не лише пісенні мелодії з текстами, що його цікавило найбільше, а й подав короткі описи і коментарі різноманітних весняних ігор. Кожну гру описано й додано до неї пісню з нотами. Це такі ігри: № 1. “Огірочки”. № 2. “У калача”. № 3. “Горобейко”. № 4. “Мак”. № 5. “Мак” (інший). № 6. “Мак” (ще інший). № 7. “Дзюбка”. № 8. Вилучено надрукованим вже не по волі видавця (примітка М. Лисенка при перевиданні 1990 року; № 8 вилучений і, відповідно, нумерація ігор №№ 9–25 змінилася на одиницю). № 9. “Лен”. № 10. “Перепілка”. № 11. “Галка”. № 12. “Шум”. № 13. “Володар, або Воротарчик”. № 14. “Король”. № 15. “Дібровонька”, або теж “дощечка”. № 16. “Кривий танець”. А. Танок. № 17. “Кривий танець”. Б. Танок. № 18. “Кривий танець”. В. Танок. № 19. “Плету, плету плетеницю”. Танок. № 20. *Нелюб* (мішана). № 21. “Горобейко” (мішана). № 22. “Щітка” (мішана). № 23. “Зайко” (мішана). № 24. “Кізлик” (мішана). № 25. “Чоловік та жінка” (мішана).

М. Лисенком було надруковано також 13 веснянок, але ним зазначено: “Веснянки не грають, а так, дівчата чи діти зберуться до купи та й співають”. Але, як свідчить збірка народних пісень Миколи Лисенка за 1908 рік, наводячи тексти і ноти веснянок і роблячи таке саме зауваження, він описує і певні ігрові дії під час виконання веснянок: “Стають кружка і беруться за руки”; “Дівчата чи діти беруться за руки. Крайня починає танок вити: веде за собою дівчат попід руки, поза кожною дівчиною так, що як зів’ють вінок, то стоятимуть одна за одною спинами. Тоді знов розвивають назад. В’ючи й

розвиваючи танок, співають” (№ 3. “*Плету, плету лісочку*” (гра “веснянка”)) [299, с. 79]. Далі М. Лисенко зазначає: “Грають так само, як і попередній танок” (№ 4. “*Плету, плету плетеницю*”) [299, с. 80].

В той же час у різних виданнях подаються відомості про календарні свята, весільні та поховальні обряди. Г. Купчанко наводить описи календарних свят на Буковині у “Записках Південно-Західного відділу РГТ” [734] та в часописі “Ластівка” [284]. Низка публікацій присвячена як весільним [760; 364] і поховальним обрядам [1057], так і календарним святам (Різдвяні святки) [396].

1876 рік

У ранній праці визначного українського письменника Івана Нечуй-Левицького “Світогляд українського народу. Ескіз української міфології” в розділах “Весняні іграшки”, “Купайло”, “Коляда” описані як безпосередні весняні ігри молоді, так і ігрові елементи зазначених свят [747]. У “Весняних іграшках” матеріал поданий автором так, що ігри згадуються в контексті весняних свят з позицій міфологічної школи: “Всі весняні ігри вигадані на міфічній основі [...]. Можна гадати, що в давні часи весняні ігри були початком релігійного культу, а може й самим культом, котрий у християнські часи став іграшкою [...]. Не дурно ж весняні ігри молодіж справляє на цвинтарі й кругом церкви і починає на самий Великдень” [748, с. 30]. За Нечуй-Левицьким, у всіх весняних іграх присутні три головні форми руху дівчат і хлопців: кружковий, поплутаний і рух двох противних рядів. Найуживаніша фігура руху в весняних іграх кружкова. Дівчата і хлопці беруться за руки, роблячи кружок, крутяться за сонцем і співають веснянок. Так грають у “*Короля*”, “*Коструба*”, “*Ящура*”, “*Зайчика*” й “*Перепілочку*”. В декотрих іграх дівчата і хлопці сплітаються руками, ставлять на руках хлопчика або дівчинку і так ходять кругом церкви, як, наприклад, у “*Володарі*”. Кружкова форма весняних ігор – то копія руху небесних світил. Прототипом усіх весняних ігор кружкової форми, де найясніше виявляється

міфічна ідея, є ігри в “Короля” чи в “Царенка”. Дівчата й хлопці беруться за руки і роблять кружок чи город, крутячись за сонцем.

У другому роді весняних ігор можемо бачити покручену фігуру руху, як наприклад, у “Кривому танці”, в “Романі-зіллі” та в інших. У “Кривому танці” забивають у землю три кілки на три кути, беруться за руки в два ряди і крутяться поміж тими кілками. Є й інші весняні ігри з покрученим рухом, як, наприклад, “Шум”, “Дібровонька”, “Володар”. Третя фігура руху у весняних іграх – у двох супротивних рядах або купах, як, наприклад, у “Жельмані”, в “Шумі”, в “Прісі”. З тих двох таборів і з пісень, можна вловити неприємельські мотиви і якийсь ворожий дух, що розділяє дві лави. У “Шумі” дівчата сварять хлопців за те, що вони не одружуються; “Жельмані” одна половина чіпляється зі сватанням, а друга дає одкоша. В грі “Виступень” дівчата соваються одні до інших з кулаками. В цьому третьому роді весняних ігор І. Нечуй-Левицький бачить образ змагання і боротьби на небі темних зимових сил зі світлими весняними [748, с. 30–32].

Що стосується ігрового елементу традиційних обрядів, то вони наповнюють розділи “Купайло” і “Коляда”, де, наприклад, характерним є ворожіння на Різдвяні святки, коли господар під певну приказку підкидає до стелі ложку куті і по тих зернятах, скільки їх пристане до стелі, вгадують, чи добре будуть роїтися бджоли [748, с. 40], про що ми вже зазначали раніше.

У збірці дитячих пісень М. Лободовського серед інших ігрових пісеньок є й (під № 37) пісня на вірш Тараса Шевченка: “На Великдень, на соломі, проти сонця діти грались собі крашанками...” [302], надрукована ще 1862 року в “Основі”.

Зазначимо також популярні, але які несуть певні відомості про ігрову культуру, публікації про Великодні та Різдвяні свята в Галичині Еміліана Партицького [838; 365] та Івана Верхратського про новорічний обряд “Маланка” [601]. Львівський часопис “Тиждень” надрукував повідомлення Ф. Щ-на про різдвяні розваги українців [472].

1877 рік

Четвертий том “Праць...” за результатами експедиції П.П. Чубинського “Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони” (під наглядом М.І. Костомарова) [464, т. IV], який вийшов друком цього року і де вміщена збірка ігор, ми розглянули вище, під 1872 роком.

У праці А.В. Богдановича “Збірник відомостей про Полтавську губернію” [104] поряд з іншими відомостями є й етнографічний розділ, який у межах традиційної культури подає докладні описи весняних ігор (Розділ “Весняні ігри”). Найбільш популярними іграми були (назви ігор – за оригіналом): “Король”, “Перепилочка”, “Ворон”, “Дробушки”, “Мак”, “Шум”, “Горобчик” (“Воробей”), “Зайчик”, “Галка”, “Просо”. Окрім того, А. Богданович згадує такі ігри: “Хрещик”, “Дурне колесо” або “Украв рипки”, “Выступець”, “Тикало”, “Гроб”, “Козлык”, “Щитка”, “Ящур”, “Пропыхач”, “Горюдуб”, не наводячи їхнього опису [104, с. 219–229].

Низка публікацій у різних часописах, українських та російських, цього року була присвячена Різдвяним святкам та святу Коляди [617; 192; 755; 330]. Тема переслідування церквою молодіжних розваг на Волині присутня на сторінках “Киянина” [866].

1878 рік

Після досить довгої відсутності публікацій стосовно етнографічної, в т.ч. й “ігрової”, тематики з боку польських дослідників, у праці Биковського описано весняну дівочу гру “в куст” в околицях Пінська й подано відповідні до цього українські пісні [494]. М. Сумцов у своєму історіографічному вступі до праці П. Іванова [450, с. 6] вказує на подібну гру в праці Йосипа Мандельштама “Спроба пояснення звичаїв (індоєвропейських народів)” [772, с. 228]. У тому ж часописі, що й Биковський, польська дослідниця Йозефа Мошинська опублікувала докладний опис весілля з околиць Білої Церкви [525].

У Москві вийшло друком повне видання Якова Головацького “Народні пісні Галицької та Угорської Русі” [154; 155], яке ми неодноразово згадували як джерело відомостей про ігрову культуру українців, а саме про танцювальні хороводи з пісенним супроводом, про родинні (весільні) та громадські (весняні) обрядові пісні разом із обрядовим супроводом, про святкові заходи з пісенним супроводом (пісні веселі, святкові, кругові (хороводні), обрядові та ін.).

Відомості про весільні обряди, календарні свята українців наведені в розділі “Малороси” живописного альбому “Народи Росії” [770]. Газета “Киянин” черговий раз звернулася до етнографічної теми – свята Різдва [243]. Відзначимо також першу фольклорно-етнографічну працю Миколи Сумцова “Побутовий бік творів Г.Ф. Квітки” в газеті “Харків” 972], який згодом приділив вивченню ігрової культури українців значну низку праць.

1879 рік

Цього року були надруковані газетні статті про справляння українських свят загалом [698] та про Різдвяні святки [404].

1880 рік

Низка праць про громадські та родинні звичаї була вміщена в різних часописах. З календарних обрядів висвітлені Святки за В. Пассеком [369], а також річний цикл свят на Харківщині [889]. Весільним обрядам присвячені праці Л. Баторевича на Рівненщині [95] та Х. Ящуржинського в Україні [1049], а поховальним, у т.ч. й українським, – Е. Хлопицького [1059; 1060]. Про парубоцькі громади в Україні та їх роль в організації дозвілля молоді, в т. ч. ігрового, йдеться в працях О. Єфименко [201] та М. Зібера [674].

Отже, сімдесяті роки XIX ст. позначені появою першої великої збірки, присвяченої етнографії населення України – “Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої імператорським Російським географічним товариством. Південно-Західний

відділ”, сім томів якої готувалися і виходили друком протягом майже десятиріччя і де у двох томах (III та IV) значна увага приділена ігровій культурі людності. Описи ігор та розваг були здійснені з частковою паспортизацією на основі поширених тоді етнографічних програм.

Джерельна база дослідження традиційної ігрової культури людності України продовжувала накопичуватися. Поряд із значними збірками ігор (П. Чубинського, М. Лисенка, І. Нечуй-Левицького, А. Богдановича) багато публікацій у різноманітних виданнях присвячено ігровому елементу громадського та родинного побуту.

3.3. Публікації джерел вісімдесятих років: час великих ігрових збірок I. Від Оскара Кольберга до Петра Іванова

Так склалося, що резонансні публікації джерел, які багато в чому визначали майбутнє формування “ігрової” бази, співпадали з початком календарних десятиріч. Так трапилось із публікаціями низки “ігрових” джерел 1860–1861 рр. (Й. Лозинський [303], К. Шейковський [467], М. Маркевич [319], А. Свидницький [420], М. Номис [347]); та початком публікації 1872 р. результатів етнографічно-статистичної експедиції до “Західно-Руського краю”, яку проводило у 1869–1870 рр. Російське географічне товариство під проводом П.П. Чубинського [464]. Ці публікації визначали спрямування і, значною мірою, зміст джерельної бази, що формувалась. Початок вісімдесятих років співпав із значними “ігровими” публікаціями після досить тривалої “мовчанки” в етнографічних дослідженнях української людності польських дослідників, зокрема Йозефи Мошинської [524, 525] та Оскара Кольберга [510], які ввели у науковий обіг великий ігровий матеріал із Київщини та Покуття. Оскільки наприкінці вісімдесятих років XIX ст. була опублікована праця Петра Іванова “Ігри селянських дітей у Куп’янському повіті” [220], яка багато в чому підбила підсумки попередніх етапів формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури людності України і стала певною мірою

“класичною”, з не менш значущим вступом до цієї праці Миколи Сумцова [450], то ми можемо вісімдесяти роки ХІХ ст. вважати черговим етапом у розвитку зазначеної джерельної бази.

Зважаючи на те, що кількість публікацій зазначених джерел у ці роки невинно зростала, розглянемо їх, як і в попередніх етапах у цьому розділі, у хронологічному порядку.

1881 рік

Велика праця Йозефи Мошинської [524], яку відзначив ще Микола Сумцов [450, с. 6], вміщує народний календар мешканців Київщини і включає опис багатьох народних свят і обрядів. Окрім того, праця описує близько трьох десятків ігор різних статево-вікових груп. На відміну від того, як М. Сумцов подав перелік ігор, описаних Й. Мошинською (незважаючи на авторський розподіл, він просто їх перерахував), зазначимо, що праця складається з трьох основних розділів. У першому (“*Kurajlo*”) докладно описаний обряд святкування Купала (17 місцевих варіантів) [524, s. 24–43]. Тут і надалі переклад назв ігор з польської з праці Й. Мошинської – наш. У другому розділі (“*Zabawy doroczne*”) – основні свята народного календарного циклу від Масляної до Нового року, де весняні ігри (“*Кривий танець*”, “*Шум*”, “*Мак*”, “*Груша*”, “*Зайчик*”, “*Нелюбчик*”, “*Царенко*”) (М. Сумцов не згадав гру “*Груша*” (у Й. Мошинської – “*Hrusza*”)) об’єднані у Мошинської під назвою “*Володар*” [524, s. 48–61]. У третьому розділі (“*Zabawy i gry doroczne*”) після описів “вулиці”, “вечорниць”, або “досвіток” докладно описані двадцять різних ігор: 1. “*Квас*”. 2. “*Краска*”. 3. “*Піжмурок*”. 4. “*Бджоли*”. 5. “*Блохи*”. 6. “*Жук*”. 7. “*Мишка*”. 8. “*Жінка*”. 9. “*Гріб*”. 10. “*Шуляк*”. 11. “*Гуси*”. 12. “*Реготун*”. 13. “*Хрещик*”. 14. “*Карпусниця*”. 15. “*Сіль*”. 16. [“*Сіль*”] (в оригіналі: “Інша гра під цією назвою”). 17. “*Довга лоза*”. 18. “*Верниголова*”. 19. “*Коромисло*”. 20. “*Щука*” [524, s. 82–89].

У першому томі чотиритомної праці польського етнографа Оскара Кольберга “*Покуття. Етнографічний образ*” [510] у розділі “*Великодні*

забави” описано 38 (а з варіантами – 62) дівочих та парубоцьких ігор: 1. “Воробей”. 2. “Огірок”. 3. “Вербова дощечка”. 4. “Жук”. 5. “Муж та жінка”. 6. “Коструб”. 7. “Дід і баба”. 8. “Ринок”. 9. “Перепілочка”. 10. “Дивороювати”. 11. “Жельман”. 12. “Жинка”. 13. “Воротар”. 14. “Журило”. 15. “Крутий рід”. 16. “Горщик”. 17. “Сосненька”. 18. “Ворота”. 19. “Грушка”. 20. “Свати”. 21. “Бильце”. 22. “Билоданчик”. 23. “Деркач”. 24. “Дзвін”. 25. “Хвіст”. 26. “Кіт”. 27. “Лози”. 28. “Лубок”. 29. “Перескічки”. 30. “Пипкі”. 31. “Шекало”. 32. “Крамар”. 33. “Монастир”. 34. “Згряя”. 35. “Дид”. 36. “Шипорні”. 37. “Плаз”. 38. “Вак і копець”. Як зазначив М. Сумцов, “описи ігор зроблені з властивою Кольбергу точністю” [450, с. 6]. Назви ігор наведено за М. Сумцовим.

Львівське “Слово” подало опис гри-гаївки “Жельман” [129]. Вечорницям, з їх веселощами і розвагами, присвячені матеріали М. Сумцова, вміщені в харківському часописі “Південний Край” [987] та львівському – “Мир” [974]. Різні аспекти весільного обряду висвітлені в магістерській праці “Про весільні обряди, переважно російські” того ж Миколи Сумцова [985], в якій багато українського матеріалу: різні змагальні елементи, стрибки через багаття тощо. Обряд сватання у русинів описано в “Календарі товариства “Просвіта” за 1881 рік” [354].

У “Херсонських єпархіальних відомостях” докладно описане очевидцем свято Івана Купала [355].

1882 рік

Олександр Потебня в своїй праці “Пояснення малоруських і споріднених пісень”, публікація якої розтягнулася на два роки, присвятив значну увагу веснянкам, в т.ч. ігровим [862]. М. Сумцов зазначив, що в цій праці “знаходяться високою мірою цінні в науковому сенсі дослідження таких весняних ігор і пісень (назви ігор – за оригіналом): 1) *сеяньє проса*, 2) *ворота*, 3) *воротарь*, 4) *мости*, 5) *вербовая дощечка*, 6) *горю-дуб*” [450, с. 6]. Ігрові веснянки до хороводно-драматичних ігор надруковані також у

збірці ста українських народних пісень, яку підготував Олександр Рубець (№ 48 “Весняна гра”, № 72 “Перепілочка”, № 73 “Король” та ін.) [400]. Відомості про Святки в околицях Дрогобича, а також про Різдво і Щедрий вечір повідомляла львівська “Зоря” [294; 297] та петербурзьке видання “Новий час” [325]. Польські дослідники цього року вмістили у своїх працях відомості про українські поховальні обряди у варшавському часописі “Wędrowiec” (“Мандрівник”, О. Андау) [1055] та віденському етнографічному часописі “Die Völker Österreich-Ungars” (“Народи Австро-Угорщини”, Йозеф Шуйський) [1092], де згадуються ігри при мерці та весільні обряди на Вінничині у “Zbiógi wiadomości do antropologii krajowej” (“Збірник відомостей до національної антропології”, Болеслав Поповський) [527].

1883 рік

Низка публікацій цього року була присвячена родинним обрядам, передусім весільним. Насамперед відзначимо дослідження Северини Шаблевської про весільні звичаї в околицях Збаража [539]. Окремим сюжетом у ньому є опис кількох варіантів весняної гри-танцю “*Кривий танець*”, де розписані рухи дівчат і їх пісенний супровід хороводу [539, s. 131–134]. В тому ж польському щорічнику “Zbiógi wiadomości do antropologii krajowej”, який видавався у Варшаві 1877–1895 рр., вміщені праці польських дослідниць З. Рокоссовської [532] та В. Малиновської про весільні обряди із західних українських земель [519]. Про весільні звичаї та обряди з інших регіонів України повідомляла “Київська старовина” (Ф. Миколайчик з Київщини та Бессарабії) [345] та “Чернігівські єпархіальні відомості” (священик М. Затворницький з Ніжина) [670]. У праці Ф. Миколайчика “Нові весільні малоруські пісні” на тлі повного весільного ритуалу показані ритуальна гра-бійка під час поїздки за молодою [345, с. 383–384], змагання двох хорів: свашок та дружок, тобто хорів молодого та молодої з ігровою імпровізацією у хаті молодої [345, с. 390], та інші елементи українського

весілля, яке, як ми вже не раз зазначали в своїх працях, має ігровий характер. Навіть під час сватання “пошук дівчини” часом теж має ігровий, випадковий, характер [345, с. 368].

Публікації Д. Лепкого у львівській “Зорі” подають відомості про поховальні звичаї та обряди українців [296] та про весняні звичаї, обряди та вірування [293].

1884 рік

Цього року тривала низка публікацій, присвячена родинним обрядам, передусім весільним. Василь Горленко в “Київській старовині” нагадав про першу працю щодо української етнографії, а саме: “Опис весільних українських протонародних обрядів у Малоросії...” Григорія Калиновського, виданій 1777 року [238]. Про важливість статті промовисто говорить назва: “Сто сім років південноросійської етнографії” [628]. У праці Калиновського знайшлося місце для опису кінного змагання брата молодої та молодого під час ритуалу викупу нареченої [628, с. 506]. Традиційні українські весільні обряди описані також у Прокопа Короленка в його “Чорноморських весіллях” [264] і в рефераті М. Сумцова “До історії малоросійських весільних обрядів” [981], надрукованого роком раніше [982]. Щодо інших “ігрових” сюжетів, відзначимо публікації О. Маркевича про заходи проти вечорниць та *кулачок*, викладені в указі Київської духовної консисторії від 1719 року [318], дописувача “Подільських єпархіальних відомостей” під криптонімом С. М. про народне свято “розигри” [407], З. Піткевича – про поховальні звичаї та обряди [1087].

1885 рік

Публікації відомостей про родинні та календарні обрядодії зосереджені в різних часописах, але значна частина їх цього року з’явилась у “Київській старовині”, який з часу утворення (1882 р.) став одним із провідних видань, де публікувалися культурологічні та етнографічні матеріали. Життю і побуту

українського дворянства присвячена стаття М. Бакая “Південноросійський дворянин XVIII століття” [94], де згадані й розваги пізньої української шляхти, зокрема карткові ігри, які були “в полном ходу” (“*мар’яж*”, “*кадриля*”, “*ломбер*”, “*пикет*”, “*три листи*”). У цій праці згадуються також весільні та родильні обряди і святкування Різдва та Великодня. Часопис друкував і старі документи в публікаціях П. Єфименка [203] та М. Сумцова [979, с. 657] про осуд церквою святкових та ігрових дій людності.

Цього ж року описані та згадані деякі ігри під час календарних та родинних свят: гра “*в лубок*” у поховальному обряді на Поділлі описана Є. Січинським [916]; обрядова гра з хлібом “*калета*” на вечорницях на Волині згадана М. Сумцовим [993, с. 190], який, своєю чергою послався на згадану нами працю 1871 року М. Петрова [374, с. 570]. У чеській збірці Людвіка Куби “*Slovanstvo ve svych zpěvech*” (Слов’яни у своїх піснях”) [516] наведений музичний опис кількох українських танців (“*Козак*”, “*Циганочка*”, “*Малоруський*”, “*Бугай*”, “*Козачок*” та ін.) [516, №№ 71, 77, 84, 85, 88, 92, 95, 97, 99, 100, 103, 112, 114, 122, 128] та весняна музично-драматична гра “*Перепілочка*” [516, № 108].

Відомості про календарні свята знаходимо в публікаціях Д. Лепкого у львівській “Зорі” (гадання на “Андрія” в селах Дорогобицької округи) [295], І. Манжури у катеринославському часопису “Степ” (весняні свята та Купало) [775], А. Соколовського в “Одеському листку” (Масляна в українських селян, зокрема про справляння “*колодки*”) [924]. Весільні обряди XVI–XVII століть відображені у статті Л. Маяченця у львівській “Зорі” [785], а повний цикл українського весілля у Седлецькій губернії – в окремій праці Миколи Ярчука [482].

1886 рік

Цього року вирізняється публікація московського лікаря Єгора Покровського “Дитячі ігри та забави в деяких станицях Кубанської та Терської областей” у “Збірнику матеріалів для опису місцевостей і племен

Кавказу” [381]. Вона стала основою його праці “Дитячі ігри, переважно російські”, яка вийшла друком двома виданнями: 1887 року [382], та виправлена і доповнена – 1895 року [383]. О. Андрієвський нарахував у першій збірці 11 українських ігор та розваг [1102, с. 330]: “каша”, “большие жмурки”, “кици-баби”, “гуси”, “ворон”, “мак”, “ящерица”, “метелица”, “безвин”, “король”, “краски” (назви ігор – за оригіналом) [381, с. 158, 176–178, 187–188, 191, 195–197, 200–203].

Натомість, розглянувши описи ігор, опублікованих Є.А. Покровським у першій праці, ми можемо констатувати побутування в цих місцевостях принаймні близько тридцяти українських ігор. Окрім зазначених у виданні “Бібліографія літератури з українського фольклору” 11 ігор, це такі ігри, не “помічені” Ол. Андрієвським: “городок”, “шарлай”, “долгая лоза” (верни-голова), “грыбаки”, “дрібущечки”, “шум”, “бешеный теленок”, “перепелушка”, “утки”, “заюшка”, “бобр”, “гилка”, “деркач”, а також з великим ступенем імовірності, “перетяжка”, “ключ”, “молчан”, “кошка и мышка”, “пан”, “на гурт”, “зирочек” [960].

Про вечорниці та досвітки з їх іграми і розвагами йдеться у ґрунтовній праці М. Сумцова у “Київській старовині” [978]. Висловивши свою думку про генезис вечорниць і їх місце у відносинах стáтей, М. Сумцов зазначив їх ігровий характер, згадавши кілька конкретних ігор: “у сусіди”, “у віршовку” [978, с. 425], різні варіанти “кривого танцю” з Холмщини, Полтавщини [978, с. 426–427], ту ж “калету” на “Андрія” [978, с. 430]. Багато уваги приділив автор забороні духовенством ігрової діяльності насамперед на вечорницях. Відомості про вечорниці повідомляли і “Чернігівські губернські відомості” [340].

М. Сумцов опублікував також працю про вплив давньогрецького та римського ритуалу, який містив агоністичні елементи, на українське весілля [980]. Іван Франко опрацював “весільний” матеріал, зібраний Ольгою Розкевич, і вмістив його у краківському часописі “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” [533]. На цю ж тему в цьому ж часописі надрукувала

працю і М. Томашевська [540]. Українська поховальна обрядовість, в якій відображені “ігри при мерці”, присутня в публікаціях “Подільських єпархіальних відомостей” [409; 915], львівського “Літературного Збірника...” [377, с. 265] та варшавського “Kłosy”(“Вушка”) [1058].

Календарні свята висвітлені в публікаціях Б. Познанського у львівській “Зорі” (Великдень та великодні забави) [378; 379], а також у низці публікацій “Подільських єпархіальних відомостей” (Великдень з крашанками, Купало), звісно ж – під церковним кутом зору [187; 899; 410].

1887 рік

Праця С. Ісаєвича “Малоросійські народні ігри околиць Переяслава” [226] з передмовою В. Горленка [226, с. 451–454] є однією з найбільших публікацій українських народних ігор. Збирач писав, що в матеріалах “Праць...” статистично-етнографічної комісії під проводом Павла Чубинського [464], на його думку, відображена недостатня кількість ігор для дітей та дорослих [226, с. 454]. С. Ісаєвич поділив ігри на чотири групи, за такою класифікацією: I. Ігри у м’яча. II. Ігри карткові (в “листи”). III. Ігри з палками та костями. IV. “Збірна дружина”. “У кожній групі, коли це було можливо, я поміщав ігри у послідовному порядку, якщо були більш прості та більш складні однорідні з ними”, – писав він [226, с. 456]. У праці ми знаходимо описи таких ігор: I. Ігри у м’яча: а) *Высокий дуб*, або *горе-дуб*, б) *Гилка простая*, в) *Гилка сложная*, г) *Гилка маткова*, або *матка*, д) *Чортючка*, е) *Каша*, ж) *Яйця*, *пички* (великорус[ские] *ямки*), з) *Баран*, и) *Стинка № 1-й*, і) *Стинка № 2-й*; II. Ігри карткові (в “листи”): а) *Пьяница*, б) *Свиня*, в) *Видьма*, г) *Виз*, д) *Дурень*, е) *Невирный дурень*, ж) *Хвалька*, з) *Цыган*, и) *Сыж*, і) *Хвиль*, к) *Шист*, л) *Хлюст*, м) *Нис*, н) *Скубки*, о) *Джгут*, п) *Манахвейка*, р) *Лава*. III. Ігри з палками та костями: а) *Даровище*, б) *Швайка*, в) *Швайка с цуркою*, г) *Цурка*, д) *Булка* або *Бурда*, е) *Школуб* або *ген-ген*, ж) *Тыкало*, з) *Голый у голого*, і) *Шапучка*, и) *Шалахва*, к) *Шкареберть*, л) *Шкандыбки*, м) *Шуль*, н) *Скракли*, о) *Палочки*, *короли*,

п) *Паці (бабки)*. IV. Ігри “Збірна дружина”: а) *Коромысло*, б) *Рипка*, в) *Таран*; г) *Шуба*, д) *Перевозить бабу*, е) *Пукалка*, ж) *Сикавка*, з) *Плести лозу*, и) *Довга лоза*, і) *Сухий вовк*, к) *Мала куча*, л) *Тисна баба*, або *давить олию*, м) *Куца баба*, *Ци-ци баба*, н) *Квач*, о) *Горилки*, п) *Кони*, р) *Ковзалка*, *Репалка*, с) *Спускалка*, т) *Крутилка*, у) *Гуси*, ф) *Ворон*, х) *Котики*, ц) *Сучка*, ч) *Кулачки* [226, с. 456–486]. Слід зазначити, що в повідомленні М. Сумцова про працю С. Ісаєвича присутні деякі неточності у назві ігор, які ми тут врахували. Загалом же він зазначив: “... коротко описано 10 ігор з м’ячем, 17 ігор у карти, 16 ігор з палками та костями та 24 гри “Збірної дружини”, загалом 67 ігор; карткові ігри становлять цікаву новинку в малоросійській етнографії” [450, с. 7], хоча згадки про такі ігри були і раніше [352, с. 15–16; 94, с. 719].

Розглянувши описи ігор, опублікованих Єгором Покровським у праці “Дитячі ігри та забави в деяких станицях Кубанської та Терської областей”, ми вище зазначили побутування в цих місцевостях принаймні близько тридцяти українських ігор [960]. Ми констатуємо також, що у праці Єгора Покровського, яка вийшла друком 1887 року, простежуються, на нашу думку, близько 90 описів українських ігор. Описи переважно повністю характеризують гру (склад гравців, правила, перебіг подій тощо), але їх частина є “усередненою” з кількох місцевостей, що не дає змоги повноцінно уявити конкретний варіант гри в цій місцевості. Практично всі, на нашу думку, українські ігри, які згадані у виданні 1886 року “Дитячі ігри та забави в деяких станицях Кубанської та Терської областей”, звісно ж, включені у видання 1887 (1895) року, проте в ньому додано ще понад 50 описів, чи прямих, чи “усереднених” варіантів українських ігор з різних місцевостей Великої України, не відомих з інших опублікованих джерел [961]. Це робить видання “Дитячі ігри, переважно російські...” важливим джерелом дослідження традиційної ігрової культури української людності.

Працею, де поміж іншого етнографічного матеріалу, присвяченого етнографії Волині, наводиться опис низки весняних ігор, була стаття І. Коперницького “До питання етнографії люду руського на Волині...”, який

опрацював матеріал, зібраний З. Рокоссовською [513]. М. Сумцов у своєму історіографічному огляді, вміщеному в передмові до публікації П. Іванова, про працю І. Коперницького [450, с. 7–8], зазначав, що в його етнографічному описі Волині наводяться “весняні ігри”: 1) *Жінка* (*Gra w żonę*), 2) *Заєць* (*Zajczyk*), 3) *Нелюб і милий* (*Nelub i miłyj*), 4) *Кривий танець* (*Krywyj taneć*) [513, s. 165–168] а згодом – дитячі ігри: 1) *Горобець* (*Horobec* (*Wróbel*)), 2) *Рожа* (*Roża* (*Malwa*)), 3) *Гуси* (*Gęsi*), 4) *Деревоце* (*Derewcè* (*Drewienko*)). 5) *Прижмурки* (*Pryżmurki*) і 6) *основа* (*Osnowa*) (назви ігор – за оригіналом)[513, s. 191–193].

Окремо відзначимо також опис забав на свято Андрія (30 листопада ст. ст.), особливо відомої розваги “*Калета*” (*Kałyta*) [513, s. 188–191].

Весільній обрядовості присвячена низка праць: І. Бирчака – про Болехівщину [101], священника С. Долинського – про Поділля [655], анонімного автора про весільну забаву “угро-руських селян” – “*гуски*” [165; 426].

Про календарні звичаї та обряди йдеться у повідомленнях П. Єфименка (про жертву Купальських ігрищ за 1769 рік) [243], священника М. Богославського (Різдво) [61], “Подільських губернських відомостей” (Різдво) [627], “Киянина” (Масляна) [628].

У праці В. Боржковського на сторінках “Київської старовини” про “парубоцтво” як особливу групу в українському сільському товаристві [587] знаходимо відому тезу, що “...до кола близьких один до одного “товаришів” парубки об’єднуються під час громадських веселощів на “музиках”, на “вулицях” та “вечорницях”, і в яких “хлопці” та одружені не беруть участі. [...] Навесні, після Великодня, починаються “вулиці”, або “грища”. На домовлену вулицю збирається молодь обох статей, тут відбуваються ігри і нерідко танці. Іноді сюди заходять подивитися на забави молоді літні люди та діти, але не беруть у них участі” [587, с. 772].

Про “досвітки” й “вечоринки” серед місцевої української людності на Кубані розповідається у ставропольському часописі “Північний Кавказ” [225].

1888 рік

Серед пісень у праці О. Кольберга “Пісні з російського Поділля...” [1076] подані колядки, гаївки, музика до танців “Тропак”, “Шумка-Млинарка”, “Шумка-Думка,” а також ігри в “Жучок” і “Зельмана” з піснями до них [1076, с. 236–237]. Назви ігор – за О. Андрієвським [1102, с. 368 (1888 р., № 46)].

Про ігри та танці на честь дохристиянських богів (Сварога, Дажбога або Хороса, Перуна, Велеса) а також про свята Коляди, Веснянок, Купала розповідається у розвідці І. Кокорудза “Про слов’янську міфологію” [706].

С. Русова [1105, с. 332] в етнографічній характеристиці українського населення села Іванівка на Херсонщині, складеній за рукописом М. Ганенко [403], зазначила повний опис українського весілля, “вечорниці” і “досвітки” з їх розвагами і гаданнями, навела опис гри в “калиту” [403, с. 63] напередодні святкування “Андрія” (30 листопада ст. ст.). Цікаво, що той, хто вірив у прикмети і хотів добре грати в карти, мав на Великдень з’їсти туза [403, с. 64]. Про гадання напередодні “Андрія” та їх ігровий характер (окремі види гадання з випадковим результатом, обрядова гра “діставання калети” або “калета”) писав у “Київській старовині” Хр. Ящуржинський [488]. Ця праця була передрукована в “Харківських губернських відомостях” [489].

Низку публікацій про весільну обрядовість українців польських дослідників А. Брикчинського, Л. Стадницької та М. Томашевської вмістив краківський часопис “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” [493; 538; 541]. Слід відзначити ще кілька публікацій польських дослідників: Й. Жемби – про українські поховальні та різдвяні звичаї (описано вертеп) [549; 1101] та малюнок з поясненнями весняної дівочої танцювальної гри в часописі

“Kłosy” [520]. Про забави на Великдень повідомляли “Харківські губернські відомості” [335].

І, нарешті, цікава публікація В. Антоновича документів про процеси у справах азартних ігор, яка свідчить про побутування ігор у кості та карти в Україні у XVII та XVIII століттях [87].

1889 рік

Твір Миколи Сумцова “Культурні переживання” друкувався майже два роки (1889–1890 рр.) у “Київській старовині” [449]. Як зазначав сам автор у народному житті, “...культурні переживання вперто тримаються в родині та суспільстві” та “існують у наш час незалежно одне від другого, як різнорідні й різночасові уламки старовини” [449, 1889, № 1, с. 64–65]. Серед багатьох етнографічних сюжетів, які навів і дослідив М. Сумцов, є й сюжети, присвячені іграм та ігровим елементам звичаїв і обрядів. Це, насамперед, такі ігрові сюжети: “*Водить тополю*” (№ 58), “*Игра в короля*” (№ 59), “*Игра в кугиклы*” (№ 60), “*Игра в воротаря*” (№ 61), “*Кострубонько*” (№ 62), “*Кулачки*” (№ 63), “*Паци*” (№ 64) (назви – за оригіналом), а також сюжети, присвячені народним святкам Коляди (№ 55), Колодки-Колодія, який складає основну характерну ознаку української Масляної (№ 56), Купала (№ 57), досвіткам і вечорницям (№ 85), змаганням загадками (№ 92), ігровим гаданням (№№ 127–143), тощо. Ігрові сюжети мають історіографічний характер і разом з короткими описами ігор вказують основні джерела, з яких вони взяті.

І цього року знаходимо публікації українських ігор і розваг польськими дослідниками в часописах “*Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*” та “*Wisła*” (“Вісла”). А. Ванке у “Галагівках, або Великодних забавах люду руського у Горчицах біля Синяви” описала ігри та забави хлопців і дівчат. Хлопчачі ігри та забави такі: 1. “*Мала купа*” (“*Mała kupa*”). 2. “*Вежа*” (“*Wieża*”). 3. “*Млинок*” (“*Młynek*”). 4. “*Качало*” (“*Kaczało*”). 5. “*Іспит ланцюга*” (“*Próba łańcucha*”). 6. “*Гусак*” (“*Husàk*”). 7. “*Крук*” (“*Kruczok*”).

Окрім того, хлопці, які служили у війську, забавляються грою “у війну”. Дівчата грали в такі ігри: 1. “Воробчик” (“*Worobczyk*”). 2. “Мишка” (“*Myszka*”). 3. “Колесо” (“*Kółeso*”). 4. “Дід” (“*Did*”). 5. “Чадо” (“*Czado*”). 6. “Вхід до раю” (“*Wpust do raju*”). 7. Гала” (“*Hala*”). 8. Рухлива гра дівчат у колі зі співом. 9. “Качур” (“*Kaczor*”). 10. Співоча гра. 11. Рухлива дівоча гра зі співом за участю парубка. 12. Дівчача хороводна гра зі співом “Воротар” (“*Woritnyk*”). 13. “Коструб” (“*Kostriub*”). 14. “Жельман” (“*Zelman*”) [542].

О. Кольберг у “Звичаях та весільних обрядах з Полісся” [512] поряд із весільними обрядами і піснями описав забави з танцями у корчмі на танцювальних вечорницях [512, s. 232–238], а М. Чізек у “Матеріалах етнографічних з містечка Жолині” [496] – польські ігрові явища, до деяких з яких є “паралелі” з ігрової культури українців: 1. “*Ciuciubabka*”. 2. “*Gadulica*”. 3. “*Gąski i wilk*”. 4. “*Jastrząb*” (в нумерації оригіналу відсутні номери 5, 6, 10, 11 та 16). 7. “*Kukielica*”. 8 “*Liszki*”. 9. “*Metr*”. 12. “*Pietruszka*”. 13. “*Przerywany krol*”. 14. “*Ptasznik*”. 15. “*Pukany*”, 17. “*Wilczek*”. 18. “*Złodziej*”. 19. “*Żaba*”. Принаймні, українські “Ціци-баба”, “Гуси та вовк” тотожні згаданим іграм під номерами 1 і 3. Автор під псевдонімом Ікс опублікував у часописі “*Wisla*” такі дитячі та парубкові українські ігри та розваги з Підляшшя: 1) “Гул” (“*Gul*”) (біг парубків наввипередки до певної межі); 2) “*Kim ta miusa*” (“*Kot i szczur*”) (грають хлопці та дівчата; кіт ловить мишу); 3) “Ворон” (“*Kruk*”) (відома гра у ворона); 4) “Війна” (“*Wójna*”) (за наказом “короля” один із парубків має перервати ланцюг інших гравців); 5) “Коло з Полинкою” (“*Koło z polynką*”) (дівчача хороводна гра) [506].

Про поховальні ігри, так звані ігри та забави про мерці, цього року у своїх працях писали Р. Кайндль [1071, s. 71] і В. Козарищук [253, с. 356–363]. Р. Кайндль, згадавши про гру “лубок” досить загально, в одній з наступних праць докладно описав гуцульське “*носижіне*” і подав опис шести забав (це такі ігри та забави (назви за Р. Кайндлем): *лопатки, огарчика, вигля, жмурка, грушка і короля грати*) [507]. В. Козарищук присвятив окремий розділ поховальним обрядам гуцулів Буковини і коротко згадав забави при мерці,

звані “*грушкою*” [253, с. 359–360] і описав їх докладно у розділі “Іграшки” (описано 22 гри) [253, с. 596–605].

Про Великдень, крашанки та розваги з ними вміщені короткі відомості в різних виданнях [117, 132; 233]. Такі ж відомості зустрічаємо і про святкування Купала [1744; 214; 922]. Про святкування Нового року у запорозьких козаків повідомляв Д. Яворницький [1039], а про *кулачні бої* у Глухові на Різдвяні Святки вміщені відомості у “Елісаветградському Віснику” [349].

Звернімо також увагу на повідомлення Памфіла Левицького, церковного діяча родом з Полтавщини, про ігри, в які грали семінаристи Переяславської духовної семінарії, в якій він навчався. Він згадує *навкулачки* семінаристів з міщанами, змагання з *бігу* та *боротьби*, ігри *в кеглі*, *скраклі*, *у довгу лозу*, *у джгут*, *у м'яча*, розвагу з надутим бичачим пухирем, який підбивали та ловили [291].

Хр. Ящуржинський у праці “Весняні хороводи, ігри та пісні” генезу весняних хороводних ігор молоді виводив із природних явищ, пов’язаних із пташиним зооморфізмом на прикладі записів експедиції П. Чубинського [487].

1890 рік

Як ми неодноразово вже згадували, праця Петра Іванова “Ігри селянських дітей у Куп’янському повіті” [220] була етапною у вивченні українських народних ігор. Окрім докладно описаних 95 різних дитячих і парубочих ігор, вміщені передмови як самого збирача [221], так і відомого етнографа Миколи Сумцова, який, хоч і стисло, але досить докладно навів основну бібліографію публікацій народних ігор [450]. П. Івановим наведені ігри, описи яких він отримав від учителів та колишніх учнів сільських училищ (назви – за оригіналом): А. *Игры с палками*: 1) *Свинка* а) *Солодючка*, б) *Загонючка*, в) *Ги́ла*, г) *Дук* (*дуковая свинка*, *пан*, *месяц*); 2) *Цурка* а) *Простая*, б) *Выкидная* (*чиж*); 3) *Плаз*; 4) *Шкопырт* (*нямкало*, *шкопирта*,

шкарда); 5) *Вывыртынь*; 6) *Вол*; 7) *Кляк*; 8) *Скракли*; 9) *Клетки*; 10) *Мушка*; 11) *Дидок*; 12) *Шар*; 13) *Ожог*; 14) *Перепелица*; 15) *Блуд*; 16) *Комар*. Б. *Игры с мячом*: 17) *Мяч простой*; 18) *Дучковой (земляной) мяч или высокий дуб*; 19) *Тройник*; 20) *Матка (бабовой, матковой мяч, лапта, игра в десяти)*; 21) *Городок (городковый мяч)*; 22) *Гусары на кони*; 23) *Пошивай*; 24) *Стенки (стенковый мяч)*; 25) *Масловой мяч*; 26) *Ярки (ерки, барабанички, ланки)*. В. *Игры с ножничком*: 27) *Рай с пеклом*; 28) *Жабка*; 29) *Киця (резки)*; 30) *Месяц*. Г. *Игры с дощечками, палочками, камышками, косточками*: 31) *Рай*; 32) *Пыж*; 33) *Сорока*; 34) *Козачки*; 35) *Слишки*; 36) *Креймашки (креймухи)*; 37) *Ладьшки (бабки, сашки)*; 38) *Крашенки (крашеные яйца)*. Д. *Игры с жгутом*: 39) *Жгут*; 40) *Швай (пошивай)*; 41) *Дыркач*. Е. *Игры в кражу*: 42) *Крам*; 43) *Городок*; 44) *Кавуны*; 45) *Оришки (волк)*; 46) *Вор*. Ж. *Игры в куплю-продажу*: 47) *Продажне дитя*; 48) *Маслычко (бочка)*; 49) *Кут*; 50) *Дуб*. З. *Игры в латки, прятки, жмурки и вообще с ловлею*: 51) *Латки*; 52) *Заяц (сира кишка)*; 53) *Бык (скаженный бугай)*; 54) *Квач*; 55) *Стовп (пчела)*; 56) *Вареная репка (колесо)*; 57) *Кузмерки (жмурки)*; 58) *Заплеухи*; 59) *Жмурки*; 60) *Панас*; 61) *Кошка и мышка*; 62) *Колокольчик*; 63) *Блоха*; 64) *Горелки (хрещик)*; 65) *Хлибчик*; 66) *Робы (круглый хрещик, медовой хрещик, гробы)*; 67) *Ворон (коршун)*; 68) *Гуси*; 69) *Овцы*; 70) *Заяц (бобр)*; 71) *Глечечки (кувшинчики)*; 72) *Татарин*. И. *Игры в ад и в рай*: 73) *Краски (ангел)*; 74) *Божок (бог, чорт, пыж, крейдинка)*; 75) *Смех (пекло и рай)*; 76) *Рожка*. І. *Игры с гонкою*: 77) *Ложечки (ополоньчок)*; 78) *Горобчик*; 79) *Утица*; 80) *Просо*; 81) *Долгая лоза*; 82) *Таран*. К. *Игры с переговорами*: 83) *Редька*; 84) *Хрен*; 85) *Сваха*; 86) *Подушечка*; 87) *Перепелушка*; 88) *Дударь*; 89) *Зайчик*; 90) *Королек (король)*; 91) *Левка*; 92) *Мак*; 93) *Дрибушечки*; 94) *Сеять просо*; 95) *Водить козла*.

У збірку П. Іванова не увійшли ігри, які відображають різні сторони рідинного та громадського побуту селян, виключені також літні та зимові забави дітей, як-то: *гойдалки, катання з гір, крутилка* і подібні забави. Натомість описані ігри, які “виконуються з дотриманням прийнятих умов або

ж споконвіку встановлених правил, законів” [221, с. 9]. Окрім того, П. Іванов на час публікації мав назви ще трьох ігор, які не встиг описати: “*Лисица*”, “*Крутой баран*” та “*Грядочки*” [221, с. 11].

Праця П. Іванова, як ми зазначили вище, була етапною у вивченні українських народних ігор різних статево-вікових груп, які становили найсуттєвішу складову традиційної ігрової культури людності. Можна навіть сказати, що вона була певним історіографічним “піком” українського “хребта” під назвою “Ігрова культура”, про існування якого ми знаємо ще з часів Івана Котляревського і який був відкритий для дослідження Костянтином Сементовським 1843 р.

У праці А. Лебедева про боротьбу з марновірством у колишній Білгородській єпархії наведені документи 1648, 1676, 1732 та 1750 років, які свідчать про боротьбу церкви з проявами ігрової діяльності [746]. Вирази на зразок “чтобы скоморохов с домрами, и с гусями, и со всякими играми, [...] и зернью, и картами, и лодыгами не играли, и медведей не водили, и никаких бесовских игр не творили, и на браках песен бесовских не пели, и сами не плясали, и в ладоши не били, и кулачных боев меж себя не делали, и на качелях никаких не качались, и личин (масок) на себя не накладывали” (1648 р.) [746, с. 1–2], або називання “бесовскими” “кулачных боев, колыханья на качелях, сходбища о Рождестве Христовом и до Богоявленьева дня на бесовские игры” (1676 р.) [746, с. 2] є основним мотивом цих документів. Зазначимо, що в них перераховані ігри та розваги населення у XVII ст. У настанові Білгородської єпархії від 1750 р. йдеться про поширення гойдалок під час проведення різних свят: “Усмотрено во многих городах и селах, что народ, языческого празднования и идолослужения следы храня, делает колыски, называемые рели, и в недели св. Пасхи, в день святых апостолов Петра и Павла, на них качаются також в неделе св. Троицы празднует праздник березы, и в день св. Иоанна Предтечи – Купала и вечерницы” і закликається до священиків: “...чтобы в приходах идолопоклоннические жертвы не праздновались, как то: колыски,

называемые рели, березы, вечерницы и клики” [746, с. 3]. Всі ці заходи, як свідчать джерела, лише дещо стримували, але зовсім не знищували потяг до влаштування розваг, у т.ч. й *кулачок*. Про це свідчить і чергова кореспонденція про місцевий звичай “влаштовувати кулачки на святках” із с. Гришина Бахмутського повіту [715].

Свою першу велику фольклорно-етнографічну працю Василь Милорадович опублікував під криптонімом М. В. у “Київській старовині” саме 1890 р. про весільний обряд на Лубенщині [794], де в традиційному ході українського весілля є місце для ігрових сюжетів: змагання двох хорів від молодого і молодої (“пісенна боротьба” дружок та світилок) [794, с. 169], ритуальні перемовини весільного поїзда з “охороною” хати молодої, ритуальна кінна скачка брата молодої за ворота (за відсутності коня його замінює проста палиця). Цього ж року “Київська старовина” опублікувала працю священника Г. Сорокіна про весільний обряд українців та росіян містечка Дмитрівки, де простежуються такі самі ігрові елементи [437].

Перша значна праця Федора Вовка про весільні обряди у слов’ян, переважно в українців, була опублікована ним у Болгарії, і перша її частина вийшла друком 1890 року [614]. Про весільний обряд на Коломийщині йдеться у праці М. Колцуняка у львівській “Правді” [258].

У повідомленні М. та В. Васильєвих про українські поховальні обряди описана дитяча гра у “*похорон*”, де діти або молодь імітують реальний похорон [596]. Про ігрові мотиви під час поховальних заходів на Уманщині йдеться у повідомленні Х. Ящуржинського, які, на його думку, йдуть від давніх воєнних ігор давньоруської тризни [1050].

Великодня тематика з весняними іграми та розвагами присутня в кількох публікаціях у “Губернських відомостях” [599; 660] та “Народі” [485]. Календарні свята (Від Святка до Купала) у гуцулів з розважальними та ігровими моментами описані в праці В. Козарищука “З Буковинських Карпатських гір” [254]. Хр. Ящуржинський пише про початок занепаду Купальської обрядовості на Уманщині, коли на Купала граються лише діти, а

дорослі ухиляються від святкування, бо йдуть переслідування з боку влади та церкви [490]. Святкам, зокрема Різду, веснянкам, святу Купала також присвячена низка газетних статей [133; 395; 891; 465].

Праця Тихона Осадчого “Щербанівська волость Єлисаветградського повіту Херсонської губ....” у “Збірнику Херсонського земства” вміщує й етнографічний опис, зокрема четверта глава описує родинні та громадські звичаї, ігри та розваги [359, № 2, с. 16–32]. Разом із розвагами під час парубочих зібрань, а також на вечорницях, під час календарних обрядів автор згадує зимове *катання на санях*, дівочі весняні хороводні ігри та ігри хлопців у м’яча. Згадуються в негативному плані ігри в карти “...від хлопців років 16 до людей похилого віку” [359, № 2, с. 30–31]. У тому ж “Збірнику...” вміщена подібна праця священника Гаврила Сорокіна про містечко Дмитрівку, де, серед іншого етнографічного матеріалу, вміщені й відомості про ігри та розваги, в т.ч. докладно описані карткові ігри “банк”, “галаган” і “малафейка” [436]. У праці Смоленцовної у “Віслі” наведена збірка даних, що стосується життя української дитини, в т.ч. про ігри і розваги, зібраних у м. Хмельник [537].

М. Сумцов у дослідженні про ворона в народній словесності [975] оглянув відомі йому варіанти гри “у ворона” (загалом – десять, переважно з України, а також із Росії, Чехії та Сербії) і зазначив, що “в Малоросії гра у ворона належить до найулюбленіших ігор сільської молоді; у ній беруть участь хлопці та дівчата або лише дівчата” і що всі варіанти гри дуже подібні та схилився до думки, яку висловив О.О. Потебня [863, с. 99], що вона пов’язана з давніми уявленнями поховальної обрядовості, де ворон ототожнювався з образом смерті [975, с. 75–77].

Про різні окремі ігри йдеться у різних публікаціях. Згадка про карткову гру *chlust* (“хлюст”) – у повідомленні Жемби у “Віслі” [1100] нагадує відому українську гру в карти; про одного з божеств Галичини (Зельмана), ім’я якого носить драматично-хороводна гра, і пісні про нього – у статтях Ом. Партицького у львівському “Ділі” [839; 840].

Щодо зображувальних джерел святкової ігрової культури українців, відзначимо повідомлення І. Житецького “Лубочні картини на малоросійські теми”, в якій, зокрема, описаний сюжет “Свято в Малоросії”, де зображено дві групи: дівчата на березі біля вогнища і парубки на човні біля берега [205].

Якщо підсумувати зроблене у формуванні джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України у 80-ті рр. ХІХ ст., то в першу чергу відзначимо такі ґрунтовні видання з кваліфікованими описами українських народних ігор і розваг Йозефи Мошинської (1881 р.) [524], Оскара Кольберга (1881 р.) [510], Єгора Покровського (1886 та 1887 рр.) [381; 382], С. Ісаєвича (1887 р.) [226], Анни Ванке (1889 р.) [542], Петра Іванова (1890 р.) [220], а також низку інших “ігрових” збірок.

Опубліковані збірки ігор були як з однієї місцевості (Й. Мошинська, О. Кольберг, С. Ісаєвич, А. Ванке), так і з різних (Є. Покровський). Стосовно інформативності джерел цього періоду, то описи “ігрових” дій стали більш докладними. Правила і перебіг ігор, їхня атрибутика, склад учасників стають в описах нормою. Зазначимо недостатню паспортизацію окремих описів, особливо у збірках з різних місцевостей.

Помітний значний інтерес польських дослідників до громадського та родинного побуту українців і значно зросло кількість їхніх публікацій на ці теми, зокрема й про ігрову культуру. Великі збірки Мошинської, Кольберга, Ванке, статті на цю тематику Биковського, Шаблевської, Рокоссовської, Малиновської, Коперницького в ці роки розширили джерельну базу дослідження ігрової культури населення України.

Поява у 1882 р. часопису “Київська старовина” значно сприяла публікаціям на ігрову тематику. У вісімдесяти роки саме в цьому часописі з’явилися публікації М. Сумцова, Хр. Ящуржинського, П. Левицького, одна з найбільших збірок українських народних ігор та розваг С. Ісаєвича. Часопис і надалі, весь час свого існування, приділяв достатньо уваги “ігровій” тематиці.

Висновки до розділу 3

Другу половину XIX ст. впевнено можна назвати найбільш успішним періодом розвитку української етнології, своєрідною “золотою” епохою, яка розвивалася в руслі основних напрямів західноєвропейської науки. На зміну міфологічній школі та романтизму приходять більш сучасні реалізм, позитивізм, еволюціонізм. Розробляються нові наукові методології та методи дослідження й осмислення етнічних культур. У цьому ж напрямі працювали провідні вчені, в т.ч. й вітчизняні.

Серйозними перешкодами на шляху розвитку української етнографії були Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський царський указ 1876 р., які забороняли українську пресу, публікації українських перекладів, українські театральні вистави, санкціонували широке переслідування “українського руху”. І все ж у цих несприятливих умовах українське народознавство розвивалося. Матеріали і дослідження з української етнографії друкувалися в російських виданнях, губернській пресі, зокрема в українському російськомовному журналі “Київська старовина”, що виходив з 1882 р.

У цьому розділі розвиток джерельної бази розглянутий в хронологічному аспекті, причому часовими “маркерами” певних часових періодів, як і в першій половині століття, є визначні етнографічні праці, де поряд із висвітленням загальних етнографічних питань розглядалися різні аспекти ігрової культури українців. Вони, по-перше, характеризували стан вивчення етнографії, в т.ч. народних ігор і розваг, і, по-друге, визначали напрям “ігрових” пошуків на майбутнє.

З початком шістдесятих років процес накопичення “ігрових” джерел набув характеру безперервності. Щороку джерельна база поповнювалась публікаціями з описами та згадками безпосередніх народних ігор та ігрового елементу громадської і родинної обрядовості. Більшість повідомлень стосувалася саме ігрового елементу обрядовості, тоді як про безпосередні ігри людності – меншість. Серед останніх відзначимо публікації у “Таврійських губернських відомостях” (1863 р.), Прокопа Короленка у

“Весняних хороводах у Чорноморії” (1866 р.) та публікацію під криптонімом “У.” “Сільські ігри” у “Київському телеграфі” (1868 р.), яка бачиться першою суто “ігровою” збіркою. Більшість же повідомлень були розміщені в різних “Губернських відомостях” та інших виданнях губернської та місцевої преси.

У 60-ті роки ХІХ ст. виявився позитивний вплив етнографічних програм від науково-організаційних осередків (Російське географічне товариство, Комісія для опису губерній Київського навчального округу, губернські статистичні комісії та ін.) на інформативність “ігрових” повідомлень, відбулось певне розширення реєстру видань з “ігровими” відомостями як кількісно, так і якісно. На вимогу програм почали з’являтися дані про інформаторів, місце запису тощо, що іноді є найважливішою додатковою інформацією; розширювався й ареал ігрових відомостей.

Була підготовлена громадська думка, яка сприяла збиранню етнографічних матеріалів і успішному проведенню експедиції П.П. Чубинського, в т.ч. у збиранні “ігрових” відомостей та публікації її результатів.

Сімдесяті роки ХІХ ст. позначені появою першої великої збірки, присвяченої етнографії населення України – “Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої імператорським Російським географічним товариством. Південно-Західний відділ”, сім томів якої готувалися і виходили друком протягом майже всього десятиріччя і де у двох томах (ІІІ та ІV) значна увага приділена ігровій культурі людності. Описи ігор та розваг були здійснені з частковою паспортизацією на основі поширених тоді етнографічних програм. Поряд із значними збірками ігор (П. Чубинського, М. Лисенка, І. Нечуй-Левицького, А. Богдановича) багато публікацій у різноманітних виданнях присвячено ігровому елементу громадського та родинного побуту.

Якщо підсумувати зроблене у формуванні джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України у 80-ті рр. ХІХ ст., то в першу чергу відзначимо такі ґрунтовні джерельні видання з кваліфікованими

описами та згадками українських народних ігор і розваг Йозефи Мошинської (1881 р.), Оскара Кольберга (1881 р.), Єгора Покровського (1886 та 1887 рр.), С. Ісаєвича (1887 р.), Анни Ванке (1889 р.), Петра Іванова (1889 р.), а також низку інших “ігрових” збірок.

Період 1861–1890 рр. був періодом активного розвитку українського етнографічного руху, незважаючи на урядові перешкоди, які негативно впливали на розвиток українства і ставили штучні бар’єри українській мові і культурі. Але навіть у таких умовах завдяки зусиллям провідних діячів української культури, зокрема етнографів П. Чубинського, М. Сумцова, П. Іванова та багатьох інших, які своєю наполегливою працею багато зробили для збереження поступового розвитку української науки, вдалося до початку дев’яностих років збільшити здобутки української етнографії, і в т.ч. у формуванні джерельної бази дослідження ігрової культури українців і закласти підвалини формування української етнографічної школи.

Розділ 4. Джерельна база традиційної ігрової культури в добу зародження національної етнографічної школи (1891– 1917 рр.)

На рубежі XIX та XX ст. продовжували існувати всі наукові інституції, які працювали в другій половині XIX ст. і які переймалися проблемами етнографії як на “Великій”, так і на західній Україні. На цей час джерельна база дослідження традиційної ігрової культури української людності вже була значною мірою сформована. Проте, стосовно ігрової тематики та в питанні формування джерельної бази, з початком нового століття став помітним певний спад у накопиченні ігрових “відомостей”, хоча вони продовжували з’являтися на сторінках різних видань.

Подальший якісний розвиток українського народознавства був пов’язаний з появою у Галичині нового покоління прогресивної інтелігенції, очоленої Іваном Франком, який 1883 р. заснував у Львові “Етнографічно-статистичний кружок”, де вивчалися народознавчі питання, і намагався підняти науковий рівень досліджень. Істотне місце посідали матеріали з української етнографії в працях інонаціональних дослідників (польських, російських, австрійських, чеських та ін.).

У 80-х та на початку 90-х років XIX ст. з’явилися перші широкі огляди історії української етнографії (разом із фольклористикою): присвячені цій темі третій том праці російського вченого Олександра Пипіна “Історія російської етнографії” (“Етнографія малоросійська”, 1891 р.) [851] і четвертий том історії української літератури Омеляна Огоновського “Етнографія” (1894 р.) [823]. Дев’яності роки XIX – початок XX ст. – період чи не найінтенсивнішого і найпродуктивнішого розвитку української гуманітарної науки. Він пов’язаний з піднесенням суспільно-політичної активності народних мас, революційними подіями в Росії, бурхливим процесом зростання національної свідомості в усіх частинах України, з діяльністю заснованого 1873 р. у Львові Літературного товариства ім. Шевченка, реорганізованого 1892 р. у Наукове товариство ім. Шевченка

(НТШ), яке згуртувало плеяду видатних українських учених-гуманітаріїв на чолі з Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Володимиром Гнатюком і Федором Вовком.

Новий етап розвитку української етнографії зумовлювався і визначався підвищенням наукового рівня вивчення народної культури і побуту, орієнтацією на кращі досягнення європейської етнографічної науки, публікаціями цього профілю в журналі “Житє і слово” І. Франка (друга половина 90-х років) і, зокрема, створенням Етнографічної комісії в НТШ (1898 р.) та її серійних видань “Етнографічний збірник” (з 1895 р.) і “Матеріали до українсько-руської етнології” (з 1899 р.). Численні матеріали з української етнографії та її історії друкувалися з 1892 р. в основному виданні НТШ – “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” (ЗНТШ).

Отже, на початку ХХ ст. у Львові зусиллями І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, О. Роздольського, Ф. Колесси, З. Кузелі, за сприяння Михайла Грушевського як голови НТШ був створений перший Всеукраїнський етнологічний центр, що здійснював організаційні, науково-дослідницькі та видавничі функції. Виховувалася нова наукова школа учнів і послідовників, розроблялася наукова методологія досліджень (комплексність, систематизація зібраних даних, застосування типологічного методу студіювання та порівняльної методики).

У 1903–1905 рр. Федір Вовк провів чотири комплексні етнографічні експедиції з широким залученням археологічного й антропологічного матеріалів. Упродовж наступних десяти років учений проводив експедиційні дослідження Центральної, Південної та Східної України і видав у Петербурзі підсумкові праці “Етнографічні особливості українського народу” [615] й “Антропологічні особливості українського народу” [613] (1916 р.). Ф. Вовк – автор фундаментального дослідження весільної обрядовості “Шлюбний ритуал і обряди на Україні” (1891–1892 рр.) [610]. Великі його заслуги у створенні цінних українських колекцій у Російському музеї ім. Олександра III в Петербурзі.

Активну наукову-дослідну роботу на ниві української етнографії продовжував харківський учений Микола Сумцов. Його численні публікації ввели в науковий обіг великий матеріал з різних сфер народної духовної культури, визначили наукові підходи до його інтерпретації. Вчений очолював Історико-філологічне товариство, створив етнографічний музей, написав посібник з народознавства. З цінними етнографічними матеріалами та дослідженнями виступали Хр. Ящуржинський, М. Дикарив, В. Ястребов, В. Милорадович, В. Іванов, М. Зубрицький, В. Охримович, В. Доманицький, Б. Грінченко, З. Кузеля та ін. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця Володимира Шухевича “Гуцульщина” у п’яти частинах (Львів, 1899–1908 pp.) [1033].

Чимало важливих матеріалів і досліджень з української етнографії опублікував Іван Франко. З його ініціативи проведено кілька наукових експедицій, де зібрано цінні колекції етнографічних експонатів для музеїв, а також польові матеріали з традиційного народного побуту і культури. Він великою мірою був причетний до розширення тематичного діапазону досліджень з української етнографії. З теоретичних праць І. Франка варто назвати “Дві школи в фольклористиці” (1895 р.) [1006]. Винятково продуктивну науково-організаційну, пошуково-збирацьку, дослідницьку і публікаторську працю в сфері українського народознавства розвинув Володимир Гнатюк. Серією експедицій у різні місцевості українського Закарпаття та поселення так званих русинів у Воєводині, Боснії і Герцеговині, шеститомником “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі” (1897–1910 pp.) [200] він заклав міцні наукові основи етнографічного вивчення українців, розселених західніше Карпат.

1910-ті роки були позначені великими соціальними потрясіннями (Перша світова війна та воєнні дії в Україні, утиск українства, Визвольні змагання українців). Несприятливі обставини для етнографічних досліджень і їхнє скорочення призвело до суттєвого зменшення етнографічних, у т.ч. й “ігрових” публікацій.

4.1. Джерельні публікації у дев'яності роки: час великих ігрових збірок II. Від Петра Іванова до Бориса Грінченка

Подальший розвиток джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України у дев'яності роки позаминулого століття ми асоціюємо з публікацією Петра Іванова “Ігри селянських дітей в Куп'янському повіті” як у “Збірнику Харківського історико-філологічного товариства”, так і окремим виданням [218; 220], і яку ми розглянули вище. Праця П. Іванова була етапною у вивченні українських народних ігор різних статево-вікових груп, які становили найсуттєвішу складову традиційної ігрової культури людності. Вона, підбиваючи підсумки вісімдесятих років у формуванні джерельної бази ігрової культури, водночас розпочинала плідний етап її розвитку у дев'яностих.

Дев'яності роки були найбільш врожайними на публікації народних ігор і розваг населення України. Після їх “вибуху” на рубежі вісімдесятих і дев'яностих (П. Іванов [220], О. Кольберг [510; 512], М. Сумцов [449; 986; 450], В. Ястребов [486] та ін.) і до кінця десятиріччя, яке позначилося “ігровими” творами В. Милорадовича [324], Б. Грінченка [159] та дослідженням за редакцією В. Іванова [216], праці з описами безпосередніх ігор різних статево-вікових груп населення та ігрових елементів громадської та родинної обрядовості регулярно з'являлися на сторінках різних видань [965].

Все заключне десятиліття ХІХ ст. становить цілком єдиний, органічний етап розвитку зазначеної джерельної бази. Деякі, значні за обсягом, дослідження напрацьовувались і виходили друком протягом десятиліття (“Етнографічні матеріали...” Б. Грінченка [159]; праця за редакцією В. Іванова “Життя та творчість селян Харківської губ. Нариси з етнографії краю” [216]). Розглянемо хронологічно формування згаданої джерельної бази у 90-х роках ХІХ ст.

1891 рік

І цього року присутня тема заборони *кулачок* та вечорниць у церковних циркулярах XVIII ст., про що йдеться в публікації Миколи Василенка у “Київській старовині” [113]. Наводячи текст документа, автор зауважує: “Не нужно забывать, что духовенство, да и гражданская власть, часто видели нежелательные явления там, где их совсем не существовало, и простым обрядам, обычаям приписывалось часто такое значение, какое они не имели. Ведь и теперь еще ведется борьба с т. наз. “языческими обрядами”, от которых языческо-то и осталось одно название, а обряд обратился в такой же обычай, как гаданье на праздниках или в такую *бессмысленную* игру, как “*хванты*” и “*сусиды*”, в которые играют наши поповны на праздниках; и теперь еще духовенство приписывает простым, напр., *купальским играм* какое-то религиозное значение, и их запрещают под тем предлогом, что играющие “беса веселят” (!)” (цитата – за оригіналом, який подає “Київська старовина”) [113, с. 318–319].

Цього ж року Федір Вовк почав друкувати свою основну працю про весільні обряди та звичаї в Україні. У дослідженні “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” французькою мовою (1891–1892 рр.) [1093] він писав: “...у досліджах, які ми розпочали з метою розшукати дорогу, що нею йшли у своєму розвитку різноманітні форми соціального життя [...] ми можемо на окремому прикладі весільного ритуалу та обрядів спостерегти майже все, що за останні часи було відкрите та висвітлене”, згадавши імена дослідників-етнологів та культурологів переважно другої половини XIX ст. та їхні здобутки [610, с. 215].

Не таким уже й простим завданням виявилось для Федора Вовка пояснення “ігрищ”. Як він не хотів “...конче... знайти місток між тими (давніми – *В.С.*) ігрищами і теперішніми, котрі не звідки-ж узялись як з тих...”, так і не написав про це, хоча й планував (“Ігрища межю села оддам мабуть у «Folk-Loge»”, – писав він Михайлу Грушевському 20 липня 1895 року [757, с. 104]). Що розумів Ф. Вовк під “ігрищами” стає зрозумілішим,

якщо розглянути, які рубрики він ввів для збору матеріалів з цієї теми в розділі “Игрища” (игрища малороссиян и других славян и украинские свадебные обряды) особистого архіву: 1. “Игры весенние и прочие” – 51 аркуш нотаток. 2. “Брачные сезоны (браки в избр[анное] вр[емя] года) (39). 3. Игрища древних славян (11). 4. Сезон браков (nuberte, nubiation etc.) (24). 5. Элементы игрищ в свад[ебных] обрядах (12). 6. Varia (матеріали і нотатки) (9) [НА ІА НАНУ, ф. 1, Інвентарний опис наукових матеріалів Хв.К. Вовка, № 40]. Зрозуміло, що Ф. Вовк практично мав на увазі ігровий елемент весільної обрядовості.

Ігровий елемент Вовк спеціально не обговорював, бо і не ставив такого завдання, хоча він простежується в його основній етнографічній праці. Ігрову складову можна побачити і під час виробничих процесів, і під час обрядодій родинного та громадського побуту, особливо – в календарній обрядовості.

На відміну від безпосередніх ігор певних статево-вікових груп, дуже часто ігровий елемент будь-якої обрядовості важко відділити від ритуального елемента. Ритуал – та ж гра з передбачуваним фіналом, на відміну від безпосередньої гри, де результат непередбачуваний.

Згадані нами (далеко не всі) ігрові елементи в працях Ф. Вовка були або частинками рудиментів старих обрядів, сутність яких майже втрачена (гра-вправи з діжею у коровайниць), або певними новаціями, які виникли на старому ґрунті і закріпились як гра з елементом ворожіння (одрубання кінця коси у гуцулів).

М. Довнар-Запольський у “Живій старовині” опублікував описи селянських ігор у Мінській губернії, серед яких і сім українських, спостережених у пінчуків с. Доброславки Пінського повіту [193]. С. Кривицька навела у “Віслі” опис гри “у Соломона” [515], а В. Мо...ов там само подав відомості про українські дитячі розваги [523].

У праці М. Сумцова “Миша в народній словесності” є сюжет про гру в “кота та мишу” Він пов’язує цю гру з ворожим ставленням цих двох тварин і наводить варіанти гри дітей та дорослих з Харківщини (П. Іванов, 1890 р.),

Галичини (Й. Лозинський, 1860 р.), Київщини (Мошинська, 1881 р.) і французькі та сербські паралелі до цієї гри [983]. В аналогічній праці про зайця у народній словесності присутній сюжет про українські ігри з такою назвою (“*Заєць*”, “*Зайньо*” тощо) [977]. У дослідженні про писанки М. Сумцов, висвітлюючи застосування крашанок і писанок, звернув увагу на ігри з ними [986]. Нагадавши відомі варіанти гри “*навкотка*” та “*навбитка*” (у К. Сементовського з Полтавщини, Й. Лозинського з Галичини, П. Чубинського з Київщини, П. Іванова з Харківщини) та скориставшись повідомленнями І. Манжури (досить повний опис ігор “*у сліпця* та “*у китця*”) з Катеринославщини та кореспондентів з Кубані (тільки назви ігор: “*битки*”, “*катанье*”, “*навбитки*”, “*катки*”), М. Сумцов навів ігрові паралелі ігор з крашанками з Полоцької і Смоленської губерній та з Латвії [986, с. 206–209, 383].

Календарним обрядам присвячена низка статей у різних виданнях. “Московські відомості” серед Великодніх звичаїв у Криму, повідомляли про звичай місцевих українців “влаштувати в Страсну Суботу перегони” [561], а також про перегони на Хрещення в Україні [480], “Волинські губернські відомості” – про свято Купала [591], “Харківські” – про Різдвяні святки на Переяславщині [422], а “Катеринославські” – про Великодні звичаї [116], “Подільські єпархіальні відомості” – про звичаї під час Купала та Коляди [1044], львівський “Дзвінок” – про гагілку “*Ворон*” [125] та Великодні звичаї [671], “Варшавський щоденник” – про Коляду на Холмщині [479], а харківський “Південний край” – про звичай-розвагу “*колодка*” [255].

Весільні обряди та розваги описані в працях М. Врабеля (розваги у бачванців (русинів), в основному про вечорниці та весілля) [545], П. Кириллова (весільні звичаї та обряди у кубанців) [248], Є. Ярошинської (весільні звичаї буковинців) [484] та в часописі “Жива старовина” [419].

Поховальні обряди українців, у т.ч. і “розваги при мерці” докладно описані О. Кольбергом в етнографічному нарисі “Пшемисль” [511].

1892 рік

Збірку дитячих та молодіжних народних ігор із села Леонівка на Київщині опублікувала “Київська старовина” [237]. Автор Ю. Каковський визначив такі підрозділи ігор: “1. Весняні ігри “дівчат” та дітей [...]. 2. Між дитячими іграми, які прив’язані до часу, відомі в с. Леонівці ігри: “у ворона”, “у дриб соли, дриб”, “у блудня”, “у ката” (“у ката и мышей”) и “у царя” (“у царив”) [...]. 3. Ігри парубоцтва” [237, с. 445, 448, 451]. Дівочі та дитячі ігри включають насамперед хороводні рухливі ігри, такі, як “в хміль”. У весняний час, особливо на Великдень, грають також “у мужа и жену”, “у шума”, “у мак”, “в качан”, “в заиньку”, “в ленок”, “в ящура”, описи яких автор наводить, як і докладні описи другого підрозділу. Ігри третього підрозділу автор тільки перерахував: “Ігри парубоцтва обмежуються грою “в гылкы”, що теж саме – “в бигучои” або “в матку”, та грою “в довгои лозы”. Ці дві гри так загальновідомі, що про них можна і не казати” [237, с. 451].

Низка праць цього року була присвячена поховальним обрядам, а саме – “іграм при мерці” в західних регіонах України: на Закарпатті [141; 142] та на Буковині [1083]. У першому випадку описано сім забав: 1) *Лопарька* або *лопатка*. 2) *Мельниця*. 3) *Дід і баба*. 4) *Єврей, коза и цап*. 5) *Грушка*. 6) *Головенька*. 7) *Ниточка*. У другому випадку описано 26 забав з усіма подробицями і варіантами, і з описів видно тісний зв’язок буковинсько-українського, а передусім гуцульського похорону з румунським [1102, с. 429].

Свята календарного циклу з відповідними розвагами розглянуті в працях Г. Романчула (Великдень, Святки та ін. на Хотинщині) [894] та Ф. Нашера про свята, обряди та звичаї русинів [1086], а українські весільні обряди та звичаї – у працях С. Юрковиці [1042] та Н. Страшкевича [971].

Про весняну гру “із в’юном” надруковано у журналі “Жива старовина” [222], про карткову гру “*преферанс*” у 1850-х роках [112] та весняні розваги селян, в т.ч. і про гойдалки [917, с. 259], згадано у “Київській старовині”. Там

само згадано і про “виставу балансерів та ігри гімнастичні” у кріпацькому театрі українських поміщиків [917, с. 258].

У програмі для збирання етнографічних відомостей про населення Харківської губернії її автор М. Сумцов, разом з іншими відомостями, передбачав збір відомостей про “Народні ігри та розваги, дитячі, юнацькі, дорослих людей. Танці” [988, с. 122].

1893 рік

І. Манжура у “Переказі про «борців»” навів відомості про мандрівних борців у першій половині XIX ст., які ходили по селах і влаштовували борцівські змагання [317]. В. Перетц у “Живій старовині” описав українські паралелі до російських ігор у Новгородській губернії (“тетера”, “в гуси”, “в кони”) [845]. Львівський “Дзвінок” повідомив про іграшку “Цвіркун” [1012].

Про ігри русалок у контексті вірувань українців під час Зелених свят (Трійці) повідомлялось у “Подільських губернських відомостях” [897]. Ігрові елементи під час календарних звичаїв і обрядів описані у В. Милорадовича в “Полтавських губернських відомостях” (повний цикл Святко від Різдва до Хрещення на Лубенщині) [793], Д. Мордовця – у львівській “Зорі” (українська “вулиця”, “Купало”) [800], А. Ковальницького – у варшавському “Dziennike” (“Щодня”) (справляння масниці в українців Седлецької губернії) [514], Щесни-Ястржембовського – у “Gazeti Radomskiej” (“Газета Радомська”) (Купалова ніч в Україні) [1091]. Віденська “Наука” розповіла про окремі календарні свята (Різдво, Великдень, Зелені свята, Купало та ін.) угрорусів (Євген Фенцик) [1003], “Всесвітня ілюстрація” повідомила про звичай “колодки” в Україні [321].

Досвітки, весільні звичаї та обряди українського населення Терської області Північного Кавказу досліджено в праці С. Головчанського [156].

1894 рік

В основній етнографічній праці Володимира Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю...” [486] у розділі “Народний календар”, окрім опису ігрових елементів різних обрядів (хто скоріше повернеться додому після Великодньої служби, Великодні ігри з крашанками, Купальські ігри з вогнем, “калета” та ігрові ворожіння на Андрія тощо [486, с. 89–90, 95–97]), згадані хороводні рухливі ігри: “Зайчик”, “Кострубонько”, “В котка і мишку”, “Кротове колесо”, “Сірий дуб” [486, с. 90–95]. Далі В. Ястребов описав дитячі іграшки та наслідувальні ігри наймолодших дітей “у весілля”, “у похорони”, у різні види праці, різні жартівливі ігри-розваги, розраховані на незнання та легковірство деяких учасників гри (назви ігор – за оригіналом)

а) “Запускають сонце”, б) “Ложки танцюють”, в) “Отрезають рукав”, г) “Перепелиці”, д) “Проводить сквозь стіну”, е) “Проходить сквозь землю”, ж) “Пятака доставать”, з) “В соломинки”, и) “В церковку”, і) “В палочки”, різні дражнилки [486, с. 145–149]. Нарешті, В. Ястребов наводить описи ігор дорослих дітей і підлітків, переважно хлопчиків:

1. “Зайчик”.
2. “В войну”.
3. “Царские (золотые) ворота”.
4. “В царя (разбитного царя)”.
5. “Чий батько дужчий”.
6. “В голубей”.
7. “Орел (шулика) и курица”.
8. “В полотна”.
9. “В кольцо”.
10. “В красок”.
11. “В орехи”.
12. “В серников” (“у сірники” – В.С.).
13. “В деньги”.
14. “В пуговочки” (кілька варіантів).
15. “В классы”.
16. “В котка”.
17. “В серединки” (2 варіанти).
18. “Блуд”.
19. “Рай-дай” (“в рая”, “в перстня”, “курочки”, “в гадыла”) (кілька варіантів).
20. “В каши”.
21. “Дысятороцка цурка” (“молдаванска цурка”).
22. “Шурды-бурды” (“кгилы”).
23. “Вор и ворожка” (“у царя и вора”).
24. “Сорока”.
25. “Борозденька”.
26. “Шапки”.
27. “В скрякача”.
28. “В бобра”.
29. “В борца”.
30. “Ластивка”.
31. “Жмурки” (багато варіантів лічилок).

Дослідник у кожному випадку вказує на місцевість, де відбувається гра, в деяких випадках – ім’я інформатора, а іноді простежує ігрові паралелі з

праць П. Чубинського, С. Ісаєвича, Є. Покровського, П. Іванова [486, с. 149–163].

Окрім цих, на думку В. Ястребова, менш відомих ігор, він наводить тільки назви інших ігор, які “...вживані, з тими ж подробицями та під тими ж назвами, як і в інших місцях”: а) “*В баштан* (у Іванова – “*кавуны*”), б) “*Гайдук*” (у Покровського – “*дук*”), в) “*Горобець*” (в інших збірках – “*горю-дуб*”, “*высокий дуб*”), г) “*Дзыркалан*” (у Іванова – “*городок*”, у Покровського – “*зеркалом*”), д) “*Дыр-дыр*” (*сборные палочки*) (у Покровського – “*зоря*” та ін.), е) “*В каминци*” (у Іванова – “*креймашки*”, у Покровського – “*пятки*” і т. і.), ж) “*Кици-баба*”, “*цюця-баба*” або “*слипа баба*” (у Чубинського – “*цици-баба*” или “*куци-баба*”), з) “*В кици*” (у Іванова – “*ярки*” та ін., у Ісаєвича – “*яйця*”, “*пички*”), и) “*Фуркало*” (у Чубинського – “*крутилка*, у Покровського – “*колесо*” і т. ін. Санки, задіяні в цій грі, звуться *грэнджола*), і) “*Крученое колесо*” (у Покровського – “*кривое колесо*”, у Чубинського – “*дурне колесо*”), к) “*В масло*”, “*мета*”, “*мыты*”, “*москаль*” (у Іванова – “*Масловой мяч*”), л) “*В олийни*” (у Іванова – “*таран*”), м) “*В пекло*” (у Покровського – “*цари*” і т. ін.), н) “*В рынка*” (у Чубинського – “*продажнее дитя*”, у Іванова – те саме) (назви ігор і посилання на інших дослідників – за оригіналом) [486, с. 163–164].

На жаль, автор не навів перелік відомих і “вживаних” ігор, які і в подробицях, і в назвах співпадають з іграми, які граються в інших місцевостях і наведені в згаданих В. Ястребовим збірках.

Насамкінець дослідник наводить докладний опис карткових ігор, які побутували на півдні України: 1) “*в банка*”, 2) “*в жида*”, 3) “*в пискуна*”, 4) “*с подходом*”, 5) “*в сжака*”, 6) “*в чмыха*” [486, с. 164–166].

У дослідженні Р.Ф. Кайндля про гуцулів [507] у розділі “Хлопець і дівчина” йдеться про поширену танцювальну культуру, а також про ігрову діяльність: “Товариські ігри влаштовуються у Великодню неділю, відтак також при вартуванні над небіжчиком, на весіллях і хрестинах. Їх число досить значне. У Великодні свята хлопці розважаються грою, яку називають

“гамбас”. Далі автор описує цю гру, а також деякі інші: дівчачу “качечку”, гру “при мерці” “лопатку”, “короля грати”, “огарчик”, “вуголь”, “жмурка”, “грушка”.

У кореспонденції з Новозибкова у “Чернігівських губернських відомостях” є дані “...про народні веселощі, хороводи, пісні с відтінками старовини” [714].

Дитячі розваги біля ставка і загалом (біг наввипередки, майстрування іграшок з рослин та кісточок, кидання камінців) описані у дитячих спогадах Михайла Щербаківського в “Київській старовині” [474].

У восьмому випуску “Харківського збірника” опубліковані матеріали етнографічного вивчення дванадцяти слобід Старобільського повіту Харківської губернії [782, вып. VIII]. Практично в описі кожної слободи зафіксовані ігри та розваги. Згодом ці матеріали увійшли до збірника “Життя та творчість селян Харківської губ. Нариси з етнографії краю” за редакцією В. Іванова (Харків, 1898 рік) [216], і ми нижче зазначимо ігри, які побутували в повіті.

У публікаціях цього року присутня і “заборонна” ігрова тематика яка, зазвичай присутня в публікаціях священників, або істориків, які знаходять матеріали від світської або церковної влади про заборону ігрових явищ. Священик Г. Бобрицький виступив проти весняних гулянок молоді, коли вони запроваджують “веснянки” під час посту [103]. Ф. Николайчик повідомив про універсал гетьмана Скоропадського від 1719 року про заборону вечорниць, свята Івана Купала та кулачок [818].

Про ігри та ігрові елементи календарних свят ідеться в низці публікацій. Купальська обрядовість простежена у працях О. Веселовського [602] та Лесі Українки [267], а Великодня, в т.ч. і про крашанки та ігри з ними – у Вейсенберга [543], Д. Пісоченця (за М. Сумцовим) [852] та в деяких інших публікаціях [841; 842]. Як зазначається у Лесі Українки, “...взагалі увесь час ведеться якесь жартівливе змагання дівчат з хлопцями” і наводяться приклади змагальних елементів [268, с. 9–10]. У праці Т. Устименка про

історико-етнографічний нарис села Зуєвці на Полтавщині йдеться, серед іншого, про досвітки, вечорниці, народні свята, весільні обряди та звичаї [1002].

1895 рік

Цього року Б. Грінченко почав видавати “Етнографічні матеріали, зібрані на Чернігівщині та на прилеглих теренах” [159]. У третьому томі “Пісні” вміщені весняні ігри [159, т. III, с. 96–115] та дитячі пісні та грання [159, т. III, с. 552–554], які ми згадаємо під 1899 роком.

Подальші випуски (IX, 1895 р.; XI, 1897 р.; XII, 1898 р.) “Харківського збірника” вмістили матеріали етнографічного вивчення інших 38 слобід Старобільського повіту Харківської губернії [782; вып. IX, XI, XII]. В описах багатьох із них зафіксовані ігри та розваги. Згодом ці матеріали увійшли в збірник “Життя та творчість селян Харківської губ. Нариси з етнографії краю” за редакцією В. Іванова (Харків, 1898 рік) [216] і які ми розглянемо нижче.

Карткові ігри були поширені не тільки в місті, а й у селі, як свідчить автор “Різдвяного вечора у селі” Степан Пономарьов (П. С.) [835, с. 569], у колах “церковної” інтелігенції грали у “*преферанс*”, “*стуколку*” (чоловіки) та “*єралаш*” (жінки”) [858, с. 109–110]. Там само молодь грала “*в почту*” (дуже нагадує традиційного “*панаса*”), “*в соседа*”, “*в фанты*” (гра зі словами), “*в пастора и пасторшу*”, “*в цензуру*”, “*в шнурка*”, “*в гарнушка*”. Наведені короткі описи цих ігор [858, с. 112–116].

С. Венгрженовський в етнографічному етюді про язичницький звичай “*гонити шуляка*” на Брацлавщині виводить ігрові гаївки “*Коструб*”, “*Нелюб*”, “*Кривий танець*” від вакхічного культу давнього світу [118].

Значна кількість публікацій присвячена календарним обрядам. Гра “*у вченого коня*” на масницю в українців Астраханської губернії, серед іншого етнографічного матеріалу, описана в місцевих “Відомостях” [903]. Ігрові елементи весняних свят і веснянок відображені в матеріалах,

надрукованих “Подільськими губернськими відомостями” 603; 762; 763] та “Живою старовиною”, де поряд із колядками та щедрівками викладені веснянки та танцювальні пісні [261]. Великдень і великодні ігри, зокрема ігри крашанками (“цокане” та ін.), описані І. Беньковським у “Київській старовині” [572] і А. Соколовським у “Подільських губернських відомостях” [435], свято Купала на Поділлі – у “Живій старовині” [392]. Надрукована низка публікацій – про свята Андрія та Катерини, коли відбуваються дівочі гадання, які носять цілком ігровий характер, а також відома гра-забава “калета” [98; 375: 478]. Про святки йдеться у “Дзвінку” [91], у працях священника С. Брояковського [592] та М. Дикарева [183]. У “Різдвяних святках...” М. Дикарев докладно описав зимові ігри дорослих і дітей: *у свинки, у цурки, у сніжки, у боротьбу*, катання на санках, крижинах, кониках (лижах), різних гойдалках. У його ж описі народного календаря розглядаються Різдвяні святки та Масниця [178].

Весільні обряди українців досліджували: на Кубані – П. Короленко [265] і на Поділлі – Ф. Рибський [393].

Перша половина дев'яностих років відзначалась пришвидшеним розвитком етнографічних досліджень, і, як наслідок, – пришвидшеним поступальним розвитком “ігрової” джерельної бази. Такі ж темпи збереглися і в другій половині десятиріччя.

1896 рік

У “Замітках етнографічних з Угорської Руси” Ю. Жатковича [204] зустрічаються згадки та описи ігрових елементів календарних та родинних обрядів. У розділі “Народний календар” він пише про молодіжні забави: “... молодіж ізбере ся коло церкви, де забавляються до вечірні. Менші діти бавляться *писанками*, що у великодню п'ятницю фарбили; дівки імають “*котика*” і “*бляшку*”; легіні і молодші газди “*железницю*” правлять” [204, с. 7]. Постійно ігрові і, навіть, змагальні ситуації виникають під час весільного дійства. Молоді намагаються наввипередки вийти з церкви, бо той

і буде “керувати в хаті”, хто вийде першим [204, с. 15]. Протягом весілля відбуваються танцювальні забави і пісенні змагання учасників дійства. У розділі “Похорони” згадуються “ігри при мерці”: “Коло умерця також *“лопатки бють”*. На лопатки радо іде не лиш молодіж, але і уверстна челядь, бо тоді дуже забавні ігри бувають”. Далі докладно описані ігри *“Баба і дідо”* та *“Опровід”* [204, с. 24–25].

У праці Р.Ф. Кайндля про святковий календар населення західноукраїнських земель [1070] ідеться, серед відомостей про обрядовість різних календарних свят, і про “весняні” ігри, “приписані” до Великодня: *“дощечка”*, гуцульські – *“хвіст” (Schwei)*, *“качечка” (Entenspiel)*, *“заєць” (Hasenspiel)*, *“дзвінниця” (Glockenthurm)*, *“Зельман”*.

В. Ястребов у дослідженні про парубочі громади [1045] звернув увагу на ігрові елементи в їх діяльності: про гру *“в калиту”* на Андрія, про гру в карти (*“у фільку”*, *“у стуколку”* тощо) на вечорницях і на *“вулицях”*, про гойдалки та каруселі (*“коніки”*) на Великодні свята, про весняну гру *“в нелюба”* [1045, с. 121–122, 124, 126–127].

Календарні обряди з ігровими елементами висвітлені у працях про свято Купала [562; 280; 832], Святки [573; 398; 424; 425], Масницю [128].

Низка публікацій описувала весільні обряди українців в різних регіонах України, зокрема на Поділлі [198; 1053; 495].

1897 рік

Все життя відомого українського фольклориста та етнографа Василя Петровича Милорадовича пройшло на його рідній Полтавщині. Залишивши державну службу, він повністю зосередився на улюбленій справі – збиранні фольклорно-етнографічних відомостей з добре знайомої йому Лубенщини.

В той же час він починає активно публікувати свої матеріали, переважно в *“Київській Старовині”*. Протягом десятиріччя, починаючи з 1894 р. і до 1904 р., в цьому часописі (випуск припинено на початку 1907 року), який велике місце приділяв українській етнографії та фольклору, з’являлися праці

Василя Милорадовича. Перше його значне фольклорно-етнографічне дослідження “Різдвяні святки північної частини Лубенського повіту” з’явилося друком у “Полтавських губернських відомостях” 1893 року, де докладно описані Святвечір, Різдво, колядки, щедрівки, Новий рік, Водохреща [793].

Згодом він публікував ґрунтовні фольклорно-етнографічні праці про улюблений край (“Снітинська старовина” [795], “Лісова Лубенщина” [792], “Середня Лубенщина” [796], “Степова Лубенщина” [797], “Життя-буття лубенського селянина” [791]). У “Середній Лубенщині” описано святкування Купайла на горі Третяки, купальські звичаї, а у “Степовій Лубенщині” – весільний обряд, проводи Різдва. 1897 року Василь Милорадович видав велику збірку фольклорно-етнографічних матеріалів “Народні обряди та пісні Лубенського повіту Полтавської губернії, записані у 1888–1895 рр.” [324]. У цій праці подано народний сонник, родини, раннє дитинство, ігри, вулицю і досвітки, весільний та поховальний обряди Лубенського повіту. Етнографічним студіям Лубенщини присвячена його праця “Життя-буття лубенського селянина”. В ній докладно розглянуті обряди та звичаї при закладах і побудові хати та інших будівель, хатній інтер’єр, зовнішній вигляд жінок і чоловіків, їхній одяг, народний річний календар. Фольклорно-етнографічні праці дослідника в значною мірою розкривають картину життя лубенського селянина кінця XIX – початку XX століть, його матеріальну культуру і духовний світ.

Василь Милорадович був обізнаний із сучасними йому працями, які висвітлювали ігрову культуру українців. Наводячи описи або згадки про конкретні ігри, він вміщує ігрові паралелі [324, с.49–58] з праць М. Максимовича [308 а], К. Шейковського [467], О. Свидницького [420], П. Чубинського [464], М. Лисенка [298], С. Ісаєвича [226], П. Іванова [220] та ін. У передмові до “Народних обрядів та пісень Лубенського повіту...” він зазначав, що “...другий випуск присвячений молоді, її іграм, розвагам і пісням, але оскільки українські народні ігри були неодноразово описані, а у

творах Номиса згадуються зокрема і ігри Лубенського повіту”, то він, на жаль для сучасних дослідників ігрової культури українців, обмежився наведенням “...незначної кількості найпоширеніших (в оригіналі – “значительнейших”) варіантів ігор і приспівів, наводячи всі інші з менш важливими відмінностями в примітках” [324, с. 2]. В. Милорадович окремо зазначив, що “в другому випуску вміщений також нарис розваг молоді на вулиці та досвітках” [324, с. 2]. Що стосується праці Номиса (М. Симонова) в “Основи”, яку згадує В. Милорадович (“Різдвянні святки”) і де йдеться про ігри, то докладно описана М. Номисом лише гра “Ціцібаба” (“Куці-баба”) [347, № VI, с. 36].

Звертаючись до ігор, які В. Милорадович вважав найбільш характерними для Лубенщини і намагався описати якнайповніше, зазначимо, що серед них є кілька ігор-веснянок (назви ігор подаємо за оригіналом) (1. “У тумана”. 2. “Смородина”. 3. “Ключ”. 4. “Лоза”), а також ігри переважно на швидкість і вправність з драматичним елементом (5. “Ящур”. 6. “Дзвон”. 7. “Гадыло” (“Свья”). 8. “Пижмуркы” (“Кузьмирка”). 9. “Рёб” (“Хрещик”)) [324, с. 49–55]. Окрім згаданих етнографічних паралелей з праць інших дослідників, Василь Милорадович наводить географічну локалізацію в межах Лубенського повіту кожного варіанта з вищенаведених описів ігор, зазначаючи особливості кожного з них. Так, лише для гри “У тумана” вміщено 9 варіантів, відмінності яких стосуються переважно текстів пісень супроводу ігрових дій, а також назв дійових осіб ігрового дійства. Відома і розповсюджена в Україні весняна драматично-рухова гра “Ящур” зафіксована ним лише в містечку Луком’ї на межі з Хорольським повітом.

У примітках (в оригіналі зазначено: “Примечание”) Василь Милорадович вмістив відомості про 27 ігор, які також побутували на Лубенщині, на які ми звертаємо особливу увагу, з огляду на зазначене зауваження. Це (назви ігор – за оригіналом):

1. “Ковзалка” – катання на льоду. Ковзалка неодноразово згадується в українській етнографічній літературі (див., наприклад, у М. Дикарева [183,

с. 5–6]).

2. “*Крутилка*” – обертання на санчатах, які прив’язані до довгої палі навкруги вбитого в лід стовпа. Відома по всій Україні дитяча гра-забава, яка мала й іншу назву – “Колесо”. Наприклад, вона детально описана і замальована А. Веретельником [71, арк. 6–9].

3. “*Коромисло*” – вправи двох дітей, що стоять спиною один до одного і тримаються за руки. З короткого опису незрозуміло, як діти тримаються за руки. Проте гра дуже нагадує гру з Чернігівщини на силову координацію та спритність “*У ложечки*”: Двоє стають спинами один до одного і, тримаючись за руки, починають перевертатись, одночасно співаючи:

Мию, мию ложечки,
 Да пойду до крошечки,
 А в крошечки ложечки.
 Помию тарілочки,
 Напьюся горілочкі... [67, арк. 1 зв.].

4. “*Довга лоза*” – стрибки через хлопців, які лежать, або стоять, зігнувшись. Поширена в Україні гра, коли гравці послідовно перестрибують інших гравців, які лежать або стоять не в повний зріст, а потім самі стають такими, через яких стрибають. Зафіксовано багато варіантів: у С. Ісаєвича, П. П., В. Іванова та ін. [226, с. 480; 216, с. 281, 910; 360, с. 407].

5. “*Тисна баба*” – тиск руками один на одного на ослоні. Суто силова гра. Близькі паралелі є у В. Ястребова – “*Чий батько дужчий*”, Н. Нікіфоровського – “*Піріцяжкі*” [344, с. 29; 486, с. 151].

6. “*Куци-баба*” – загальновідома гра в жмурки. Крім посилання В. Милорадовича на працю М. Номиса, зазначимо ще варіанти другої половини ХІХ ст., які зафіксовані у П. Іванова, В. Іванова, С. Ісаєвича, П. Понятенка, В. Ястребова [220, с. 52; 216, с. 275; 226, с. 481; 360, с. 407; 486, с. 161–163]. Є російські й білоруські паралелі [223, с. 391–398].

7. “*Рипка*” – обертання дітей, які взялися за руки. Варіанти подібної гри зафіксовані у М. Маркевича [319, с. 73], С. Ісаєвича (“*Рипка*”) [226, с. 479],

П. Чубинського (“Дурне колесо”, “Украва рипки”) [464, т. III, с. 81; т. IV, с. 319], П. Іванова (“Варена репка”, “Рипка”, “Колесо”) [220, с. 48–49]. Останні варіанти ускладнені тим, що гравці обертаються спинами до центру кола. Опис подібної гри (“У рипку”) є у фондах ІМФЕ [67, арк. 2 зв. Запис 1878 р.].

8. “Квак” або “квач” – загальновідома гра на швидкість і спритність у бігу навздогін і суть її, звісно, не в плюванні крізь руку, як зазначено в тексті у В. Милорадовича (в оригіналі: “Квак или квач – плевание сквозь руку”) (це лише один із способів, хоча й поширений, визначення того, хто має ловити інших гравців), а в тому, як не дати себе піймати тим, хто ловить. Окрім варіанта гри “квач” із збірки П. Іванова [220, с. 48], зазначеного В. Милорадовичем, можна навести варіанти зі збірки С. Ісаєвича [226, с. 481 (“квач”)] та П. Чубинського [464, т. IV, с. 51]. Допомогою тому, хто тікав від ловця, слугував будь-який дерев’яний предмет, за який він тримався (“дерев’яний квач” – у С. Ісаєвича, хоча в етнографічній літературі згадуються “залізний” та інші “квачі”), коли той, хто ловить, мав його торкнутися. Як бачимо з тексту примовки (“а я квака не боюсь, за дерево не держусь”), В. Милорадович навів варіант “дерев’яного квача”. Численні етнографічні паралелі можна знайти у виданні “Ігри народів СРСР” (М.; Л., 1933) [223, с. 368–390 (Состязания простые в скорости. в) “Ловитки” зрячие)].

9. “Перевоз бабы” – кидання камінців по воді. Загальнопоширена й нині розвага в киданні плескатих камінців поверхнею води на дальність або на найбільшу кількість відскоків, яка майже не згадується в літературі.

10. “Ген-ген”, інакше “Кобець” – кидання ножа різним способом (з кулака, голови, зубів). Згадки про різноманітні ігри з ножиком зустрічаються в багатьох “ігрових” збірках – у П. Іванова [220, с. 34–36 (“игры с ножичком”)], О. Терещенка [453, ч. IV, с. 55] та ін. З архівних записів відзначимо багатоваріантну гру з ножиком “Улиса”, записану на Чернігівщині наприкінці XIX ст. Є.Н. Гаврилеєм [73, арк. 26–26 зв. Запис другої половини

90-х рр. ХІХ ст.].

11. “*Пошывайло*” – гра, варіанти якої частіше називають “*жгутом*” (П. Чубинський [464, т. ІІІ, с. 96]) і яка ґрунтується на знаходженні ведучим (“жутовщиком” – у П. Іванова [220, с. 42]) джгута (речі, скрученої переважно з якоїсь тканини) з елементами змагання з бігу наввипередки [223, с. 540–544 (“*жгут*”)].

12. “*Шкереберть*” – кидання дрючків особливим способом кількома гравцями. Крім згадки В. Милорадовичем варіанта П. Іванова (“*Шкопырть*”) [220, с. 4], зазначимо ще варіант С. Ісаєвича (“*Шкереберть*”) [226, с. 476].

13. “*В цурки*” – загальнопоширена гра з використанням дерев’яних дрючків та відрубків. Як зазначено у В. Милорадовича, вона гралась так, як описано у П. Іванова [220, с. 13–18 (№ 1–2)].

14. Низка згадок про різні ігри у м’яча, таких, як у збірках С. Ісаєвича [226, с. 456–463 (“*Игры в мяч*”)] та П. Іванова [220, с. 28–30 (“*Дучковой мяч или высокий дуб*”, “*Матка*”, “*Городок*”)]; В. Милорадович наводить також опис, на його думку, неописаної гри “*в рушлята*”, хоча це, на наш погляд, – варіант відомої “*Свинки*”, де роль “свинки” виконує м’яч [220, с. 13–18 (№ 1 “*Свинка*”)].

15–17. “*Просо*”, “*В бычка*”, “*В коту и мышь*” – ці три гри відносяться до драматичних ігор з елементами змагання з бігу наввипередки. Окрім згадок інших варіантів цієї гри, наведених В. Милорадовичем [464, т. ІІІ, с. 65–66; 277, с. 66], можна навести й паралелі, як в українців, так і в росіян і білорусів [223, с. 59–63, 107–108].

18. “*Зайчык*” – драматична гра, що веде свій родовід, на думку укладачів “Ігор народів СРСР”, від давнього мисливського побуту [223, с. XXVIII]. Була поширена в Україні, про що зазначає і сам В. Милорадович, вмістивши низку відомих йому посилань на опубліковані варіанти гри [464, т. ІІІ, с. 59–63; 220, с. 72–74; 237, с. 447–448]. Численні варіанти дивись також в “Іграх народів СРСР” [223, с. 17–20];

19. Пісенна забавка з малою дитиною під такою ж (“*Зайчык*”) назвою;

20–21. Ігри “*В гуси*” та “*Ворон*” – загальновідомі (за словами В. Милорадовича) і поширені споріднені драматично-рухові ігри, зафіксовані багатьма дослідниками. Крім зазначених автором варіантів з праці П. Іванова [220, с. 58–59, 56–58 – відповідно], згадаймо українські варіанти цих ігор у П. Чубинського [464, т. III, с. 47 (“*Гуси*”), 73–77 (“*Ворон*”)] та С. Ісаєвича [226, с. 482–484].

22. Гра “*В гори-дуба*” (“*горелки*”) – на швидкість та спритність. В. Милорадович зазначає, що опис цієї гри тотожний описам П. Іванова та П. Чубинського [220, с. 55; 464, т. III, с. 101]. Саме назва “*горю-дуба*” (“*гори дуба*”) більш притаманна українським варіантам і зустрічається серед назв інших українських ігор ще в “Енеїді” Івана Котляревського [270, с. 44], тоді як “*горелки*” – переважно російським та білоруським варіантам [223, с. 382–388].

23. Гра “*В Кострубонька*”, як зазначає В. Милорадович, “...зникла на наших очах і від неї лишилася лише дитяча пісенька” [324, с. 58].

24. Гра “*Шум*” – одна з весняних ігор хороводного характеру, в яких значну роль відіграють тексти пісенного супроводу, як це особливо підкреслено в публікації П. Чубинського [464, т. III, с. 32–106] й етнографічні паралелі з якої В. Милорадович широко використовував.

25. “*Король*” – загальновідома і поширена драматична весняна гра. Її варіанти, крім наведених автором [220, с. 74–75; 298, с. 91; 464, т. III, с. 42], зафіксовані З. Доленга-Ходаковським, І. Срезневським [439, с. 46–47], М. Маркевичем [319, с. 70–71].

26. Згадки про низку різних ігор, що відображають дійсність (весільні, поховальні обряди тощо). З тексту В. Милорадовича важко зрозуміти, про які саме ігри йдеться (крім двох наведених ним посилань [277, с. 44 (№ 44 “*Кавуны*”); КС, 1890, № 8 с. 320]), оскільки ігровий елемент української традиційної обрядовості був багатограним і різноманітним.

27. Ігри *в карти* на Лубенщині, за спостереженнями В. Милорадовича, такі ж, як і описані С. Ісаєвичем на Переяславщині [226, с. 463–471].

Окремо зазначимо, що у “Снітинській старовині” описані спомини учасників *кулачних боїв* між снітинцями та мешканцями околиць сіл, які відбувалися у XVIII–XIX ст. [795, с. 12–14].

Незважаючи на відносну стислість відомостей Василя Милорадовича, ним показана широка і багатобарвна палітра ігрової культури Лубенщини кінця XIX ст. в частині традиційних народних ігор та розваг різних статево-вікових груп. Він, як і Петро Іванов (Куп’янщина), був прибічником досконалого етнографічного дослідження окремого регіону, в цьому випадку – Лубенщини.

У журналі “Przewodnik Naukowy i Literacki” (Науково-літературний путівник) друкувалася монографія Ксаверія Франца Мрочка “Снятинщина” – досить повний опис невеликого, але цікавого в етнографічному відношенні району, де схрещувались різні впливи. У розділі IX “Свята” автор окремим фрагментом навів описи деяких дитячих ігор і забав, які мали місце переважно на Великодні свята. Найпопулярнішою грою була “*вербова дощечка*”, в яку у супроводі пісень грають дорослі (за участю і малих) дівчата. Варіантом цієї гри є “*жук*”. Обидва варіанти зі співом та нотами свого часу записав О. Кольберг. Окрім цього, побутували такі ігри: “*перепілонька*”, “*коструб*”; “*хвіст*”, у який грають хлопці; “*церква*”, яка є акробатичною грою, коли хлопці утворюють піраміду в два, а то й у три поверхи, і нагадує “*вежу*” із Саноцького повіту у Ж. Паулі; “*умерлий*”, яка імітує частину поховального обряду, коли хлопці носять одного, котрий грає небіжчика, навколо церкви; “*комедія*” – драматична гра на військову тему; “*огірочки*” – хороводна гра із співами; “*навбитки*” (“*szokanie*”) – Великодня гра з яйцями [526].

У праці Р.Ф. Кайндля німецькі та польські матеріали з ігрової культури дітей порівнюються з українськими [508], а в повідомленні “Вечір на Івана Купала” з Полтавщини йдеться про купальський ігровий ритуал як дорослих, так і дітей, які імітують ігри дорослих [605].

В. Гнатюк у часописі “Lud” розповів про звичай у с. Плужниках тримати іспит-змагання (“fricówka”) на кращого косаря (“fric”) [505].

Про Великодні свята цього року подали відомості М. Дикарів [177] та О. Лотоцький [759], про Різдвяні святки – подільські газети [110; 397]. Й. Лопачинський навів найдавніше польське свідощтво про ворожіння напередодні свята Андрія [1080]. О. Малинка докладно описав українське весілля у містечку Мрині на Чернігівщині [314].

1898 рік

Ол. Барвінський у науково-популярній праці “Народне життя русинів”, надрукованій у німецькомовному “Die Oesterreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien” (Австро-Угорська монархія в словах і картинах. Галичина), поряд із докладним описом народних звичаїв, весілля, поховання описує і святкові ігри та забави [1056].

М. Дерлиця в “Селянських дітях” [175] після забавок наймолодших діток згадує про те, що “...вуличний гурт діточий придумує ріжнородні забави. Роблять весілля, похорони з всіма формами, які бачили у старших” [175, с. 134]. Він наводить також описи таких дитячих ігор “вуличного гурту”: 1) “жмурка”, або “хованець” (с. Заставе Тернопільського повіту); 2) “Панас” (с. Гошів Долинського повіту), в с. Заставю ця гра носить назву “ринка” і належить до весняних дівочих ігор; 3) “Перстенець” (с. Яхторів); 4) “Бірки” (с. Печенія) та “пастушого” гурту – “решітка” (с. Заставе) [175, с. 134–136]. У тому ж томі “Етнографічного Збірника” у “Фольклорних матеріалах” із збірки професора Раймунда Кайндля [236] згадана гра “в жмурки” у русинів і приповідки до того, хто жмуриється. Для хлопців і дівчат приповідки – різні [236, с. 153–154].

Цього року під редакцією В. Іванова вийшла друком праця “Життя та творчість селян Харківської губернії. Нариси з етнографії краю” [216], де були зібрані відомості про Старобільський повіт, опубліковані раніше в “Харківському збірнику” у 1894–1895 рр. [782]. Згадані, або згадані та

описані такі ігри і розваги (назви слобод та ігор – за оригіналом): слобода Свято-Дмитриєвка: “в мяч”, “в чижика”, “в пыжа”, “в креймаху”, “в свинки” [216, с. 19]; слобода Шулика: кулачний бій, “скракли”, “в шара”, “в переборца”, “в перепелки”, “в гуси”, “в чайки” (“мушки”), “в подползня”, “в цурки”, “в креймаху” [216, с. 58–60]; слобода Мостки: “козел” (хороводна гра), “в мяч”, “в цурки”, “в довгой лозы” (“чехарда”), “в гусаря” [216, с. 81]; слобода Никольское: “водитъ козла” (хороводна гра), великодні ігри з яйцями (“навбытка”, “в котка”, “в орла”, “в кыдка”), “в свинки”, “в куклы”, “в жмурки” (кузмирки), “в панаса”, ковзання з пагорбів взимку, “в гусей”, “в хронона” (“в хрона”), “в перепелки”, “в заюшки”, “бакшевник”, “в краскы”, “в ката и мышки”, “в тыкача”, “в нещасный ополоник”, “в ворона”, “в ситкы”, “в дитяты”, “в скаженого поросяты”, “в рожу”, “в зайця”, “в блохы”, “в помоста”, “в дрибушечкы”, “в мяча” (чотири гри); “в скракли”, “в довгой лозы”, “в жута”, “в перепелыци”, “в шашки” (“дамки”), карткові ігри: “в короля”, “в дурака”, “в своего козыря”, “в фальки” (“филька”), “в ведьмы”, “в носка”, “в трилистника” [216, с. 254, 268, 274–281]; слобода Бело-Куракино: “жмурки” (“кузмерки”), “качалки”, “робак” (“хрещик”, “горелки”), “в гусочки”, “в горобця”, “в ворона”, “в красочки”, “в пыжа”, “в золота”, “в присця”, “в скракли”, “в набор”, “в цурку”, “в мяч” [216, с. 484–487]; слобода Пантюхино: “панас” (“кузмырка”), “в мяч”, “свынка”, карткова гра “три листика” [216, с. 526]; слобода Райгородка: кулачний бій, “в скракли”, “в ладышки”, “в дука”, “в пыжа”, “в мяча”, великодні ігри з яйцями, гра в карти [216, с. 539–541]; слобода Бахмутовка: зимове ковзання з пагорбів, кулачний бій, хороводні ігри, “скракли”, “в мяч”, “в цурки”, “в пушки” [216, с. 572]; слобода Ново-Айдар: кулачний бій, хороводні ігри [216, с. 581]; слобода Больше-Черниговка: хороводні ігри [216, с. 596]; слобода Шульгинка: різдвяне водіння “козла”, “в свинки”, “в ярки”, “в кремушки”, “в городки”, “в ковиньки”, “в снежки”, “крамашь”, карткові ігри: “в возка”, “в носка”, “в чмыха”, “в дурака”, “в ведьмы”, “в джгута”, “в три листика”, “в банк” [216, с. 612, 616]; слобода Безгинова: “панас” [216, с. 633]; слобода

Крыгская: зимове ковзання з пагорбів, великодні гойдалки та *ігри з яйцями*, боротьба на льоду (*куча мала*), гра *в карти*, “*в мяч*”, “*скракли*”, “*в свинки*”, “*гилы*”, “*в гусей*”, “*в кошки-мышки*”, “*в жабы*” [216, с. 738, 750–752]; слобода Кобычена: кулачний бій, “*свинка*”, “*в мяч*”, “*шашки*” (“*дамы*”), гра *в карти* [216, с. 798]; слобода Просяное: “*цурка*”, “*мяч*” [216, с. 827]; слобода Поповка: хлопчачі – “*в коня*”, “*в свинки*”, “*в мяч*”, “*в цурки*”, “*в шкопырдки*”; дівчачі – “*в креймухи*”, “*куклы*”, парубочі – “*в мяч*”, “*скракли*”, “*шарлая*”, “*довгой лозы*”, “*шахматы*”, “*ездового мяча*”, гра *в карти*; жіночі – гра *в карти*, “*в года*”, “*в довгой лозы*”, “*у блохи*” (“*горелки*”), “*мяча*”; дорослі ігри і забави: чоловічі: *карти*, “*шахмати*”, “*свинки*”; жіночі: “*в козла*” [216, с. 848]; слобода Марковка: зимове ковзання з пагорбів, ковзалка, *хороводні ігри* (водить “*козла*”), “*в свинку*”, “*в гилки*”, “*в мяч*”, “*в кремушки*”, “*жмурки*”, “*длинная лоза*” [216, с. 908–910]; слобода Беловодск: “*в мяч*”, “*в свинки*”, “*в шашки*” (“*бабки*”) [216, с. 927]; слобода Ново-Боровая: дитячі – “*в кости*”, “*в мяч*”, “*в шоровки*”, “*в цурки*”, “*в свинки*”; ігри дорослих – гра *в карти*, *хороводні ігри* (“*в козла*”), великодні *ігри з яйцями* [216, с. 935–936].

Про кулачні бої, що з давніх-давен відбуваються під час свят у Золотоноші, повідомили “Полтавські губернські відомості” [713].

У літературному творі “Волинським Поліссям” П. Яроцький описав дитячу гру “*Брила*” – кидання палок певним способом на відстань [483].

М. Номис у короткому повідомленні “Київської старовини” “Крашанки в давнину” в чергове нагадав про великодні *ігри з яйцями*, описавши ігри “*навбитки*” та “*в котючки*” [346]. Ігрова Великодня тематика (крашанки, танці, гра “*в Коструба*”) присутня в публікації Верина у “Подільських губернських відомостях” [120], а Купальська – в “Етнографічному огляді” О. Малинки [313] та в київському часописі “Життя та мистецтво” [385].

Про забави молоді та літніх людей, зокрема про забаву “*у смерть*”, повідомляється у львівському тижневику “Російське слово” [872].

Священик К. С-ч виступив із всілякими пропозиціями про усунення з уживання “ігор та забав при мерці”, виходячи з розпорядження Подільської

духовної консисторії від 6 березня 1898 р., але подає також опис “лубка” та цікаві звістки про його територіальне поширення [408].

Публікація “Київської старовини” “Весільні та інші народні звичаї в Червоній Русі сто років тому” повертає нас до творів І. Червінського початку ХІХ ст., де автор (О. Л[євицький]) чомусь поєднав дві праці в одну і назвав її “Swactwa, wesela, urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej...” (“Свята, весілля, дні народження та розваги для людей в Червоній Русі...”) і називає автора праці анонімом [750].

Весільна ігрова тематика присутня в низці публікацій [85, 121, 315; 451].

1899 рік

Вийшов друком третій том “Етнографічних матеріалів, зібраних в Чернігівській та сусідніх губерніях”, які видавав Б. Грінченко з 1895 р. – “Пісні” [159, т. III], в якому вміщені весняні ігри [159, т. III, с. 96–115], та дитячі пісні та ігри [159, т. III, с. 552–554]. У томі описані такі ігри та їхній пісенний супровід (нумерація та назви – за виданням): №№ 189–190. “Кривий танець”; №№ 191–202 “У шума”; №№ 203–204 “Жона”; №№ 205–206 “Мак”; № 207 “Макивка”; № 208 “Молодець”; № 209 “Город”; № 210 “Варена рыбка”; № 211 “Щитка”; № 212 “[Хороводная]”; № 213 “Вуточка”; № 214 “Пава”; № 215 “Хрен”; № 216 “Люблин”; № 217 “Диво”; № 218 “Княгиня”; № 219 “Репка”; № 220 “Гора”; № 221 “Ластовка”. Окремі ігри мають декілька пісенних варіантів супроводу.

Подані також дитячі пісні та грання (колискові пісні, №№ 1358–1366; чукикання, №№ 1367–1378).

Цього року також опублікована низка статей, присвячена календарній та родинній обрядовості. Серед повідомлень про Великодню обрядовість у І. Верхратського описані деякі весняні ігри, а у М. Коробки – весняна гра “Воротар” [123; 261; 287; 1073]. Календарна обрядовість із святковими та ігровими елементами висвітлена також у А. Балова (ігрові ворожіння на Андрія та Катерину) [564], С. Ждіарського (опис свята Купала з паперів

Жеготи Паулі) [547]. У народному календарі гуцулів Й. Шнайдера серед річних свят описані і весняні ігри: хлопчача “*вежа*” (“*obrogі*”), дівочі рухливі хороводні ігри “*білоданчик*” (“*bilodanczyk*”), “*дівочий торг*” (“*diwoczyj torg*”), “*вербове коло*” (“*wierzbowe kolo*”) та інші [535]. Почала виходити друком у “Матеріалах з українсько-руської етнології” велика, у п’яти частинах, праця В. Шухевича “Гуцульщина” [1033, ч. I]. Родинним обрядам (родини, весілля, похорон) присвячена третя частина (1902) [1033, ч. II], а календарним – четверта (1904) [1033, ч. IV].

Як і в попередніх роках, відомості про весільну ігрову тематику знаходимо в кількох публікаціях [160, 289; 754].

1900 рік

І цього року в тематиці, що розглядається, переважають відомості про ігровий елемент у календарній та родинній обрядовості. Про різноманітні свята, в т.ч. і про весняні розваги, та родинну обрядовість Волині повідомили “Волинські єпархіальні відомості” [684]. Ігрова складова календарних обрядів згадується стосовно Різдвяних [288; 371; 707] і Великодніх свят [213; 883], свята Андрія [337]. Описані деякі ігри та розваги на масницю в Галичині у Ф. Рехора [531] та на Поділлі – у повідомленні “Подільських єпархіальних відомостей” [918]. У “Лісовій Лубенщині” В. Милорадович описав традиційні *кулачки* між селами [792, № 10, с. 80–82], а Мазур у часописі “Lud” (“Народ”) – традиційну зимову “*крутилку*” [522]. І. Свенцицький серед пояснень різноманітних речей і явищ у “галицько-бойківському говорі” подав пояснення назв деяких ігор [904].

Ігрова складова весільного обряду на Чернігівщині простежується у праці П. Литвинової-Бартош [300].

Розглянувши загалом формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України у дев’яності роки XIX ст., зазначимо її значне зростання, яке розпочав “вибух” ігрових публікацій 1890–1891 рр. і, насамперед, праця П. Іванова “Ігри селянських дітей...”

[220] та низка праць М. Сумцова [зокрема 449, 450, 992]. Загалом дев'яності роки були піком публікацій відомостей про народні ігри та розваги у порівнянні з аналогічними періодами як до, так і після дев'яностих років.

Деякі, значні за обсягом, праці виходили друком протягом кількох років у межах десятиліття (“Етнографічні матеріали...” Б. Грінченка (1895–1899 рр.) [159]; дослідження за редакцією В. Іванова “Життя та творчість селян Харківської губ. Нариси з етнографії краю” (1894–1899 рр.)) [216].

Почастішали праці, в яких ігрова діяльність людності подана з несподіваного боку. Аналіз окремих юридичних документів свідчить про існування, небажаність або і про заборону деяких ігор і розваг у XVIII–XIX ст.

На тлі великої кількості “ігрових” відомостей можна виділити, крім згаданих, ґрунтовні праці В. Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю...” [486] та В. Милорадовича “Народні обряди та пісні Лубенського повіту...” [324].

Отже, потужному розвиткові джерельної бази дослідження ігрової культури у 90-х рр. XIX ст. сприяли різні причини: загальний розвиток європейської та вітчизняної науки, і етнографічної зокрема, зародження і становлення української етнологічної школи, активна діяльність наукових етнографічних осередків на етнічній українській території, наявна широка група вчених, які працювали за відповідними численними програмами в етнографічній та суміжних (культурологія, фольклористика та ін.) галузях.

4.2. Публікації джерел початку XX ст. як свідчення занепадання традиційної культури. Від Бориса Грінченка до Федора Вовка

Розглянемо формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури української людності за період з початку століття до бурхливих історичних подій другої половини 1910-х рр., які багато в чому змінили як соціально-економічний устрій суспільства, так і позначилися на його науковій діяльності.

1901 рік

“Київська старовина” передрукувала з “Полтавських губернських відомостей” “Програму для збирання колекцій дитячих іграшок та матеріалів про дитячі ігри та забави”, яку уклала Полтавська підготовча комісія з виготовлення етнографічної експозиції до Археологічного з’їзду у Харкові [875]. У вступі йдеться про важливість вивчення як іграшок, так і безпосередніх ігор як джерела вивчення традиційної культури. У програмі два розділи: А. “Іграшки” та В. “Забави та ігри”. Щодо іграшок, то перераховані матеріальні предмети, якими гралися діти від найменшого віку (палички, камінці, ляльки, м’ячі, примітивні музичні інструменти, макети будівель, іграшкова зброя тощо). Щодо ігор і забав, то питання програми свідчать про поширеність весняних і літніх (*у м’яча, гилка, скраклі, бабки*, великодні *ігри крашанками* тощо) та зимових (*у сніжки, ковзанка* тощо) ігор.

Праця “Гагаузи Бендерського повіту” В. Мошкова [329] (йдеться про Бессарабську губернію) містить багатий етнографічний матеріал щодо ігрової культури гагаузів та її паралелей з ігровою культурою українців. Це стосується як драматичних ігор, що відтворювали побутові епізоди та закладали основи народної драми (“*Весілля тварин*” (гагаузька гра) та “*Зельман*” (українська), “*Джингирдак*” (гаг.) та “*Кривий танець*” (укр.), “*Кур-кур-баба*” (гаг.) та “*Ці-ці-баба*” (укр.), “*Лялька*” (гаг.) та “*Царенко*” (укр.)), так і змагальних, де головним є наявність змагання, вдосконалення різних навичок і які ведуть до спорту (“*Узун ємек*” (гаг.) та “*Чагарда*” (укр.), “*Алтикіші*” (гаг.) та “*Хрещик*” або “*Гроб*” (укр.), “*Манастир апайорлар*” (собор будують) (гаг.) та “*Вежа*” (укр.)) та багато інших [639, № 1, с. 35–60].

У невеликому повідомленні П. П. про парубоцькі громади в Маяках на Херсонщині згадується, що на загальні розваги громади гроші зберігаються у писаря, підзвітного громаді [830; 831]. Б. Густавич у праці про русинів описав забави, пісні та сказання (“*zabawy, pieśni i gadki*”) [504]. Праці Р.Ф. Кайндля про Великодні свята та весільні звичаї на Буковині містять

ігрові елементи [1069; 1072]. В. Кравченко в нарисі про дітей навів танцювальну розвагу “*під гонака*” [274, с. 42].

1902 рік

“Київська старовина” опублікувала чергову збірку народних ігор: “Деякі дитячі ігри в Маяках, Херсонської губ.”. Автор під криптонімом П. П. докладно описав 16 та згадав ще низку ігор [360]. Записані ігри від дітей – учнів Маякського міського училища. Описані такі ігри: 1. “*Мэта*”. 2. “*З коня на коня*”. 3. “*Проворный*”. 4. “*Круговой*”. 5. “*Середынка*”. 6. “*Жидивський*”. 7. “*Ярки*”. 8. “*Стинки*”. 9. “*Клабасе*”. 10. “*Шлякы*”. 11. “*Чудо-жид*”. 12. “*Горщечкы*”. 13. “*Блудок*”. 14. “*Трампижа*”. 15. “*Верныголова*”. 16. “*Салдатыкы*”. Серед згаданих ігор: “*в дучкы*” (“*свынка*”, “*дулка*”), “*цуркы*”, “*гуси*”, “*ворон*”, “*краскы*”, “*перстень*”. Грають також “*у тисной бабы*”, “*цюци-бабы*” (*слипои бабы*), “*жмуркы*”, “*довгои лозы*”, “*скракли*”. Про останні ігри автор зазначав, “...що вони відомі повсюдно” і тому він їх не описував, а також те, що “...останнім часом почали розповсюджуватися серед дітей, особливо учнів, т.зв. рухливі гімнастичні ігри, в які примушують грати дітей на уроках гімнастики (“*двоих мало*”, “*троих много*”, “*жгуты*” и т. п.). Ці ігри потроху витискають суто народні місцеві ігри. Цьому допомагає також заборона грати в деякі ігри училищним подвір’ям” [360, с. 407].

Протягом року житомирська газета “Волинь” друкувала матеріали, присвячені багатьом народним святкам календарного циклу, не оминаючи в описах святкових обрядодій (Великдень, Андрія, Купала та ін.) з ігровими елементами [99; 115; 215]. Цим та іншим українським календарним святкам присвячено ще кілька публікацій у різних виданнях: Великодню [114], Різдвяним святкам [357; 423], річним святкам у Бобрєцькому повіті Західної України [503]. В. Кравченко описав весільний ритуал у с. Курозванах Острозького повіту на Волині [276]. А. Севінські описав дитячу гру “*у бобра*” в околицях Белза як рудимент колишній історичних подій [536].

І. Беньковський повідомив про цікавий звичай селян на Волині та Поділлі стріляти по хрестах на роздоріжжі. Це пов'язано з певними забобонами: якщо влучити в хреста, то полювання буде завжди успішним [574].

Звернемо увагу на працю В. Гнатюка, присвячену українським поховальним звичаям та обрядам, – “Забави при мерці” [140], яка вийшла друком у “Записках НТШ” і вміщувала описи одинадцяти ігор та забав із Закарпаття з невеликою передмовою про їхнє побутування.

1903 рік

Цього року була надрукована праця Лесі Українки “Дитячі гри, пісні й казки” [266]. В передмові зазначено, що “...матеріали сі, однак, не було записано від якоїсь одної людини з народу, вони збиралися довго в пам'яті моїй; мало не всі їх я знаю, як то кажуть зроду, перейнявши їх ще дитиною від сільських дітей, а матеріали з Ковельщини мені трапилось не раз перевірити на місці пізніше” [268]. Описані такі ігри: 1. “Пускайте нас”. 2. “В залізного ключа”, або “У вовка”. 3. “У відьми”. 4. “В бобра”. 5. “Савка”. 6. “Рак-неборак”. 7. “Мир-миром”. Матеріали, розміщені під номерами 8–12, є пісенними (“Воскресеніє – день”, “Безконечна”, “Козуня-любуня”, “Козенятко”, “Танець” (“козачок”)). До ігор і пісень наведені варіанти зазначених ігор, відомі авторці з праць К. Сементовського [430], А. Свидницького [420], П. Чубинського [464], М. Лисенка [298], Й. Мошинської [524; 525], О. Кольберга [510], П. Іванова [220], В. Милорадовича [324], Б. Грінченка [159].

У повідомленні Л. К. зі Сквирського повіту на Київщині на свято Купала діти, і хлопчики і дівчатка, в ігровій формі імітують Купальський обряд дорослих [232].

М. Пачовський у праці про поховальний обряд на Русі повідомив про “ігри при мерці” [372]. Відомості про українські досвітки, вечорниці, народний календар (звичаї, обряди, дозвілля, забави), весілля наведені в черговому томі географічного опису Російської імперії, присвяченому

Україні [895, с. 110–126]. Зазначено, що у свята молодь влаштовує різні ігрища: “веснянки”, “гаївки”, “ковзалки”, “спускалки”, “крутілки”. У Великдень влаштовуються хороводи та ігри: “кривий танець”, “володарь”, “король”, “перепілочка”, “нелюб” та ін. [895, с. 116–117].

1904 рік

“Київська старовина” надрукувала працю Марка Грушевського під назвою “Дитячі забавки та гри усякі” [164]. Автор описав понад сім десятків (77 №№) дитячих іграшок, саморобних примітивних музичних інструментів та розваг для дітей молодшого віку, хоча деякі забавки використовували і дорослі. Це такі ігри і забави: 1. “Тарахкотельце” (“торохтельце”, “торохтильце”) (з гусячої шми). 2. “Торохтёло” (з свинячого пузыря). 3. “Деркач” (“деркотёло”, “деркало”). 4. “Вуркало” (“вуркотёло”) (з свинячої, або з баранячої кисточки). 5. “Вуркало” (“гудок”); (з дерева). 6. “Пукалка” (“стрелька”) (з дерева). 7. “Сцькавка” (“спрыса”). 8. “Швыгалка”. 9. “Праца” (з реминякы). 10. “Праца” (з дерева). 11. “Дзыга” (“веретено”). 12. “Дзыга-играшка”. 13. “Журавель” (“клацалка”). 14. “Пыльщык”. 15. “Ковали”. 16. “Салдат”. 17. “Млынок” (з очерету). 18. “Млынок на хвостивныку” (з дерева). 19. “Млынок на валкови” (з дерева). 20. “Млынок на води” (з очеретыны). 21. “Млынок павучок” (з соломынкы). 22. “Павучок” (з соломы). 23. “Павучок з соломкы”. 24. “Змия” (з паперу). 25. “Ходули”. 26. “Дид” (“машкара”). 27. “Баба” (з снігу). 28. “Снижкы”. 29. “Кобзалка” (“скобзалка”). 30. “Громак”. 31. “Грынджолы”. 32. “Громак-свinya”. 33. “Конек”. 34. “Крутилка”. 35. “Возык” (“каре́та”). 36. “Возык” (“цяцька”). 37. “Возык” – “кони”. 38. “Гойдалка (дытяча)”. 39. “Гойдалка хлопчача” (“выхалка”, “кобылыця”, “колыска”). 40. “Скракли”. 41. “Хрест” (з очерету). 42. “Хрест” (з дерева). 43. “Хрест” (з соломы). 44. “Голубы”. 45. “Куклы”. 46. “Стрилка”. 47. “Лучок”. 48. “Рижкы”. 49. “Ральце”. 50. “Ковинькы” (патерычкы). 51. “Свысток” (свыщык). 52. “Пыщык” (“пыщалка”) (з дерева). 53. “Пыщалка” (з самого мышию). 54. “Пыщалка”

(з жыта). 55. “Пыщалка” (з лыстка). 56. “Дудка” (з гарбуза). 57. “Дудка” (з лозової, або шелюгової кори). 58. “Сопилка”. 59. “Выгран”. 60. “Скрыпка” (з очеретынок). 61. “Пыщалка з рижком” (очеретына и роговий рижок). 62. “Цымбалы” (з очерету). 63. “Коньок” (свыстун). 64. “Дзызкавка”. 65. “Балалайка”. 66. “Дзызкавка” (з чайкы, або з хруща). 67. “Дзызкавка” (з очеретыны). 68. “Морока” (з мышию робыться). 69. “Морока” (з реминця). 70. “Морока” (“баранець”). 71. “Морока” (з сырого шелюгу, або лозыны). 72. “Морока” (з пояса розпытлюваться). 73. “Морока” (з пояса – вузол розв'язать). 74. “Морока” (“загадка”). 75. “Загадка” (“морока”) (на два вузлы на одним пояси). 76. “Морока на шыйку до батого”. 77. “Морока – покласты десять палочок навхрест через дви на третю”.

Описів суто ігор у виданні обмаль, хіба що опис гри у “скраклі” (№ 40). Ці напрацювання були частиною задуманого третього тому відомої праці “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” [161]. Проте задум Марка Грушевського та Зенона Кузелі видати том, присвячений дитячим іграм та розвагам, не здійснився [962, с. 99–101]. Практично весь матеріал статті з “Київської старовини” вміщений у “Дитині...” видання 2006 року [163, с. 96–100, 112–116, 124–128, 136–146, 156–166, 168–174. 176–182].

В. Василенко в нарисі “Село та його розваги” розглянув музичні народні розваги і зазначив, що вони з часом занепадають [111].

У В. Доманицького, який використав матеріали З. Доленги-Ходаковського, що стосуються початку ХІХ ст., є цікаве повідомлення, що на проводах “ідять-качають крашені яйця, які згодом віддають жебракам” [656, с. 87], а на Великдень “...ставши в коло і обертаючись, причому по одному виходять (odstaja) з кола” і повторюють при цьому: “Выпади, чортове ребро!” [656, с. 87]. Такі ігри нагадують ігри крашанками та великодні хороводні ігри, й також свято Купала у Вінницькому повіті, коли дівчата влаштовують хороводно-пісенну гру коло “гільця”, які навів у “Київській старовині” В. Камінський [240].

В етнографічній праці Вл. Косинського щодо різних місцевостей Галичини є розділ “Діти” (“Dzieci”), де приділена увага дитячим іграм та розвагам [1078]. Подібні відомості вміщує праця Ф. Красильникова “Малоросія та малоруси (Географічно-етнографічний нарис)” (розділи “Звичаї на весіллях, похоронах, поминках” та “Свята”) [772], хоча вона містить багато помилок [657].

Один із сюжетів етнографічних записів П. Мартиновича розповідає про інститут борцівства в традиційному суспільстві, коли мандруючий борець ходив по селах і викликав місцевих мешканців на поєдинок, і якщо перемагав, то залишався певний час на утриманні громади [777].

1905 рік

Праця В. Бабенка “Етнографічний нарис народного побуту Катеринославського краю” [92] була підготовлена до XIII Археологічного з’їзду Російської імперії. У розділі “Народні свята, музика, пісні та дитячі ігри” зазначається, що традиційна народна культура забувається. Це можна прослідкувати і за описами наведених дитячих ігор. Автор описав лише такі ігри: “у м’яч”, “дрібущечки”, “у квача”, “у довгої лози” та “перепілочку” [92, с. 133–134]. Фотографія в публікації зобразила, як хлопці грають “у довгої лози”, а дівчатка – “у дрібушечки” [92, с. 132]. В. Бабенко також згадав про ігри та розваги грецького населення Катеринославщини під час календарних свят (*біг наввипередки, боротьба, кінні перегони*) [92, с. 124–125].

Святам народного календаря та його ігровим елементам присвячені праці М. Дикарева у “Матеріалах до українсько-руської етнології” [180] та І. Попова у белетристичному нарисі “Малоросія та малоруси” [859]. І. Абрамов у “Чернігівських малоросах” серед інших етнографічних відомостей вмістив описи весняних ігор і пісень [84]. Великодні хороводні пісні та ігри наводяться у П. Несторовського в “Матеріалах з етнографії бессарабських русинів” [343] та у виданні “Бессарабські русини. Історико-етнографічний нарис” [342]. Зокрема, згадуються “*кривий танець*” і “*довга*

лоза” та пісні, які супроводжують ці ігри [343, с. 82–83]. Етнографічний нарис, який описує обряди та ігри під час Великодніх свят, надрукувала житомирська “Волинь” [387]. Про ігри оренбурзьких козаків, серед яких є й українці, повідомляється у праці Д. Зеленина [211].

Відомості про весільну ігрову тематику знаходимо в публікаціях В. Демченко з Київщини (у виданні, зокрема, зображені ігри на весіллі) [173] і В. Яблоновського з Хотинського повіту на Бессарабщині [481].

Про конфлікт між селянами та духовенством у зв’язку з протилежними поглядами на молодіжні “вулиці” з іграми та розвагами напередодні свят повідомляється в кореспонденції з Полтавщини від О. Л. “Із сільського церковного літопису” [744].

1906 рік

Перший том згаданої вище праці Марка Грушевського “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” за редакцією Зенона Кузеля вийшов цього року [161, МУРЕ, т. 8.], проте ігри та розваги дитини від року і до шести був уміщений у другому томі, який вийшов наступного [161, МУРЕ, т. 9.].

У праці Й. Шнайдера “Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny” [534] розглянутий громадський та родинний побут українців (русинів). Серед інших етнографічних відомостей наведені танці (“рівний”, “до гори”, “волошка”, “гаркан”, “циганка”, “циганешта”, “цвек”) [997, с. 306–308], обряди та звичаї календарного циклу – Різдво, Великдень (з великодніми іграми – “перепілка” (“*perepilki*”), “у фоста” (“*fost*”), “у дзвона” (“*dzwon*”)), Катерини, Андрія та ін. [534, с. 29–32].

В. Камінський описав свято Великодня 1905 р. у с. Косареві на Волині [239]. Він звернув увагу на перегони від церкви додому, в т.ч. і кінні, господарів із свяченим у зв’язку з вірою селян у те, що той, хто найшвидше доставить свячене додому, у того буде кращий врожай [239, с. 301]. Молодь, набравши якомога більше яєць, збиралася біля церкви, щоби “...дзвонити,

битися яйцями, гратись, бігати и співати”. Христосування зводиться до свого роду “...яєчного спорту, суть якого в тому, щоб вибити якомога більше яєць” за допомогою відомої гри “*навбитки*” [239, с. 302–303]. Із ігор згадуються гра “*у kota та мишки*”, *бігання наввипередки*, як залишки тих численних ігор, які не супроводжуються співом, що існували порівняно недавно.” Автором відзначається скептичне ставлення до ігор “...навіть підлітків (з 13 років), які бачать в іграх “дитячу забаву”, яка притаманна малечі” [239, с. 303]. Наведені також сім “ігорних пісень”, серед яких відомі весняні хороводні ігри, в т.ч. “*Володар*”, “*Перепілонька*”, “*Мак*” [239, с. 304–306]. Згадується також звичай-розвага по сіяному і “*качати крашанки*”, “щоб жито й пшениця були буйні та й високі” [239, с. 319].

В українському весіллі на Кубані, крім інших ігрових елементів весільного ритуалу, описана “*гра в кінця*” [1009]. У “Полтавських єпархіальних відомостях” описано весілля у с. Середняки Гадяцького повіту [1013].

Святкування Купала в Коростені описано І. Абрамовим у “Живій старовині” [83].

1907 рік

Другий том “Дитини...” Марка Грушевського за редакцією Зенона Кузелі вийшов цього року у ІХ томі “Матеріалів до українсько-руської етнології”, де розглядається життя дитини від одного до шести років [161, МУРЕ, т. 9.]. Там, окрім різних аспектів дитячого життя, представлені забавки та іграшки, в т.ч. і “*морюки*” (аналог сучасних головоломок), зимові розваги, дитячі музичні інструменти. Окремі розваги та іграшки “приписані” до певного віку [161, МУРЕ, т. 9, с. 68–144]. Вище ми згадали, що практично весь матеріал статті Марка Грушевського “Дитячі забавки та гри усякі” з “Київської старовини” від 1904 р. вміщений у “Дитині...” видання 2006 року [163, с. 96–100, 112–116, 124–128, 136–146, 156–166, 168–174. 176–182].

І. Стешенко в “Історії української драми” [791] виводить витoki драми з гри [970, № 1. с. 60–63]. Розглядаючи генезис українського театру, він згадує дитячі та молодіжні зимові, весняні (ігрові хороводи на кшталт “*Просо сіяти*”, “*Кострубонько*” тощо) та інші ігри річного циклу, які витікають з давніх обрядів. Те саме стосується родинних обрядів (весільних, поховальних), у яких ігрові змагальні елементи теж ідуть з глибини віків.

Ігрові елементи календарних свят розглядаються у працях В. Перетця (опубліковано деякі фрагменти XVIII ст. з львівських рукописів про різдвяні розваги та ігрища) [846], В. Щурата (про ігрові ворожіння на Андрія, на Маланку, на Святий вечір та Новий рік) [1038]. Нові відомості про українські весільні обряди вміщені у “Живій старовині” (Київщина) [476] та “Етнографічному Огляді” (Бессарабія та Поділля) [234].

Дотичне до ігрової тематики питання ігрових назв порушено у працях Г. Ільїнського стосовно російського терміна “хоровод” [682] та С. Матусяка щодо польського “*Sobótka*”, який відповідає українському “Купало” [521]. В обох працях використаний український етнографічний матеріал, при тому в другому випадку описано обряди, пов’язані з цією назвою і святом: *sobótka* на Зелені свята (у поляків) та Івана Хрестителя, або Купало, Марена (в українців).

1908 рік

Намагання дати наукове пояснення “забавам при мерці”, використовуючи порівняльний матеріал, є в праці священика Віталія Шероцького. Описано “*лубок*”, або “*Маланку*” – “гру при мерці” на Поділлі [469].

Низка статей про весільні обряди у бойків, де мали місце розваги та змагальні елементи, надрукована в “Матеріалах до українсько-руської етнології” (В. Гнатюк, Юр. Кміт, В. Левинський, З. Кузеля) [138; 249; 279; 290].

1909 рік

Праця В. Гнатюка “Гаївки” [139] вмішує, поряд з одно- та двохоровими гаївками без ігор, також однохорові гаївки з іграми.

Розділ “Ігрища” присутній у праці В. Данилова “З народного життя в Малоросії” [168].

В. Косинський розповів про випадок в українському селі Мальові Ліського повіту, як мати поклала в труну померлої дитини яйце, щоб дитина на тім світі “мала чим бавитись” [1077].

Весільні обряди українців описані в працях В. Гнатюка (з Київщини) [1068] та Р. Даньковської (з Грайворонського повіту Курщини) [644].

1910 рік

Цього року праць з “ігрової” тематики – обмаль. Відзначимо сюжет про святкування Купала з праці О. Соболевського (за Мошинською, 1881 р.) [923] та розвідку В. Щурата про походження назви “гаївки” [1037].

1911 рік

Серед різноманітних етнографічних матеріалів з Курської губернії, зібраних Є. Резановим в українському селі Суджанського повіту, є й дитячі ігри [885]. Про культурно-етнографічне значення народних дитячих іграшок та ігор українського народу йдеться у розвідці С. Русової “Про дитячі цяцьки” [898]. Ігрові елементи весільних обрядів висвітлені у В. Кравченка в етнографічних матеріалах переважно з Волині [277; 278] та у Є. Романова в матеріалах від українців Гродненської губернії [893]. Низка праць присвячена календарним святкам. А. Балов розглянув характер і значення давніх купальських обрядів та ігрищ [563]. Це дослідження перегукується з відомою працею М. Петрова 1871 року “О народных праздниках в юго-зап. России” [374], про яку ми вже згадували. Купальський сюжет міститься в одній із праць М. Возняка [611]. Відомості про Різдвяні свята та розваги

присутні у Ю. Кміта [250] та М. Піотровського [530], а про Великдень – у М. Сумцова [973].

1912 рік

На початку праці “Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій і бібліографія”, яка відкриває збірник “Похоронні звичаї й обряди”, упорядкований Володимиром Гнатюком [730], Зенон Кузеля висловлює думку про причини, чому ці звичаї довго не привертали пильної уваги дослідників, а також про періодизацію цих досліджень. Що стосується “ігор та забав при мерці”, то, виходячи з бібліографії цього звичаю, він колись мусив бути загальнопоширеним принаймні на значній частині Центральної і Східної Європи. На початку ХХ ст. він “...заховав ся ще до нині в повній чистоті лише в карпатських і прикарпатських сторонах та спорадично на Поділю і не був нотований багатьма нашими етнографами тільки через мале знання народного життя і поверхове трактуванє дослідів” [730, с. 143–144]. До статті Зенона Кузеля наведений етнографічний матеріал, зібраний В. Гнатюком, про похоронні звичаї, переважно в західній частині українських етнічних земель, але є повідомлення і з Подільської, Київської, Чернігівської та Курської губерній [143]. У цих матеріалах багато згадок і описів ігор і забав при мерці. Це такі ігри та забави: “*Чесати коні*” (“*Лунак*”, або “*Йти на кукану*”) та “*Коваль*”, які граються у сінях (Ропиця Руська Горлицького повіту) [143, с. 205]; “*Лопатки бють*”, “*Гусака печуть*”, “*Бога і чорта*”, “*Бирки*”, “*Кучі*”, “*Ковалья*”, “*Дохторя*”, “*Сало тягнуть*”, “*Булі красти*”, “*Діда і баби*” (Волосянка Сільського повіту) [143, с. 227–229]; “*Позич мені стільчика*”, “*Продає заяця*”, “*Тешуть дуби*”, “*Весіля з музиками*”, “*Висіти*”, “*Війт і жебрак*”, “*Жмурка*”, “*Коса*”, “*Король і війт*”, “*Ангіле кьигнут*”, “*Грошик тягнуть*”, “*Млин*”, “*Два ножі на однім крейцарі танцюють*”, “*Бука тягнуть*”, “*Кота тягнуть*”, “*Звязаний встане?*”, “*Горівку пити*”, “*Здоймає губами крейцар*”, “*Перстенéць*”, “*Шукає покладок*” (Зелениці Надвірнянського повіту) [143, с. 237–243]; “*Грушка*”, “*На него*”,

“Млин”, “Сорока”, “Білиця”, “Коза”, “Печенє гусака”, “Сосокало”, “Бити комена”, “Жид купец”, “Тягненє бога”, “Ткачі”, “Каса”, “Каса плодюча”, “Огарчік”, “Вишенє”, “Колотєз”, “Заїц”, “Ниточки”, “Обручька”, “Галомбеза” (Голови Косовського повіту) [143, с. 265–279]; “Гусака пеци”, “Бога тбигнути”, “Чьубрик”, “Стріп ниточок”, “Білиці дерти”, “Колодъизи тьигнут”, “Млина”, “Комина убити”, “Вірменина”, “Сосокало”, “Сороки”, “Діда та баби”, “Огарка”, “Погана”, “Зайицьи купувати”, “Глембізи” (“Журавля”, “Крикала”) (Жабю-Магура Косовського повіту) [143, с. 292–296]; “Лубок”, “Шибениця”, “Роботи”, “Огарок” (Товмачик Коломийського повіту) [143, с. 300–301]; “Лубок” (“Грушка”) В описі присутні елементи різних ігор (“Огарок”, “Роботи” тощо) (Тростянець Снятинського повіту) [143, с. 310–311]; “Лубок” (як сукупність усіх “ігор при мерці”, так і окрема гра), “Огарчик”, “Коваля”, “Чуприк”, “Шило” (Раранчу Черновецького повіту) [143, с. 341]; “Чушка”, “Вогник”, “Перстєнь” (Молодієво Черновецького повіту) [143, с. 350].

Слід зауважити, що всі ці дії (“ігри та розваги при мерці”) мають практично розважальний характер із значним вербальним елементом, і майже не несуть змагального характеру й відбуваються переважно в хаті, іноді – у сінях. Всі ці забави проходять прилюдно, на очах дітей і старших, а участь у них беруть обидві статі [143, с. 297].

Ігрові елементи поховального обряду згадані в працях Хр. Ящуржинського про Україну [1052] та В. Камінського про Волинь [697], а календарних свят – у розвідках із “Матеріалів україно-руської етнології”: В. Доманицького – про народний календар Рівненського повіту Волинської губернії [194] та А. Онищука – про гуцульський народний календар [356]. Замітки К. Широцького про Різдвяні свята, які згадуються в деяких пам’ятках староруського мистецтва, опублікувала “Рада” [1029].

1913 рік

Цього року відзначимо низку матеріалів про календарну обрядовість, які містять і сюжети про ігровий компонент обрядів. Про боротьбу духовенства

проти свята Купала в кінці XVIII ст. в Україні подав С. Рклицький [890]. Хр. Ящуржинський опублікував відомості про Різдвяні Святки в часописі “Сяйво” [1051; 1054]. “Ілюстрована Україна” подала великодні звичаї у давніх часах [691]. В. Піотровський у польському часописі “Ziemia” (Земля”) серед інших етнографічних відомостей з України навів відомості про святкування молодіжних свят Андрія та Катерини з Канівського повіту [528] та про поховальні обряди в Україні [1088; 529]. Розвідка Д. Щербаківського про народну картину “Козак Мамай” і її генезис містить ігрові мотиви в житті українського традиційного суспільства [1034].

1914 рік

Тема “ігор і забав при мерці” отримала продовження у праці З. Кузеля “Посіжинє і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi” [729]. Він навів детальне територіальне розміщення ігрового матеріалу в поховальній обрядовості [729, с. 109–112], зазначив роль церкви, загалом негативну, на побутування “ігор і забав при мерці” [729, с. 112–114]. У прикінцевому розділі “Огляд забав при мерцях “іграшок” своєї праці “Посіжинє і забави при мерци...” він зробив найдокладніший огляд 104 ігор і забав [729, с. 116–127 (розділ “Огляд забав при мерцях «іграшок»”)]. Незважаючи на те, що, як пише сам З. Кузеля, “...різномородність іграшок при мерци так велика, що трудно їх піддати якомусь поділові”, все ж він пропонує певну класифікацію цих ігор і забав: “...маємо тут останки обрядових забав, забави з наслідуванем звірят, забави з суспільно-політичною закраскою, станові забави (хліборобські, скотарські, ремісницькі), пережитки старих воєнних ігрищ, проби пописів зручності, справдішні змагові вправи, старинні і молодші гуртові забави, пригадуючи в дечім ягілки, парубоцькі забави, дівочі і діточі ігри, а вкінці, хоч у невеликім числі навіть модерні гри, звісні з кругів інтелігенції” [729, с. 116]. З. Кузеля виділив такі рубрики своєї класифікації відомих на тоді “ігор та забав при мерці” (назви – за З. Кузелею):

– “Обрядові” (№№ 1–16): 1. “Діди”. 2. “Опровід”. 3. “Лубок” (“лопатка”, “лопарька”, “дранички”, “грушка” та ін.). 4. “Смерть”. 5. “Ружана”. 6. “Чорта”. 7. “Бога і чорта”. 8. “Тягнуть фарбу”. 9. “Волос мечуть”. 10. “Вуглик”. 11. “Склівка”. 12. “Вогонь”. 13. “Трюхан”. 14. “Солімка”. 15. “Дохтора”. 16. “Шукає покладок”;

– “Наслідуванє звірят” (№№ 17–22): 17. “Коза”. 18. “Жид, коза і цап”. 19. “Медвідь”. 20. “Білиця”. 21. “Зайиц”. 22. “Козут”;

– “Занятя” (№№ 23–45): 23. “Вірменин”. 24. “Млин”. 25. “Везти сіль”. 26. “Сіль варять”. 27. “Ріпу сіяти”. 28. “Ткачі”. 29. “Заладять прясти”. 30. “Тешуть дуби”. 31. “Коваля”. 32. “Роботи”. 33. “Пана і робітників”. 34. “Весіля з музиками”. 35. “Церков і корчма”. 36. “Ножа грають”. 37. “Баранці”. 38. “Обручку”. 39. “Жида”. 40. “Стрілець”. 41. “Король і вїйт”. 42. “Вїйт і Жебрак”. 43. “Суд”. 44. “Гліг”. 45. “Касса”;

– “Забави товариські” (№№ 46–63): 46. “Діда і баби”. 47. “Огарчик”. 48. “Королі”. 49. “Гусака печуть”. 50. “Ниточки”. 51. “Загадка” (“ниточка”). 52. “Колотєз”. 53. “Висіти”. 54. “Сусіда бавити ся”. 55. “Полоти грядки”. 56. “Кликати гори у куми”. 57. “Носити мід”. 58. “Перстенець”. 59. “Жеребця”. 60. “Пастора”. 61. “Рожі”. 62. “Пташка”. 63. “Листоноша”;

– “Забави, сполучені із жмуренєм і битєм” (№№ 64–77): 64. “Бирки”. 65. “Чьубрик”. 66. “Млинець”. 67. “Жмурка”. 68. “Піжмурки”. 69. “Сорока”. 70. “Потана”. 71. “Грати бирки”. 72. “Сосокало”. 73. “Коса” (“лиса”). 74. “Галембеза”. 75. “Коваля”. 76. “Стільчик”. 77. “Кучі”;

– “Забави зручности” (№№ 78–95): 78. “Бука тягнуть”. 79. “Кота тягнуть”. 80. “Коня”. 81. “Мурашка”. 82. “Битє комина”. 83. “Медведя бити”. 84. “На віблицю скачуть”. 85. “Сало тягнуть”. 86. “Яйце бити”. 87. “Булі красти”. 88. “Грошик тягнуть з води” (“керничка”). 89. “Здоймати губами грийцар”. 90. “Горівку пити”. 91. “Звязаний встане (з землі)”. 92. “Бараболі”. 93. “Два ножа на однім крейчарі танцюють”. 94. “Шила”. 95. “Вовки”;

– [Ігри і забави] без опису (№№ 96–104): 96. “*Олій бити*”. 97. “*Ординани*”. 98. “*Гарбуз*”. 99. “*Дурнішья*”. 100. “*Панщина*”. 101. “*Турня*”. 102. “*Шут*”. 103. “*Изводитель*”. 104. “*Торг*”.

До найбільш популярних ігор і забав, за З. Кузелею, належать “*лубок*” (понад 40 записів), “*млин*” (13), “*гусака печи*” (11), “*огарчик*” (9), “*коса*” (7), “*перстенець*” (7) та ін., проте близько 50 забав були відомі автору в одному описі.

В додатках Зенон Кузеля помістив “*виїмки з відповідий, які я дістав на мій кветіонар*” стосовно “*ігор при мерці*”. Серед загального поховального ритуалу описані десятки ігор і розваг, що побутують під час похоронних обрядів на Поділлі, Галичині, Буковині і де згадуються багато ігор та розваг з наведеної вище класифікації [729, с. 129–160].

Про стародавній народний звичай “*Великодні кукли*” розповів О. Левицький [749], а про походження дитячої гри в Україні під назвою “*в городок*” – Л. Падалка [834]. Ігровий обряд “*Маланка*” на українських теренах детально описав на сторінках “*Етнографічного огляду*” Б. Яцимирський [1048].

1916 рік

У своїй підсумковій праці про українську етнографію “*Етнографічні особливості українського народу*” [615] Федір Вовк ігровий елемент як у громадському, так і в родинному побуті спеціально не обговорював, бо і не ставив такого завдання, хоча він простежується в його праці. Ігрову складову можна побачити і під час виробничих процесів, і під час різних обрядодій, особливо – в календарній обрядовості. Так, напередодні свята Юрія (23 квітня ст. ст.), яке належить, за Вовком, до сонячного культу, в деяких місцевостях люdnість лагодить Лялю (найкращу дівчину), прикрашає її, потім починає коловий танок, що йде в супроводі пісень. З цього дня активно, на повну силу, відбуваються веснянки (чи гаївки), “...що їх супроводять ріжноманітні гри, які мають дуже виразний весняний характер.

Ці гри та пісні розглянемо в статті про українську народню словесність”, – писав Ф. Вовк [608, с. 185]. Зазначимо, що ця праця, на жаль, не була опублікована Ф. Вовком, який планував вмістити її в енциклопедії “Український народ в його минулому та сучасному”.

Сам термін “гра”, “грати” Ф. Вовк використовував вільно. У нього “На Великдень, згідно з загальнопоширеним повір’ям, сонце *грає*, цеб-то, в час свого сходу, то здіймається то опускається за обрій; тому багато є людей, особливо дітей, що дбають не проспати цієї хвилини” [608, с. 184]. Говорячи про пережитки у весільних обрядах, він припускає, що “...пережитки являють собою цілком припустне наподоблення того, що чинилось колись, у дуже давню епоху, на “*грах*”, про що говорить літопис” [608, с. 227]. Взагалі календарні обряди у своїй праці Ф. Вовк висвітлив дуже скупко, згадавши, окрім весняної обрядовості, обрядовість купальську, де є весільний ігровий елемент: “...танцюють навколо ляльок-“купайл” та плигають через розкладений близько вогонь; замість вогню кладуть часом купу кропиви. Одночасно, явна річ, співають ритуальних пісень, що мають також весільний характер. Геть частіше, однак, вже обмежуються тим, що розкладають вогонь та плигають через нього парами, – парубки та дівчата” [608, с. 185–186]. Від того, як стрибне пара, віщували, щасливе чи нещасливе буде їхнє спільне життя у майбутньому. Суто ігровим було і ворожіння на вінках із запаленими свічками й пущеними водою. На час виходу “Етнографічних особливостей...” уже були відомі праці З. Кузелі та В. Гнатюка про поховальні обряди та “про ігри при мерці” [143; 729; 730], хоча Ф. Вовк відзначив лише працю В. Гнатюка, назвавши її “чудовою”, і звернув увагу на безпосередні ігри (*лопатки, грушки* тощо) [608, с. 208].

Ігрові веснянки та гагілки з Поділля і Холмщини зібрали й опублікували Л. Плосайкевич і Я. Сенчик у “Матеріалах до українсько-руської етнології” [786].

Таким чином, з початком ХХ ст. стосовно ігрової тематики та в питанні формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури

людності намітився певний спад у накопиченні джерельних “ігрових” відомостей. Кількість опублікованих збірок ігор значно скоротилася. Ми вже зазначали, що 1890 р. М. Сумцов констатував, що “...дитячі ігри численні, але одноманітні та малозмістовні. Раніше міфологи та історики сподівались знайти в них цінні архаїчні риси, але надія ця мало справдилась” [450, с.3]. Можливо, і це спричинило зменшення кількості “ігрових” публікацій. З іншого боку, традиційна культура поступово відходила і об’єктивно її ареал звужувався, що відображалось і на процесі її вивчення. У наукових і науково-популярних працях часто лунала думка, що “народна культура занепадає”.

Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись, і джерельна база дослідження традиційної ігрової культури українців розширювалась, хоча і не так активно, як у другій половині XIX ст. і особливо – в 90-ті роки. Опубліковані збірки описів ігор доволі нечисленні (П. П., Л. Українка) і не є обширними. Окремі збірки ігор та розваг можна віднайти і в деяких загальних етнографічних описах (В. Бабенко, В. Камінський). Зазначимо тенденцію звуження сфери побутування традиційних ігор та появу нових, інноваційних, особливо в міському середовищі.

4.3. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення

(М. Дикарив, З. Кузеля, Ф. Вовк, Б. Грінченко)

Проблемі традиційної ігрової культури українців присвячено чимало наукових праць, але все ж вона і досі розкрита недостатньо. Самі публікації розпорошені по багатьох, іноді важкодоступних, виданнях, немає достатньо повної публікації корпусу народних ігор. Значна кількість описів і матеріалів ще знаходиться в архівах і чекає на свого дослідника і видавця, щоб опинитися в науковому обігу.

Окрім цих об’єктивних труднощів на шляху процесу вивчення традиційної ігрової культури, він супроводжувався і суб’єктивними перепонами. Деякі здобутки дослідників стосовно вивчення цього явища з певних причин так і не побачили світ.

Зацікавлення народними іграми в контексті історії етнографічних досліджень, як ми вже побачили, виявилось досить давно, і ми простежили історію формування джерельної бази традиційної ігрової культури й можемо згадати відомі імена дослідників XIX–XX століть (О. Терещенка, М. Маркевича, П. Чубинського, П. Іванова, С. Ісаєвича, М. Сумцова та ін.), які зробили вагомий внесок у ці дослідження. Але, на жаль, цей напрям дослідження не був пріоритетним у етнологів та культурологів. Народні ігри та розваги тісно поєднані з багатьма сторонами життєдіяльності людини, і здобутки в цій царині могли би бути значно вагомішими. Ми згадаємо діячів науки і культури кінця XIX – початку XX століть, які, опановуючи питання української етнографії, приділяли достатню увагу вивченню українських народних ігрових явищ, але з різних причин не завершили свої дослідження, які припадають на добу зародження української етнографічної школи. Значною мірою наші спостереження ґрунтуються на епістолярній спадщині цих діячів.

Вагомі здобутки відомого етнографа Митрофана Дикарева в царині етнографії. Він вивчав людність як рідної Вороніжчини, так і Кубанщини, де він мешкав з липня 1893 року. Маючи певну мережу “етнографічних” кореспондентів, він цікавився питаннями як матеріальної, так і, переважно, духовної культури місцевого населення. Починаючи з кінця 80-х років, і особливо після виходу своєї першої великої праці (Воронезький етнографічний збірник, Вороніж, 1891) [650], яка мала фольклористичний ухил (збірка прислів’їв та приказок), Дикарів накопичив чимало етнографічного матеріалу, багато з якого, на жаль, так і не побачило світ. Такі його етнографічні праці, як “Посмертні писання Митрофана Дикарева” (1903, Львів) [181], “Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині” (1905, Львів) [180] з’явилися у виданнях НТШ вже після його смерті в листопаді 1899 р. Але з листування Митрофана Дикарева відомо, що він збирав відомості про дитину і все, що пов’язано з її світом, з її ігровою діяльністю, зокрема.

У листі до Федора Вовка від 26 серпня 1896 р. Дикарів, розповідаючи про ситуацію зі своїми етнографічними інформаторами з Вороніжчини, писав: “... мій кореспондент з Богучарщини селянин слободи Попасної Антін Субота спинився був з засилкою своїх матеріалів, бо з Попасної виїхав до Терської області його порадник в сій справі священник Попов і з собою завіз усі програми, які я заслав йому. Навесні я обернувся з запитом до Суботи, і він відписав мені, що радніший продовжувати вистачання матеріалів, аби тільки я заслав йому програму Янчукову. Але як усі примірники Янчукової програми розійшлись навіть у Москві, я примушений був з свого примірника виписати йому частину питань про народне акушерство, родини, христини, додавши чимало своїх питань з дитячих забавок, игр, виховування дитини з фізичного і духовного боку. Таку ж програму я заслав до хутора Курчанського Єйського oddілу другому своєму кореспондентові Александрові Півневі, котрий поступивсь дати опись дитячих игр, далеко докладніший, ніж у П.В. Иванова, з Купянського повіту” [946, с. 33].

З цього фрагмента видно, що збирання матеріалу було поставлено у Митрофана Дикарева на наукову основу. Він користувався прогресивними на той час методиками Етнографічного відділу Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії (Москва, 1887) [876], урізноманітнюючи їх своїми додатковими питаннями. Згадуючи про працю Петра Иванова, досвідченого етнографа з Харківщини, автора відомої праці про українські народні ігри (“Ігри селянських дітей у Куп’янському повіті”), Дикарів демонстрував обізнаність у новітній літературі в галузі дитячого ігрового життя. На жаль, про ці можливі етнографічні матеріали ми нічого не можемо сказати, бо якщо Дикарів їх згодом і отримав, в архівах, по яких розпорошені “дикаревські” матеріали, в т.ч. і у Відділі рукописних фондів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, вони поки що не віднайдені.

Своїм кореспондентам Дикарів постійно надсилав етнографічні програми – як відомі, згадувані нами вище, так і свої. В листі до Бориса Грінченка від 29 жовтня 1896 р. він пише: “Кореспондентам я розіслав

власну програму про народне акушерство і дитяче житє: від двох кореспондентів сподіваюсь мати докладні відомости” [947, с. 233].

Серед опублікованих етнографічних матеріалів Дикарева (“Уривки з малоросійського календаря” [178], “Різдвяні святки в станиці Павлівській...” [183], “Великдень в Україні та Чорноморії” [177], “Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді...” [182]) багато ігрових сюжетів. Так, наприклад, в “Різдвяних святках...” перераховані і коротко описані зимові ігри.

Навіть перебуваючи на Кубанщині, Митрофан Дикарів зміг залучати нових “етнографічних” кореспондентів з Вороніжчини. В листі Федору Вовку від 10 квітня 1898 р. він писав: “Недавно я придбав на Вороніжчині нового кореспондента запасного рядового Краснолуцького. Він заслав мені цікавий опис свого дитячого життя і кілька брехеньок; з них я одну сороміцьку засилаю Вам тепер. Обіцяв продовжувати опис свого життя. Я йому сплатив 8 карбованців і просив докладніше описати свій парубочий вік” [946, с. 44]. Про те саме він поспішає повідомити і Бориса Грінченка в листі від 24 квітня: “Перед Великоднем запасний рядовий слободи Попасної Богучарського повіту Краснолуцький заслав мені вельми докладний і цікавий опис свого дитячого життя...” [947, с. 253].

З листів видно, що відомості про дитяче життя, в якому значне місце посідали ігри та розваги, було в колі зацікавленості Дикарева. Це підтверджує і його останній лист до Вовка від 15 жовтня 1899 р., незадовго до своєї смерті 26 листопада того ж року, де він розповідає про свої творчі плани: “На початку сего року я поклав, покинувши всякі студії, приступити до групування і друку своїх материялів, котрі я почав збирати 1892 року. Всі материяли будуть уміщені в VIII томах, зміст котрих може бути ось-який: I – календарь, II – дитяче життє, III – молодяче життє, IV – весільні та інші обряди, V – родина і громада, VI – народний світогляд, VII – казки, пісні, прислів’я (може бути й два томи), VIII – ріжні відомости (науковий досвід народа і ин.)” [946, с. 46–47]. Саме том про дитяче життя, очевидно,

найбільше хвилював Дикарева, оскільки в цьому ж листі він подає Вовку докладний план лише цього тому: “Те, що я маю про се питанне, складається ось із чого; 1, пологи (по програмі Крузенштерна); 2, звичаї і обряди; 3, прикмети і забобони проти дітей; 4, бавленне дітей (чукиканне, гайданне і т.п.); 5, дитячі забавки куповані і саморобні; 6, приспівки до колиски; 7, перша дитяча мова; 8, дитячі пісні; 9, дитячі дражнінки; 10, дитячий дотеп, жарти; 11, діти в природі; 12, дитячі гри; 13, дитячий календарь; 14, духове вихованне дитини, охайність (народна педагогіка); 15, дитяча психольогія; 16, дитяче життє в автобіографіях селян” [946, с. 47]. Слід сказати, що майже така рубрикація дитячого життє була запропонована Дикаревим ще в листі до Грінченка від 1–2 серпня 1897 р.: “Разом з сим я звів до купи усі відомости про дітей, які були у мене порозкидані по разних тетрадах і клаптях. Поки що я поробив такі рубрики: 1) “жіноча рахоба” і викохуванне дитини; 2) приміти і забобони проти дітей; 3) приспівки до колиски; 4) дитячі пісні; 5) забавляння дітей; 6) забавки; 7) перша дитяча мова; 8) дражнінки; 9) дитячий гумор; 10) діти і природа; 11) духове вихованне дитини; 12) дитяча психологія; 13) дитячі ігри; 14) звичаї і обряди; 15) дитячий календар; 16) різдвяні рації” [947, с. 236].

Можна бачити, що за два роки відбулися певні зміни в “дикарівський” рубрикації дитячого життє, передусім за рахунок перегрупування наявного матеріалу. Зазначимо також сталість “ігрового блоку” дитячого життє в уяві Дикарева.

Треба сказати, що про ці свої наміри Митрофан Дикарів говорив уже давно. Ще в листі Борису Грінченку в січні 1896 р. він писав: “Після того поклав, відкинувши всякі студії, взятись до друкованне своїх материялів, зібраних з 1892 року. Попереду я мавсь видавати «Дитяче життє», але тут є деякі огріхи, котрі треба полатати, а замісто того я готую «Народний календарь»” [947, с. 226]. І через три роки, 5 лютого 1899 р., до того ж Грінченка Дикарів пише майже те саме: “Після того я поклав, відкинувши всякі студії, взятись до друковання своїх етнографічних материялів, зібраних

з року 1892. Попереду я мавсь видати на початку «Дитяче життє», але тут виявились де-які огріхи, котрі треба полатати, а замість того я готую «Народний календарь». Вже переписав 230 сторін...[...] Потім уже підуть : 1) дитяче життє; 2) молодече життє;...” [947, с. 257].

Дикарів належав до того типу дослідників, які повільно й уважно готували свої праці, повсякчас намагаючись їх поліпшувати. До того ж, він одночасно працював над кількома науковими працями. Якщо додати до цього те значне листування, яке він здійснював з видатними діячами науки і культури (Михайло Грушевський, Борис Грінченко, Федір Вовк, Олександр Кониський та багато інших), з багатьма своїми етнографічними дописувачами та іншими кореспондентами, ті постійні хвороби, які його не полишали і, зрештою, призвели до ранньої смерті, то стане цілком зрозумілим, чому він не встиг завершити багато із своїх праць, у тому числі й “Дитяче життя”, де чільне місце посідала б ігрова культура дитини.

Майбутня праця про дитяче життя була постійним зацікавленням Митрофана Дикарева. За першої ліпшої нагоди в листах він згадував про це. В листі до Грінченка від 4 листопада 1897 р. він писав: “...стоять на черзі три роботи: 1) програма для опису вулиці і вечерниць,... 2) про паганське походженне нашого посту і нарешті про дитяче життє на Україні. Особливо мене турбує остання робота. [...] Бо материялу зібрано чимало і він зведений до купи з ріжних клаптів та тетрадок лиш з невеликою систематизацією, а тепер прийдеться його знову перестудійовати і завести в систему [...]”[947, с. 239].

Шукаючи корені традиційних свят і обрядів, Дикарів часто звертався до ігрових сюжетів. У листі до Грінченка від 1 березня 1896 р. він просить надіслати відомості, які б пролили світло на язичницькі корені деяких свят: “Студіюю неділю, і власне забутки соняшних свят, прив’язаних до неділі. Тут мені цікаво знати від Вас і Ваших знайомих, чи не траплялося кому чути в українських піснях або в інших разях про Сабинського бога Авреля або Авзеля. Що про його співають у нас, на Україні, я знаю від свого школьного

часу на кінці 60-х років і року 1892 я дістав звістку, що сей Аврель і досі є. Пошукайте його на Чернигівщині! Шукати його треба по веснянках, особливе при завиванні вінків і в грі “козла водити”, з меншою впевненістю на успіх в весільних піснях” [947, с. 228]. Борис Грінченко відповів, що він такого не чув [947, с. 231].

І в останніх рядках останнього листа до Грінченка від 24 липня 1899 р. Митрофан Дикарів виявив прихильність до тематики дитячого життя: “Від Тихона (Павлового брата) Тарасевського, 13 літ, дістав 8 зшитків казок і зшиток опису дитячого життя. [...] Павло Тарасевський як що побуває на селі скінчить опис вулиці, вечерниць і складок (аркушів 100)” [947, с. 259–260].

Вивчаючи українські весільні обряди, видатний український етнограф, антрополог, археолог Федір Вовк приділяв багато уваги ігровому елементу. Насамперед, розглядаючи генезис українського весілля, він звертався до давньоруських “ігрищ”. Зацікавленість Вовка цим сюжетом передає окрема папка в його фонді в Науковому архіві Інституту археології НАН України під назвою “Ігрища”, в якій зосереджені підготовчі матеріали з різних джерел за такими темами: “Ігри весняні та інші”, “Шлюбні сезони (шлюби у вибрану пору року)”, “Ігрища давніх слов’ян”, “Сезон шлюбів (nuberte, nibiation etc.)”, “Елементи ігрищ у весільних обрядах”, “Varia (матеріали, нотатки)” [81]. Про наявність підготовчих матеріалів і власне статті про давній ігровий елемент у весільних обрядах Федір Вовк повідомляв ще на початку свого листування з Михайлом Грушевським. У листі від 20 липня 1895 року, відповідаючи на запит Грушевського про співпрацю у виданнях НТШ, у тому числі і “про перероблену розправу про весілля для “Записок”, він зазначав: «Тепер же у мене є от що: 1) “Ігрища межю селю у давніх слов’ян і українські весільні звичаї...” [...] Матеріал увесь зібраний і упорядкований лежить по картонах у шухляді – бракує тільки одного – часу!.. [...] Ігрища межю села оддам мабуть у “Folk-Lore”» [757, с. 104]. В той же час Вовк просив Грушевського про наукову допомогу в цьому питанні: “Вас же я давно хотів просити от про що, чи не траплялося Вам по Ваших літописних і архівних студіях чого про

ігрища і особливо постриги. Я вже питавсь за се В[олодимира] Б[оніфатовича Антоновича], але він відказав що нічого не зна, чи не знаєте часом Ви? Дуже б Вам за се дякував. У Парижі нема навіть Полн[ого] Собр[анія] Рус[ських] Летописей – що ж я робитиму?..” [757, с. 104]. Згодом Грушевський сповістив Вовка про відповідні відомості з Початкового, Переяславського та Густинського літописів і надіслав йому виписки [757, с. 105, 109].

Ще на початку 90-х років XIX ст. Федір Вовк опублікував французькою мовою працю “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” [1093], де ігровий елемент посідав чільне місце в обрядодіях структурних частин шлюбного ритуалу. На жаль, розвивати ці ідеї в повному обсязі стосовно місця і ролі ігрового елемента він не став і зосередив згодом свою увагу, як ми бачимо, на давньоруських “ігрищах” у контексті генезису українського весілля. Проте завантаженість Вовка як науковою працею, так і побутовими турботами, очевидно, не дала можливості закінчити та опублікувати і цю спеціальну працю. Ми не знаходимо її в найповнішій бібліографії Ф. Вовка, опублікованій дочкою Вовка Галиною, хоча він мав намір подати її до французького часопису “Folk-Lore”. Лише в своїй фундаментальній роботі “Етнографічні особливості українського народу” (1916 р.) в розділі “Весільні обряди” він пов’язує драматичний аспект весільних обрядів “як перенесення у весільний обряд ритуалу весняних сонячних свят та ігрищ: обрядового співу, танків, священного дерева, вінків, короваю (що змінив заложних тварин) тощо” [615, с. 636]. З цього зрозуміло, що мав на увазі Вовк під терміном “ігрища”. На жаль, спеціальну працю про роль ігрового елемента як у весільних обрядах, так і загалом в українській традиційній культурі Федір Вовк не написав.

Вперше про “дитячу” тематику, ще будучи студентом Віденського університету, визначний український етнограф Зенон Кузеля згадує в листі до Михайла Грушевського від 25 листопада 1904 р.: “Над матеріялами про дітий зачав я уже працювати. Літературу маю уже зібрану, так українську та славянську, як і німецьку і поволи в ній розчитуюсь. Не знаю одначе, як мені

до самого оброблення забратися. Наперед важне для мене, чи весь матеріал піде до друку, чи лише найважнійше. Матеріалу єсть 800 карток дрібного і збитого письма, так, що картка рукопису дає 3–4 сторони при переписуванню: особливо перші три частини писані так, що годі що розібрати і що добре треба намучитися, заки відчитається. Повно поправок в текстї і над стрічками, додатків і відсилачів. З послідні писані досить добре. Колиб прийшло увесь матеріал друковати, то на се не вистарчив би один том лише, щонайменше два і то по 500 сторін. На один том безусловно не годе числити. При поділі на 2 частини обіймала би перша вік дитини до 10 року враз, з передмовою і вступом, а друга літа пастушеня і забави діточі та парубочі враз з регістром. Особливо з другої частини годі буде що небудь викинути, то як мені здається, матеріал важний і цікавий.

Так отже прошу мене поінформувати, чи ладити збірку на 2 томи, чи лиш на один а в посліднім разі, котру частину і що належить найбільше узгляднювати. Так само прошу мені порадити, чи при додаванню паралель обмежитися лишень до вичислення, чи може трактувати дещо трохи ширше а далі чи не надрукуватиб бібліографіи розвідок й збірників про діти (може осібно)” [756, с. 16–17].

Як бачимо, в цьому листі йдеться про впорядкування З. Кузелею матеріалів, зібраних Марком Грушевським, кузеном Михайла Грушевського, у південній Київщині (Звенигородщині) і переданих останнім Кузелі. Вже в квітні 1905 р. він пише Грушевському, що “Цвітень по 20, май і червень посвячую виключно на зредагованє першого тому “дитини”, щоби не припізнити виходу Етн[ографічного] збірника” [756, с. 22], в листопаді повідомляє, що “«Дитина» вже на укінченю” [756, с. 26], а в лютому 1906 доповідає: “Дитина готова, висилаю її в суботу. Просити буду при тім, щоби я сам робив усі коректи, бо можливо, що треба ще буде дещо справити а передовсім, денекуди уодностайнити мову” [756, с. 29]. Остаточо перший том “Дитини” Кузеля вислав Грушевському в квітні того ж року: “Рівночасно з листом висилаю пакет з моїми працями: а то “Дитину” з передмовою і

вступом [...]. За велике спізнєнє “Дитини” я прошу ще раз о оправданє: моє здоровлє причинилося до того найбільше” [756, с. 31].

Вже в листопаді 1906 р. Кузеля активно працює над другим томом “Дитини”: “2 том в більшій частині переписаний і упорядкований, але все таки займе праці менше-більше до кінця січня” [756, с. 33]. В лютому 1907 р. він пише Грушевському: “...приладив 2 томи “Дитини” до друку і зібрав матеріал до вступу і до загадок. Тепер сиджу і викінчую вступ до “Дитини” і роблю вже коректу тексту” [756, с. 34]. Як бачимо, перших два томи “Дитини” були підготовлені до друку доволі швидко і з’явилися у зведеному випуску (VIII–IX) “Матеріалів до українсько-руської етнології”. Праця вийшла друком під назвою “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу” у систематизованому вигляді, з поясненнями, примітками, порівняннями з іноземними працями, багатою бібліографією. В них всебічно розглянуті обряди, пов’язані з дородовим періодом, народженням дитини, подальшими формами людського співжиття [161].

Кузеля обробив великий обсяг підготовчих матеріалів. У січні 1908 р. він писав до Грушевського: “Оба томи Дитини припізнали ся страшно через се, що рукопис було писано дуже нечитко і в не порядку і що на переписуване кожного тому я мусів відложити кілька місяців часу (на 1-ий – 4м[ісяці], на 2-ий – 3 місяці)” [756, с. 42]. Тоді ж, у січні 1908 року, Кузеля повідомляє про те, що він вже працює над третім томом “Дитини”: “Крім того ладжу 3 том Дитини, де буде докладна студія про игри і забави. Дитина і загадки, яких мені вже до тепер надіслано около тисячки, вийдуть в р[оку] 1909 в зимі, про що я вже заздалегідь повідомив Етног[рафичн]у Комісію” [756, с. 41]. Третій том цього видання, як бачимо, мав охопити „пастуший” і школярський вік дитини, дитячі забави, игри тощо, згодом так і не вийшов друком. До цього призвело те, що праця над цим томом спочатку практично призупинилась, бо весь 1908 рік Кузеля працював над іншими науковими працями, а 1909 року мав переїзд з Відня на помешкання до Чернівців. Цей переїзд він назвав “нешасливим” [756, с. 47]. Проте в листопаді 1909 року Кузеля стверджує,

що “третій том „Дитини” майже готовий” [756, с. 48]. В листі від 3 липня 1911 р. він взагалі говорить про завершення основної частини праці про ігри та розваги дитини: “Матеріяли про дитину (гри й забави лежать у мене готові до друку) і я чекаю лише нагоди, щоб поїхати ді Львова по літературу для вступу” [756, с. 58]. Але ця згадка про видання студії про ігри та розваги дитини в листах Зенона Кузелі до Михайла Грушевського була останньою. Інтенсивна наукова та громадська діяльність Зенона Кузелі в Чернівцях, а згодом Перша світова війна не дали змоги завершити цю працю. Таким чином, значна праця з традиційних дитячих ігор і забав (3-й том “Дитини...”), яку, як бачимо, дуже ретельно, впродовж кількох років, готував Зенон Кузеля, так і не побачила світ. Він не зміг опублікувати її, а згодом вона загубилася у вирі Першої світової війни. На жаль, після війни Кузеля детально не повертався до цієї проблеми.

Відомий український учений, академік Філарет Колесса, який високо цінував праці Зенона Кузелі, 30 грудня 1930 року в доповіді, зачитаній на спільному засіданні секцій НТШ, присвяченому відзначенню тридцятиліття наукової діяльності професора Кузелі, висловлював щирий жаль з приводу невиходу в світ третього тому “Дитини...”: “Треба тільки жаліти, що не довелося авторові виготовити заповідженого третього тому цього видання, який мав охопити матеріали про пастуший і школярський вік дитини, дитячі забави, ігри, співанки, передражнювання, приказки, жарти, – із критичним обробленням усього матеріалу у вступній розвідці” [708, с. 72].

Ще одним визначним діячем української науки і культури, який з певних причин не реалізував можливість полегшити нащадкам вивчення українських народних ігор, був Борис Грінченко. Поряд з активною літературною, просвітницькою та громадською діяльністю він багато уваги приділяв збиранню, пропаганді та публікації фольклорно-етнографічних матеріалів з Чернігівщини та сусідніх теренів [900, с. 19–20]. У 1895–1899 рр. Грінченко видав друком три томи (випуски) “Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській та сусідніх з нею губерніях”, одну з найвідоміших збірок

матеріалів фольклорно-етнографічної спадщини України [159]. Віддавши пріоритет публікації текстів прозового (випуски 1–2) і поетичного (випуск 3) характеру, він у такій послідовності і видавав свої матеріали. В його особистому архіві накопичилось і багато інших записів етнографічного характеру, зокрема записи народних ігор різних статево-вікових груп людності, і він мав твердий намір їх видавати. Як зазначав сам Грінченко, відповідаючи на закид одного з рецензентів другого випуску, “...умови, за яких виходить видання, є такими, що я повинен видавати матеріали в міру їх накопичення, і так буде надалі, якщо видання буде продовжуватись” [629, с. XVI]. Це було написано 1899 року, коли Борис Грінченко став особливо відчувати непевність свого становища на посаді секретаря Чернігівської земської управи. Незважаючи на це, він мав намір продовжувати видання “Етнографічних матеріалів...”, про що свідчить і його лист до Митрофана Дикарева від 26 березня 1899 р.: “Посилаю вам два примірники третього тому “Этнографических материалов...” [...]. Як бачите, пісні видруковано тільки в “Земскомъ Сборникъ-”, а окремим одбитком ще ні, бо ще лежить він у цензурі і світа побачить хиба в другий половині сього року. Є в мене чимало матеріалу й до IV-го тому, але не знаю, коли можтиму його видати” [947, с. 257–258].

Однак життя вносило свої корективи і, за незалежних від нього обставин, того ж року Борис Грінченко був звільнений з посади. Втративши заробіток і підтримку земства, він був вимушений припинити видання наступних випусків, насамперед четвертого, де мали бути надруковані ігрові матеріали.

Частина підготовчих матеріалів, яка переважно складається із записів кореспондентів, згодом опинилась у фонді Володимира Гнатюка, який нині знаходиться у Відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд 28). Матеріали з одиниць збереження 38, 64, 301 цього фонду містять численні примітки і невеликі коментарі, зроблені рукою Бориса Грінченка. Про цей фонд і його

роль у вивченні ігрової культури українців 2001 року ми опублікували працю в “Архівах України” [951].

Рукопис “Ігри селянських дітей”, написаний влітку 1878 р. в с. Совін Остерського повіту, вміщує описи десятих ігор і численні примітки, позначені криптонімом Б.Г. (тобто Борис Грінченко), які визначають варіанти до текстів із уже опублікованих матеріалів. Про те, що Грінченко збирався видавати тексти народних ігор з коментарями, свідчить і те, що кілька ігор з рукопису були переписані на окремі аркуші і нині знаходяться в іншій архівній одиниці (од. зб. 38, арк. 32–34 зв.). Поряд із текстами описів цих ігор у рукописі рукою Бориса Грінченка сірим олівцем написано: “Випис[ав, 18]98, Б[орис] Г[рінченко]”, далі ним же зазначено: “Треба друкувати в додатках” [67, арк. 3.] і тут же вказані конкретні паралельні варіанти гри з уже опублікованих матеріалів. Те, що тексти окремих ігор були переписані на окремі аркуші, повністю відповідає методичним засадам праці Бориса Грінченка з фольклорно-етнографічними матеріалами. “Без такого попереднього перепису кожної пісні на окрему картку немає можливості працювати над піснями”, – писав він [629, с. XI].

Тексти окремих ігор все ж присутні в “Етнографічних матеріалах...”. Ідучи за усталеною тоді традицією подавати в матеріалах про календарну народну обрядовість весняні ігри та розваги молоді переважно хороводного плану з елементами драматичного народного мистецтва (О. Терещенко [453], П. Чубинський [464], В. Ястребов [486] та ін.), Грінченко також вмістив у третьому томі своєї збірки у підрозділі “Веснянки і весняні гулянки” записи 35 ігрових сюжетів. Проте записи українських народних ігор різних статево-вікових груп, переважно дитячих, як свідчать матеріали з одиниць зберігання 38, 64, 301, чекали своєї черги на видання. Особливо звертають увагу матеріали одиниці зберігання 301 (37 арк.) “Дитячі та інші грання. Дитячі ігри...”. Це найбільша збірка дитячих і парубочих ігор фонду Гнатюка, а саме – 30 докладних описів, зроблених Є.Н. Гаврилеєм з с. Вертіївка на Ніжинщині 1897 р. Аркуші рукопису обгорнені в одну з чернеток

Б. Грінченка, на якій його рукою написано: “Не взято до III тому. Дитячі та інші грання”. В іншому місці обгортки є такий напис: “Дитячі грання: Їх переглянути по оцих збірках:...”. Далі йде перелік відомих тоді збірок, які містили записи українських народних ігор П. Чубинського, М. Лисенка, Я. Головацького, В. Милорадовича, П. Іванова, С. Ісаєвича, П. Шейна, А. Свидницького, М. Маркевича, М. Сумцова [932, с. 145]. Враховуючи це, не викликає сумніву в тому, що Борис Грінченко готував у рамках чергового тому свого збірника і збірку народних ігор. 1990 року близько половини текстів од. зб. 301 видала Галина Довженок у збірці “Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри” [301]. Вважаючи матеріали, вміщені в од. зб. 64 та 301, важливими для вивчення українських народних ігор, ми у 2001–2002 році видали їх повністю і прокоментували в ніжинському часописі “Література та культура Полісся” та в “Археографічному щорічнику” ІУАД НАНУ [442; 444].

Отже, різні за характером об’єктивні та суб’єктивні причини не сприяли вивченню українських народних ігор окремими визначними діячами науки і культури кінця XIX – початку XX ст. Для Федора Вовка цей напрям етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дала можливості Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце займали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку. І якщо підготовчі матеріали з цього питання М. Дикарева та З. Кузелі можна вважати, скоріше за все, втраченими, особливо шкода втраченого майже готового третього тому “Дитини...” Кузелі, то спадщині Б. Грінченка пощастило більше і вона перебуває в архівосховищах України, частково – у Відділі рукописних фондів ІМФЕ. Але незворотною втратою є те, що не реалізувалися повною мірою плани дослідників на видання джерельних матеріалів щодо ігрової культури українців, що ніхто з них не написав і вже не напише про своє бачення генезису, класифікації українських народних

ігор та про інші питання, пов'язані з народними іграми та розвагами українців, що добре прислужилося б дослідникам нині і в майбутньому, незважаючи на те, що ми лише зазирали в їхню творчу лабораторію.

Українська етнографія, незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні втрати, завдяки працям таких учених, як М. Грушевський, М. Сумцов, П. Іванов, В. Милорадович, Д. Яворницький, І. Франко, Ф. Вовк, В. Гнатюк, В. Шухевич, Б. Грінченко, З. Кузеля, котрі сприяли створенню національної етнографічної школи, піднялася на вищий науковий щабель. У ній простежується врахування і творчий розвиток досвіду різних шкіл європейської науки цього профілю. В українському народознавстві відбувається чітке розмежування предметних сфер етнографії і фольклористики – вони стали окремими науковими дисциплінами. Як бачимо, майже всі згадані науковці тією, чи іншою мірою торкалися питань дослідження ігрової культури українців, і є певний паритет публікацій щодо джерел ігрової культури з українських земель як у Російській, так і Австро-Угорській імперіях.

Окремо відзначимо праці З. Кузеля та В. Гнатюка про *“ігри при мерці”*, які достатньо охарактеризували джерельну базу цього явища, котрі й донині є взірцевими про ігровий складник поховальної обрядовості українців.

Висновки до розділу 4

Дев'яності роки XIX – самий початок XX ст. – період чи не найінтенсивнішого і найпродуктивнішого розвитку української етнографічної науки.

Розвиток джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України у дев'яності роки позаминулого століття ми асоціюємо з публікацією Петра Іванова *“Ігри селянських дітей в Куп'янському повіті”*, яку ми розглянули вище. Праця П. Іванова із історіографічним вступом М. Сумцова була етапною у вивченні українських народних ігор різних статево-вікових груп, які становили найсуттєвішу складову традиційної

ігрової культури людності. Вона, підбиваючи підсумки вісімдесятих років у формуванні джерельної бази ігрової культури, водночас розпочинала плідний етап її розвитку у дев'яностих.

Як за часів українського етнографічного руху, так і в добу зародження національної етнографічної школи, виходячи з безперервності розвитку, ми розглянули формування джерельної бази традиційної ігрової культури населення України у хронологічній послідовності. Зазначимо її значне зростання, яке розпочав “вибух” ігрових публікацій 1890–1891 рр. і, насамперед, праця П. Іванова “Ігри селянських дітей...” та низка праць М. Сумцова. Загалом дев'яності роки були піком публікацій відомостей про народні ігри та розваги у порівнянні з аналогічними періодами як до, так і після дев'яностих років.

Деякі, значні за обсягом, праці виходили друком протягом кількох років у межах десятиліття (“Етнографічні матеріали...” Б. Грінченка (1895–1899 рр.); дослідження за редакцією В. Іванова “Життя та творчість селян Харківської губ. Нариси з етнографії краю” (1894–1899 рр.)).

На тлі великої кількості “ігрових” відомостей можна виділити, крім згаданих, ґрунтовні праці В. Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю...” та В. Милорадовича “Народні обряди та пісні Лубенського повіту...”.

Почастішали праці, в яких ігрова діяльність людності подана з несподіваного боку. Аналіз окремих юридичних документів свідчить про існування, небажаність або і про заборону деяких ігор і розваг у XVIII–XIX ст., що виходило від церковних прошарків українського суспільства.

Потужному розвитку джерельної бази дослідження ігрової культури у 90-х рр. XIX ст. сприяли різні причини: загальний розвиток європейської та вітчизняної науки, і етнографічної зокрема, зародження і становлення української етнологічної школи, активна діяльність наукових етнографічних осередків на етнічній українській території, наявна широка група вчених, які

працювали за відповідними численними програмами в етнографічній та суміжних (культурологія, фольклористика та ін.) галузях.

На рубежі XIX та XX ст. продовжували існувати всі наукові інституції, які працювали в другій половині XIX ст. і які переймалися проблемами етнографії як на “Великій”, так і на західній Україні. На цей час джерельна база дослідження традиційної ігрової культури української людності вже була значною мірою сформована. Проте, стосовно дослідження ігрової тематики та в питанні формування джерельної бази, з початком нового століття став помітним певний спад як у накопиченні джерельних ігрових “відомостей”, хоча вони продовжували з’являтися на сторінках різних видань, так і у дослідженні різних аспектів ігрової культури, хоча і вони були мінімальні.

Українське суспільство на межі XIX і XX століть опинилось у складному становищі. Наближення бурхливих соціальних змін, розшарування і політизація суспільства, поступовий занепад традиційної культури не могли не відбитися на загальному стані науки і культури. Після найвищого рівня дослідницької та публікаційної діяльності в галузі етнології, і ігрової культури зокрема, досягнутого у 90-ті роки XIX ст., цей рівень став падати в перше десятиріччя XX ст. і до середини 1910-х рр. суттєво знизився. У різних частинах українського етнічного простору, який розташувався в різних імперіях, цей процес проходив неоднаково, але з таким же результатом.

Традиційна культура поступово відходила і об’єктивно її ареал звужувався, що відображалось і на процесі її вивчення. У наукових і науково-популярних працях часто лунала думка, що “народна культура занепадає”.

Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись, і джерельна база дослідження традиційної ігрової культури українців в контексті тогочасного стану української етнографії розширювалась, хоча і не так активно, як у другій половині XIX ст. і особливо – в 90-ті роки. Опубліковані збірки описів ігор доволі нечисленні (П. П., Л. Українка) і не є обширними. Окремі збірки ігор та розваг можна віднайти і в деяких загальних етнографічних описах

(В. Бабенко, В. Камінський). Існувала тенденція звуження сфери побутування традиційних ігор та появи нових, інноваційних, особливо в міському середовищі.

Зазначимо, що різні за характером об'єктивні та суб'єктивні причини не сприяли вивченню українських народних ігор окремими визначними діячами науки і культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для Федора Вовка цей напрям етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дала можливості Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце займали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку. І якщо підготовчі матеріали з цього питання М. Дикарева та З. Кузелі можна вважати, скоріше за все, втраченими, особливо шкода втраченого майже готового третього тому “Дитини...” Кузелі, то спадщині Б. Грінченка пощастило більше і вона перебуває в архівосховищах України, частково – у Відділі рукописних фондів ІМФЕ. Але незворотною втратою є те, що не реалізувалися повною мірою плани дослідників на видання джерельних матеріалів щодо ігрової культури українців.

Розділ 5. Розвиток джерельної бази традиційної ігрової культури в період Визвольних змагань та українізації (1918 – 1933 рр.)

Здавалося, що із занепадом російського царизму і становленням нової радянської влади розвиток української етнографії буде продовжено і примножено на державному рівні. Давало підставу для такого оптимізму широке розгортання українознавчих досліджень 20-х років у системі Всеукраїнської академії наук, зокрема діяльність її спеціальних наукових підрозділів, заснування численних народознавчих осередків у різних місцевостях України, організація інтенсивних польових досліджень, внаслідок чого зібрано багатий фактологічний матеріал, виходили спеціальні видання “Етнографічний вісник” (1925–1932 рр.), “Краєзнавство”, дослідження Дмитра Яворницького, Андрія Лободи, Василя Кравченка.

При ВУАН була створена Етнографічна комісія, очолена А. Лободою, і в 1921 р. заснований Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Ф. Вовка; музейні працівники видали чотири томи журналу “Антропологія”, в якому друкувалися й етнографічні статті; вийшло 16 номерів “Бюлетеня етнографічної комісії” і три томи “Матеріалів до етнології”.

В 1925 р. у Києві було засноване Етнографічне товариство. Воно видавало “Записки етнографічного товариства”, журнал “Побут” і “Бюлетень”. Активно працювали у сфері етнографії Віктор Петров, Климент Квітка, але “рішуча перебудова” кінця 20-х – початку 30-х років методології етнографічної науки, переведення її на так звану марксистську основу, розкручування боротьби проти українського націоналізму, хвиля масових репресій звели нанівець усі позитивні починання і відкинули українську етнографічну науку далеко назад.

Були репресовані або зазнали переслідувань М. Грушевський, А. Лобода, А. Носів, Н. Заглада, В. Кравченко, Д. Яворницький, Ю. Павлович та багато інших учених. Закривалися музеї, наукові товариства, інститути.

На західноукраїнських землях, які в 20–30-х роках ХХ ст. перебували під пануванням окупаційних буржуазних режимів Польщі (Східна Галичина і Волинь), Румунії (Північна Буковина) і Чехословаччини (Закарпаття), у зв'язку з антиукраїнською політикою урядів цих держав помітно занепада дослідницька робота в Етнографічній комісії НТШ. Водночас виникли регіональні краєзнавчі осередки, з діяльністю яких пов'язані значна активізація етнографічного вивчення на місцях. До найвідоміших належало товариство і музей “Бойківщина” у м. Самбір на Львівщині, що мало неперіодичне видання “Літопис Бойківщини” (з 1931 до 1939 р. вийшло 11 книжок); Етнографічне товариство Підкарпатської Русі в Мукачевому, музеї: “Гуцульщина” в Коломиї, “Верховина” в Стрию, “Стривігор” у Перемишлі, “Лемківщина” в Сяноці, “Яворівщина” в Яворові. Ці осередки об'єднували значну кількість ентузіастів-етнографів, у їх діяльності брали участь і відомі вчені, зокрема Філарет Колесса, Станіслав Людкевич, Зенон Кузеля, Володимир Кубійович, Іван Крип'якевич. Тут виявили себе активні збирачі й дослідники Володимир Кобільник, Ксенофонт Сосенко, Михайло Скорик, Юрій Кміт, Лука Дем'ян, Федір Потушняк та ін.

Певна роль в етнографічному вивченні українців належала створеному 1924 р. у Львівському університеті так званому Етнографічному закладові, очолюваному професором А. Фішером – автором етнографічного нарису “Русини” (1928 р.) [1062]. Тут розпочинали діяльність українські народознавці Р. Герасимчук [620; 1066; 1067] і К. Матейко [781]. Чимало праць з української етнографії опублікували польські етнографи Я. Фальковський [1065], Р. Райнфус [1089], К. Мошинський [1085], російський учений П. Богатирьов [582], котрий у 20–30-х рр. провів велику дослідницьку роботу на Закарпатті.

Отже, цей короткий, але дуже плідний, етап розвитку джерельної бази на Наддніпрянській Україні був брутально перерваний, і лише на західноукраїнських землях, незважаючи на іноземну окупацію, він мав певне продовження, як, між іншим, і в діаспорі.

5.1. Пожвавлення джерельних публікацій у 1920-ті рр. Від Федора

Вовка до Ніни Заглади

Незважаючи на буремні соціально-економічні події другої половини 1910-х років, публікації на етнографічну тематику не дуже часто, але з'являлися. Зазначимо, що розглянуті нами нижче описи Ф. Коломийченка [257] та кореспондентів М. Дикарева [179] у “Матеріалах до української етнології”, як і В. Кравченка в його “Етнографічних матеріалах” [275], відносяться до початку 1910-х рр., тобто до періоду великих соціальних потрясінь як у Європі, так і в Російській імперії. Та все ж вони були опубліковані у 1918–1920 рр. у Львові та Житомирі під час Визвольних змагань українського народу

У XVIII томі “Матеріалів до української етнології” за редакцією В. Гнатюка, виданого у Львові 1918 р., опублікований матеріал Ф. Коломийченка “Сільські забави в Чернігівщині”. Самі записи провадились 1913 р. в селі Прохорах Борзенського повіту на Чернігівщині від Марії Коломийченкової, 56 років. За свого дівування вона була на селі найкращою співачкою та танцюристкою. На час запису пам'ять її збереглась дуже добре. Хоча більшість ігор за період запису в Прохорах ті самі, але ж наведені записи пристосовані до середини вісімдесятих років XIX ст. [257, с. 123–124]. Упорядником виділені такі групи ігор та розваг: “...діточі іграшки, потім парубоцькі розваги і нарешті спільні” [257, с. 124].

I. Діточі ігри (нумерація ігор та розваг – наша): [1] “Кукли”, [2] “Кремяхи”, [3] “Цюрка”, [4] “Плигунка”, [5] “Гуси”.

У “Матеріалах...” наведені докладні описи цих ігор, і ми тут зазначимо тільки деякі основні моменти. “У кукли” грають тільки дівчатка до 10–12 літ. Грають протягом цілого року. “Грати в кукли” часто збираються до купи чимало дівчаток; у такому разі одночасно робиться кілька “кукол”. Взимку, коли холодно, в “кукли” діти грають на печі.

У “кремяхи” грають малі дівчатка, але звичайно навесні, до того часу, як ячмінь починає викидати колос. Усі сідають у кружок (іноді душ 10), потім

одна дівчинка підкидає всі (шість) крем'яхи і старається зловити кілька з них на перевернуту донизу долонею руку і т.ін.

У “цюрку” грають переважно хлопці весною, влітку, восени і в селі і пасучи в полі. Поділяються на дві рівносильні частини: одна з них зостається в городі “бити”, а друга йде в поле “пасти”, “одбивати”. Вимірюються, кому починати, і грають.

У “плигунку” більше грають хлопці, ніж дівчата, грають до 14-ти років – від весни до осені. Сама плигунка – лозина на півтора аршина. Гурт хлопців сідає в ряд; перед ними на 10–16 ступнів на землі упоперек до них лежить довша лозина, котру треба “побити”.

У “гусей” гуляють хлопці та дівчата до 14-ти років весною, до Петрівки. Гурт дітей поділяється на “гусей”, “вовка” і “пастуха”. Після вербального перегукування “гуска” біжить до “пастуха”, а “вовк” ловить її. Коли зловить, він переходить до “пастуха”, а зловлена “гуска” стає “вовком”. Коли “вовк” не піймає жодної “гуски”, він йде в поле “пасти”, а колишній “пастух” стає “гускою” [257, с. 124–128].

II. Парубочі ігри та бійки: [6] “Булка”, [7] “Кулачки”, [8] “Сніжки”, [9] “Ховзанка”, [10] “Качальня”, [11] “Гилка”, [12] “Бійки”, [13] “Музика”.

У “булки” починають грати, як тільки замерзне вода, і грають до самої весни. Місце для “булки” – це якийсь майдан або широка вулиця в селі, а то поле чи болото. “Булка” – дерев'яний шар вагою півтора фунта, а кийки в кожного гравця – свої. Обидві рівносильні команди намагаються перебити “булку” в “город” супротивника. Гра дуже нагадує згадану раніше “свинку”.

“Навкулачки” б'ються теж взимку і на таких же місцях, що і в “булку”. Дві рівносильні половини, а де-не-де – куток на куток, б'ються, іноді і спіжками (сніжками) й палицями.

У “сніжки” грають на зразок “булки” або “кулачки”. Грають не тільки парубки, а й підлітки, чоловіки. Дівчата коли й грають, то окремо од хлопців; але це гра не дівоча і буває дуже жорстока. “Ховзанка” (“ковзанка”) і

“качальня” (“крутілка”) – відомі загальноукраїнські розваги, переважно для парубків.

У “гилку” грають і чоловіки і хлопці. Гравці поділяються на дві половини і розходяться на 50–100 ступнів. “Городяни” “видають” (“гилкою” вибивають у “поле”) м’яча, а “пастухи” “пасуть” його, ловлять.

Ритуальні та обумовлені бійки парубків, переважно через дівчат, бувають дуже жорстокими [257, с. 128–130].

III. Спільні забави: [14] “Село”, [15] “Танка”, [16] “Колодує”, [17] “Досвітки”, [18] “Складка”, [19] “Весною”, [20] “Хрещик”, [21] “Колиска”, [22] “Русалки”.

Майже всі ці спільні забави пов’язані з відносинами статей на святах на сільському майдані біля церкви (“село”), на “вулиці” та “кутках” (“танка”, “колодує”) “досвітках” і “складках”. Колиски, дерев’яні або з вірьовок, робляться парубками навесні і стоять ціле літо, часто стають головним місцем щовечірніх гулянок куткової молоді. В цій групі забав єдиною повноправною грою виступає “хрещик”, у якій в рухливому режимі гравці – “пани” парами намагаються уникнути бути зловленими “гробами”, двома окремими гравцями [257, с. 130–135].

IV. Спільні забави зі співами: [23] “Веснянка”, [24] “Перепелка”, [25] “Плетениця”, [26] “Ніч перед купальним Іваном”, [27] “На вербі”, [28] “Під час жнив”.

У цій групі забав зібрані відомі обрядові дійства з ігровими елементами, які особливо виявляються у веснянках як до, так і під час Великодніх свят. На перший день свят дівки водять по селу “перепілку”. Сама гра складається з того, що вони, взявшись за руки і проходячи “через ворота”, які роблять дві передні дівки, котрі піднімають руки і попід ними пропускають усю “перепілку”, співаючи про цьому відповідних пісень. “Плетеницю” водять у кожному “кутку” окремо. Плетуться так: передня дівка піднімає ліву руку на ліве плече, а та, що стоїть позаду, бере цю руку, а ліву піднімає до лівого плеча; ідуть і співають [257, с. 135–141].

Інші матеріали як з цього села від того ж інформатора в той же час (“Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині”) [256] та повідомлення Олексі Ріпецького (“Парубочі й дівочі звичаї”) з села Андріяшівка Лохвицького повіту на Полтавщині, записані в грудні 1917 р. від Гаврила Бараника [394], мають майже виключно обрядовий характер з окремими ігровими елементами (різні способи ворожіння, ритуальні розваги тощо). Докладно описані лише підготовка, виготовлення колисок (гойдалок), а також їх використання. Такі гойдалки ставлять на кожному кутку. Роблять їх “...не тільки парубки для себе, а й для дівчат, а також і менші парубчаки для таких самих дівчат, як самі. Очевидно, що в більших парубків і колиски будуть більші; а в менших – менші. Але на одну форму і на один кшталт” [394, с. 168]. Колихатися починали у Великодню неділю.

В тому ж числі “Матеріалів” за редакцією Володимира Гнатюка опубліковані матеріали з паперів Митрофана Дикарева про “Збірки...” сільської молоді в Україні [179]. Малознаний і нині український етнограф та філолог Митрофан Дикарів залишив по собі значну наукову спадщину. Ми вже говорили про складну долю його архіву та бібліотеки, які він заповідав Науковому товариству ім. Шевченка у Львові [951, с. 165–166], на що першими звернули увагу Іван Франко [1007] та Володимир Гнатюк [624]. Вони піддали праці М. Дикарева серйозній науковій критиці, зазначивши про цьому його безсумнівні заслуги у вивченні української етнографії.

Ми вже зверталися до теми вивчення М. Дикаревим традиційної культури української людності і, зокрема, ігрової [945; 950]. Він вивчав культуру і побут українців Вороніжчини та Кубані (куди переїхав влітку 1893 р.) і значне місце в творчій спадщині вченого посідають етнографічні праці, присвячені переважно календарній обрядовості [177; 178; 180; 183].

Окрім елементів ігрової культури, які постійно згадуються в календарній обрядовості (ігрові драматичні дійства: водіння кози, ведмедя, кобили, машкарад; веснянки; танці; різні розваги тощо) (див.: “Великдень на Україні и Черноморіи...” та “Народний календар Валуйського повіту...”), у

“Різдвяних святках...” докладно описані зимові ігри дорослих і дітей. Це – у свинки, у цурки, у сніжки, у боротьбу, катання на санках, крижинах, кониках (лижах), різних гойдалках тощо. Митрофан Дикарів постійно цікавився різними аспектами ігрової культури українців, про що свідчить його епістолярна спадщина. Відомості про це містяться в його листах до Федора Вовка, Бориса Грінченка та інших визначних діячів української культури. Так, у листі до Федора Вовка від 3 жовтня 1899 р. (за старим стилем) він писав, що назбирав багато матеріалів з дитячого життя, в т.ч. і про дитячі ігри та розваги (НА ІА НАН України, ф. 1, № 2226). В цьому ж листі зазначено, що він передбачав видати свої етнографічні матеріали, додаючи до вже відомих етнографічних програм свої питання “...з дитячих забавок, ігор, виховування дитини з фізичного і духовного боку” (НА ІА НАН України, ф. 1, № 2212).

Митрофан Дикарів був добре обізнаний із сучасною йому етнографічною літературою, про що свідчить лист до Федора Вовка від 16 серпня 1894 р., де на запит останнього він переповідає докладну бібліографію етнографічної літератури рідної йому Вороніжчини. В той же час у листах згадуються праці, присвячені українським народним іграм, зокрема відома збірка дитячих ігор з Куп’янського повіту Харківщини Петра Іванова, яка була видана 1889 року [220], ігрові розділи праць Павла Чубинського [464]. Ще раз відзначимо в ігровому аспекті том III “Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер” [464, с. 32–108] та том IV “Обряды: родини, крестины, свадьба, похороны” [464, с. 32–51]. Йдеться про згадки й інших авторів

Саме з двох регіонів, – українських повітів Вороніжчини (переважна частина) та Кубані, – подавав за допомогою своїх численних кореспондентів етнографічні матеріали Митрофан Дикарів. Узайве ми можемо в цьому пересвідчитись, якщо уважніше розглянемо у XVIII томі “Матеріалів до української етнології”, виданих у Львові 1918 р. і упорядкованих

В. Гнатюком, опубліковані матеріали з паперів Митрофана Дикарева про зібрання сільської молоді в Україні [179]. Нагадаємо, що це остання, видана посмертно, велика праця вченого. У вступному слові В. Гнатюка згадана коротка історія архіву М. Дикарева, показані відмінності у проведенні зібрань молоді в Галичині та Буковині та “за кордоном”, тобто у “великій Україні”. В. Гнатюк вказує на від’ємні риси східноукраїнських вечорниць і продовжує, “...що їх не легко усунути, але не доказує, що не можна зреформувати, перемінивши їх приміром у формальні організації молодіжні (в роді “Січей”), в яких можна би плекати музику, спів, танці..., гімнастику, уряджувати гри, забави...” [179, с. 172].

Наведений численний пісенний матеріал на “вулицях”, на вечорницях – громадських діях, на яких переважно зароджувалися стосунки представників обох статей, свідчить про суто українське населення. Хлопці та дівчата “...співають більше про любов, найбільш приспівки... і співають тут різні укоризні пісні дівчата на хлопців, а хлопці на дівчат” [179, с. 210–224].

Наводяться численні записи кореспондентів М. Дикарева, як побачимо, практично тільки з Валуйського, Богучарського та Острогозького повітів. У цих повідомленнях згадуються як безпосередні ігри молоді, так і багато ігрових елементів календарної обрядовості. Наприклад, у Тишанці Валуйського повіту: “На вулицю виходять що дня од великодних святків аж поки на вичорниці стануть ходять, до Семина (Семена – В.С.). Виходять хлопці і дівчата, співають пісні, грають у скрипки, балалайки, скачуть. У піст гуляють *в робака, у ворона, у лунька, у хрещика, у заюшки, у мняча* (м’яча – В.С.) (і після празника), *в рай і пекло, у котика, у горобчика, у масличка, у стовпа* (великі грають), *у редьку* (великі і малі самі собі); з весни: *у креймашки, орішки* (малі), *у гуси* (малі); коли попадуть: *у латки, кузьмірки, панаса, дрібушечки* (малі); на масниці з усеїдної неділі що дня *козла водять, на великодних святках просо сіють*” [179, с. 182].

У слободі Попасній Богучарського повіту “...грають парубки та дівки у *козла*, у *крамаря*, у *горішки*, у *ширляя*, у *сракача*”. Згадуються *кулачки* [179, с. 188]. У тій же слободі є й інші розваги: “...молодьож на святках робить *релі*, хитається, а на Різдвяні святки *крутілку*. Коляку забивають у землю і надівають (із мельниці де нібудь візьмуть) стару сімірню і туди закладають два дручки, один коротчий, а один довший; на довший привязують санки, а за короткий крутять. Так крутиться, що як стоятимеш на дорозі, так не вспієш ізскочити з дороги; а як упаде із санок, так котиться сажень на десять. ... А парубки *навкулачки грають*, каші на кашу, або край на край, хто подужа. Або *борятьця*: хто подужа, то самий сильніший” [179, с. 190–191].

Докладно описана низка ігор у повітовому містечку Валуйках, у яких “молодьожі буде около двох сотинь” [179, с. 193]. Узимку, в святкові дні, багато городян гуляють на льоду на річці Валуй. Катаються *на санях*, хлопці та учні – *на ковзанах*. “На вичорах кромі танців та пісень нима нічого, а на собраніях після скаканя гуляють у *карти*, при цім співають, потім гуляють у *панаса*” [179, с. 194]. Далі йдуть докладні описи хатніх ігор “у *панаса*”, “у *сусіда*”, “у *судьби*”, “у *жути*” та деякі інші [179, с. 194–199]. Ці записи з Валуйків та Валуйського повіту – Павла Тарасевського від 1895 року. Він зазначає, що у Валуйках “...на вулицях ніяких ігрищ нима, бо і моди нима, а може потому, що тут заперет на улицах бізчинствувать. Тут у *мняча*, в *шара*, в *цурки*, і *кузмірки* ни гуляють ніхто, ні дівчата, ні хлопці. А коли хто охотний до гулянки, то гуляють у *кегли* в саду і там бируть 5 коп. од партії. А то так *на біліарт* у трактирі і в *карт* гуляють, і все на гроші” [179, с. 199].

На вечорницях у слободі Попасній “...дівки шиють, а парубки грають у *карти*, попрограють гроші, обідці, хрестики”. Популярні *вербальні ігри* на загадки та задачки тощо [179, с. 201–203]. Гра “у *сліпці*” по суті той же “*панас*” (опис) [179, с. 227], в т.ч. і в Борисівці [179, с. 235].

Обрядові ігри такі: “у *козла*” (Попасна; Тишанка, Борисівка) [179, с. 206, 224, 225], на Великдень – “*просо*” (Грушівка) (опис) [179, с. 224], “у *журавля*” (Борисівка) (опис) [179, с.235].

Окрім “весняного” “*проса*”, дівчата з піснями грають “у *козиря*” (опис), яка нагадує відомого у всій Україні “*короля*” та у “*другого короля*” (опис) (Хутір Козка Острогозького повіту) [179, с. 227].

Про гру в карти треба сказати особливо, бо в другій половині ХІХ ст. вона значно поширилась на теренах України, про що говорять і джерела (С. Ісаєвич, В. Ястребов, В. Милорадович) [938]. У цій збірці гра в карти неодноразово згадана кореспондентами М. Дикарева як у містечку (Валуйки), так і в селах і слободах (Попасна, Борисівка) [179, с. 194, 201, 205–208]. При описі гри в карти в слободі Борисівці перераховані такі картярські ігри: “... у *сього козиря*, в *дурачка* – в одного козиря (здають усі карти), у *хвиля*, у *кобили*, у *шустя* (роздають карти і починають мінять ця і викидять пари: у кого останиць ця ця карта, той дурак), у *невіри*, у *п'яниці*, у *короля*, у *мельника*, у *парів* (у п'ять карт дурачок)” [179, с. 208].

Зазначимо, що в такому невеликому, навіть локальному, територіальному просторі, на східному кордоні українських етнічних земель, були поширені загальновідомі і відзначені іншими джерелами українські ігри (у *ворона*, у *гуси*, у *хрещика*, у *заюшки*, в *рай і пекло*, у *креймашки*, *кузьмірки*, *панаса*, *дрібущечки*, *навкулачки*, *релі*, *крутілка* тощо) та обряди з ігровими елементами (*козла водити*, *просо сіяти* тощо).

Крім сказаного, в опублікованих записах кінця ХІХ ст. Павла Тарасевського, одного з головних інформаторів М. Дикарева, проступає різниця між тогочасною сільською і міською ігровими культурами. Адміністративними заходами з вулиць міст і містечок прибиралися такі відомі традиційні рухливі ігри, як у різноманітні “*цурки*”, які гралися виключно на свіжому повітрі і потребували простору, численні ігри у м'яча, різні види рухливого “*квача*”, в т.ч. і “*кузьмірки*”; таким чином вибудовувалися штучні кордони поширенню цих ігор. Натомість це сприяло розвитку в містах і містечках хатніх ігор на кшталт ігор “у *сусіда*”, “у *судьби*” “у *лото*” [179, с. 205] тощо із значним вербальним елементом, а також розповсюдженню новітніх ігор (*кегли*, *більярд* і т. ін.).

Незважаючи на деякий відмінний характер самих “вулиць”, “вечорниць” та “досвіток”, у різних регіонах України, про що зазначав В. Гнатюк, ігри та ігровий елемент молодіжної обрядовості, мали, як упевнено показав Митрофан Дикарів, загальноукраїнський характер, що зайве підкреслює культурну єдність українського етнічного простору кінця ХІХ ст.

Цього ж, 1918-го, року вийшла праця видатного українознавця Миколи Сумцова “Слобожани” [990], яка є, за виразом сучасного дослідника, своєрідною “енциклопедією Слобожанщини” [1005, с. 5]. Автор, який багато зробив задля поповнення джерельної бази та історіографії дослідження ігрової культури українців, у розділі “Від коліски до могили”, говорячи про дитячий вік, перерахував найуживаніші ігри краю. “Діти, як тільки піднялись на ноги, йдуть на вулицю. Зимом вони сидять по запічках або в куточку грають в *креймашки*, в *палочки*, а тільки пригріло сонечко – вони мерщій на вулицю, збираються докупити і ведуть іграшки. Іграшок безліч: з *м'ячем*, з *палками*, з *джгутом*, *камінцями*, в *свинки*, *гилки*, *скраклі*, *комар*, *городок*, *стінки*, *ярки*, *бабки*, *деркач*, *крам*, *дуб*, *мак*, *квач*, *кузмерки* (*жмурки*), *кішка й мишка*, *гуси*, *краски*, *просо*, *дудар*, *дрібушечки* та ін.” [990, с. 90–91]. Далі йде опис ігор у *дудара* та у *мака* за Петром Івановим [220, с. 70, 76].

Наступна публікація джерел ігрової культури відноситься до 1920 року, де у своїх “Етнографічних матеріалах” Василь Кравченко навів низку описів ігор із Житомирського повіту (с. Гардишівка), записаних на рубежі 1912 та 1913 років [275]. Це такі ігри: 1. “*Гра у квочки*”. 2. “*У баби*”. 3. “*У берези*”. 4. “*У шила*”. 5. “*У суки*”. 6. “*У города*”. 7. “*У гилки*”. 8. “*У горака*”. 9. “*У коня*”. 10. “*С кулака гуляють*”. 11. “*У краски*”. 12. “*У вовка*”. 13. “*У бобра*”. 14. “*В л'ишки*”. 15. “*В котка*”. 16. “*У каші*”. 17. “*В свині*”.

Житомирське видання включає в себе “класичний” набір значної частини поширених українських ігор, відзначений джерелами ХІХ ст. Це й ігри для малечі (“у квочки”, “у вовка” (аналог гри “у гуси”)), і найбільш розповсюджені “довга лоза” (у В. Кравченка – “у берези”), “у панаса” (своєрідні жмурки “у баби”), “у хованки” (“у бобра”), “у коня” (“у коня”,

в т.ч. і з м'ячем (“у каші”), “у квача” (своєрідний навздогін з “городом” (“у города”)), “у цурки” (своєрідна цурка з м'ячем (“у горака”), “гилка” (“у гилки”)), рухливі пастуші ігри підлітків із свитами (“у шила”, “у суки”) чи іншими речами (аналог “у свинки” чи “у шара” – “в свині”), ігри у ножика (“с кулака гулять”, “в ката”), “у креймахи” (“в л'ишки”). Є і вербальна гра “у краски”.

Бачимо численні зміни назв ігор, незважаючи на ту саму суть гри. Звичайне пояснення – певні зміни однакових ігор у часі і в просторі; при однакових діях у різних місцевостях та сама гра, звісно ж, із регіональними особливостями, мала різні назви: “у гуси” – аналог “у вовка”, “у хованки” – “у бобра”, “у креймахи” – “в лишки” тощо.

Українізація 1920–30-х рр. – тимчасова політика ВКП(б) в радянській Україні, що мала загальну назву “коренізація”, – здійснювалася у 1920-х до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя. В цих умовах на основі української етнологічної наукової школи, яка сформувалася, починаючи з другої половини ХІХ ст., настав нетривалий період розвитку української етнографії. У 1920–1925 рр. були створені основні етнографічні центри в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). До провідних етнографічних осередків належали Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933 рр.) під головуванням академіка Андрія Лободи, Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Федора Вовка (1921–1924 рр.), Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933 рр.) під керівництвом Михайла Грушевського та деякі інші (Кабінет музичної етнографії, Красзнавча Комісія, Етнографічне товариство тощо). Етнографічна Комісія видавала “Етнографічний Вісник” (К., 1925–1932 рр., Кн. 1–10) та “Бюлетень” (К., 1926–1930, № 1–16).

На жаль, термін тимчасового піднесення української етнографії був дуже коротким і це не сприяло значному росту чисельності “ігрових” публікацій.

Окрім обширного дослідження Леоніли (Ніни) Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля”, де є великий розділ “Дитячі забави і забавки” з описом багатьох ігор [209], можемо навести лише декілька публікацій.

Це збірка дитячих ігор з піснями Василя Верховинця “Весняночка” (1923 р.), де наведені ігрові танцювальні сюжети [122], яка вийшла слідом за “Теорією українського народного танцю” (1919 р.) – першим в Україні ґрунтовним дослідженням характеру і принципу побудови української народної хореографії [600]. У передмові до “Теорії...” В. Верховинець зазначав зв’язок пісенної та танцювальної культури з ігровою в контексті загальної традиційної культури українців, що “...деякі пісні, особливо обрядові, веснянки, купальські та весільні, які початком своїм сягають сивої давнини, збереглися з іграми, танцями і хороводами. Це наводить на думку, що всякі ігри й танці наш народ водив спершу під пісню. Інструмент як чинник, що підтримує ритм танцю, увійшов у вжиток пізніше”. Тут В. Верховинець наводить перелік танців, які користуються найбільшою популярністю в Україні: насамперед “*гопак*”, а також, крім нього, в різних місцевостях, “*козачок*”, “*тропак*”, “*Гандзя*”, “*бондарівна*”, “*чумак*”, “*чабарашка*”, “*Ганна*”, “*Роман*”, “*раки*”, “*рибка*”, “*Василиха*”, “*Тетяна*”, “*Сидір*”, “*шевчик*”, “*сучок*”, “*дрібушка*” та багато інших [600, с. 7].

Працю про свято Купала на Волинському Поліссі опублікував В’ячеслав Камінський, який вже давно розробляв цю тему [239]. У матеріалі досліджені витоки свята, підготовка до нього, етапи та сам хід дійства, в якому багато ігрових елементів (хороводні та рухливі, з біганням, ігри, стрибання через багаття, ворожильні сюжети тощо) [241].

Значний внесок у джерельну спадщину ігрової культури українців внесла вищезгадана праця Н. Заглади. У передмові, підписаній 1 грудня 1928 р., вона пише про переваги стаціонарного дослідження сільського поселення, яке було розпочате ще 1922 р. У “вступних увагах” зазначається важливість і потреба досліджувати дитячий побут нарівні з побутом дорослої

людини. Відштовхуючись від напрацювань попередників (Є. Покровський, М. Сумцов, Хв. Вовк, З. Кузеля та ін), Н. Заглада розглянула життя дітей окремого поселення (с. Старосілля на Дніпрі, Київщина) в контексті суспільного життя громади. Найбільша увага була приділена групі дітей у віці від 3 до 14 років. Розглянута Н. Загладою місцева дитяча субкультура (дитячі забави та забавки, ігри та інші способи розважитися) загалом виділена в окрему галузь. Зазначено, що діти “...бавляться, коли тільки трапляється для цього нагода: в хаті, на вулиці, в полі та в лісі, здебільшого тоді, коли пасуть худобу. Сюди належать усі ці забави, що відбивають важливі події селянського родинного та громадського і, навіть, релігійного життя (забави в тата й маму, в родини, хрестини, весілля, похорон). Далі – забави, що наслідують хліборобську працю; дитячі цяцьки; музичні інструменти (сопілки, труби, гуркалки тощо). Надто діти знають ще інші способи розважитися (гойдалки, санки, катання тощо). Як це вже відзначено вище, забави і гри мають не абияке значіння в вихованні молодого покоління, але студіювати їх треба в зв’язку з іншими з’явищами дитячого життя, бо тільки тоді можна зрозуміти їх певну роль і значіння” [209, с. 29]. Далі Н. Заглада наводить багато паралелей до розваг українських дітей із всесвітньої етнографії [209, с. 61–65], а ігри старосільських дітей розбиває, тобто класифікує, на такі групи:

1. Ігри, в яких згадуються за тварини: “у ворони”, “у гусей”, “у зайців”, “у козла”, “у перепілки” та “в сороки”.

2. Ігри, що в них вживають кийків: “у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у ковінки” (з м’ячем), “у койструбки”, “у сліпака” (з яйцем).

3. Ігри з іншим приладдям: “у жути”, “у кавуна”, “у крамара”, “у неба”, “у ножа” та “у піжмурки” [209, с. 64].

У виданні докладно описані такі дитячі ігри, забави та забавки: – 1. Забави, що відбивають важливі події селянського родинного життя: а) хрестини, б) весілля, в) похорон. 2. Забави, що наслідують хліборобську працю. 3. Діти будують хати. 4. Діти роблять собі забавки (цяцьки):

1. *тарадайки*; 2. *візочки*: а) *візочок на двох коліщатках*, б) *возик на чотирьох коліщатках*; 3. *водяний млинок*; 4. *дзиги*; 5. *забавки з огірків*; 6. *церкви та пароплави*; 7. *млинок з гусячого пера*; 8. *кукли*; 9. *панянки*. 5. Дитячі музичні інструменти: 1) *пискавка*; 2) *пискун з жита*; 3) *дудка (з ошиляги)*; 4) *дудка (з гарбузиння)*; 5) *дудка (з гусячого пера)*; 6) *свисток*; 7) *цюрок*; 9) *пердун*; 10) *пірина (з очерету)*; 11) *гуркалка*; 12) *жухалки*; 13) *тиркалка*. Дитячі ігри: 1) *у ворони*, 2) *у вуха*, 3) *у гусей*, 4) *у гльога*, 5) *у дарунка*, 6) *у довгої лози*, 7) *у дула*, 8) *у жута*, 9) *у зайців*, 10) *у ковіньки*, 11) *у кавуна*, 12) *у козла*, 13) *у койструбки*, 14) *у крамора* або *у Воврама*, 15) *у неба*, 16) *у ножа*, 17) *у палочки*, 18) *у перепілки*, 19) *у піжмурки*, 20) *у сліпака*, 21) *у сороки*. Інші способи дитячої розваги: 1) *катання*; 2) *лазять по деревах*; 3) *кубло*; 4) *диби-ходулі*; 5) *боротьба або хто кого подужає*; 6) *вихалка*; 7) *купання (способи плавання)*; 8) *ракіта*; 9) *ляскачка*; 10) *гарбуз*; 11) *каченя (крутілка)*; 12) *самотужки-санки*; 13) *сніг* [209, с. 113–136].

Блок безпосередніх дитячих ігор [209, с. 123–130] утримує як старі традиційні ігри з “регіональним” акцентом (“у довгої лози”, “у ворони”, “у гусей”, “у перепілки”, “у жута” (“у джгута”), різні варіанти “жмурок”-“хованок” (“у зайців”, “у палочки”, “у піжмурки”), “у ножа (різні “фігури”), різноманітні ігри з палицями-кйками (“у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у койструбки”), ігри у “догонялки”-“квача” (“у кавуна”, “у козла” – нагадує відомі “роби”), “у ковіньки” (аналог відомої “свинки” – своєрідного хокею з ковінькою (ключкою) та опукою (шайбою)), так і доволі оригінальні ігри, які, на нашу думку, не зафіксовані в інших джерелах (“у вуха” – гра на кмітливість, нагадує сучасні “хрестики-нолики”, “у сліпака” – гра на координацію з використанням яєць, викрадених із гнізд птахів, “у крамора” – рухлива гра, “у неба”). Зустрічається і вербальна гра на уважність (“у сороки”). Зазначимо, що ігри ці переважно хлоп’ячі.

Якщо згадати описані покарання того, хто програв, то вони доволі жорсткі, як то: лупцювання руками чи одягом (“у крамора”) чи джгутом (“у сороки”), довгі пошуки схованого атрибута гри (“у неба”), хоча удари

джгутом є і одночасно елементом гри (“у жу́та”). Описи покарань того, хто програв, не є новиною в українській етнографії, і вони доволі розповсюджені та різноманітні: переможені витягають зубами забитий кілок із землі [220, с. 17], возять переможців на собі [145, с. 166; 220, с. 20], переможці здавлюють [220, с. 21] та б’ють палками [220, с. 22], б’ють м’ячем [220, с. 30; 442, с. 359] або руками [442, с. 355] переможених, скубуть їх за волосся [220, с. 27] тощо.

У творчій спадщині художника Юрія Павловича, який значну частину свого життя був пов’язаний роботою з українськими етнографічними закладами, нараховується понад десять тисяч етнографічних малюнків [589, с.27]. Серед них, поза сумнівом, знайдеться немало ілюстрацій проявів ігрової культури українців. Зокрема, це малюнки народного танцю “*водити жука*”, який етнограф спостерігав на Звенигородщині, і гри хлопців “*у довгої лози*” на Волині та Полтавщині, з деякими відмінностями, тощо [209, с. 32]. Зазначимо, що Ю. Павлович плідно працював і в умовах стаціонарного етнографічного дослідження у с. Старосілля, де разом із художниками-фотографами Д.П. Демуцьким та М.П. Сталінським ілюстрував дитячу діяльність, у т.ч. й ігрову із характерним підписом на малюнках – “Ю.П.” [209, с. 13, таблиці XVII–XXI].

Загалом, у цей період публікація Н. Заглади виявилась останньою великою працею в українській етнографії, присвяченою дитячому побуту і, зокрема, їхнім іграм і розвагам. У радянській частині України вже розпочалися утиски, а за кілька років – і погром української гуманітарної науки, репресії та винищення наукових кадрів [806].

Того ж 1929 року в “Матеріалах до етнології та антропології” у Львові вийшов друком збірник, упорядкований Іваном Панькевичем “Великодні ігри та пісні Закарпаття”, де подані зразки ігрової культури найзахіднішого регіону українських етнічних земель, які перебували тоді в межах Чехословаччини [362]. Акцент у матеріалі зроблений на закарпатських народних ігрових піснях, що супроводжують Великодні свята, по суті –

веснянках. Як і на закарпатській Гуцульщині (I), так і на захід від неї (II), розповсюджені рухливі весняні хороводні ігри, які відрізняються як характером ходи, так і пісенним супроводом. У закарпатській Гуцульщині зафіксовані такі хороводні веснянки: I. 1. “*Чинуваті чинити*”. 2. “*Мак*”. 3. “*Фіалочки*”. 4. “*Молоданчик*”. 5. “*Жінка на торзі*”. 5а. “*Пиво*”. 6. “*Вербове колесо*”. 7. “*Подояночка*”. 8. “*Ящур*”. 9. “*Джудж*”. 10. “*Зельман*”. 11. “*Ворітці*” (“*Мости*”). На захід від неї – такі: II. 1. “*Мости*”. 2. “*Качки знати*”. 3. “*Литочки*”. 4. “*Плетеня плота*”. 5. “*Мак*”. 6. “*Не хочять дівча дати*”. 7. “*Подояночка*”. Хороводи мають як круговий характер (I, 2, 4, 5, 5а, 7, 8, 11; II, 3, 7), так і лінійний (I, 1; II, 1, 2, 4, 5), в т.ч. і “*кривий танець*”. Іноді він включає як хороводну, так і лінійну складову (I, 3, 6). Хороводи водять переважно дівчата, лише іноді до них приєднуються хлопці (I, 5, 5а, 9, 11). Змагальний елемент найбільш виявляється у веснянках “*Жінка на торзі*” та “*Пиво*”, де в колі, яке утворюють дівчата, знаходиться одна з них, а поза колом – інша (I, 5), або хлопець (I, 5а), які повинні ловити ту, що в колі.

1933 року всесоюзне видавництво “Academia” випустило видання “Игры народов СССР” [223], де наведено 1473 гри, багато з яких мають по кілька варіантів. Дослідниця української дитячої культури Г. Довженок нарахувала з них 336 українських [158, с. 104]. Усі ігри наведені виключно у дореволюційних записах (до 1917 р.). Цьому виданню народних ігор народів СРСР у межах розділу ми присвятимо наступний підрозділ.

5.2. Українські народні ігри у виданні:

“Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933.)

1933 року видавництво “Academia” видало значний за обсягом том “Игры народов СРСР” [223]. Він являв собою своєрідну збірку описів народних ігор з усіх куточків колишньої Російської імперії.

У передмові “Від видавництва” зазначалося, що метою видання є “...зробити ці матеріали (про ігри народів нашого Союзу) доступними для всіх зацікавлених цим питанням – а проблема гри рівною мірою привертає

увагу і фольклориста, і історика культури, і педагога, – дати ці (розкидані по сторінках давно зниклих відомчих та краєзнавчих видань, по об’ємних томах творів найрізноманітнішого змісту, по неопублікованих архівах експедицій тощо) описи в такому викладі, який дасть змогу читачеві легко та практично зручно оглянути їх” [223, с. V–VI]. Як ми побачимо далі на прикладі збірки народних ігор Петра Іванова “Ігри селянських дітей Куп’янського повіту” [220], принаймні щодо українських ігор, всі ці завдання не були виконані.

Ще раз нагадаємо, що праця П. Іванова була етапною у вивченні ігрової культури населення України. Крім докладно описаних 95 різноманітних дитячих ігор і передмови самого збирача, вона вміщує передмову відомого етнографа і культуролога Миколи Сумцова, в якій хоч і стисло, але досить докладно наведена основна бібліографія публікацій та досліджень українських народних ігор [450].

Коли порівняти тексти записів ігор у праці Петра Іванова та їх відтворення в “Іграх народів СРСР”, можна констатувати, що жодна (!) з 95 ігор не передана цілком адекватно джерелу. Лише близько чверті записів подані досить повно, з невеликою кількістю неточностей і упущень (№№ 5, 6, 13, 15, 19, 23, 25, 31, 32, 43, 45, 46, 49, 50, 52, 55, 58, 69, 72, 79, 85, 87, 91). Насамперед це виявляється у вільній редакції деяких речень опису, їх пропуску, виїмки окремих фрагментів опису ігор, текстових помилок тощо. За таких обставин, коли текст джерела та умови його утворення подаються неповними, безперечно обмежуються можливості наукових досліджень на основі цих джерел. Зазначимо й те, що близько чверті ігор збірки П. Іванова взагалі не згадані в зазначеній антології (№№ 2, 7, 17, 20, 21, 33, 38, 40, 41, 44, 47, 48, 51, 73–77, 81, 88, 90), або згадані так, що треба проводити додатковий пошук. Близько 30 ігор згадані лише як такі, що були, але описи не наведені зовсім – є лише посилання на відповідні сторінки праці П. Іванова (іноді помилкові, іноді – без зазначення сторінки) (№№ 2, 4, 8–10, 14, 18, 20, 22, 27–30, 34–37, 39, 59, 62, 64, 71, 83, 86, 92, 94). Пояснення укладачів: “Загальна кількість відомих нам описів ігор настільки значна, що,

укладаючи збірник, довелося з найбільш близьких одна до одної редакцій опублікувати тільки одну, зазначивши всі інші тільки в посиланнях на джерела” [223, с. XXV] – вступає в протиріччя з оголошеним вище завданням збірника “Ігри народів СРСР”. Цим перекреслювалася значна частина описів з праці Петра Іванова (і не тільки з цієї праці). Не можна погодитись з укладачами, коли вони запис подібної, але все ж іншої гри, записаної зовсім в іншій місцевості Російської імперії, називають “редакцією”, водночас не залишаючи навіть її назву. Навпаки, збереження відмінностей у подібних ігор, хоча б у якомусь вигляді, бажано б у найповнішому, надало б дослідникам багато додаткового цінного матеріалу, насамперед у порівняльному історико-етнографічному плані. Хоча укладачі далі і наводять застереження: “...між іншим, редакції ці все ж не тотожні”, ми побачимо, що “уніфікація” укладачів не витримує критики, бо коли порівняти тексти описів тих ігор, що наводяться ними за “взірець”, з тими текстами, що не наводяться, то виявляється, що тексти зовсім не тотожні і мають значні відмінності як за формою, так і за змістом.

Наприклад, в “Іграх народів СРСР” під № 37 вміщена гра “*Заинька*” з позначкою “русская” [223, с. 18]. В посиланнях (їх шість у цьому випадку, і серед них ті, які відносяться до українських ігор: А.В. Богданович. Сборник свед. о Полтавс. губ., 1887 г., стр. 228 та П. Іванов. Игры крест. детей Харьк. губ., Купянск. у., Харьков, 1890 г., стр. 72–74 [104, с. 228; 220, с. 72–74 (№ 89)]. В антології під № 37 зазначено “Гра та сама”. Попередня гра (№ 36) теж має назву “*Заинька*” (Терещенко А. Быт. СПб., 1848, ч. IV, стр. 277) [453, ч. IV, с. 277] і ведеться російською мовою. І хоча вихідна позиція в цих іграх подібна – коло (хлопці і дівчата – № 36 “Ігор народів СРСР”, дівчатка – № 89 у П. Іванова – вже тут є різниця) і в центрі стоїть “*заїнька*” (хлопчик – в “Іграх народів СРСР”, дівчинка – у П. Іванова), подальші описи суттєво різняться. У Терещенка – пісні російською мовою на 17 рядків, а в Іванова – 5 варіантів пісень з різних поселень Куп’янського повіту українською (хутір Маліївка, м. Куп’янськ) та російською (слободи Преображенна та Фесенкова

Богучарського повіту Воронізької губернії) мовами відмінного змісту та обсягу.

Іншим прикладом неточної передачі опису гри зі збірника П. Іванова є гра № 41 “*Зайчик*” [223, с. 19], яка в “Іграх народів СРСР” наведена без опису і з посиланням на збірник П. Іванова (стор. 73). Але, як зазначено вище, опис гри № 89 у П. Іванова вміщений на сторінках 72–74, тобто в “Іграх народів СРСР” робиться посилання на опис частини гри, що взагалі не є коректним. Знову не наведений опис навіть згаданої частини гри (№ 89 у П. Іванова) і зазначено: “Початок гри той же” (ідеться про початок гри № 40 “Ігор народів СРСР”), хоча, порівнюючи тексти, знаходимо відмінності, і в кінці гри зайку підхоплюють на руки, підкидають догори і кричать “ура!” (що відповідає лише одному варіанту гри № 89 (П. Іванов) з м. Куп’янська). Таким чином, запис гри “*Зайка*” у П. Іванова (№ 89) зовсім не відображений в антології “Ігри народів СРСР”.

Ще одним прикладом заплутаної, неповної, а іноді й перекрученої передачі опису ігор зі збірки П. Іванова, є гра “*Считалки*”, вміщена в “Іграх народів СРСР” під № 868 [223, с. 368], де зазначено, що “гра та сама” і з посиланням на сторінки 48–51 праці П. Іванова. Звертаючись до гри під № 867 “*В четки*” [803], знаходимо, що “гра та сама”, а під № 866 зазначена гра “*Счет*” з Володимирської губернії [208, с. 130]: “Міряються на пальцях. Гравець, палець якого залишився останнім, ловить інших гравців. Упійманий змінює того, хто ловить, і сам продовжує ловити і т. ін.” У П. Іванова є гра в розділі “Игры в латки, прятки, жмурки и вообще с ловлею” (с. 49–51, а не 48–51, як зазначено в “Іграх народів СРСР”) під назвою “*Кузьмерки*” (“*кужмарки*”, “*кузмерки*”, “*жмурки*”), але, по-перше, її опис міститься на трьох сторінках, а по-друге, – суттєво різниться від згаданої вище гри під № 866: у П. Іванова опис гри, крім багатьох дійових моментів, відсутніх у № 866, включає й елемент лічби з різними лічилками для виявлення того, хто буде жмуритися.

Коли ж опис гри в “Іграх народів СРСР” наводиться начебто повністю (№ 44 під назвою “*Левка*”, що відповідає опису гри за № 91 у П. Іванова) [223, с. 20; 220, с. 75–76], текст передається неадекватно джерелу, з помилками, мають місце перестановки речень, що ускладнює розуміння оригінального тексту. Українське “соли купыты” замінене на російське “соли купить”.

Наведені приклади свідчать, що укладачі збірника “Ігри народів СРСР” не змогли вирішити проблеми, пов’язані з науковою публікацією записів текстів ігор, і для дослідників переважна більшість згаданих записів так і залишилася малодоступною.

Слід зазначити, що укладачі збірки ігор дозволили собі в окремих випадках описи, що наводяться в “Іграх селянських дітей у Куп’янському повіті”, ділити на кілька сюжетів і розміщувати їх окремо, під різними номерами. Це стосується текстів таких ігор збірки П. Іванова: №№ 1, 12, 45, 53, 56, 67, 68, 89, 95, які укладачами “Ігор народів СРСР” поділялися на дві (№№ 12, 45, 53, 68, 89, 95), три (№№ 56, 67) і навіть на п’ять частин (№ 1). Окремі частини “розірваних” описів ігор збірки П. Іванова також подавалися по-різному: або наводились досить повно, або лише частково, або згадувались лише з посиланням на укладача.

З іншого боку, кілька окремих, за П. Івановим, ігор подані в “Іграх народів СРСР” як одна: “*Козачки*”, “*Слишки*” та “*Креймашки*” (№№ 34–36, відповідно, за П. Івановим) подані як “*Козачки, слишки, креймашки*” (№ 1426 “Ігор народів СРСР”), а “*Рай с пеклом*”, “*Жабка*” і “*Месяц*” (№№ 27, 28, 30, відповідно, за П. Івановим) – як “*Жаба*” (№ 1446 “Ігор народів СРСР”).

Назви ігор в “Іграх народів СРСР” часом не відповідають дійсним назвам, наведеним у П. Іванова: замість “*Клетки*” (№ 9 у П. Іванова) – “*Игра в городки*” (№ 329 в “Іграх народів СРСР”), замість “*Ожог*” (№ 13) – “*Ожед*” (№ 1372), замість “*Кузьмерки*” (№ 57) – “*Считалки*” (№ 868), замість “*Панас*” (№ 59) – “*Жмурки*” (№ 970), замість “*Заяц*” (“*Бобр*”) (№ 70) – “*Стрелец*” (№ 21) та ін.

Такий спосіб подання матеріалу, коли наводять лише самі посилання під написом “Гра та сама”, а назви ігор збірки “Ігри народів СРСР” не відповідають назвам ігор, на які посилаються, призводить до випадків, коли, наприклад, гра “Дрібушечки” (№ 93 у П. Іванова, с. 77) наводиться в антології під назвою “Рипка” (№ 1005 “Ігор народів СРСР”) [223, с. 401], тоді, коли у збірці Петра Іванова також є гра з назвою “Рипка” (“Вареная рипка”, “Рипка”, “Колесо” – № 56) [220, с. 48–49], хоча в пояснювальному тексті до гри № 1005 і зазначається, що “...в деяких місцях України гра називається “Драбушечки”. Проте слід зазначити, що в діях гравців обох ігор існує певна різниця.

Таблиця (Відповідність текстів записів ігор збірки П. Іванова та збірки “Ігри народів СРСР”) наводить дані про відповідність текстів, наведених у збірці Петра Іванова, цим же текстам в “Іграх народів СРСР”. У стовпчику “Ступінь опису” знаком “+” зазначається наявність досить повного опису конкретної гри (хоча, як вище зазначалося, що повністю адекватних джерелу описів ігор зі збірника Петра Іванова в “Іграх народів СРСР” немає), знаком “-” – відсутність опису, знаком “*” – наявність часткового опису, здебільшого зовсім недостатнього.

Таблиця

Відповідність текстів записів ігор збірки П. Іванова

та збірки “Ігри народів СРСР”

№	№ в “Іграх народів СРСР”	Назва в “Іграх народів СРСР”	Назва у П. Іванова	№ стор. у П. Іванова	№ гри у П. Іванова	Ступінь опису
1	2	3	4	5	6	7
1	21	Стрелец	Заяц (бобр)	60	70	*
2	37	Заинька	Зайчик	72–74	89	-
3	41	Зайчик	Зайчик	73	89	-

4	44	Левка	Левка	75–76	91	+
5	49	Заяц (сира кишка)	Заяц (сира кишка)	47	52	+
6	52	Бакшевнык	Оришки (волк)	44–45	45	-
7	68	Комарь	Комарь	27	16	+
8	89	Овцы	Овцы	59	69	+
9	100	Гуси	Гуси	58–59	68	-
10	101	Гуси	Гуси	58	68	-
11	110	Стовп (пчела)	Стовп (пчела)	48	55	+
12	121	Ворон	Ворон (коршун)		67	*
13	133	Ворон	Ворон (коршун)	57–58	67	*
14	135	Ворон	Ворон (коршун)	56	67	*
15	140	Кошка и мышка	Кошка и мышка	53	61	-
16	150	Водить козла	Водить козла	78	95	-
17	171	Утица	Утица	65	79	+
18	180	Дук	Дук	14	1	-
19	182	В месяца	В месяца	16	1	*
20	183	У пана	У пана	16	1	*
21	185	Солодючка	Солодючка	13	1	+
22	192	Загонючка	Загонючка	13	1	+
23	229	Водить козла	Водить козла	78–79	95	*
24	258	Просо	Просо	66	80	*
25	264	Мак растить	Мак растить	76	92	-
26	272	Редька	Редька	67	83	-
27	316	Колокольчик	Колокольчик	54	62	-
28	329	Игра в городки	Клетки	24	9	-
29	334	Скраклі	Скраклі	23	8	-
30	339	Городок	Городок	44	43	+
31	343	Вор	Вор	45	46	+
32	347	Кавуны, оришки	Оришки (волк)	44–45	45	-
33	361	Крам	Крам	43	42	*
34	476	Подушечка	Подушечка	69	86	-

35	542	Перепелушка	Перепелушка	70	87	+
36	608	Сваха	Сваха	65	85	+
37	621	Просо сеять	Просо сеять	77	94	-
38	673	Хрон или Зеленый дуб	Хрен (хрон и зеленый дуб)	68–69	84	*
39	727	Глечики	Глечики	60	71	-
40	821	Таран	Таран	66–67	82	*
41	843	Дуб	Дуб	46	50	+
42	864	Кут (столбики)	Кут (столбики)	46	49	+
43	868	Считалки	Кузмерки (?)	49–51	57	-
44	886	Бык	Бык (скажений бугай)	47	53	-
45	887	Скажений бугай	Скажений бугай	47	53	-
46	901	Квач	Квач	48	54	*
47	929	Горобчик	Горобчик	65	78	*
48	941	У гарэлика	Горелки (хрещик)	55	64	-
49	942	Хлибчик	Хлибчик	55	65	*
50	943	Блоха	Блоха	54	63	*
51	946	Робы (круглый хрещик)	Робы (круглый хрещик)	55	66	*
52	970	Жмурки	Панас	52	60	-
53	1000	Заплеухи	Заплеухи	51–52	58	+
54	1005	Рипка	Дрибушечки	77	93	*
55	1016	Вареная репка (рипка, колесо)	Вареная репка (рипка, колесо)	48–49	56	*
56	1017	Рипка	[Рипка]	49	56	*
57	1018	Колесо	[Колесо]	49	56	*
58	1067	Татарин	Татарин	60	72	+
59	1135	Палочка-татарочка	[Кузьмерки] (?)	49–51	57	-
60	1164	Шкопырть	Шкопырть	20	4	-
61	1169	Пыж	Пыж	37–38	32	+
62	1174	Вывыртынь	Вывыртынь	21	5	+
63	1176	Плаз	Плаз	18	3	*
64	1177	Вол	Вол	21–22	6	+

65	1183	Перепелица	Перепелица	26	14	-
66	1187	Блуд	Блуд	27	15	+
67	1216	В казанки	Ладышки	40–41	37	-
68	1233	Отделяваются	Матка (?)	28–30	20	-
69	1247	Гусары на кони	Гусары на кони	31	22	-
70	1249	Серединка	Городок (?)	30	21	-
71	1252	Масловой мяч	Масловой мяч	33	25	+
72	1267	Пошивай	Пошивай	31	23	+
73	1282	Ярки	Ярки	34	26	*
74	1304	Дидок	Дидок	25	11	*
75	1341	Шар	Шар	25–26	12	*
76	1354	Тройник	Тройник	28	19	+
77	1371	Шар	Шар	25	12	*
78	1372	Ожед	Ожог	26	13	+
79	1381	Дучковой (земляной) мяч (высокий дуб)	Дучковой (земляной) мяч (высокий дуб)	28	18	-
80	1389	Мушка	Мушка	24	10	-
81	1404	Кицька	Киця (резки)	36	29	-
82	1426	Козачки, слишки, креймашки	Козачки, слишки, креймашки	38–40	34–36	-
83	1445	Рай	Рай	37	31	+
84	1446	Жаба	Рай с пеклом, жабка, месяц	34–36	27, 28,30	-
85	1468	Жгут	Жгут	42	39	-

Отже, існують численні невідповідності, які припустили укладачі збірника “Ігри народів СРСР” щодо текстів записів ігор збірки Петра Іванова “Ігри селянських дітей у Куп’янському повіті”. Найістотніші з них:

– різний кількісний ступінь передачі текстів (від досить повного опису до його відсутності);

– близько третини ігор збірки П. Іванова взагалі не згадані, а четверта частина згадана тільки в посиланнях;

– вільне редагування і численні зміни в текстах, що наводяться, в порівнянні з текстами записів ігор зі збірки П. Іванова;

– численні помилки як у текстах описів, так і в посиланнях на тексти збірки П. Іванова;

– з одного боку, поділ текстів зі збірки П. Іванова на окремі частини, і представлення останніх текстами окремих ігор, а з іншого – об'єднання ігрових сюжетів збірки П. Іванова і подання їх окремим ігровим сюжетом.

Ці невідповідності дають підстави вважати збірку “Ігри народів СРСР” непевним джерелом для дослідників ігрової культури і звертатися до текстів записів збірки треба із застереженнями.

Висновки до розділу 5

Термін тимчасового піднесення української етнографії був дуже коротким і це не сприяло значному росту чисельності джерельних “ігрових” публікацій. Окрім обширного дослідження Ніни Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля”, де є великий розділ “Дитячі забави і забавки” з описом багатьох ігор (1929 р.) [209], можемо навести лише декілька джерельних публікацій впродовж 20-х рр: описи Ф. Коломийченка (1918 р.) [257] та кореспондентів М. Дикарева (1918 р.) [179], Миколи Сумцова (“Слобожани”, 1918 р.) [990], Василя Кравченка в його “Етнографічних матеріалах” (1920 р.) [275], Василя Верховинця (“Весняночка”, 1923 р.) [122], В'ячеслава Камінського (“Свято Купала”, 1927 р.) [241].

Невдовзі, на початку тридцятих років минулого століття, зі зміною політичного курсу у внутрішній політиці СРСР і жорстокими репресіями проти всього українського, радянською владою були зліквідовані всі етнологічні й культурологічні осередки, що відкинуло розвиток українознавства на десятиліття назад. В цьому руслі було виконано і видання “Ігри народів СРСР” (1933 р.) [223], підкреслюючи ідеологічний перелом у внутрішній політиці СРСР.

Вступ до видання Всеволода Всеволодського-Гернгросс та передмова згодом репресованого радянського етнографа Миколи Маторіна пройняті ідеями класової боротьби і марксистським світоглядом, що відбилось на їхньому погляді як на конкретні ігри, так і на класифікацію останніх. У передмові Маторіна робиться акцент на класовий підхід, зокрема, на українському матеріалі (гра “*в рай*”) [783, с. XIII].

На прикладі збірки народних ігор Петра Іванова “Ігри селянських дітей Куп’янського повіту” [220], принаймні щодо українських ігор, всі ці завдання (“...зробити ці матеріали (про ігри народів нашого Союзу) доступними для всіх зацікавлених” [223, с. V]) не були виконані.

Таким чином, етап формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України з кінця 10-х до початку 30-х рр. ХХ ст. виявився, по суті завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більш ніж у століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, викликаного тимчасовою “українізацією” двадцятих років, на початку тридцятих цей процес був брутально перерваний.

Розділ 6. Формування джерельної бази традиційної ігрової культури у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Окрім відомих джерельних публікацій, що стосуються дослідження традиційної ігрової культури людності України та опублікованих починаючи з початку ХІХ ст. і до початку 30-х рр.. ХХ ст.. і розглянутих нами [930; 933; 934; 935; 937; 951; 952; 953; 954; 958; 964; 965; 966; 967; 968], ми зосередимо тут увагу на публікаціях архівних матеріалів, які з'явилися останнім часом, коли зацікавленість українською етнографією почала набирати обертів напередодні й після отримання Україною незалежності. Ці архівні матеріали належать до джерел ХІХ – початку ХХ століть і посилюють джерельну базу традиційної ігрової культури.

Ми не забули про 30-ті – 40-ві роки ХХ ст. Безперечно, що джерельні публікації в цей час практично відсутні.

Проте “ігрові” записи Д.П. Де ля Фліза (1854 р.) [79;194], Івана Манжури (1870-ті рр.) [66, арк. 202–210; 759], П.Н. Солонини (1878 р.) [67; 769], Василя Андрієвського та Івана Коновала (1880 ті рр.) [68; 753], Є.Н. Гаврилея (1897 р.) [73; 760], М.О. Русова (1901 р.) [77; 673], Я.П. Сєнчика (1900-ті рр.) [72, арк. 11–18] та деякі інші джерела, актуалізовані значно пізніше (переважно останніми роками), ніж вони утворились. Незважаючи на те, що кожне джерело за датою утворення відноситься до певного етапу формування джерельної бази, ми вирішили розглянути їх в одному розділі. Це стосується і матеріалів різних збирачів, опубліковані Галиною Довженок (з архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України) [184; 185; 301].

Певним внеском у досліджувану нами джерельну базу є публікації з усної історії, коли літні інформатори надають свідчення про свою ігрову діяльність у досліджуваний період. Останнім часом багато подібної інформації, яка містить значний пласт традиційної культури, можна знайти у виданнях “Усна історія Степової України” в 11 томах, підготовлених

Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету і виданих у 2008–2015 роках [458], та “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць”, видані 2011 року навчально-науковою лабораторією етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка [473]. Література про ігрову базу джерел традиційної дитячої пастушої культури завдяки джерелам усної історії поповнювалась також завдяки розвідкам українських дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. М. Паньківа [339], М. Іванюка [228; 229], М. Гладкого [1111], А. Випасняка [1115]. До нових досліджень традиційної ігрової культури відноситься розвідка Степана Куриляка стосовно традиційних гаївок [395].

Не можна обійти увагою і дослідження діаспорних учених щодо ігрової культури українців. Тут насамперед слід згадати здобутки Олекси Воропая [126; 127] та Степана Килимника [246; 247], хоча окремі відомості можна знайти і в доробку інших учених (Теодосій Самотулка [901], Леонід Білецький [580]). Відзначимо також поодинокі публікації стосовно ігрової культури українців і у вітчизняній історіографії, на кшталт опису гри “*хобра-хобра*” 1958 року в часописі “Народна творчість та етнографія” [1031] та деяких ігрових елементів у матеріалах про традиційну обрядовість у тому ж часописі.

Відзначимо фундаментальне видання “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року”, здійснене 1963 року Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, де у розділі “Веснянки і гаївки” наведено понад 90 (з варіантами – близько 300) хороводних ігор з танцями [231].

Наприкінці розділу ми можемо навести відомий нам корпус опублікованих джерельних публікацій та їх деякі характеристики.

6.1. Актуалізація джерел протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Розглянемо окремо вищезгадані публікації. Щодо поняття “сучасні”, то йдеться про публікації останніх десятиліть, починаючи з середини 80-х рр. ХХ ст.

Де ля Фліз. “Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика”. Підготовлено 1854 р. [79], видано 1996 р [445].

Незважаючи на те, що про альбоми Де ля Фліза було відомо давно (див. праці М. Петрова [848], М. Біляшівського [583; 584], М. Алексеєва [554], В. Горленка [814], які працювали з альбомами, в повноцінний науковий обіг їх зміст був уведений, тобто актуалізований, у 1996–1999 роках.

Як фахівець-медик Де ля Фліз, вивчаючи різні сторони існування і побуту людності Київщини (житло, їжа, одяг, звичаї та обряди), докладно розглянув близькі йому питання фізичного здоров'я [813].

Народним іграм і розвагам Де ля Фліз присвятив невеликий розділ “Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика”, який він умістив у “Етнографічних описах...” під назвою “Домашній побут. Опис селянського житла”. Як свідчить назва розділу, народні ігри і розваги були для Де ля Фліза невіддільні від селянських свят, танців, музики і були складовими тодішньої ігрової культури селянства. Ігрові та розважальні елементи під час календарних (наприклад, гуляння на день св. Юрія) [171, т. 1, с. 157], виробничих (наприклад, ритуальна гра з вогнем при виробництві смоли і дьогтю) [171, т. 1, с. 157], сімейних (наприклад, ритуальна гра-бій за гільце молодой між друзями-боярами молодого і дружками молодой під час весілля) [171, т. 1, с. 160] обрядів описані Де ля Флізом у розділі “Різні звичаї...” [171, т. 1, с. 157–162].

Повертаючись до розділу “Народні розваги...”, прокоментованого автором [171, т. 1, с. 193–194] (висловлені думки з приводу: твердження Де ля Фліза, що буцімто селяни “...загалом не люблять ігор та розваг, характерних для інших місць”; ставлення Де ля Фліза до такої тогочасної

вади селян, як пияцтво; складу українського народного інструментального ансамблю – троїстих музик), хотілося б ширше прокоментувати наступне місце в розділі:

“У цей час хлопчики й дівчатка граються у різні ігри, які називаються “король і циган”, “ворона й гуси” тощо.

Взимку, коли є сніг, хлопчики й дівчатка, здебільшого напіводягнені і майже босі, збираються на гірці й спускаються вниз на санчатах” [171, т. 1, с. 163].

Як відомо, Де ля Фліз писав “Етнографічні описи” двома мовами – французькою і російською. Перелічуючи ігри, в які грали хлопчики і дівчатка, російською мовою він назвав чотири гри: “в короля й циган”, “хрещика”, “ворона й гусей”, “в мечиха” (лапки (“ ”) – наші (В.С.), бо Де ля Фліз у текстах (ні французькою, ні російською мовами) не виділяв назви ігор).

Французький варіант тексту, який слугував перекладачеві за основу (як уже зазначалося, російську мову Де ля Фліз знав гірше рідної [813, с. 18]), згадує лише дві назви – “король та циган” (“*Le Roi et Le tzigane*”) та “ворона й гуси” (“*les corbeaux et les vies*”) і додає слово “тощо” (etc.), мабуть тому, що французьких аналогів назвам “(в) хрещика” та “в мечиха” він не зміг підшукати, про що свідчить відсутність “тощо” в російському варіанті (усне повідомлення перекладачки текстів “Альбомів” Де ля Фліза Зої Борисюк).

Але якщо розглядати відому нам номенклатуру українських народних ігор, то при ідентифікації ігор, згаданих Де ля Флізом, зважаючи на те, що, по-перше, французький і російський тексти не ідентичні і, по-друге, – самі назви, без опису ігор, не дають змоги однозначно ідентифікувати самі ігри, виникає низка запитань.

1. У відомих нам опублікованих та архівних джерелах немає гри з назвою “король і циган”. Загальновідома драматична гра “король”, яка була поширена по всій Україні. Вона зафіксована З. Доленгою-Ходаковським, М. Маркевичем [319, с. 70–71], П. Чубинським [464, т. III, с. 42–46],

П. Івановим [220, с. 74–75], І. Срезневським [439, с. 46–47]. На думку М. Сумцова, гра відбиває спогади про давні часи, коли князі могли втручатися в сімейне життя народу, і з часом ці спогади залишилися тільки відтвореними у грі [449, 1889, № 9, с. 633].

Зазначимо також, що гра під назвою “циган” зафіксована С. Ісаєвичем як варіант гри в карти [226, с. 466–467].

2. Гра в “хрещика” (інші назви “хрещик”, “роби”, “горелки” та ін.) – поширена у ХІХ ст. в Україні гра на спритність і швидкість з елементами драми. Записана П. Івановим (Слобожанщина) [220, с. 55–56 (№№ 64 “Горелки” (“Хрещик”) та “Робы” (“Круглий хрещик...”)], С. Ісаєвичем (Київщина) [226, с. 481 (“Горилки”)], В. Милорадовичем (Полтавщина) [324, с. 54–55]. Є інші варіанти цієї гри, записані в інших місцевостях України [170, с. 40].

3. На нашу думку, Де ля Фліз у назві “ворона й гуси” поєднав дві близькі, але різні драматично-рухові ігри “ворон” і “гуси”. Усіма дослідниками вони фіксуються окремо (у С. Ісаєвича – “гуси” і “ворон” [226, 482–484], у П. П. – “гуси” і “ворон” [360, с. 407], у П. Іванова – “ворон (коршун)” і “гуси” [220, с. 56–59], у П. Чубинського – “гуси” і “ворон” [464, т. III, с. 47 (“Гуси”), 73–77 (“Ворон”)] тощо, але, що характерно, майже в усіх випадках знаходяться поряд.

4. Гра “у мечиха” в середині ХІХ ст. в Україні нам невідома. Можливо, Де ля Фліз мав на увазі досить розповсюджені в той час різноманітні ігри в м’яча (в м’ячика), який вироблявся тоді переважно з шерсті волів чи корів.

Щодо зимових розваг в Україні, то вони були дуже поширені й зафіксовані багатьма дослідниками [226, с. 482; 164, с. 73–78].

Наостанок зазначимо, що в “Українсько-російському словнику” [78], укладеному Де ля Фліком, є згадки і про інші ігри: “бабки” або “паці”, “свиня”, “журавля стрибають”, у “купі-баби” та про деякі інші.

Отже, за Де ля Флізом, серед селянських дітей та молоді Київщини побутували переважно ігри, які були поширені по всій Україні. Але подавши нам назви ігор, він, на жаль, не залишив у своїх творах їх докладних описів.

Фонд В. Гнатюка у Відділі архівних фондів ІМФЕ.

У цьому фонді знаходиться частина описаних нами матеріалів, а саме: записи П.Н. Солонини [67], Івана Манжури [66], Є.Н. Гаврилея [73], Василя Андрієвського та Івана Коновала [68], видані автором [440; 441; 442; 444].

З цього ж та інших фондів Відділу рукописних фондів (ВРФ) ІМФЕ окремі ігрові записи опублікувала Г. Довженок (записи різних ігор від різних збирачів за різні роки). В. Борисенко видала “ігрову” збірку Я. Сєнчика, значна частина якої вже була опублікована Г. Довженок, але про це – нижче. Про сам фонд і про його роль у вивченні традиційної ігрової культури населення України ми опублікували працю 2001 року [951].

П.Н. Солонина. “Игры крестьянских детей”. Записано 1878 р. [67, арк. 1–3 зв.]. Опубліковано 2002 р. [444].

Рукопис “Игры крестьянских детей” [67] написаний влітку 1878 р. в с. Совін (Совинь) Остерського повіту Чернігівської губернії. Автор – П.Н. Солонина. Окрім десяти загадок, написаних наприкінці рукопису (арк. 3 зв.), він містить описи десятиох ігор: 1. “У гуси”. 2. “Тулы ’нок”. 3. “У каро ’ля”. 4. “У ложечки”. 5. “У карлючкі”. 6. “Мак, мак чистый”. 7. “У рінку”. 8. “Дробу’, дробу’ соли”. 9. “У довгу лозу”. 10. “На перева ’гу” (арк. 1–3). На берегах аркушів поряд із текстом записувача є примітки різними олівцями і чорним чорнилом, які позначені криптонімами Б. Г. (Борис Грінченко – В. С.), Н. Г. (Настя Грінченко – В. С.) і які визначають варіанти до паралельних текстів з опублікованих матеріалів інших збирачів-дослідників – Петра Іванова [220], Павла Чубинського [464], Миколи Лисенка [298], Олександра Терещенка [453], Миколи Маркевича [319].

Якщо визначати загалом характерні особливості поданого в рукописі ігрового матеріалу, слід сказати, що описи ігор не досить докладні, хоча сутність кожної гри цілком зрозуміла (крім останньої, опис якої явно

незавершений). Незважаючи на тогочасну російську мову запису, ігри, що розглядаються, – безперечно української людності, про що переконливо свідчать тексти супроводжуючих ігри пісень.

Іван Манжура. “Забави. Дитячі ігри”. Записано на рубежі 70-х та 80-х рр. XIX ст. [66] Оpubліковано 2001 року [441].

Серед великої і цікавої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури певне місце займають і записи пам’яток ігрової культури українців. Це передусім записи народних ігор різних статево-вікових груп, які сприяють етнографам у вивченні глибинних явищ народної культури. У великому рукописному збірнику пісень, що зберігається у ВРФ ІМФЕ НАН України, і містить тільки пісень різних жанрів та тематики близько дев’ятисот, є записи і кількох народних ігор. Незважаючи на деяку неоднорідність записаних І. Манжурою сюжетів, ми навели їх разом і повністю, оскільки вони утворюють окрему тематичну “ігрову одиницю” серед пісенного матеріалу і мають окремі підзаголовки: “Забави” та “Дитячі гри”. Оскільки ці записи є ще й пам’ятками народної мови, збережена мова оригіналу. Описано і прокоментовано сім “ігрових” сюжетів: [1] [Лічилка]. [2] “Гуси”. [3] “Панас” (“Жмурка”). [4] “Ворон”. [5] “Зайчик”. [6] “Ладки” [Лічилка]. [7] “Печу, печу панку” [Дитяча забавка].

Є.Н. Гаврилей. “Дитячі та інші грання”. Записано 1897 р. [73, арк. 1–31.] Оpubліковано 2001 р. [442].

Найбільшою із згаданих збірок дитячих і парубочих ігор з фонду Володимира Гнатюка, є збірка записів 1897 р. Є.Н. Гаврилея з с. Вертіївка (Веркіївка) на Ніжинщині, яка пов’язана з підготовкою до видання “Етнографічних матеріалів...” Бориса Грінченка [159]. Всього описів народних ігор і розваг в рукопису – 30 (арк. 1–31). На останніх аркушах вміщені “Загадки – задачі” логічно-математичного характеру (арк. 32–34) та три народні гумористичні історії (арк. 35–37). Аркуші обгорнені в одну з чернеток Б. Грінченка, на якій його рукою синім олівцем написано: “Не взято до III тому. Дитячі та інші грання”, а також приписано: “А може є такі, що і

взяті.” Наше датування рукопису 1897 роком ґрунтується на тому, що інші матеріали цього ж збирача фольклорно-етнографічних відомостей у III випуску “Етнографічних матеріалів...” датовані Б. Грінченком цим же роком [159, вип. 3, с. XIII].

У рукописі “Дитячі та інші грання” наведені описи таких ігор і розваг: [1] “У баби”. [2] “У шея”. [3] “У шкандыбкы”. [4] “У деркача”. [5] “У цурки”. [6] “У клёпушки”. [7] “У вызвольного клепа”. [8] “У покотела”. [9] “Катальня”. [10] “Як дитину забавлять” (5 варіантів забав з малою дитиною). [11] “У чемерици”. [12] “У свин’и”. [13] “У струга”. [14] “У гусей”. [15] “У м’яча”. [16] “У кривого танця”. [17] “В короля”. [18] “У м’яча солов’я”. [19] “У сучки”. [20] “У перстня”. [21] “У коша”. [22] “У ящура”. [23] “У гадыла”. [24] “У лиса”. [25] “У шуляка”. [26] “У гороб’я”. [27] “У короля”. [28] “У земляного м’яча”. [29] “У скоромного клепа”. [30] “У промашного клепа”.

Оскільки збірка Є.Н. Гаврилея була надрукована Галиною Довженок лише частково, сучасним правописом, а надруковані тексти, які мають до того ж певні скорочення, підпали під літературне редагування, у згаданій публікації ми навели її текст повністю, в т.ч. і заключні гумористичні історії. Назви ігор передано за архівним оригіналом. Нумерація ігор – наша, оскільки в оригіналі вона відсутня і відповідає послідовному розміщенню матеріалу, а також може бути використана в подальших дослідженнях.

Іван Коновал. “Дитячі іграшки, забавки і приповідки”. Записано у 80-ті рр. XIX ст. [68, арк. 2 зв., 8 зв.–9]. Опубліковано 2002 р. [963].

Особливість цієї відносно невеликої (11 аркушів) збірки збирача з Чернігівщини Івана Омеляновича Коновала полягає насамперед у тому, що вона належить до маловивченого в історико-культурному сенсі району проживання українців Придонщини, по суті – пограниччя етнічних українських земель. Щодо жанрів усної народної творчості, зразки яких містить згадана одиниця зберігання, виокремимо пісні різних жанрів (дитячі, родинні, побутові та ін.), приповідки, прислів’я, замовляння, прозові

оповідання тощо. Значна частина прикладів – гумористичного жанру. Записи ігрового характеру включають описи народних ігор “Хрон” (записана ідентично навіть двічі – арк. 2 зв. та 8 зв.) та “Ящур” (арк. 9).

Ігри “Хрон” та “Ящур” належать до повсюдно поширених в Україні, на Чернігівщині зокрема, ігор-веснянок. Хоча збирач і пише про гру “Хрон”: “Се властиво на гра, а просто дитяча пісенька”, він у наступному ж реченні (“Діти взявши ся за руки в коло, починають крутить ся в якийсь бік...”) описує по суті ігрові дії. Побутувало багато таких рухливих ігор на спритність, координацію руху з драматично-пісенним елементом. Зокрема, на Чернігівщині, в с. Совін Остерського повіту, наприкінці ХІХ ст. існували подібні ігри-веснянки: “У ложечки”, “У карлючки”, “Дробу, дробу соли”, “Мак, мак чистый”, “У рінку”, які згадані вище. Це споріднені народні дитячі ігри на координацію рухової діяльності та спритність: двоє гравців тримають одне одного за руки різним способом і обертаються. В іграх “У ложечки” і “У карлючки” вони розміщуються спиною одне до одного, а в грі “Дробу, дробу соли” – обличчям. Зазначимо багатство етнографічних варіантів до гри “Дробу, дробу соли” (“Дриб, дриб соли”, “Дрибушечки” тощо), де за однакових рухових дій, вірші супроводжуючих гру співів дещо різняться [220, с. 77; 307, с. 449; 319, с. 73 та ін.]. І якщо в ці ігри грають переважно двоє, то в іграх “Мак, мак чистый”, “У рінку” зайнято вже кілька дітей, які, взявшись колом за руки, обертаються. Хто впаде – вибуває з гри (“У рінку”). Таким чином, гра “Хрон” з Придонщини дуже нагадує гру “У рінку” з Чернігівщини. Що ж стосується гри “Ящур”, то вона теж розповсюджена не тільки в Україні, а й на сусідніх теренах (Білорусь, Росія) [159, вип. 3, с. 102; 223, с. 229–232; 237, с. 448; 324, с. 53; 383, с. 191]. “Ящур”, як правило – хлопець, має знаходитися в центрі кола, яке утворюють дівчата, котрі співають та водять хоровод. Спочатку він збирає в них різні предмети (хустини, наприклад), а потім, за певних умов, віддає.

Я.П. Сенчик. Етнографічні матеріали. (... дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки). Записи 1903–1908 рр. [72, арк. 1–18].

Опубліковано 1990 та 1997 рр. [301, с. 95, 116, 46, 124, 90–91, 140–142; 1010, с. 353–358; 443, с. 804].

1997 року вийшло друком історико-етнографічне видання “Холмщина і Підляшшя” [1010], присвячене дослідженню етнічних українських земель північно-західного порубіжжя, які нині входять до складу Польщі. На великому фольклорно-етнографічному матеріалі характеризуються локальні особливості матеріальної і духовної культури людності. У розділі “З усної народної творчості” наведені прислів’я, приказки українців Холмщини [124], а також вибрані зразки фольклору (казки, дитячі та великодні ігри, перекази та оповідання, історичні пісні та календарно-обрядова поезія) [1010, с. 353–379]. Нас цікавить “ігрова” збірка в цьому виданні.

В архівній збірці Я. Сенчика поряд з іншими фольклорно-етнографічними матеріалами з Холмщини та Підляшшя описані ігри і розваги молоді на свято Андрія (арк. 11–11 зв.) і жінок на Масницю (“Колодка”) (арк. 12–12 зв.), а також такі дитячі та парубочі ігри (нумерація ігор – наша): [1] “Свинка”. [2] “Шило”. [3] “Петрушка”. [4] “Дзвінниця”. [5] “Шпіньки”. [6] “Швайка”. [7] “Свічка”. [8] “Бірки” (арк. 13–18 зв.). І хоча у виданні “Холмщина і Підляшшя” вказано, що фольклорно-етнографічні матеріали Я. Сенчика (од. зб. 174) подані друком *уперше* (хоча відсутні описи ігор [5] та [8] та ігор і розваг молоді на “Андрія” та жінок на “Масницю”) [1010, с. 353–359], все ж зазначимо, що описи шести ігор ([1]–[4], [7], [8]) *вперше* опублікувала Галина Довженок (1990 р.) [301, с. 95, 116, 46, 124, 90–91, 140–142].

Однак слід зазначити, що публікація Г. Довженок містить відредаговані тексти, коли мова записів значно наближена до сучасної. Видання було спрямоване для “середнього та старшого шкільного віку” і цим, мабуть, пояснюється така значна редакція. Розбіжності з оригіналом не торкаються суті гри, але певним чином змінюють текстологію опису ігор, а цікавим, наприклад, для мовознавців є саме оригінальні записи. До позитиву публікації треба віднести науковий апарат, який вміщує традиційні відомості

про кожен запис: місце, час тощо [301, с. 147–154]. Записи ж, опубліковані укладачами “Холмщини і Підляшшя” дуже близькі до оригіналу, хоча і в них трапляються окремі прогалини.

Зазначимо, що до недавнього часу не був опублікований опис гри-забави “Шпіньки”, який відсутній в обох названих виданнях. Цей опис опублікований нами [443, с. 604]. Отже, “ігрова” збірка Якова Сенчика, яка складається з восьми ігрових сюжетів, нарешті опублікована повністю, хоч і частинами. На жаль, за даними автора, вся етнографічна збірка Я. Сенчика з архіву ІМФЕ ще не опублікована.

Ігрові матеріали Відділу архівних фондів ІМФЕ. Записи XIX–XX ст. Публікації Галини Довженок 80-х років XX ст.

Г.В. Довженок, яка довгий час плідно працює в галузі вивчення дитячого фольклору [1108, с. 1007], опублікувала у 80-х роках минулого століття збірки дитячого фольклору “Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки” (1984) [185], “Дитячий фольклор” (1986) [184] та “Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри” (1990) [301].

У двох останніх збірках є багато записів з відділу архівних фондів ІМФЕ. Якщо у виданні 1986 року надруковано 19 архівних записів (із 27 наведених), що вводились до наукового обігу, то у виданні 1990 року таких записів було 108 (із 185 наведених).

При цьому у виданні 1990 року повторно надруковано 7 описів (“Кружок” (“Царівна”), “Кіт і миша”, “Вовк і лисичка”, “Коза”, “Шевчик”, “Маринка”, “Відьма”).

Загалом Г.В. Довженок уперше опублікувала варіанти таких ігор:

У виданні 1986 р. це: “А ми просо сіяли, сіяли”, “Кружок” (“Царівна”), “Зайньо”, “Шевчик” (записи 1928–1929 рр. з Донеччини), “Перепілка” (1920-ті, Чернігівщина), “Подолька” (1967, Рівненщина), “Зайчик”, “Вовк і лисичка”, “Відьма” (1926–1929, Київщина), “Грушка” та “Дрібу, дрібу, дрібушечки” (1891, Харківщина), “Кіт і миша” (1928, Кременчуччина),

“Щітка” та “Горю дуб” (1925, Полтавщина), “Квочка”, “Кози”, “Були в лісі?” і “Маринка” (Вінниччина) та “Дріб, дріб солі”.

У виданні 1990 р. це: “Мак” (1925, Поділля), “У грушки” (1891, Харківщина), “Шевчик”, “Кружок”, “А ми просо сіяли, сіяли”, “Жмурки”, “Кобла”, “Дідусь Макар” (1928–1929, Донеччина), “Веребей” (? , Чернігівщина), “Кім і миша” (1928, Кременчуччина), (1928, Донеччина), “У короля” (1897, Чернігівщина; 1925, Полтавщина), “Король” (? , Чернігівщина), “Подольночка” (1982, Тернопільщина), “Літала сорока по зеленім гаю” (1984, Івано-Франківщина), “Нема пана дома” (1970-ті, Івано-Франківщина), “Щітка” (? , Чернігівщина), “У ящура” (1897, Чернігівщина), “У горохового ящика” (1929, Київщина), “В ящірки” (1929, Чернігівщина), “У гусей” (1897, Чернігівщина; 1925, Полтавщина; 1929, Київщина), “Гуси”, “Регім” (1937, Кіровоградщина), “Квочка”, “Кабак”, “Редька”, “Маринка”, “Дзвін”, “Кози”, “У кобла”, “Коти”, “Кінь”, “Циганка”, “У сидячого шила”, “Шило”, “Порожнє місце”, “Півник”, “Краска”, “Рядки”, “Кури” (1946–1948, Вінниччина), “Вовк і лисичка” (1926, Київщина), “У коваля”, “У фанта” (1925, Полтавщина), “Куна” (? , Харківщина), “Лисичка” (1930, Київщина), “У відьми”, “У колдуна” (1929, Київщина), “У вовка” (1987, Рівненщина), “Петрушка”, “Свічка”, “Свинка”, “Шило”, “Дзвіниця”, “Бірки” (1903–1908, Холмщина), “Буряк” (1970-ті, Івано-Франківщина), “Хрін” (1925, Катеринославщина), “У конопель” (1929, Київщина), “В гладуцики”, “Калач”, “У хряща”, “У персня” (1920-ті, Вінниччина), “Вовк і кози”, “Мисливці та зайці”, “Рибалки й риби”, “Лисиця і заєць”, “Вивірка, шишка, горіх” (1945, Київщина), “Птиці”, “Жгут”, “Деркачі” (? , Чернігівщина), “У далакала” (“квача”) (1929, Київщина), “Панас” (? , Полтавщина), “У кужмірки” (1902, Харківщина), “Хоблі” (? , Буковина), “У жир-жира”, “У пікара”, “Борони” (1929, Вінниччина), “Щенята”, “У шуляка”, “У струга”, “У шкандибки”, “У покотила”, “У свині”, “У земляного м’яча”, “У коша”, “У деркача”, “У гадила”, “У чемериці” (1897, Чернігівщина), “У цурки-палки” (? , Київщина), “Соха” (? , Тернопільщина), “Свинка” (? , Галичина), “Захисник

кріпості” (1940-ві, Київщина), *“Городок”* (1844, Чернігівщина), *“Два мало, третій лишній”*, *“Гречка”*, *“Дрібушечки”* (1920-ті, Донеччина), *“Річка”* (1922, Волинь), *“У коня”* (1920-ті, Полтавщина), *“Зайчик”* (1935, Луганщина), *“Перстень”* (1920-ті, Катеринославщина), *“Кадулі”* (1987, Рівненщина), *“Кадиль, Кадиль, кадилі”* (1983, Львівщина), *“Лисиці”* (? , Вінниччина), *“У волосянку”* (? , Катеринославщина), *“У річку гон”*, *“Мовчанка”* (1980-ті, Івано-Франківщина).

Зазначимо, що у виданнях 1986 та 1990 рр. назви ігор перекладені українською, якщо у джерелі назва російською.

М.О. Русов. *“Игры детей на Полтавщине”*. Записано 1901 р. Опубліковано 2008 р. [402].

2008 року Н. Аксьоновою опублікована велика збірка народних ігор з Полтавщини, зібраних М.О. Русовим 1901 року із вступними нотатками публікатора про збирача [553]. Постать українського етнографа Михайла Олександровича Русова [1090] зараз дещо призабута і не відома широкому загалу.

Представлені народні ігри Полтавщини були зібрані М. Русовим улітку 1901 р. під час його розвідки з метою збирання етнографічного матеріалу до XII Археологічного з’їзду в Харкові. Поїздка була ініційована Комісією Полтавського земства, для чого були виділені відповідні кошти. М. Русову вдалося відвідати багато повітів Полтавської губернії. Головною метою цієї наукової екскурсії було вивчення ігор, забав і веселощів, зокрема збирання дитячих іграшок, ігрових предметів і фотографування самого процесу гри. Весь зібраний під час експедиції матеріал (майже 100–120 описів дитячих ігор і 140–150 стереоскопічних світлин щодо етнографії дитинства), а також матеріал, що його надсилали народознавці, з якими співпрацював М. Русов, мав потрапити до Полтавського природознавчо-історичного музею. Повний перелік предметів був поданий М. Русовим у відповідному звіті [827]. Праця містить більше ніж 90 описів і є найбільшою збіркою ігор Полтавщини. Ці надіслані для опублікування матеріали, як і десятки подібних розвідок,

поданих до XII Археологічного з'їзду, зберігаються в архівному фонді Харківського історико-філологічного товариства в ЦДІАК [77].

Як зазначає укладачка, описи народних ігор М. Русова мають деякі особливості – в рукописі подані тільки автентичні назви самих ігор, ігрових предметів, термінів та ігрових діалогів українською мовою здебільшого за допомогою російської транскрипції, інколи дослідник вплітав українські слова до російськомовного опису, не вдаючись до подробиць транскрипції та правил правопису. Отже, вдається правильним подати україномовні терміни за допомогою російської транскрипції в лапках, зі збереженням усіх інших авторських стилістичних та граматичних особливостей тексту. До описів деяких ігор подані малюнки, в такому ж вигляді, як їх замалював дослідник (загалом три малюнки).

М. Русовим, згідно з його класифікацією, опубліковані описи таких ігор (назви ігор – за оригіналом) [402]:

Ігри хлопчиків. Три гри у м'яч, с палками, с дерев'яними предметами: (“Гылкы”, “У макухы”, “Трина макуха”, “Туча”, “Городок”, “Маток”, “Цурка (I)”, “Цуркы (I)”, “У дуба” (“Высокого дуба”), “Срачка” (“В срачкы”), “Дзюрка”; “В стинку”, “Цурка (II)”, “Цурка (III)”, “Покатьоло”, “Гурдуса” (“Гурджа”), “Булка”, “Свиню загоняты” (“Свинка”, “<...>”), “Дук” (“У дука”), “Скракли”, “Шкаберта” (“Гладзык”, “Пладзык”, “Кльоз”), “У вола”, “У коня”, “Кулык”, “Кльок” (“У кльока”), “Генхало” (“Ген-ген”), “У рая” (“У хрэста”, “У лычки”), “Щеглята”, “У лиса”, “Стрыж”, “Кишка” (“Коток”), “Срач з бурьяниною”.

Ще деякі суто хлоп'ячі ігри: (“Пуговицы”, “Шапочки”, “В кыдку картузив”, “Сракач” (“Сракань”), “Срач”, “Довга лоза”).

Загальні ігри. Один ловить інших: (“Пижмурки”, “Цибы баба” (“Чичи бабы”), “Панас”, “В слиця”, “У жмурия”, “Стукало” (“Палочка застукалочка”), “Квач” (“В квача”), “Видьма”, “У дуба” (“У блохы”), “Дэркач”, “У линии” (“У шишки”), “У блохи”, “Блохы”, “Рьоб”, “На выпэрэдкы”).

Ігри обох статей. Наслідувальні: “Черногузы” (“Аусты”), “Скажэнэ тэля”, “У шпака”, “Вутка” (“Утка”), “В сорок”, “У горобця”, “Русалка” (“Росалка”), “В козачкы”, “У свыню” (“Свынку”, “Швайку”), “Сучка” (“Сивуха”), “У сынычки”, “У воза”, “Кавуны” (“Баштан”).

Ігри обох статей з діалогами, примовками та співом: “Гусы”, “Ворон”, “Грунт”, “Дзвин” (“Дзвон”, “Безвин”), “Корж”, “Полотно (I)”, “Просо” (“Пшэно”), “Мосточок”, “У квиток”, “Птицы”, “Краски”, “Джгут (I)”, “Джгут (II)”, “У глечики” (“Кувшини”).

Ігри дівчат: “Король”, “Лиса” (“Плеть из хвоста”), “Кострома” <початок гри в рукописі втрачено>, “Зирка” (“Зори”), “Иван Копытан”, “Стовп”, “Щитка”, “Хрон” (“Хрин”, “Хрен”), “Полотно (II)”, “У плахты”, “Дрибушечки”, “Лоза”, “Креймахы” (“Креймяшки”, “Креймушкы”) (8 варіантів).

Ігри та розваги на вечорницях: “Млын”, “Кинь”, “Пэрэгиры”, “Джмэль”, (“Джміль”), “Сапожник” (“Чеботарь”), “У коваля” (“Коваль”), “Сукна валять”, “У индыка” (“Индыка”), “У козу”, “У вэдмэдя”, “У скакуна”, “Кырылэсы Лэсы”, “Коромысла”.

Насамкінець збирач згадує про деякі “...неприличные игры, происходящие на свежем воздухе”. До кожного розділу він додає певні зауваги: як зробити м’яч з вовни чи інше ігрове приладдя, про особливості ігор певної статево-вікової групи тощо.

Укладачка вважає, що етнографічні матеріали, зібрані Михайлом Русовим, не поступаються ґрунтовністю відомим збіркам ігор, які уклали згадані нами вище П. Чубинський [464], С. Ісаєвич [226], П. Іванов [220].

Серед дослідників української етнографії в діаспорі, які торкалися питань ігрової культури українців, назвемо насамперед Олексу Воропая та Степана Килимника. У своїх основних творах “Звичаї нашого народу” [126; 127] та “Український рік в історичному освітленні у народних звичаях” [246; 247], відповідно, вони крізь призму календарної обрядовості висвітлили багато ігрових елементів, уперше опублікували як описи деяких ігор, так і

згадки про них. Своєрідна книжка Теодосія Самотулки “Історія України в іграх” [901] розглядає різні аспекти ігрової діяльності, зокрема і джерельний. Окрім опису багатьох сучасних ігор, є посилання на записи традиційних ігрових дій, зокрема на повідомлення професора Леоніда Білецького про “воєнну весняну гру” з кінними перегонами [580, с. 34].

У “Звичаях...” О. Воропай “прив’язував” окремі ігрові дії до конкретних народних свят. Як він сам писав у вступі “Від автора”, його дослідження, як в Україні у 1937–1943, так і в Німеччині у таборах переміщених осіб у 1944–1948 рр., містили відомості від інформаторів про ігрову культуру періоду, що розглядається, тобто перших десятиріч ХХ ст., як влучно висловився автор – у “передколгоспній” Україні [126, т. 1, с. 57]. Вони несли всі ознаки традиційного, в т.ч. й “ігрового”, побуту українців ХІХ ст. Описані та згадуються серед інших відомих не видані раніше матеріали. Це – описи і згадки варіантів зимових ігор та розваг, зокрема “колесо”, “у тісної баби”, різних видів катання і ковзання (розділ “Діти”) [126, т. 1, с. 57–60]; окремих ігрових веснянок (“Благовіщення” [126, т. 1, с. 283–284], “Веснянки” [126, т. 1, с. 300–340]); гри “горю-дуба”, або “горю-горю пень” (“Красна гірка”) [126, т. 2, с. 25–26], різні розваги дітей (“Діти-настухи”) [126, т. 2, с. 99–102]. Часто О. Воропай наводить “усереднені” описи ігор без посилань на видання або на інформатора, як, наприклад, у випадку з великодніми іграми крашанками “в навбитки”, “в котка” та “в кидка” [126, т. 1, с. 419–420].

У праці С. Килимника у розділі “Великодні юнацькі та парубочі ігри” [246, т. ІІІ, с. 149–172] теж наводяться, крім відомих, деякі нові варіанти ігор і розваг у підрозділі “Гри у наших предків”. За традицією, автор включає сюди й ігри, в які граються і в інші пори року: 1. *Гра у війну*. 2. *Гра у короля*. 3. *Гра “У довгу верству” (“довгу лозу”)*. 4. *“Війна на кулаки”* (кулачна). 5. *Боротьба без рук – грудьми*. 6. *Боротьба на лопатки* (групова). 7. *Гра у великодній дзвін*. 8. 2-й варіант “Великоднього” дзвона. 9. *Просо*. 10. *Навивпередки – у перегони*. 11. *Стукалка або хованка*. 12. *Журавлиний ключ*. 13. *Горюдуба*. 14. *“А ми просо сіяли”*. 15. *“Тісної баби” (“Відгадай”)*.

16. Скакання через рів та догори через тичку. 17. Чий батько дужчий. 18. Коромисла. 19. Боротьба навколішки. 20. Боротьба лежача. 21. Гойдалка. 22. Стовп. 23. Шила бити. 24. Кашу варити або в коня грати. 25. Харляя грати. 26. Довгої лози.

У цьому переліку присутні як безпосередні ігри, так і самостійні ігрові елементи календарної обрядовості. З уперше опублікованого відзначимо №№ 3, 7, 8 (варіанти, які автор спостерігав сам), а також №№ 1, 6, 22 (з архіву автора від інформаторів Вінничини, Київщини, Чернігівщини, відповідно).

У наступному розділі “Дитячі Великодні ігри” автор анонсував спеціальну працю про дитячі ігри: “Видів дитячих ігор є певно понад сотню, але ми тут (у розділі “Дитячі Великодні ігри” – В. С.) зупинимось лише на Великодніх іграх, бо повністю про історію, символіку, систематику, види дитячої гри та значення – подамо повніше в VII томі “Українська стародавність” [246, т. III, с. 174]. На жаль, нам нічого не відомо про цю працю. Проте подальший текст є її очевидним конспектом з певним переліком ігор: “...повністю, з належним аналізом, будуть подані гри хлопчиків, і ті, що зберіглися з первісних часів (символічні, що мали місце під час ритуальних свят у дорослих і з часом перейшли до дітей, а дорослими забуті). Самі найцікавіші гри українських дітей літні – це гри пастушків та гри ранньо-весняні, до яких належать і великодні гри дітей. З великодніх ігор хлопчиків можна назвати близько такі: *Цурки, М'яча, Гори-дуба, Короля, У війну* (останні три запозичені дітьми у дорослих), *Дзвона, Довгої лози, Проса, Кота й миші, Вовка й гусей, Кривого шнура, Угадай, Мовчанка, у Городи, в Поїзд, Стрибання одного через другого, Гойдалка на гілках, Вишні, у дуже популярні – у Коні, у Перегонки, Свинку, Стукалки-хованки, Чародія, у Відьму* та багато інших. Малі дівчатка здебільшого копіюють веснянки-гаївки від старших... Частково дівчатка беруть участь у грах хлопчиків, як *Горидуба, Кота й миші, Хованки-стукалки, Мовчанки, Вишні, Журавля,*

Мачуху тощо. Під час гри, як і у дорослих, вживаються спеціальні вислови та приповідки” [246, т. III, с. 174].

Проте, у період 50 – 80-х років ХХ ст. все ж є поодинокі публікації в Україні про народні українські ігри, на кшталт згадки й опису в часописі “Народна творчість та етнографія” 1958 р. дитячої гри “*хобра-хобра*”, яка побутувала наприкінці ХІХ ст. на Станіславщині [1031]. Це невелике повідомлення Ю. Шкрумеляка, в якому автор намагається встановити історичні корені цієї гри. Подібна гра в різних варіантах існувала і пізніше та існує дотепер [939].

Не можна, звісно, оминати фундаментальне видання “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року”, здійснене 1963 року Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, де у розділі “Веснянки і гаївки” наведено понад 90 (з варіантами – близько 300) хороводних ігор з танцями [460]. Тексти наводяться як з уже відомих видань, так і з архівних фондів, головно Києва та Львова.

Таким чином, публікації діаспорних учених середини ХХ ст., а також публікації останніх років архівних записів ігор і розваг різних статеві-вікових груп населення України, які були актуалізовані в наш час, суттєво доповнили корпус джерел вивчення традиційної ігрової культури. Публікації записів як окремих збирачів (П.Н. Солонина, Є.Н. Гаврилей, М.О. Русов та ін.), так і різних збирачів в окремій публікації (Г.В. Довженок, ігрові матеріали ІМФЕ з різних фондів) доповнюють один одного і дають змогу ставити і вирішувати проблеми джерелознавчого, історіографічного та етнографічного характеру стосовно традиційних українських народних ігор та розваг.

6.2. Усні джерела традиційної ігрової культури: Степова Україна і Поділля

Як ми зазначили, етап формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України з кінця 1910-х і до початку

30-х рр. ХХ ст. виявився по суті завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більше ніж у століття. Не можна сказати, що згадана джерельна база не поповнювалась, але розвиток української етнографії в радянські часи був штучно призупинений. Публікації нових джерел у галузі етнології, в т.ч. й “ігрових”, були практично відсутні. Подальший розвиток джерельної бази ми пов’язуємо з публікацією “ігрових” матеріалів ХІХ – ХХ ст., які знаходяться в різних архівах і які почали нині видаватися, про що ми вже зазначали.

Разом із тим не можна не звернути увагу на таке нове, своєрідне й унікальне джерело, як записи спогадів літніх людей, те, що зветься нині усною історією. Велика праця, здійснена експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету, впродовж 1999–2007 років втілилась поки що в одинадцять томів “Усної історії Степової України”, виданих протягом 2008–2015 рр. [458]. Важливість і унікальність видання полягає в тому, що усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом побутових, економічних, суспільних відносин, а також визначальним механізмом передачі історичної пам’яті наступним поколінням.

Поряд із багатьма історичними реаліями 20 – 30-х рр. ХХ ст., відображеними у споминах мешканців Степової України, у виданні наведений великий фактичний матеріал з ігрової культури різних статево-вікових груп. Ініціаторами проекту були розроблені “приблизні напрями можливих зовнішніх запитань усного опитування учасника археографічної комісії”, всього 214 напрямів у 17 розділах (“Родина”, “Сім’я”, “Громада”, “Громадське життя”, “Село та місто”, “Народини”, “Ігри й забави”, “Весілля”, “Проводи”, “Свята й обряди”, “Житло”, “Ремесло”, “Їжа й харчування”, “Народна медицина”, “Віра”, “Демонологія”, “Природа”). Як

бачимо, “ігровий” блок питань був включений до переліку “приблизних напрямів...” і виглядає так:

105. Які дитячі ігри ви знаєте? Як виготовлялися дитячі іграшки?

106. Які дорослі зимові ігри ви знаєте? Чи знаєте ви правила цих ігор?

107. Які літні дорослі ігри ви знаєте? Які правила цих ігор?

108. Які практикувалися покарання тим, хто програв? Яка винагорода чекала на переможця?

Елементи ігрової культури можна прослідкувати і в інших розділах (“Громадське життя”, “Весілля”, “Свята й обряди”), зокрема в питанні “Чим займались у вашій родині під час війни? Чим займалися діти? В які ігри тоді вони грали? Чи з’явилися якісь особливі ігри?”. Відомо, що у весільній та в календарній обрядовості є багато ігрових елементів.

Дитинство та юність, під час яких у людини спостерігається найбільша ігрова активність, у переважної більшості опитаних припадало на 20 – 30-ті роки ХХ ст., коли спочатку широко розгортались, а потім, на початку 30-х рр., різко згортались етнографічні дослідження в Україні. Тому ці свідчення мають незаперечну джерельну цінність, вони достатньою мірою паспортизовані. Хоча, звісно, можна закинути наведеним розшифрованим текстам деяку непослідовність, уривчастість, змішування окремих ігрових сюжетів тощо. Часто описи конкретної згаданої гри є неповними, нечіткими, іноді – це лише назва гри, та й вона може бути локальною. Проте сукупність усіх цих відомостей суттєво доповнює “ігрову” картину українського села досліджуваного періоду.

Хоча багато опитаних казали, що життя в ці роки було дуже важке і в них не було можливості займатися ігровою діяльністю: “Як малі були нічого такого у нас не було. Які там ігри?” [458, т. 2, с. 201, 226; т. 3, с. 193; т. 4, с. 52, 189; т. 9, с. 303], звісно ж, ігрова діяльність різних статево-вікових груп людності не припинялась.

Корпус наведених описів і згаданих у цьому багатотомному виданні ігор виглядає, на нашу думку, так.

Традиційні ігри та розваги дітей та підлітків: *гилка* (28 описів та згадок), *жмурки* (14), *у цурки* (13), *креймашки* (15), *довга лоза* (2), *платочок* (8), *свинка* (4), *пічки* (4), *у ворона* (1), *у гусей* (4), *у квача* (6), *у Панаса (Киця-Баба)* (9), *у ножика* (2), *у кльока* (3), *у сракача* (2), *у карти* (9), *різні ігри у м'яча* (25), в т.ч. і зимові – (*крутілка (колесо)*) (2), *санчата* (9), *ковзани* (6), *лижі* (1), *“громак”* (3).

Можна виділити різні ігри та розваги найменших дітлахів: *біганина*, *водні розваги* (поблизу – Дніпро), *наслідувальні ігри* (*ляльки*, *хатки*, *лошадки*), *баштан*, *у колесо*, *у шпильки*, *у долоні*.

Традиційні обрядові ігри та розваги: *веснянка “подоляночка”*, *кулачки*, *гойдалки*, *навбитки*; ігри та розваги на досвітках: *у калача*, *у кільця*, *у шпильки*, *вербальні ігри*.

Новітні (інноваційні) ігри – *у класи*, *у круга*, *у війну*, *скакалка*, *футбол*, *волейбол*, *жорстка*, *крокет*, *у “коца”*, *шахи*, *шашки*, *доміно*, *лото*. Багато з цих ігор мають “традиційних” попередників, або аналоги.

“Незрозумілі” ігри, тобто ігри, описи яких викликають питання чи до їх суті, чи до їхнього місця в певній класифікації: *у “вибивного” городка*, *катання на лозині* (мабуть – *громак* (?)), *кидання лозинок*, *у дука*, *у мишки*, *бринкач*, *голочка*, *у буца (стінку)*. Частина цих ігор лише згадана без опису, а переважна кількість описів наведена в єдиному варіанті.

Звернімо увагу на гру з м'ячем “*гилка*”, на яку припадає найбільше описів і згадок (інші назви цієї гри – “*матка*”, “*шаматай*”, “*вибігачка*”, “*городки*”) [458, т. 1, с. 10, 108, 173; т. 2, с. 113, 178, 218, 238, 300; т. 3, с. 53; т. 4, с. 93, 114, 171, 210, 236, 257, 268, 343; т. 5, с. 33, 40, 138, 294, 389; т. 6, с. 121; т. 8, с. 55, 85; т. 9, с. 194]. Ось характерні описи гри у “*гилки*”:

* “А як малі були, гралися у м'яча, в *гілки*... Палкою гралися так у м'яча. [...] Ну як у м'яча оце бралися: ті відтіля, а ті відтіля – дві команди. Тоді оце один підкида м'яча, а той шле туди ж до тієї команди. Вони ж друг навпроти друга стоять. Кидають ото, як не получилось... і біжи туди, щоб успів поки м'яч, щоб тебе не вигнали відтіля. Як тебе доженуть, то ти у грі уже не

гуляєш. Ті ж м'ячик схватили, і тебе вдарять м'ячем, і назад кидають же. Вони з тієї сторони беруть м'яча, бо м'яч же в їх, сюди і їхній туди тікає. Гілки це називається. М'яч вдарили, а вони повинні ловить, а ми дивимось, чи вона ж успіє, щоб її не вдарили м'ячем...Та що біла, підбивала, вона і тікала... Вона ж там м'яч ловє, а ця біжить. Тіки уловила м'яч і на серед де те, як попаде м'ячем оту, що біжить, а таж добігла назад, розвертається і біжить у свою команду. Гілки були, такі бичі були... і ото ними” (Бондаренко Марія Юхимівна, 1910 року народження; с. Широке) [458, т. 1, с. 10].

* “...у м'яча грали [...]. “*Батько й мати*” називалися, один в полі стоїть, а другий отут во, б'є. Один підкидає, а другий палкой б'є. А там загон, кажеться коні називали. Скільки метрів – 20-ть і 30-ть. Вдарив і біжить, оце добіжить до коней, як м'ячом ударять. Ті ідуть у поле, а ті йдуть. Цю гру назвали “*м'ячом*”. Дорослі і жонаті грали в нього” (Гармаш Іван Іванович, 1927 р. н.; с. Грозове) [458, т. 1, с. 108].

* “В дитинстві пам'ятаю у м'яча грали, всі сходилися за село, за кладбище. Один м'яч підкидає, а другий б'є. Отам дві команди. А ти туди біжиш а вони ловлять м'яч. І в тебе єслі попадають то він виходе з поля” (Чепинога Віктор Дмитрович, 1932 р. н.; с. Грозове) [458, т. 1, с. 173].

* “А дівчатами, тож зустрічались вже в неділю, гуляєм там було. У м'яча гуляли було, як оце тепло, хіба ж так по улицях у м'яча гуляєм. Ломака така була. І ломака, дощечка така хороша. Б'є, а той хвата. Як ухвате, вже той йде у город, як кажуть, оце ж поки город. Так м'яч, те, хватають, а ці ж б'ють. Ну, коли вже вони... А ми вибігаєм, нас же ж багато. А той там хватає. А дівчата біжать. А він як схвате м'яч і попадає в дівчат, там чи дівчата, чи хлопці. Як попаде, значить, хай твоя бригада іде туди, у те, не в город, не в город. А ті ідуть уже в город. М'яч бувало, шо куплять ризиновий, так ризиновий. А то так із коней начешуть шерсті” (Чмирь Уляна Єфимііна, 1904 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 2, с. 113].

* “...грали в м'яча. Так називалось – в “*Панового*”. Дві команди: там був пан, і там, там – підпан один, і там – підпан, і одинаки називались. А

одинаків вже було – чоловік 5–6. Площадка, лінія. Стоїть одна команда тут, а одна – в полі. Значить, панові давалось бить. Був – підкидає м'яч, а гілка отака завбільшки, палка, підкидає, і б'є подальше. Хто ухвате цей м'яч, значить ці вже переходять у поле, а ті будуть бить. Ну трудно було ухватить, дуже трудно. Пан бив п'ять раз, підпан – тричі, а одинаки – по одному разу били, хоч і трава. Хто буде паном, а хто одинаком вибирали так – хто старший. В мене була – я був паном. В мене була команда з дівчат [сміється], я брав тільки дівчат... І більше ми били, чим у полі були. А чого? В мене команда так: “Дівочки!” Вплоть до того, що – загорися палиною, а ухвати цей м'яч! І – ловили [сміється]. От так” (Кобилко Іван Леонтійович, 1919 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 2, с. 178].

* “Із ігор я помню раньше була “*вибігачка*”(так казали). Маленький м'яч обикновенною палицею, як удариш... Полетів... Пока схватить той м'яч, а ти должен примірно двадцять п'ять метрів пробігти туди і назад вернуться на існуючу позицію” (Жмися Володимир Олексійович, 1939 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 2, с. 218].

* “А тоді ще була “*вибігачка*”. Ломачки клали в одному кінці, а тоді м'ячем ломакою били і треба було вибігати” (Ісаєва Ольга Яківна, 1927 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 2, с. 238].

* “Ну, в м'яча грати – у “*вибігачки*”. Це ж дві команди. Одна стоїть – б'є м'яч, а друга – ловить. От. Якщо піймали, значить, тоді б'ють, вибивають. Як попобігаємо, так тільки держись! А то ж м'яч” (Сердюк Євдокія Миронівна, 1925 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 2, с. 300].

* “Грали *в м'яч*. Оце як у американців *бейсбол*, чи як? А в нас називалась точно така ігра *в шатая*. Той закинув м'яч, а той стоїть біля тебе, підкидає м'яч, а ти вже должен тією биткою. Чим дальше заб'є, а тоді біжить туди й назад. Шатай називався. Та, ігр було багато” (Окопний Іван Корнійович, 1918 р. н.; с. Мала Білозірка) [458, т. 3, с. 53].

* “У нас ігри були наші, просто сільські – “*гилки*”. Шо це таке? Бачиш. Один стає, м'яч кидає, а я б'ю по тому м'ячу, а там у полі стоять “солдати” –

ловлять. А друга група тікає. А ті, значить, як піймали м'яч і б'ють по тобі, значить, уже “убили”. Із нашої команди одного “воїна” вже убили. Оце така ігра була. А то... Дівчата, в основному,...” (Ракельська Марія Михайлівна, 1927 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 93–94].

* “У наше детство в ігри грали. *Гелевий мяч* називалося. Це грали від отакого і до призивника. Бо в нас вигони були такі здорові в селі. І ото собіраються в виходной день, або празник якийся. І ото так, два дука – один дук десь там, а другий – тут. Хлопці б'ють мяч, і ото, поки той м'яч летить, а должні остальні перебігать от дука до дука. Єслі там упіймали м'яч, і ударили нам, з цього дука, шо біжить хлопець чи дівчина. Значить, міняються тоді дуками. Ну, така ігра була...” (Біла Валентина Сергіївна, 1928 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 114].

* “Ще як в школі був малий, то грали у того – у “*шаматая*” і в “*матки*”. Це м'ячем. М'яч палкою били, ото так. Та воно пошти однакове. “*Шаматая*” менше було. Дівчата й хлопці. А того – більше. У “*матки*” – там у полі стоять, ловлять...” (Довженко Іван Ананійович, 1930 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 171].

* “*Матка*” – оце так, значить, примерно в мене... Я, як командир тієї однієї матки, а той – другой матки. Оце той, шо програв, гиле, а цей б'є палкою. Ето... ударив, м'яч полетів, а ці, шо його вже команда, біжать. Туди й назад, як ті піймали м'яч та в когось із їх попали м'ячом, значить всьо, тепер той переходе на низ, а той – на гору... Та!” (Редько Микола Тихонович, 1922 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 210].

* “Дітьми грали на вулиці як і всі: в городки, в жмурки. *В городки* – це коли б'ють м'ячом і м'яч, там значить команда, два стоїть, один підкидає, другий б'є гілкою, а там команда ловить цей, от, на дві команди. Ну як і всі діти” (Пазюк Галина Яківна, 1930 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 257].

* “*В м'яча* харашо грались – один м'яч кидає, другий палкою б'є, а там же ж той, а ми тоді біжимо, там до якої межі, як успіли. А як не успіли, там м'ячом ударили, значить ми уже тоді переходим, вони тоді беруть, а ми

встаємо в поле” (Бугарь Антоніна Василівна, 1914 р. н.; с. Біленьке) [458, т. , с. 268].

* “В м’яча, тоді м’яч був, у городки там, у *гилки*. Тож стоять дві команди, один кидає м’яч, другий гиле, а там друга команда лове, ну хто більше влове, – таке було сорєвнованіє, а ті тікають. Ну, вобщем, багато у нас, таких немає січас” (Шевченко Ганна Василівна, 1928 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 4, с. 343].

* “Грالی малими у *Матки*, *Шаматая*, – з хлопцями в м’яч. Ото один б’є палкою, а там хватають. Одна партія програла, значить ті будуть бігати, а ті будуть бити, а ті ловить” (Біла Марія Миколаївна, 1930 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 5, с. 33].

* “Більшість гуляли на вулиці. Ігри були *Матка* і *Шамотай*. В м’яч [...]. Шамотай – м’яч кидають і палкою б’єш і вибиваєш, а там хватають, де ловиться...” (Близнюк Степан Григорович, 1927 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 5, с. 40].

* “У *гилки* гралися. [...]. Ото такі ігри були. У м’яча гуляли ще. У підкідного. Значить, дві групи, одна група стоїть у полі, а друга стоїть група (п’ять–шість чоловік), – м’яч б’ють. Вдарив м’яч, полетів, а друга група должна пробігти туди і назад, щоб м’ячом не вдарило. А вдарило, – все проіграв... Ілі схватив, ото зразу пригають” (Кулап Василь Опанасович, 1923 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 5, с. 138].

* “... то в *матки* на вулиці грали. В *матки* – це там стоять чоловік чотири в полі, а нас тут чотири, вобщем дві партії. А тоді той палкою м’яч підгилює, а той палкою б’є. А ті як піймають м’яч, значить гуляються по садові” (Топчій Олександра Максимівна, 1926 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 5, с. 294].

* “В шо гуляли? В *гилки*, *шаматая* [сміється]. Шаматай? Шаматай – ну це кидають м’яч, а тоді б’є цей м’яч і всі біжать “поляки [сміється] до якої межі”, вертаються назад, а ті що там должжі побить, а кого побили, – той

остається [нерозбірливо]” (Якубіна Ніна Олександрівна, 1932 р. н.; с. Біленьке) [458, т. 5, с. 389].

* “Потом *били мячик*, была такая досточка, такой ширины, били по мячику, и он там стоит, а я здесь! Досточкой надо ударить мяч, а тут несколько человек, и ловят, значит, как противники бьют! Это две группы, в мяч! Если попадем, когда они будут бить, значит, мы тогда, мы тогда верх, мы считались верх, а они низ! Они на поле будут ловить, я бью! Вот такие игры были!” (Фуклев А.І., 1922 р. н.; с. Преслав) [458, т. 6, с. 121].

* “А *в гілки* – це палки ї м’яч, палки такі! Йдеш на поле і б’єш, щоб він ухватив! Як удариш же ж, м’яч далеко ж летить, щоб він ухватив – це в гилки називається! Ну, м’яч куплений же ж! У хлопців же ж були м’ячі” (Руденко Марія Петрівна, 1922 р. н.; с. Сурсько-Михайлівка) [458, т. 8, с. 55].

* “Играли в мяч часто. Покупали мячи. Появились мячики, такие обшитые, такие беленькие, вот. [*Гилки*] называли там. Ты палкой бьешь, а те ловят в поле, на поле там. Потом чередуются, те ловят – такая игра была” (Танцюра Микола Кирилович, 1934 р. н.; с. Сурсько-Михайлівка) [458, т. 8, с. 149].

* “А *гілка* це м’яч, тоже саморобний. Шитий. А чим попало набивали. Тряпками набивали. Та зробили такий м’ячик, а тоді хлопці... Так там ото церква тільки була, а то вся площа була. Тепер же ж Дом культури там, а тоді не було. І ото ж виходять на ту площа. Хлопці беруть, ну, не такі товсті [нерозбірливо]. Той кида м’яч, а той гілкою. А там такі, шо хватають той м’яч. [Сміється]. Ну, вигравали... Як шо не піймали, так шо той туди-сюди, прибіжить і стане на своє місто. І другий бере та б’є. Не було ніякого покарання. Тільки то, шо з його знімали з міста” (Шевченко Катерина Родіонівна, 1921 р. н.; с. Скельки) [458, т. 9, с. 194].

* Окрім того, гру “*гілка*” згадували інші інформатори: “у *вибігачки*” (Чигрин Клавдія Василівна, 1926 р. н.; с. Мала Білозірка), “*гілка*” (Паталах Ігор Олексійович, 1921 р. н.; с. Біленьке), “*гілка*” (?) (Козиряцька Тетяна Володимирівна, 1926 р. н.; с. Біленьке).

Виходячи з року народження інформаторів (1904–1939 рр.), а надто основної їх частини (1918–1930 рр.), гра “у гилку” широко побутувала і в двадцяті, і в тридцяті роки, коли вік інформаторів був відповідним для ігор і забав – дитячим, або підлітковим. Більше того, “у гилку” грали і в досить солідному віці, і вона “дожила” в традиційних формах до сорокових-п’ятдесятих років.

Звісно, порівняння цих записів спогадів про ігри з докладними записами ігор спостерігачів у ХІХ ст. буде не на користь спогадів. Докладний опис спорідненої гри “матка” (*бабовой, матковой мяч, лапта, игра в десяти*) з праці Петра Іванова “Ігри селянських дітей...” (1889 р.) (назви – за оригіналом, з видання Петра Іванова[220]) виявляє дані про склад гравців, докладні правила гри, ймовірний перебіг гри [220, с. 28–30 (“матка” (*бабовой, матковой мяч, лапта, игра в десяти*))], наводить ігрові етнографічні паралелі [414, кн. 1, с. 72 (*лапта*); 411, с. 161–163; 464, т. IV, с. 44–45 (*гилка*)]. Спогади про ігри 20 – 30-х рр. свідчать лише про наявність цієї та споріднених ігор та про її окремі елементи на конкретній території (окремі райони Степової України, зокрема Запорізької, Дніпровської областей). Однак, слід зазначити, що наведені описи говорять про збереження основних параметрів традиційної гри: суперництво двох груп гравців, тотожність основних елементів гри (м’яч, гилка, основний перебіг ігрових подій).

Характерним для ігрової діяльності є різні назви майже тотожних ігор у різних, навіть близьких місцевостях. Здебільшого назвою нашої гри є “гилка”, хоча у с. Малій Білозірці вона, переважно, має назву у “вибігачки”, у с. Сурсько-Михайлівці – “гилка”, у с. Біленькому – різні назви: “шаматай”, “матка”, “городки”, “гелевий м’яч”, та ж “гилка”.

Загалом же, як свідчать наведені усні джерела, в українському селі Степової України у 20 – 30-ті рр. панував традиційний комплекс ігор та ігрових елементів громадської обрядовості різних статево-вікових груп. На

прикладі найбільш згадуваної гри у м'яч – “*гилки*” видно, що основні параметри традиційної гри збереглися.

* * *

Традиційна культура дедалі більше віддаляється від нас і залишається в минулому, поступаючись інноваційним культурним процесам. Проте, досліджуючи традиційну ігрову культуру українців ХІХ – початку ХХ століть не можна ігнорувати специфіку взаємодії традиційних та інноваційних елементів культурних явищ. Загалом консервативні ігрові явища теж неухильно піддаються інноваціям під тиском цивілізаційних змін, але цей процес відбувається повільно [956]. Третій випуск матеріалів навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць” у записах початку ХХІ ст., упорядкований В.В. Щегельським [473], ще раз дає змогу переконатися у цьому. У збірнику представлені зразки та варіантні форми текстів, деякі графічні схеми народних дитячих ігор та забав, які в організації і проведенні не потребують залучення матеріальних цінностей, а, навпаки, відбуваються з використанням підручних природних матеріалів (камінь, земля, палиця тощо).

Усна історія є вагомим чинником історичного буття і в цьому полягає важливість і унікальність подібних видань, до яких можна віднести і збірку “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць”. Дитинство та юність, коли людина виявляє найбільшу ігрову активність, у переважній більшості опитаних у цій збірці припадало на 30-ті – 40-ві роки ХХ ст., коли згорталися дослідження ігрової культури українців, проте традиційний компонент народних ігор та розваг як у родинному, так і в громадському побуті був немалий.

Як зазначає укладач, економічна та демографічна ситуація, яка склалася сьогодні в Україні, зміна форм організації ведення приватно-індивідуального господарювання спричинили занепад такого виду домашнього виробництва, як скотарство. Водночас це зумовило відхід дітей від усталеного побуту, зокрема

життя дитини-пастуха з його природною складовою – іграми та забавами. З цієї причини вони частково в дитячих колективах трансформувалися та асимілювалися з іншими видами дитячого дозвілля. Проте недостатність та невідповідність умов для вже звичного проведення часу, а одночасно й втрата поступальної передачі ігрової культури спричинили зникнення їх із життя дитини [473, с. 6–7].

Укладач акцентує увагу на особливостях пастуших ігор – необмеженості ігрової території, залежності від погодно-кліматичних умов, географічного розташування місця випасу тварин, особливої важливості певних атрибутів цих ігор (особливо ніж і палиця) тощо.

Питання класифікації традиційних ігор у сучасній “ігровій” українській історіографії досить актуальне, оскільки ігрова діяльність дуже варіативна і кожна класифікація є досить умовною і не вичерпує всього різноманіття ігор. Сучасний стан дослідження традиційної ігрової культури населення України такий, що кожен збирач ігрового матеріалу з рудиментами традиційності, або дослідник, який вивчає ігрові матеріали з української етнічної території останніх двох століть користується своєю певною класифікацією. Тут ми говоримо про народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та прилеглих теренів, і укладач систематизував зібраний матеріал “за предметними ігровими ознаками” [473, с. 8].

“Подільська” збірка має 28 рубрик: 1. “*Ножик*” (16 варіантів гри). 2. “*Цурка*” (31). 3. “*Пекар*” (24). 4. “*Свинка. Галка*” (25). 5. “*У коня*” (6). 6. “*Гута*” (13). 7. “*Камінчики*” (32). 8. “*Сила. Спритність*” (33). 9. “*Доганялки*” (96). 10. “*Жмурки*” (43). 11. “*Довга лоза*” (15). 12. “*Лупака*” (17). 13. “*Дід. Баба*” (29). 14. “*На воді та у лузі*” (23). 15. “*Хустинка*” (26). 16. “*У персня*” (15). 17. “*Котик і мишка*” (11). 18. “*Двоє мало, третій лишній*” (10). 19. “*Фарби. Садівник*” (15). 20. “*Розірви ланцюг*” (12). 21. “*Море хвилюється раз*” (6). 22. “*Збавлений телефон*” (6). 23. “*Класики*” (10). 24. “*«Смачна» забава*” (8). 25. “*Свистунці*” (8). 26. “*Гра в карти*” (9).

27. “Ігри-збитки або «дурні» ігри” (7). 28. “Різні” (91). Загалом же у збірці описано 637 (!) варіантів різних ігор та розваг.

Пройдемося по рубриках класифікації В.В. Щегельського.

1. “Ножик” (16 варіантів гри). Насамперед у низці ігор активно використовувався ніж (*ножик*), де з його допомогою виготовлялися необхідні для них атрибути, а одночасно з його ж участю здійснювалися прості ігрові моменти. Окрім свого прямого призначення та оберегової функції, ніж був завжди принагідним у дитячих іграх. Назви ігор у ножа досить варіативні. Головною дією в цих іграх було потрапляння ножа вістрям у землю після кидка різними способами. Ці ігри дуже нагадують традиційні ігри у ножа хлопців-пастухів з Чернігівщини у записах Є.Н. Гаврилея 1897 р., опублікованих нами (“*У лиса*”) [442, с. 205]. Цікаво, що тут порівнюються ігри хлопців-пастухів різних районів України в різний час з проміжком у півстоліття. Те саме можна сказати про Полтавщину, де аналогічна гра “*У лиса*” записана М. Русовим влітку 1901 р. [402, с. 195].

2. “Цурка” (31). Основною дією в іграх під загальною назвою “Цурка” є вибивання великою палицею з землі (з “города”) малої палички (цурки) в поле, де її ловлять, або знаходять, інші гравці і повертають до “города”. Є багато варіантів вибивання та повертання цурки до “города”, але гра в більшості випадків зветься однаково – “цурка”, або “у цурки”. Так само грали на Чернігівщині наприкінці ХІХ ст. (“*У цурки*” [442, с. 205]).

3. “Пекар” (24). Основною дією в іграх під загальною назвою “Пекар” є влучення в кілок (шапку, бляшанку тощо), який захищає “Пекар” (“циганка” тощо). Він відновлював кілок і намагався своєю палицею когось із тих, хто кидався за своєю палицею, “запекарити”. Дуже схожа гра існувала у пастухів Чернігівщини кінця ХІХ ст. – “*У визвольного клена*” [442, с. 196].

4. “Свинка. Галка” (25). Гра з великою кількістю різноманітних варіантів, проте головною дією треба ведучому загнати палицею (дрючком, ключкою, рукою) “свинку” (м’яча, камінець, колодку, бляшанку тощо) у підготовлену ямку (ямки), яку з палицею захищає інший гравець (гравці). Гра

згадана М. Гоголем (друга половина 20-х років XIX ст.) [146, с. 512], П. Чубинським (1877 р., “свиня”) [464, т. IV, с. 44], М. Дикаревим (1895 р., “свинка”) [183, с. 5], докладно описана П. Івановим (1889 р., “свинка”, декілька варіантів) [220, с. 13–16], неодноразово згадана В. Івановим, у т.ч. і “зимові” варіанти на льоду (“свинка”, “у свинки”, 1898 р.) [216, с. 19, 526, 616, 798, 848, 909, 927, 936, 968]. Подібна гра існувала як на Чернігівщини наприкінці XIX ст. (“У свин’и” [442, с. 199]), так і в інших регіонах України, зокрема, була дуже популярна в той же час на Полтавщині [402, с. 192].

5. “У коня” (6). Своєрідна гра з вербальним елементом, де гравці “фехтують” палицями.

6. “Гута” (13). Основною дією було кидання гравцями палиць таким способом, щоби вони стрибали якнайдалі (“шкандибали”). Прямі аналоги з Чернігівщини кінця XIX ст. – “У шкандибки” [442, с. 194–195] та Полтавщини початку XX ст. – “Шкаберта” [402, с. 193].

7. “Камінчики” (32). Гравці по черзі підкидають камінчики різноманітними способами і так само ловлять їх. Дуже розповсюджена гра, відома під назвою “креймахи” (камінці), зокрема на Полтавщині початку XX ст. – “Крэймахи” [402, с. 207–208].

8. “Сила. Спритність” (33). Ця рубрика містить різноманітні ігри, пов’язані з різними фізичними якостями і в яких є елементи боротьби, силового протистояння, бігу з постійною присутністю спритності. В традиційній ігровій культурі такі ігри розповсюджені в різних регіонах українського етнічного простору. “Дзвіниця” (силова акробатична побудова) [420, ноябрь-декабрь, с. 36], “Перетяжки” (силове перетягування руками), “Кулачки” [319, с. 76], де виявляються і розвиваються зазначені якості.

9. “Доганялки” (96). Рухомі ігри завжди утворюють найбільшу групу дитячих ігор і розваг. Назви вони мають різні (переважно – “квач”), але суть одну: один (його назва різна) ловить, інші тікають, кого з утікачів торкнулись, той і починає ловити. “Хрещик”, “квач” та інші “бігові” ігри згадуються та/або описані у І. Котляревського (1798 р.) [316],

К. Сементовського (1843) [430, с. 15], Д. Де ля Фліза (1854) [172, с. 76], М. Маркевича (1860) [319, с. 6], П. Чубинського (1872) [464, т. III, с. 82, 89], Й. Мошинської (1881) [524, с. 87], П. Іванова (1889) [220, с. 52], В. Милорадовича (1897) [324, с. 55], М. Русова (1901) [402, с. 197], Ф. Коломийченка (1918) [257, с. 133], що взайве говорить про поширеність цих ігор у традиційній ігровій культурі українців.

10. “*Жмурки*” (43) є чи не найпопулярнішою дитячою грою з різноманітними варіантами. Гра є розвитком традиційних “хованок” і “Панаса”. Головна відмінність “Панаса” від “жмурок” полягає в тому, що перша грається в замкненому просторі: в домі, сараї, клуні, тоді як друга – на відкритому просторі. Основна дія – пошук ведучим із заплющеними очима інших гравців в обмеженому просторі в “Панасі”, а в “хованках” (“жмурках”) – ведучий “зжмурює” очі і через певний час шукає тих, хто заховався в умовленому відкритому просторі. Перший знайдений стає ведучим.

Описи гри знаходимо у А. Свидницького (1861 р.) [420, с. 37–39], який розповідає про “надвірні жмурки” та “хатні жмурки” (“Панас”), М. Номиса (1861) (“Ціци-баба”) [347, № VI, с. 36], П. Чубинського (1877) (“Ціци-баба, або Куци-баба”) [464, т. IV, с. 49–51], С. Ісаєвича (1887) (“Куца баба”, або “Ци-ци баба”) [226, с. 481]. Згадана гра у В. Милорадовича (1897) (“Куци-баба”) [324, с. 55], а також у П. П. (1902) (“Цюци-баба” (“сліпа баба”) “жмурки”) [360, с. 407] і М. Русова (запис 1901) (“Циби-баба” (“чичи-баба”), “Панас”) [402, с. 196]. У праці під редакцією В. Іванова (1898) грають у “Панаса”, “якщо є в кого вільна кімната” [216, с. 275, 367, 526, 633].

11. “*Довга лоза*” (15). “Класична” традиційна хлоп’яча гра, суть якої виклав ще А. Свидницький: “...гравці лягають на землю рядком за кілька кроків один від одного, останній піднімається, біжить і перестрибує тих, що лежать і наостанок сам лягає. Те саме робить й наступний і т. ін.” (1861) [420, с. 35]. В. Милорадович (1897) уточнює: “*Довга лоза*” – стрибки через хлопців, які лежать, або стоять зігнувшись. Поширена в Україні гра, коли гравці послідовно перестрибують інших гравців, які лежать або стоять не в повний

зріст, а потім самі стають такими, через яких стрибають [324, с. 55]. Згадана та/або описана гра у С. Ісаєвича (1887) [226, с. 480], П. Іванова (1889) [220, с. 66], В. Іванова (1898) [216, с. 281, 910], М. Русова (1901) [402, с. 196], П. П. (1902) [360, с. 407]. А. Свидницький [420, с. 35–36] та М. Русов [402, с. 207] також наводять і жіночі варіанти гри, які, проте, дуже різняться.

12. “*Лунака*” (17). Вибраний гравець (ведучий) заплющував очі і виставляв руку (чи руки) назад. Один з інших гравців бив по руці ведучого. Основна дія гри – відгадування ведучим, хто його вдарив. Якщо вгадав, то той займає місце ведучого; якщо ведучий не вгадав, то залишається на місці і гра триває. Ця гра описана у М. Русова (“*Сракач*” (“*сракань*”)) на Полтавщині [402, с. 196].

13. “*Дід. Баба*” (29). Значна частина цих ігор по суті є жмурками “*Панас*”, про які ми згадали вище, а в частині ігор “*Панас*” (“*Дід*”, “*Баба*” тощо) після вербальної частини з відкритими очима ловить гравців, котрі тікають. Кого зловили, той стає “*Панасом*”.

14. “*На воді та у лузі*” (23). У відомих нам джерелах щодо традиційної ігрової культури ХІХ – початку ХХ ст. стосовно “водних” розваг відомості практично відсутні, тому записи цього розділу щодо ігор і розваг у 30 – 50-ті рр. на воді мають певну джерельну цінність, оскільки несуть елементи традиційної “водної” ігрової культури. Гадаємо, що подібні ігри побутували і раніше, але з певних причин практично не фіксувалися дослідниками. Такі ігри і розваги зафіксовані Н. Заглагою у с. Старосілля (20-ті роки ХХ ст.) [209, с. 132]. Улюбленими вправами на воді були: *доганялки, пірнання, плавання навипередки* тощо, які мали здебільшого змагальний характер [473, с. 19].

15. “*Хустинка*” (26). 16. “*У персня*” (15). 17. “*Котик і мишка*” (11). 18. “*Двоє мало, третій лишній*” (10). 19. “*Фарби. Садівник*” (15). 20. “*Розірви ланцюг*” (12). 21. “*Море хвилюється раз*” (6). Укладач називає цю групу ігор “іграми полігамного характеру, які формують окремі варіантні блоки, коли участь у них беруть різностатеві особи. Вони були своєрідною багатоступеневою ініціаційною школою у формуванні майбутніх

передшлюбних відносин. Як і у більшості народних ігор календарного циклу, тут простежується мотив традиційних дошлюбних взаємин, що приводить до створення нової сімейної пари, яка і є продовженням людського роду, підґрунтям якому були ті ж самі повчальні й виховні символічні ігрові дії у певних моментах їхнього зростання” [473, с. 19].

22. “Збавлений телефон” (6). Ігри такого типу укладач пояснює “...розвитком цивілізації та поширенням досягнень технічного прогресу, які зумовили появу текстово-варіантного ряду ігор, які б своєю формою у дитячій імпровізації та фантазії відображали дійсність. Проте вони здебільшого нагадують про поширення новин у сільській місцевості” [473, с. 19]. Це ігри ХХ століття.

23. “Класики” (10). До цих ігор можна сміливо віднести і гру “в класики”, бо в джерелах ХІХ – початку ХХ ст. такі ігри нами не зафіксовані, проте, як свідчать дані збірника, такі ігри побутували вже у 20 – 30-ті роки ХХ ст. [473, с. 289–294].

24 “Смачна” забава” (8) – це не що інше, як приготування різноманітної їжі в ”пастуших” умовах, і цю групу дій пастухів не варто відносити до ігрової діяльності.

25. “Свистунці” (8). Певним чином цю групу дій пастухів з виготовлення знарядь з виробництва різних звуків можна віднести до дитячих забав. Відома праця Марка Грушевського “Дытячи забавки та гры усяки” [164], де автор описав понад сім десятків дитячих іграшок, саморобних примітивних музичних інструментів та розваг для дітей молодшого віку, хоча деякі забавки використовують і дорослі.

26. “Гра в карти” (9). Картярські ігри становили специфічну групу ігор, яка не входила в традиційне коло ігор народних, але поступово, протягом ХVІІІ–ХІХ століть, завоювали певне місце в дозвіллі як заможних верств населення, дворянства, чиновництва, так і простого люду. Часто-густо пастухи гаяли час, граючи в карти. Карти мали в більшості випадків старші пастухи, а молодших – батьки сварили.

І. Котляревський на початку ХІХ ст. нарахував близько десятка відомих йому карткових ігор [930, с. 302]. О. Терещенко в своїй праці (1848 р.) приділив увагу картковим іграм, зазначив їх поширеність серед різних верств населення та різко їх засуджував [453, ч. IV, с. 125, 127]. С. Ісаєвич (1887 р., Київщина) навів описи 16 карткових ігор [226, с. 463–471], В. Ястребов (1891 р., Херсонщина) – п'ять ігор з назвами, які не згадуються ні в І. Котляревського, ні в С. Ісаєвича, хоча за змістом близькі до деяких із них [486, с. 164–166]. Натомість, В. Милорадович (1897 р., Полтавщина) писав, що назва та фігури під час гри в карти такі ж, як у С. Ісаєвича [226, с. 59].

27. *“Ігри-збитки або «дурні» ігри”* (7). Як зазначає укладач, “...здебільшого із використанням тваринних екскрементів утворилися ігри-збитки, або як ще їх називають окремі респонденти – “дурні” ігри. Та попри деякі прикрі кінцеві “результати”, вони ставали традиційними ініціальними ритуалами, через які приймали у пастухи, так навчали поваги до старших пастухів, так провчали і повчали недисциплінованих і гордовитих дітей. Існує багато ігор пастухів у полі, що мають просторічний характер, тобто такі, про які етика не дозволяє розповідати” [473, с. 20–21]. Про такі ігри говорив і М. Русов у своїй праці про дитячі ігри Полтавщини [402, с. 211].

28. *“Різні”* (91). “Ігри, які у збірнику утворюють малочисельні варіантні групи, увійшли до цього блоку, але їх рольова вага в позитивних змінах організму дітей аж ніяк не применшується”, – зазначає укладач [473, с. 22]. Завжди існують ігри, які не вкладаються у будь-яку класифікацію.

Загалом же, розглянувши всі рубрики класифікації В.В. Щегельського, ми ще раз пересвідчилися, що у 20 – 40-ві рр. ХХ ст. традиційний елемент української ігрової культури в сільській місцевості був ще досить потужним і ігри дітей цього часу прямо перегукуються з дитячими іграми ХІХ – початку ХХ ст. на українській етнічній території [959].

Укладачеві можна дорікнути хіба що за включення в класифікацію неігрових явищ (зокрема, *“Смачна” забава*”), за іноді досить вільне трактування походження назви (наприклад, гра *“Пекар”* пов’язується з

негативним персонажем стародавньої української міфології – Пеком [473, с. 11]), але водночас подякувати за велику збірку народних дитячих ігор та розваг, які не кануть у небуття, а назавжди залишаться в українському ігровому архіві, незважаючи на певні недоліки записів усної історії через значний проміжок часу від події та її запису.

Отже, усні джерела, зафіксовані на інформаційних носіях, є важливим джерелом дослідження історичних процесів, у т.ч. і культурних, зокрема традиційної ігрової культури української людності. Ми можемо констатувати, що у 20-ті – 40-ві рр. ХХ ст. на прикладі Степової України та Поділля традиційний елемент української ігрової культури в сільській місцевості був ще досить потужним і ігри дітей та дорослих цього часу прямо перегукуються з відповідними іграми ХІХ – початку ХХ ст. на українській етнічній території, зберігаючи в основному і номенклатуру, і характер ігрових дій.

6.3. Корпус опублікованих джерел дослідження традиційної ігрової культури українців. Перелік джерел з описами та згадками ігор різних статево-вікових груп людності та окремих ігрових елементів громадської та родинної обрядовості

Після розгляду процесу формування джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури населення України та публікації наших пошуків, згаданих вище, ми можемо навести перелік опублікованих джерел. У ньому вказані основні дані про окреме джерело: автор або упорядник “ігрової” публікації, її назва, короткі бібліографічні дані та характеристика “ігрового” матеріалу, мова публікації. У характеристиці ігрових явищ наводяться лише загальні якісні та кількісні характеристики.

Безумовно, насамперед до переліку включені публікації стосовно ігор різних статево-вікових груп людності України. Це, передусім, описи ігор. Публікації можуть містити як багато описів ігор української людності (О. Терещенко (1848 р.) [453] – близько 30, П. Чубинський (1872, 1877 рр.)

[464, тт. III, IV] – понад 90, О. Кольберг (1881 р.) [510] – 62, С. Ісаєвич (1887 р.) [226] – 67, П. Іванов (1890 р.) [220] – 98, В. Ястребов (1894 р.) [486] – 56 та ін.), так і навіть один опис (М. Гоголь про гру *у скраклі* (1835 р.) [145, с. 8], Р. про гру *горобецько* (1846 р.) [391], Р. Кайндль про гру *у жмурки* (1898) [236, с. 153–154], П. Яроцький про гру *брила* (1898 р.) [483] та ін.). З останнього видно, що ми використовуємо й описи літературних джерел, де є подібні свідчення. Переважна більшість ігрових збірок містить кілька описів, де їхня чисельність сягає іноді десятків (К. Сементовський (1843 р.) [430] – 17, М. Арандаренко (1849 р.) [88] – 7, М. Маркевич (1860 р.) [319] – 13, А. Свидницький (1861 р.) [420] – 19, О. Богданович (1877 р.) [104] – 21, В. Милорадович (1897 р.) [324] – 36, Хв. Коломийченко (1918 р.) [257] – 28 та ін.). Наведені цифри включають не тільки докладні описи, а й ігри, які тільки згадуються, оскільки ця інформація доповнює картину ігрової культури українців і є важливою, наприклад, при визначенні ареалу розповсюдження конкретної гри.

Щодо ігрових елементів родинної та громадської обрядовості, то загальноприйнятий поділ обрядовості на родинну (родильна, весільна, поховальна) та громадську (обряди, пов'язані з сільською громадою і звичаєвим правом, колективною взаємодопомогою, громадським дозвіллям та етикетом, а також із календарними святами тощо) [728; 733, с. 150–170, 191; 857, с. 268–269] зумовлює структурний поділ ігрового елемента української традиційної обрядовості. Якщо розглянути зафіксовані родинні обряди, то ігрові дії супроводжують людину від народження. І якщо про ігровий елемент родильної обрядовості мало відомо, то традиційна весільна обрядовість відтворює широку палітру ігрових елементів, які існували в межах українського весільного ритуалу: різноманітні драматичні гуртові змагання на багатьох етапах весілля (наприклад, змагання коровайниць), у т.ч. силові (вправи з діжею та ін.) тощо. На завершення життєвого шляху в традиційній українській культурі людину супроводжували ігри та забави, що стосувалися поховального обряду (за влучними виразами Володимира

Гнатюка – “забави при мерці” [142, с. 112] або Зенона Кузелі – “забави й ігри при мерці” [729, т. 121, с. 201]).

Не менш яскраве ігрове розмаїття чекає на нас, якщо розглядати громадську обрядовість. І якщо народження, весілля, смерть становлять основні віхи життя людини, й ігрові дії, пов’язані з ними, хронологічно складають певні “ігрові острівці”, то ігрові елементи громадського побуту заповнюють часовий простір між цими острівцями, утворюючи безперервний ігровий континуум людського життя, який ще більш ущільнюється безпосередніми іграми, в яких бере участь людина, починаючи з дитинства і, часом, до похилого віку.

В дійсності ігри різних статево-вікових груп тісно пов’язані з ігровими елементами обрядовості. Звичайні ігри різних груп побутували під час річної календарної обрядовості, особливо весняної, коли після зимової сплячки пробуджується природа й ігрова діяльність отримує новий імпульс. З іншого боку, громадське дозвілля породжує ігрові явища, які є по суті повноправними іграми, такими як *калета* на молодіжних вечорницях або *Великодні ігри з крашанками*. Регламентовані *кулачки* теж є грою, іноді жорстокою. Ті ж різноманітні ігрові хороводні веснянки давно сприймаються етнологами як самодостатні ігри з драматичним елементом. Тому в нашому переліку присутні багато праць з описами згаданих та інших ігор у контексті традиційної обрядовості. Тут слід відзначити багатство ігор-веснянок. Водночас, не всі описи обрядових розваг, відомих нам, потрапили до нашого переліку (окремі ігрові весільні розваги, розваги купальської обрядовості, ворожильні сюжети тощо), в яких ритуальний елемент, на нашу думку, значно переважає ігровий.

У традиційній поховальній обрядовості певне місце обіймали згадані нами вище розваги при покійнику, “*ігри та розваги при мерці*”, що знайшло відображення в нашому переліку. Наприклад, у праці З. Кузелі “Посіжине і забави при мерці” класифіковано 104 подібних гри [729, т. 122, с. 116–127]. Взагалі праць історіографічного характеру, присвячених ігровій культурі

української людності, не так уже й багато. Переважно це вступні статті збирачів або публікаторів значних збірок описів ігор та розваг (К. Сементовський, 1843 р. [430]; О. Терещенко, 1848 р. [453]; Є. Покровський, 1886 р. [381], 1887 р. [382]; В. Горленко (до праці С. Ісаєвича, 1887 р.) [226, с. 451–454]; М. Сумцов, 1889 р. (до праці П. Іванова 1889 р.) [450]; В. Всеволодський-Гернгросс, 1933 р. [616] та деякі інші). Є праці, або їхні частини, присвячені загалом традиційній ігровій культурі, але які згадують окремі ігри та розваги (низка праць М. Сумцова, 1890–1891 р. [975; 977; 449; 983]; “Програма для збирання дитячих ігор...”, 1901 р. [875]; С. Русова, 1911 р. [898]). Переважна частина праць нашого переліку є етнографічними описами певних місцевостей, які містять “ігрові” сюжети з відомостями про ігри та розваги української людності.

Переважна мова публікацій описів та згадок ігрових дійств – російська, що цілком зрозуміло, враховуючи мовну політику в Російській імперії у ХІХ ст. Слід зазначити, що в записах часто присутня українська мова в російській транскрипції, особливо коли передається пряма мова ігрових вербальних дій. Багато джерел польською мовою, що відображає зацікавленість польських дослідників українською культурою протягом ХІХ ст. Є окремі джерела німецькою, чеською, французькою та латинською мовами. Поодинокі джерела українською мовою протягом з кінця ХІХ ст. стають значно частішими, і їх кількість у перші десятиріччя ХХ ст. значно зросла.

З початку 30-х і до середини 80-х років ХХ ст. публікації джерел щодо українських народних ігор і розваг практично припинилися, за рідкісними винятками, крім хіба що деяких окремих ігрових дій, описаних у діаспорі в працях Степана Килимника [246] та Олекси Воропая [126] і які стосуються ігрової культури періоду, що розглядається. У другій половині 80-х рр. почали з’являтися “ігрові” публікації на основі архівних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України (Г. Довженок [184; 185; 301]). За часів незалежності до джерельної бази традиційної ігрової

культури української людності додалися публікації збірок народних ігор і розваг XIX – початку XX ст. на основі архівних даних (В. Борисенко [186], Н. Аксьонова [402], В. Старков [440; 441, 442; 443; 444; 445]).

Отже, ми маємо достатню опубліковану джерельну базу для дослідження такої цікавої гілки української культури, як традиційна ігрова. Вона включає понад три тисячі варіантів різноманітних ігор і розваг, що дає можливість розглядати їх у широкому культурологічному контексті та досліджувати різноманітні аспекти цього явища – як історичні, так і звернені до сучасності.

Звісно, перелік не може бути остаточним, оскільки окремі опубліковані джерельні матеріали щодо традиційної ігрової культури з різних причин могли не потрапити під наш розгляд, але ми намагались зробити його найширшим. Архівні ресурси дають змогу мати надію на поповнення джерельної бази, але для цього треба проводити подальші дослідження. Подальший розвиток джерельної бази пов'язується з публікацією “ігрових” матеріалів XIX – початку XX ст., які знаходяться в різних архівах і які почали видаватися напередодні та після проголошення незалежності, коли етнологічна наука в Україні набула нового імпульсу розвитку.

Наводимо перелік джерел дослідження традиційної ігрової культури населення України за результатами дослідження:

Автор і назва	Джерело	Деякі відомості про елементи ігрової культури	Мова видання
1. Klonowicz S. Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania) poemat Sebestyana Klonowicza. Przekładał z łacińskiego Władysław Syrokomla. (Поема 1584 р.)	Wilno, 1851 – 106 s.	Українські дитячі ігри (рядки 1446–1804)	Латинська
2. Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. –	СПб., 1798.	Згадані рухливі ігри (10), карткові (9), танці (8) тощо	Українська
3. Czerwiński Ignacy. Urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej	Nowy pamiętnik warszawski. Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk i umiejętn. – Warszawa, 1805. – Т. 19. – S. 242 і далі. Северный Архив. – 1824. – Ч. 12. – С. 164–166.	Українські забави	Польська
4. Г. Ст. Журнал путешествия по земле донских казаков к Кавказу и в Астрахань	Северный Архив. – 1826. – Ч. 20. – № VIII. – С. 386–388.	Гра на зразок <i>каруселі</i>	Російська
5. Лукашевич Пл. О примечательных обычаях и увеселениях Малороссиян на праздник Рождества Христова в Новый год		<i>Кулачний бій</i>	Російська
6. Гоголь Н.В. Книга всякой всячины (1826–1831)	Полное собрание сочинений. – Т. 9. – М., 1952. – С. 512.	Описано ігри <i>хрещик</i> , у <i>ворона</i> , у <i>свинки</i> , <i>краглі</i> , <i>низка карткових</i>	Російська
7. Дмитрюков А. Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде Курской губернии	Московский Телеграф. – 1831. – Ч. 39. – № X. – С. 255–271.	Ігри українців	Російська

поверья, кухня и напитки
малороссиян...

36. Свидницький А. Великдень у
подолян

37. Номис М. Риздвянни святки.
Письмо 3-е. Святий вечир.

38. Белоус Ф. Народный праздник
Купала, описанный и объясненный
ведля сохранившихся преданий и
поверий народа

39. Галько И. Народные обычаи и
обряды з над Збруча

40. Галько И. Народные обычаи и
обряды з околиц над Збручем

41. Шевченко Т. “На Великдень на
соломі...”

42. О поверьях, предрассудках и
разных обычаях жителей некоторых
селений Бердянского уезда

43. Witwicki S. Rys historyczny o
Nuculach

44. Головацкий Я.Ф. Народные
песни Галицкой и Угорской Руси

45. Потебня А.А. О мифическом
значении некоторых обрядов и
поверий

46. Кралицкий Ан. Русины
лаборские в Угорщине

47. Короленко П.П. Весенние
хороводы в Черномории

48. Кошунственные детские игры

49. К статье “Кошунственные детские
игры”

50. Дмитриев М.А. Обряды и
обычаи западно-русских крестьян

51. У. Сельские игры

52. Данильченко Н. Народные
верования, суеверия и предрассудки...а
також Этнографические сведения о
Подольской губернии

53. Петров Н. О народных
праздниках в юго-западной России

54. Фон-Кремер А. Обычаи,
поверья и предрассудки крестьян
Верхотишанки

55. Купчанко Г. Из народных звычаев
и обрядов Буковинско-русского народа: а)
Воскресение Христова; б) Игры и
спеваночки девочки на Великдень

56. О пасхальных народных обычаях

57. [Чубинский П.П.] Труды
этнографическо-статистической
экспедиции в Западно-русский
край...

58. [Чубинский П.П.] Труды
этнографическо-статистической

Основа. – 1861. – Октябрь. –
С. 43–64; Ноябрь–декабрь. –
С. 26–71.

Основа. – 1861. – № VI. –
С. 21–38.

Львов, 1861. – 47 с.

Ч. I. – Львов, 1861. – 144 с.

Ч. II. – Львов, 1862. – 56+II с.

Основа. – 1862. – № 2. – С. 1.

Таврические Губернские Ве-
домости. – 1863. – №№ 14, 15 і
окремо: Симферополь. – 21 с.

Lwow, 1863. – 134 s.

Ч. I-III // ЧОИДР... – 1864-
1872.

ЧОИДР... – 1865. – Кн. 2. –
С. 1–84; Кн. 3. – С. 97–99.

Научовый Сборник,
издаваемый галицко-русской
Матицей. – Львов. – 1865. –
С. 103–114.

Кубанские Войсковые
Ведомости. – 1866. – №№ 4, 5.

Руководство для сельских
пастырей. – К., 1866. – Т. II. –
С. 309.

Руководство для сельских
пастырей. – К., 1867. – Т. I. –
С. 332.

Гродненские ГВ. – 1867. –
№№ 30–42; та Памятная
книжка Гродненской губернии
на 1869 г. – Гродно, 1869. –
С. 55–128.

Киевский Телеграф. – 1868. –
№ 100.

Подольские ГВ. – 1869. –
№№ 7–14, 17, а також:
Каменец-Подольск, 1869. –
56 с.

Труды Киевской духовной
Академии. – 1871. – Сентябрь.
– С. 551–600; Октябрь. – С. 2–
39; Декабрь. – С. 327–367.

Памятная книжка Воронеж-
ской губ. на 1870–1871 г. –
Воронеж, 1871. – С. 274–305.

Временник Института
Ставропигийского с
Месяцесловом (Львов). – 1871.
– С. 111–114.

Руководство для сельских
пастырей. – К., 1871. – Т. III. –
С. 396.

Т. III. – СПб., 1872. – С. 32–
108.

Т. IV. – СПб., 1877. – С. 32–51.

ігор (С. 70–77)

Описи 19 дитячих та
парубоцьких ігор

Описано і згадано
9 ігор.

Ігрові елементи в описі
свята *Купала* (С. 19–30)

Російська та
українська

Російська та
українська

Російська та
українська

Гаївки та Великодні забави
(С. 93–144)

Веснянки. Гра *калета*.
Ворожіння (С. 3–9)

Згадка про гру крашанками

Російська та
українська

Російська та
українська

Українська

Описано дитячі і “дорослі”
ігри. (С. 15–16)

Російська

Згадка про гру при мерці
“*грушка*” (С. 110)

Польська

Ігрові веснянки:
“*Воротар*”, “*Зельман*”
та ін.

Російська

Гра “*у ворону-сороку*”

Російська

Згадки про ігри при мерці
“*лопатки*” і “*деда*”
(С. 107–108)

Російська

7 весняних і хороводних
ігор

Російська

Дитячі ігри

Російська

Дитячі ігри

Російська

Ігри та розваги

Російська

Описано 7 ігор

Російська

Описи декількох ігор і
хороводів

Російська

Обрядова гра “*калета*”

Російська

Різні ігри

Російська

Весняні дівочі ігри

Російська

Великодні ігри і розваги
з крашанками

Російська

Описано близько 60 різних
ігор.

Російська та
українська

Описано близько 30 різних
ігор. Тут також ігри при мерці
(С. 705–706)

Російська та
українська

експедиції в Західно-руський край...			
59. Рубець А. Сборник украинских народных песен, составил А. Рубець	Вип. 2 і 3. – СПб., 1872. – С. 35.	Весняна гра “Край долини мак, край високий мак”	Російська
60. Лисенко М. Збірник танків та веснянок. (Гри весняні: дитячі, дівочі, жоночі й мішані)	К., 1875. – 60 с.	25 ігор та 13 веснянок	Російська
61. Левицький Ів. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології	Правда (Львів). – 1876. – №№ 1–9, 13–17, 20, 22, 23. Полтава, 1877. – 283+2 с.	Згадано 17 ігор. (Розділ “Весняні ігри”) Розділ “Весенние игры”. Описано 10 та згадано 11 ігор. (С. 219–228)	Українська Російська
62. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии		Гра “в куст”	Польська
63. Bykovski. Pieśni ludu ruskiego z okolic Pińska	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 260–285.	Весільний ігровий цикл.	Польська
64. Moszyńska Józefa. Zwyczaj, obrzędy i pieśni weselne ludu Ukraińskiego z okolic Białej cerkwi	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 183–208 і окрема відбитка: Kraków, 1878. – 25 s. М., 1878. – Ч. III. – С. 152–187 (гаївки).	Ігри-гаївки “Зельман”, “Воротар” Гра-гаївка “Жельман”	Російська Російська
65. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким	Слово. – 1881. – № 39.	Описано 38 (а з варіантами – 62) дівочих та парубочьких ігор. Ігри при мерці (С. 190, 215–216) Весняні ігри (8) (С. 48–61). Цілолітні ігри (20) (С. 82–89)	Польська Польська
66. Г. И.М. “Рахманский великдень” и гаевка о “Жельмане”	Т. I. – Krakow, 1881(2). – X+358 s.	Гра “в куст”	Російська
67. Kolberg Oskar. Pokucie. Obraz etnograficzny			
68. Moszyńska J. Kupajło, tudzież zabawy doroczne...	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 5. – 1881. – S. 24–101. Ч. 1. – СПб., 1882. – С. 228.		
69. [Мандельштам И.Е.] Опыт объяснения обычаев (индоевропейских народов), созданных под влиянием мифа...			
70. Рубець А. Сборник 100 украинских народных песен. 5 выпусков в одном томе	СПб., 1882 – 151 с.	Весняні ігри-пісні (3) та веснянки (8) “Кривий танець” (С. 131–134)	Російська Польська
71. Szablewska S. Wesele i Krzywy tanciec...	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 7. – 1883. – S. 120–134. Русский филологический вестник. – 1883. – Т. IX. – № 1. – С. 99–136. Praha, 1885–1889. – Kniha VI. – 414 s.	Розглянуто 6 весняних ігор та пісень Весняна музично-драматична гра “Перепілочка” (№ 108)	Російська Чеська
72. Потебня А. Объяснение малорусских и сродных песен		Розглянуто близько 30 українських ігор і розваг	Російська
73. Kuba Ludvík. Slovanstvo ve svych zřevch. Sborník národních a znarodnělých (významných) písní všeslovanských národů		Згадано кілька різних ігор Розділ V “Великодні забави”	Російська Російська
74. [Покровский Е.А.] Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских...	Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208. КС. – 1886. – № 3. – С. 421–444.	Розглянуто близько 90 українських ігор і розваг	Російська
75. Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки	Зоря. – 1886. – С. 108–109, 122–128. М., 1887. – VI+368 с.		
76. Познанский Б. Весна в украинском селе			
77. Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной).	КС. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.	Описано і згадано 67 різних ігор Весняні ігри (4) (С. 165–168), цілолітні ігри (6), гра “калета” (С. 188–193)	Російська Польська
78. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 11. – 1887. – S. 130–228.	Гра “калета”	Російська
79. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim, opracował Prof. Dr. I. Kopernicki	КС. – 1888. – № 11. – С. 51–68.		
80. Р. С. Село Ивановка. (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии)	КС. – 1888. – № 11. – С. 77–81 (Изв. и зам). Клосы – 1888. – № 1188.	Гра “калета” Малюнок хороводної гри	Російська Польська
81. Яциуржинский Хр. II. Гадания накануне Андрея Первозванного			
82. [Rys. S. Mastowski.] Zabawy ludowe w małej Rusi w pierwsze święto wielkiejnocy			

- характеристики “багатырей”
- 112. Саницкий Л.** Малороссия по рассказам
КС. – 1892. – № 2. – С. 258–259.
- 113. Перетц В.** Беседные игры: тетера, в гуси, в кони (Новгород. губ., Тихвин. у., д. Заборовье)
ЖС. – 1893. – Вып. II. – С. 281–282.
- 114.** Цвиркун, играшка
Дзвоник (Львов). – 1893. – № 3.
- 115.** Об угроруссах
Наука. – Вена, 1993. – С. 20–27.
- 116. [Ястребов В.Н.]** Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии *В.Н. Ястребовым*
Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. – Вып. III. – Одесса, 1894. – 2+202 с.
- 117. Kaijndl R.** Die Huzulen
Wien, 1894.
- 118. П. С.** Рождественский вечер в деревне. (Бытовой очерк)
КС. – 1895. – № 1. – С. 109–110.
- 119. Беньковский Ив.** Обычай и поверья, приуроченные к “велькодню”
КС. – 1895. – № 5. – С. 70–76.
- 120.** Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами наукового товариства ім. Шевченка
Етнографічний Збірник. – Т. 1. – Львів, 1895. – 16 с.
- 121. Пытка Ю.** “Калита” в день св. Андрея (в Радомысльском уезде)
Жизнь и Искусство. – 1895. – № 341.
- 122. Крамаренко М. [Дикарив М.]** Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу, на Чорноморії
Етнографічний Збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–24.
- 123. Покровский Е.А.** Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной).
М., 1895. – Изд. 2-е. – VI+368 с.
- 124. Жаткович Юр.** Замітки етнографічні з угорської Руси
Етнографічний Збірник. – Т. 2. – Львів, 1896. – С. 7.
- 125. Kaindl R.F.** Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen
Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesellschaft in Wien. – 1896.
- 126. Борзаковский П.** Майские рекреации в бурсе
КС. – 1896. – № 5. – С. 194–196.
- 127. Ястребов В.** Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России
КС. – 1896. – № 10. – С. 121–122, 124, 126–127.
- 128. Милорадович В.П.** Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии записанные в 1888–1895 г.
Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 49–58.
- 129. Милорадович В.** Снетинская старина
КС. – 1897. – № 10. – С. 12–14.
- 130. Mroczko Ks.F.** Sniatynszczyzna
Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1897. – № 5. – S. 391–394; № 7. – S. 590.
- 131. Kaindl R.** Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt
Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1897.
- 132.** Вечер в День Ивана Купала
КС. – 1897. – № 6. – С. 98–100.
- 133. Barwiński A.** Das Volksleben der Ruthenen
Die Oesterreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – 1898. – Т. 18. – S. 376–440.
- 134. Дерлиця М.** Селянські діти: етнографічний нарис
Етнографічний Збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 134–136.
- 135. Кайндль Р.Ф.** Фольклорні матеріали із збірки професора Раймунда Кайндля
Етнографічний Збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 153–154.
- 136. [Иванов В.В.]** Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Ред. *В.В. Иванов*
Харьков: Издание Харьковского губ. Статист. Комитета, 1898. – XXXII+1012 с.
- “*преферанс*”
Весняні розваги
Російська
- Українські паралелі до ігор: “*тетера*”, “*в гуси*”, “*в кони*”
Російська
- Гра “*цвиркун*”
Російська
- Описано 8 ігор при мерці
Російська
- Великодні ігри крашанками; “*калита*” на Андрія; хоровадні рухливі ігри (5); дитячі ігри; ігри дорослих дітей, парубків і дівчат (31), ігри в карти (6), ігри без описів (14)
Російська
- Описано 6 ігор при мерці
Німецька
- Карткові ігри (3). Згадані і описані 6 молодіжних ігор
Російська
- Великодні ігри крашанками
Російська
- Питання про види й характер дитячих забав у підрозділі “Родинні звичаї” (С. 6)
Українська
- Гра “*калита*” на Андрія
Російська
- Описані зимові ігри
Українська
- Розглянуто близько 90 українських ігор і розваг
Російська
- Згадки про ігри Великодні, дівочі, парубочі та “при мерці” (2 гри)
Українська
- Великодні ігри
Німецька
- Описано і згадано 8 ігор
Російська
- Різні ігри
Російська
- Описано 9 і згадано 27, з короткими описами, ігор
Російська
- Описані *кулачні бої*
Російська
- Народні ігри. Розділ “Свята”, № 5 (S. 391–393); 2 гри при мерці (S. 590)
Польська
- Німецькі та польські матеріали з ігрової культури дітей порівнюються з українськими
Німецька
- Діти імітують ігри дорослих
Російська
- Опис святкових ігор та забав
Німецька
- Опис кількох різних ігор та забав
Українська
- Гра “*в жмурки*” у русинів і приповідки
Українська
- Згадані й описані десятки ігор різних слобід Харківської губернії
Російська

- 137. Номис М.** Крашанки в старину КС. – 1898. – № 4. – С. 9–10. Ігри з крашанками Російська
- 138.** Корреспонденция из Полтавские ГВ. – 1898. – Золотоноши № 16. Про кулачні бої Російська
- 139. Яроцкий П.** По Волынскому КС. – 1898. – № 7–8. – С 30–31. Описана дитяча гра “Брила” Російська
- 140. С-ч К.** Дикая забава “лубок” Подольские ЕвВ. – 1898. – № 19–20. – С. 492–496. Русское слово. – 1898. – № 3. Гра при мерці “лубок” Російська
- 141.** Про “неприличные, навель опасныи, страшныи, а иногда марзенныи забавы молодежи и старших” Про ігри при мерці загалом та про гру “в смерть” Російська
- 142. Гринченко Б.Д.** Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. – С. 97–115. Весняні хороводні ігри Російська
- 143. Schneider Jozef.** Z kraju Lud. – 1899. – Т. 5. – С. 215–217. Весняні ігри хлопців і дівчат Польська
- 144. Mazur J.** Kołowrot czy-li Lud. – 1900. – Т. 6. – С. 96. Зимова гра “коловорот” Польська
- 145. Милорадович В.** Лесная КС. – 1900. – № 10. – С. 80–82. Опис кулачок Російська
- 146. Мошков В.А.** Гагаузы Этнографическое обозрение. – 1901. – № 1. – С. 1–135; № 2. – С. 1–44; № 4. – С. 1–80; 1902. – № 3. – С.1–63; № 4. – С. 1–91 Паралелі між гагаузькою та українською ігровими культурами Російська
- 147.** Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам КС. – 1901. – № 7–8. – С. 13–15 (Изв. и зам.). Перелік весняних, літніх та зимових ігор (А. Ігрушки; В. Забавы и игры) Російська
- 148.** Программа для збирання діточих забавок і матеріалів до діточих забав Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 15. – Ч. II. – С. 38. Перелік весняних, літніх та зимових ігор Українська
- 149. П. П.** Некоторые детские игры в Маяках Херсонской губ. КС. – 1902. – № 9. – С. 401–407. Описано 16 та згадано понад 10 ігор Російська
- 150. Siewiński A.** Legenda o zamczku w Betzie Lud. – 1902. – С. 171–172. Дитяча гра “у бобра” Польська
- 151. Гнатюк В.** Угро-руські Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118. Описано 13 ігор при мерці Українська
- 152. Шухевич В.** Похорон і смерть Гуцульщина. – Ч. 3. (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 5.) – Львів, 1902. – С. 241–255. К., 1903. – 37 с. Описано 24 гри при мерці (С. 243–247) Українська
- 153.** Дитячі гри, пісні й казки. Зібрала Косач Л., голос записав Квітка К. Описано 7 ігор Українська
- 154. Л. К.** Купальские обряды в КС. – 1903. – № 4. – С. 9–10. Купальські ігри і розваги Російська
- 155.** Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7. Малороссия СПб., 1903. – С. 117. Перелік зимових та весняних ігор і забав Російська
- 156. Пачовський Михайло.** Справоздане гімн. акад. у Львові за 1902/3. – Львів, 1903. – С. 3–32. Опис ігор при мерці Українська
- 157. [Грушевский] М[арко].** Дитячі забавки та гри усяки КС. – 1904. – № 7–8. – С. 51–105. Опис дитячих іграшок і розваг (77 №) Російська
- 158. Каминский В.** Этнографические материалы, записанные в с. Будках Винницкого уезда КС. – 1904. – № 9. – С. 77–81. Хороводно-пісенна гра коло “тільця” Російська
- 159. [Kosiński Wl.]** Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyj zachodniej przez d-ra Władysława Kosińskiego Materiały antropo-logiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Т. 7. – II. Dział etnograficzny. – Krakow, 1904. – С. 1–86. (Розділ III. Dzieci). Львів: НТШ, 1904. Дитячі ігри та розваги Польська
- 160. Боберський І.** Рухові забави та ігри Описано 59 ігор та забав Українська
- 161. Бабенко В.** Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края Екатеринослав: Изд. Екатер. Губернского Земства к XIII Археологическому съезду, 1905. Описано 5 та згадано кілька ігор Російська
- 162. Абрамов И.** Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии. (Этнографический очерк) ЖС. – 1905. – Вып. 3–4. – С. 513–553. Описи весняних ігор Російська

- 163. Несторовский П.** Материалы по этнографии бессарабских русинов КС. – 1905. – № 10. – С. 82–83.
- 164.** Праздник пасхи у крестьян Вольнь. – 1905. – № 23.
- 165. Зеленин Дм.** У оренбургских казаков Этнографическое Обозрение. – 1905. – Т. 67. – № 4. – С. 54–78.
- 166. Каминский В.** Праздник Пасхи в селе Косарево Дубенского уезда Вольнской губернии КС. – 1906. – № 3–4. – С. 302–306.
- 167. Г. Мр. [Грушевський Марко]** Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив Др. Зенон Кузеля МУЕ. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.
- 168. Schnajder J.** Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny Lud. – 1907. – Т. 13. – Zesz. 1. – S. 29–32.
- 169. Шероцкий В.** Народные игры при покойниках. (Этнографический этюд) Православная Подолия. – 1908. – Ч. 36. – С. 757–761.
- 170. Гнатюк В.** Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк МУЕ. – Т. 12. – 1909. – (Перша частина, розділ II).
- 171. Данилов В.В.** Из народной жизни в Малороссии. 1. Игрища ЖС. – 1909. – Вып. 1. – С. 34–39.
- 172. Резанов В.И.** Материалы по этнографии Курской губернии Труды Курской архивной комиссии. – 1911. – Вып. 1. – С. 172–249.
- 173. Русова С.** Про дитячі цяцьки Світло. – 1911. – Кн. 9. – С. 56–60.
- 174.** Похоронні звичаї й обряди. Зібрав **Володимир Гнатюк** Етнографічний збірник. – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 203–424.
- 175. Падалка Л.В.** Происхождение и значение имени “Русь” Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Т. 1. – С. 357–382.
- 176. Кузеля Зенон.** Посіжине і забави при мерці Записки НТШ. – Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.
- 177. Волков (Вовк) Ф.К.** Этнографические особенности украинского народа Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – С. 621–629.
- 178. Коломийченко Хв.** Сільські забави в Чернігівщині МУЕ. – Т. 18. – Льві, 1918. – С. 123–141.
- 179. Дикарїв М.** Збірки сільської молодіжі на Україні МУЕ. – Т. 18. – Львів, 1918. – С. 170–275.
- 180. Сумцов М.Ф.** Слобожане. Историко-этнографічна розвідка. Харків, 1918. – С. 90–91.
- 181. Кравченко В.** Звичаї в селі Забрідді та деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали зібрані *Кравченком Васильом* (зібрано на рубежі 1912/1913 рр.) Житомир, 1920. – 120 с.
- 182. Миханько М.** Ягільки. 51 українських народних пісень і забав на Великдень. Львів: Мельма, 1922. – 56 с.
- 183. Верховинець В.** Веснянка. Ігри з піснями для дітей дошкільного віку... Харків, 1923. – 124 с.
- 184. Камінський В.** Свято Купала на Волинському Поліссі Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 11–23.
- 185. Загида Н.** Побут селянської дитини К., 1929. – 220 с.
- 186. Панькевич І.** Великодні ігри та пісні Закарпаття Матеріали до етнології й антропології. – Т. 21–22. – Львів, 1929. – С. 255–276.
- 187. Старчук І.** Глиняні забавки Життя і праця. – 1932. – Ч. 3. – С. 67–69.
- 188 Всеволодский-Гернгросс В.Н. и др.** Игры народов СССР М; Л.: Academia, 1933. – 564 с.
- Пісні до “*кривого танцю*” і “*довгої лози*” Російська
- Великодні ігри Російська
- Ігри оренбурзьких козаків Російська
- Великодні ігри і розваги Російська
- Опис дитячих іграшок і розваг (77 №) Українська
- Великодні ігри. Описані 2 гри при мерці. Польська
- Ігри при мерці Російська
- Однохорові гаївки з іграми Українська
- Народні ігри Російська
- Дитячі ігри Російська
- Про іграшки та ігри українців Українська
- Описи ігор при мерці. Від 11 кореспондентів – 76 ігор Українська
- Про гру “*в городок*” в Україні Російська
- Класифікація 104 “ігор при мерці” (С. 116–127); Описи 95 ігор (С. 129–160) Українська
- Описані деякі ігрові обряди Російська
- Описано 28 дитячих і парубочих ігор та розваг Українська
- Згадано і описано понад сорок ігор і розваг Українська
- Згадано 24 і описано 2 гри Українська
- Описано 17 ігор. Українська
- Описано 51 веснянку з ігровими діями Українська
- Згадано 18 ігрових танців Українська
- Описані купальські ігри і розваги Українська
- Описано 34 дитячі ігри та розваги Українська
- Описано 18 ігрових веснянок Українська
- Описані глиняні іграшки Українська
- Описано і згадано 336 українських ігор Російська

<i>XIX ст.</i>). Публікація Старкова В.А.	– С. 104–106.		
212. Герус Людмила. Українська народна іграшка	Львів: Інститут народознавства, 2004. – 264 с.	Описана українська народна іграшка як багатоаспектний культурний феномен	Українська
213. Русов М.А. Игры детей на Полтавщине. (<i>Записи 1901 р.</i>). Публікація Наталії Аксьонової	Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження. – У 5-ти т. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.	Описано і згадано понад 100 ігор	Російська
214. Усна історія Степової України	ТТ. 1–11. – Запоріжжя, 2008–2015.	У спогадах описані і згадані десятки традиційних і осучаснених ігор	Українська
215. Куриляк Степан. Тур'янські "галі": гаївки села Тур'є Буського району на Львівщині	Народознавчі зошити. – 2011. – Вип. 6. – С. 1065–1071.	Наведені описи 14 гаївок	Українська
216. Щегельський В.В. Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць	Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2011. – 360 с.	Описано 637 варіантів різних ігор та розваг від літніх людей	Українська
217. Приступа Є.Н., Левків В.І., Слімаковський О.В. Українські народні ігри	Львів: ЛДУФК, 2012. – 432 с.	Описано 387 варіантів осучаснених українських ігор і розваг	Українська
218. Сенчик Я.П. Игры Холмщини і Підляшшя: хто вперше опублікував збірку Якова Сенчика. Публікація Старкова В.А.	// Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18. – К.: Український письменник, 2013. – С. 802–804..	Опис гри "шпіньки"	Українська
219. Игры и развлечения	Булгаковы, Попперы и другие в Буче: Воспоминания Н.В. Голуб. – К: ИД "АДЕФ-Украина", 2014. – С. 75–79.	Описані дачні ігри та розваги, хатні та на повітрі початку ХХ ст.	Російська

Висновки до розділу 6

Не можна обійти увагою публікації архівних матеріалів, які з'явилися останнім часом, коли зацікавленість українською етнографією почала набирати обертів напередодні й після отримання Україною незалежності. Ці архівні матеріали належать до джерел ХІХ – початку ХХ століть і значно доповнюють нашу джерельну базу.

Незважаючи на те, що кожне джерело за датою утворення відноситься до певного етапу формування джерельної бази, ми вирішили розглянути їх в одному розділі. Це стосується і матеріалів різних збирачів, опубліковані Галиною Довженок (з архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України)

Усні джерела, зафіксовані на інформаційних носіях, є важливим джерелом дослідження історичних процесів, у т.ч. і культурних, зокрема традиційної ігрової культури української людності. Ми можемо констатувати, що у 20-ті – 40-ві рр. ХХ ст. на прикладі Степової України та Поділля традиційний елемент української ігрової культури в сільській

місцевості був ще досить потужним і ігри дітей та дорослих цього часу прямо перегукуються з відповідними іграми XIX – початку XX ст. на українській етнічній території, зберігаючи в основному і характер і номенклатуру ігрових дій.

Останнім часом багато подібної інформації, яка містить значний пласт традиційної культури, можна знайти у виданнях “Усна історія Степової України” в 11 томах, підготовлених Запорізьким відділенням ІУАД та Інститутом усної історії Запорізького національного університету і виданих у 2008–2015 роках, та “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць”, видані 2011 року

Отже, ми маємо достатню опубліковану джерельну базу для дослідження такої цікавої гілки української культури, як традиційна ігрова. Вона включає понад три тисячі варіантів різноманітних ігор і розваг, що дає можливість розглядати їх у широкому культурологічному контексті та досліджувати різноманітні аспекти цього явища – як історичні, так і звернені до сучасності.

Звісно, архівні ресурси дають змогу мати надію на поповнення джерельної бази, але для цього треба проводити подальші дослідження.

Висновки

Гра та ігрові явища є частиною історії і культури українського народу, його традицій і повсякдення. Ігри і розваги, які змінюються, іноді до невідомості, завдяки інноваціям, утримують в собі традиційні елементи, народжені в глибині віків. За багато вікову історію відклався великий масив різноманітних джерел, які дозволяють реконструювати ігровий процес у хронологічному та просторовому вимірах, з'ясувати його сутність, загальні риси та регіональні особливості. Традиційна культура, в т.ч. й ігрова, – переважно сільська культура, яка розвивалася впродовж віків, слугувала основою міської культури і навіть зараз ми спостерігаємо її залишки в багатьох суспільних явищах. Ігрова діяльність української людності – невід'ємна складова української культури. Окремі ділянки традиційної культури, включаючи ігри, з часом, в більшій, або меншій мірі, поступаються інноваційним явищам, формуючи нову ігрову реальність. Сучасна обрядовість несе багато рудиментів традиційних обрядів, як і нинішній громадський побут, в т.ч. і рекреаційна діяльність, суттєву частину якої складає ігрові дії людини.

Джерела ігрової діяльності, як і сама вона, є важливою складовою виховного процесу, передусім дітей та юнацтва. В зв'язку з цим виникає необхідність висвітлити різні аспекти ігрової діяльності, в т.ч. історичний, який дозволяє правдиво відобразити традиційний ігровий і розважальний комплекс української людності. Дослідження історичного аспекту будь-якої проблеми неможливе без відповідної джерельної бази. На вивчення її формування, історії публікації джерельної інформації, наявного корпусу та його особливостей, а також інформаційного потенціалу зазначеної бази і спрямовувалось проведене дослідження.

Актуальність розглянутої проблеми зумовлена її соціокультурною важливістю, недостатньою дослідницькою увагою, відсутністю джерелознавчих та археографічних праць, присвячених означеній темі. Вивчення джерел ігрової культури українців, їх аналіз упродовж останніх

двох століть значною мірою залишався на маргінесі історико-культурологічних, а ще більшою джерелознавчих та археографічних студій, не дивлячись на інтенсивність самого процесу створення та публікації відповідних джерел.

Викладені підсумкові положення та сформульовані пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми

1. Вивчено стан дослідження теми дисертації та з'ясовано, що ступінь наукової розробленості проблеми можна охарактеризувати досить однозначно: немає узагальнюючих джерельних праць з історії ігрової культури українства. Історіографія проблеми представлена поодинокими науковими розвідками з окремих її аспектів: історії формування, наявного корпусу тощо. Лише в деяких статтях та вступних до публікацій джерел йдеться про історіографічні аспекти проблеми і внесок попередників. Дослідники-збирачі та публікатори джерельного матеріалу з історії народних ігор та ігрового елементу обрядовості часто згадували попередників насамперед в історіографічному плані. Серед найбільш згадуваних дослідників – засновник описового методу реєстрації ігрових явищ К. Сементовський (1843 р.), а також О. Терещенко (1848 р.), М. Максимович (1856 р.), П. Чубинський (1872), В. Іванов (1898), Н. Заглада (1929 р.) – автори значних етнографічних збірок, які утримували великі “ігрові” блоки, а також Є. Покровський (1886, 1887 рр.), С. Ісаєвич (1887 р.) і, особливо, П. Іванов (1889 р.) і його праця “Ігри селянських дітей в Куп'янському повіті” – автори найбільших суто “ігрових” збірок.

2. Сформовано джерельний комплекс дослідження, з'ясовано його повноту і проведена класифікація. Перші спорадичні відомості про ігрову культуру українців з'явилися ще до становлення етнографії як науки і мали спорадичний характер. Однак вони важливі з точки зору дослідження зародження і започаткування формування джерельної бази традиційної ігрової культури. Суспільно-історичні умови протягом XIX–XX століть на етнічних українських землях в усіх сферах життєдіяльності, разом із

розвитком етнографічної науки, створювали умови для утворення джерел і постійного урізноманітнення джерельної бази. Наголосимо, що її корпус складають насамперед документальні писемні джерела, а саме: публікації описів ігрових явищ та ігрових елементів громадської та родинної обрядовості. Комплекс виявлених і залучених для дослідження джерел оцінюється як достатньо об'ємний та репрезентативний, який сприяв науковій систематизації і дослідженню процесу зародження, розвитку та публікації джерельних свідчень, аналізу їх інформаційного потенціалу:

В першу чергу, це окремі збірки суто ігор різних статево-вікових груп, які почали з'являтися після праці К. Сементовського (1843), яка започаткувала описовий метод фіксації ігрових явищ. Ці "ігрові" збірки виходили як окремими виданнями, так і друкувались у різних часописах, ступінь науковості багатьох з яких була досить високою. Серед авторів та укладачів цих збірок – У. (1868), М. Лисенко (1875), Є. Покровський (1886, 1887), С. Ісаєвич (1887), П. Іванов (1889), А. Ванке (1889), Ю. Каковський (1892), П. П. (1902), І. Боберський (1904), Марко Грушевський (1904), Хв. Коломийченко (1918), В. Всеволодський-Гернгросс (1933) Г. Довженко (1990), В. Щегельський (2011) та ін. Ця група джерел утримує великий інформаційний потенціал щодо ігрової діяльності українців, насамперед ігор різних статево-вікових груп.

Велика група джерел – це загальні історико-етнографічні, етнографо-статистичні та інші праці стосовно різних історико-етнографічних регіонів України, де присутні відповідні описи і згадки ігрових явищ, як правило – окремим блоком. Вони з'являлись протягом всього досліджуваного періоду. Автори та укладачі цих праць, виданих окремо, переважно професійні етнографи: М Арандаренко (Полтавщина, 1848–1852 pp.), О. Терещенко (українські землі, 1848), М. Маркевич (Полтавщина, 1860), П. Чубинський (українські землі, 1872–1878), О. Богданович (Полтавщина, 1877), О. Кольберг (Покуття, 1881), Р. Кайндль (Гуцульщина, 1894), Б. Грінченко (Чернігівщина, 1895–1899), В. Іванов (Харківщина, 1898), В. Бабенко

(Катеринославщина, 1905), Н. Заглада (Київщина, 1929), С. Килимник (українські землі, 1955–1963), О. Воропай (українські землі, 1958–1966), О. Дей [231] (українські землі, 1955–1963) та ін. Зазначимо, що в працях російських дослідників XIX ст. (О. Терещенко, Є. Покровський та ін.) наводиться значний український матеріал, що є для них логічним, бо українські землі були у складі Російської імперії. Ця група джерел також містить великий інформаційний потенціал стосовно ігор різних статево-вікових груп та ігрового елементу обрядовості.

Такі “ігрові” блоки присутні в подібних інтегральних історико-етнографічних працях, вміщених в тодішній науковій та науково-літературній періодиці. Це – “Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Матеріали до українсько етнології” “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Этнографический сборник”, “Чтения в императорском Московском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, “Сборник херсонского земства”, “Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете” “Киевская старина”, “Основа”, “Этнографическое обозрение”, “Живая старина”, “Жите і слово” “Наука (Відень)”, “Наука” (Коломия), “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, “Lud”, “Wisla” та ін. Серед авторів та укладачів найбільш інформативних, стосовно ігрової культури, праць – М. Максимович (Київщина, 1856), Й. Лозинський (Галичина, 1860), Свидницький (Поділля, 1861), Й. Мошинська (Київщина, 1881), В. Ястребов (Херсонщина, 1894), Л. Українка (Волинь, 1894), Милорадович (Полтавщина, 1897).

Періодика газетного і журнального формату склала велику групу джерел. В залежності від поставлених завдань, її опрацювання базувалося на пошуку і відборі необхідної інформації про ігрову діяльність української людності. Насамперед відзначимо губернську пресу. Між ними за значущістю виокремимо “Губернские ведомости” і “Епархиальные ведомости”, у неофіційних частинах яких публікувалися матеріали з історії

та культури, в т.ч. і з етнографії. Нами використано понад дев'яносто повідомлень з “Губернських відомостей” з різних українських губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська), а також губерній, де мешкали значні групи українців (Гродненська, Курська, Мінська, Саратовська, Воронежська). Ці повідомлення стосуються переважно ігрового елементу громадської (в межах різноманітних календарних свят – Різдво, Великдень тощо) та родинної обрядовості (весільна, поховальна). В той же час, в цій групі джерел присутні описи і згадки безпосередніх ігор різних статево-вікових груп.

Повідомлення “Єпархіальних відомостей” з різних українських губерній стосуються тієї ж тематики, але в більшості з них, поряд з констатацією ігрової діяльності, є й її осуд, виходячи з певних релігійних постулатів.

В дисертації використана інформація столичної (за часів імперії), губернської та провінційної періодичної журнальної і газетної преси. Поодинокі матеріали петербурзьких та московських видань висвітлюють окремі ігрові сторони тодішньої української святкової та розважальної культури. Окремо відзначимо петербурзький часопис “Маяк” (виходив у 1840–1845 рр.), публікація К. Сементовського у якому була етапною у розвитку досліджуваної джерельної бази. Свідчення про ігрову культуру українців ми знаходимо у місцевих виданнях на околицях українського етнічного ареалу на Кубані та Вороніжчині. Використані в дослідженні відомості з українських місцевих видань – львівських, київських, одеських, харківських та деяких інших (чернівецьких, кам'янець-подільських, закарпатських).

Нечисленна, але важлива група джерел – це згадки або описи ігрових явищ з літературних творів. Особливо це стосується періоду першої половини XIX ст., коли ці повідомлення суттєво доповнювали ще нечисленні етнографічні описи та згадки окремих ігрових явищ з інших груп джерел,

зазначених вище. Це описи і згадки ігор з творів І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка і деякі інші.

Серед джерел показана група архівних документів з ВРФ ІМФЕ НАНУ, ЦДІАУК, ІР НБУВ НАНУ, НА ІА НАНУ. Ці документи враховані в дисертаційному дослідженні. Що стосуються архівних документів з ІМФЕ, то в дисертації використані опубліковані документи – збірки народних ігор уведених в науковий обіг як автором так і іншими дослідниками. Показані інші понад шістдесят одиниць зберігання з ВРФ ІМФЕ з описами ігрових явищ показують перспективи подальших досліджень традиційної ігрової культури українців.

Група джерел усної історії, які після актуалізації і перенесення, в нашому випадку, на паперові носії (“Усна історія Степової України. – ТТ. 1–11. – Запоріжжя, 2008–2015”, “Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць / упор. В.В. Щегельський. – Кам’янець-Подільський, 2011”), відносяться до другої і першої груп, відповідно

Допоміжну роль у дослідженні відіграли зображальні джерела, хоча й не численні за кількістю.

3. Досліджено процес виникнення та розвитку джерельної бази дослідження традиційної ігрової культури в Україні

За підсумками роботи запропоноване авторське бачення історії та етапи формування джерельної бази та публікацій джерельних матеріалів дослідження традиційної ігрової культури, які цілком корелюють з етапами розвитку етнографії як науки в Україні. За часові віхи етапів розвитку джерельної бази, починаючи з початку ХІХ ст., ми визначали значні ключові публікації ігрових явищ, які підбивали підсумки певного часового періоду й надавали, як правило, кількісний та якісний поштовх у розвитку джерельної бази та методології публікацій на наступному етапі. Загалом можна виділити такі етапи її формування і розвитку

4. Обґрунтовано періодизацію формування та публікації джерельної бази ігрової культури та авторські критерії пропонованих етапів, визначено особливості кожного етапу.

Започаткування джерельної бази в часах становлення етнографії як науки (1800 – початок 1860-х рр.). Починаючи від переліку українських народних ігор Івана Котляревського на рубежі XVIII та XIX століть, спершу повільно, а після “революційної” публікації Костянтина Сементовського 1843 року, який започаткував цілий напрям у вивченні української ігрової культури – *описову фіксацію ігрових явищ*, джерельна база кількісно зростала. На тлі загалом нечисленних джерельних матеріалів того часу, зазначимо важливу роль відомостей з літературних творів (І. Котляревський, М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко).

Ще до початку шістдесятих років в етнографічній галузі України склалися сприятливі умови. Підвищився рівень наукових знань, були утворені наукові товариства, в яких досліджувались культура і побут людності, розроблені перші етнографічні програми, що використовувалися на місцях. З'являлись “інтегральні” етнографічні праці, де знаходилося місце для “ігрового” матеріалу. Сприяла цьому зростаюча мережа періодичних видань (“Губернські відомості” тощо) Рубіж 50-х і 60-х років XIX ст., позначений низкою яскравих “ігрових” публікацій, виявився і початком нового етапу розвитку джерельної бази.

Розвиток джерельної бази у період українського етнографічного руху 1860-х – 1880-х рр. Тоді внаслідок розвитку української етнографії, яка, по суті, вже сформувалась як наука, щороку з'являлися джерельні матеріали різного характеру. Кількість стала переходити в якість завдяки діяльності наукових товариств і наявності етнографічних програм, а також праці в цій галузі як визначних учених (Павло Чубинський, Оскар Кольберг, Єгор Покровський, Петро Іванов та ін.), так і багатьох аматорів. З'явилися ґрунтовні етнографічні праці, присвячені, в т. ч., і ігровій культурі: семитомні “Праці...” П. Чубинського, “Дитячі ігри...” Є. Покровського, “Малоруські

народні ігри...” С. Ісаєвича. Процес поповнення “ігрової” джерельної бази набув безперервного характеру і залишався таким до початку ХХ ст.

Це був етап активного розвитку українського етнографічного руху, незважаючи на Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які негативно впливали на розвиток українства. Але навіть за таких умов завдяки зусиллям провідних діячів української культури, які багато зусиль доклали для збереження поступового розвитку української науки, вдалося до початку дев'яностих років відновити і збільшити здобутки української етнографії та закласти підвалини формування української етнографічної школи, в т.ч. у формуванні джерельної бази дослідження ігрової культури українців. Поява 1882 р. часопису “Київська старовина” сприяла публікаціям ігрової тематики. У вісімдесяти роки саме в цьому часописі з'явилися публікації стосовно українських ігор та розваг М. Сумцова, Хр. Ящуржинського, П. Левицького, одна з найбільших збірок українських народних ігор та розваг С. Ісаєвича. Часопис і надалі, протягом усього часу свого існування, приділяв достатньо уваги “ігровій” тематиці.

Становлення джерельної бази в добу зародження національної етнографічної школи (1891–1917 рр.). Зазначимо її помітне зростання протягом дев'яностих років, яке розпочала низка “ігрових” публікацій 1890–1891 рр., насамперед, праця П. Іванова “Ігри селянських дітей Куп'янського повіту”, яка надовго слугувала як інформаційний та методологічний зразок описів народних ігор, та публікації М. Сумцова. Деякі, значні за обсягом, твори з “ігровими” блоками напрацьовувались і виходили друком протягом багатьох років (праця за редакцією В. Іванова “Життя та творчість селян Харківської губ....” (1894–1898 рр.); “Етнографічні матеріали...” Б. Грінченка (1895–1899 рр.)). Виникнення Наукового товариства Тараса Шевченка у Львові дало новий поштовх у дослідженні як загалом етнографії, так і ігрової культури зокрема, як на західноукраїнських землях, так і по всій Україні, що зайвий раз свідчило про зародження національної етнографічної школи.

Загалом дев'яності роки були піком джерельних публікацій з відомостями про народні ігри та розваги та ігрового елементу обрядовості в порівнянні з аналогічними періодами як до, так і після них. На тлі великої кількості “ігрових” відомостей можна виділити ґрунтовні праці В. Ястребова “Матеріали з етнографії Новоросійського краю...” (1894 р.) та В. Милорадовича “Народні обряди та пісні Лубенського повіту...” (1897 р.).

З початком нового століття став помітним певний спад у накопиченні “ігрових” відомостей, хоча вони час від часу з’являлися на сторінках різних видань. Незважаючи на буремні соціально-економічні події другої половини 1910-х років, публікації на етнографічну тематику все ж не припинялись. Зазначимо також суттєве зменшення в цей час публікацій джерельного характеру стосовно вивчення ігрової культури. Це передусім пояснюється певним занепадом як традиційної культури, так і висвітленням її в науковій літературі. Відзначимо в цей період публікації визначних учених, які торкалися “ігрової” тематики (В. Шухевич, З. Кузеля, М. Дикарів).

Розвиток джерельної бази в період визвольних змагань та українізації (1918–1933 рр.). Українізація – тимчасова політика ВКП(б) в радянській Україні, що мала загальну назву. “коренізація” – здійснювалась у 1920-х і до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя. В цих умовах на основі української наукової етнологічної школи, яка формувалась, починаючи з другої половини ХІХ ст., настав нетривалий період розвитку української етнографії. Праця Н. Заглади “Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля” виявилась останньою великою працею в українській етнографії, присвяченою дитячому побуту і, зокрема, їхнім іграм і розвагам. У радянській частині України вже розпочалися утиски, а згодом і погром української гуманітарної науки, репресії та винищення наукових кадрів. Системну кризу у висвітленні “ігрових” джерел, які ми розглядаємо, наочно видно на прикладі видання Академії наук СРСР

“Ігри народів СРСР” (1933 р.), де і в історіографічному огляді, і в публікаціях “ігрового”, зокрема українського, матеріалу простежується історична кон’юнктура.

Занепад української етнографії (30 – 40-ві рр. ХХ ст.). Маємо лише нечисленні записи ігор в архівах і майже повну відсутність джерельних публікацій та історіографічних праць.

Формування джерельної бази традиційної ігрової культури у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Певний внесок окрім історіографії проблеми до джерельної бази традиційної ігрової культури українців зробили дослідники української діаспори середини і другої половини ХХ ст. (Олекса Воропай – “Звичаї нашого народу” (1958–1966 рр.) та Степан Килимник – “Український рік в історичному освітленні у народних звичаях” (1955–1963 рр.)). Вони крізь призму календарної обрядовості висвітлили багато ігрових елементів, уперше опублікували описи деяких ігрових явищ і згадки про них.

Записи О. Воропая як в Україні у 1937–1943 рр., так і в Німеччині в таборах переміщених осіб у 1945–1948 рр., містили відомості від про ігрову культуру періоду, що розглядається, тобто перших десятиріч ХХ ст., як влучно висловився автор – у “передколгоспній” Україні, і несли всі ознаки традиційного, в т.ч. й “ігрового”, побуту українців ХІХ ст. Описані та згадуються серед інших відомих невидані раніше матеріали.

Останнім часом, вже напередодні та в часи незалежності, коли зацікавленість українською етнографією почала набирати обертів, з’явилися публікації архівних матеріалів – записів як окремих збирачів (Є.Н. Гаврилея, М.О. Русова П.Н. Солонини та ін.), та багатьох дослідників в окремій публікації (Г.В. Довженок, “ігрові” матеріали ІМФЕ з різних фондів). Вони суттєво доповнили корпус джерел дослідження традиційної ігрової культури українців.

Певним таким джерелом слугують утворені й актуалізовані останніми роками описи спогадів літніх людей про “традиційні” часи, тобто джерела усної історії.

5. Персоналізовано внесок провідних народознавців-дослідників у вивчення та публікацію джерел з традиційної ігрової культури України.

До дослідників, які найбільш сприяли розвиткові джерельної бази традиційної ігрової культури українців і праці яких були етапними і визначили часові віхи у нашій авторській періодизації у розвитку джерельних видань слід віднести Івана Котляревського (1769–1838 рр.) (“Енеїда”, початок ХІХ ст.), Костянтина Сементовського (1823–1902 рр.) (“Зауваження про свята у малоросіян”, 1843 р.), Миколу Маркевича (1804–1860 рр.) (“Звичаї, повір’я, кухня та напої малоросіян”, 1860 р.), Павла Чубинського (1839–1884 рр.) (“Праці...”, 1872–1878), Оскара Кольберга (1814–1890) (“Покуття. Образ етнографічний”, 1881 р.), Петра Іванова (1837–1931 рр.) (“Ігри селянських дітей у Куп’янському повіті”, 1889 р.), Бориса Грінченка (1863–1910) (“Етнографічні матеріали...”, 1895–1899 рр.), Ніну Загладу (1896–1938) (“Побут селянської дитини”, 1929 р.). Ці праці слугували зразками передачі ігрового етнографічного матеріалу на наступному етапі, якість передачі і методологія якого з часом поліпшувалась.

У ХІХ ст. із значним внеском як до історіографії, так і до поповнення джерельної бази були причетні визначні вчені Михайло Максимович (1804–1873 рр.) та Микола Костомаров (1817–1885 рр.). Великі збірки народних ігор опублікували С. Ісаєвич (ІІ пол. ХІХ ст.), Єгор Покровський (1834–1895 рр.). Багато ігрового матеріалу вміщують праці Анатолія Свидницького (1834–1871 рр.), Миколи Сумцова (1854–1922 рр.), Раймунда Кайндля (1899–1930 рр.), Володимира Ястребова (1855–1898 рр.), Василя Милорадовича (1846–1911 рр.), Василя Іванова (1856–1944 рр.), Митрофана Дикарева (1854–1899 рр.). На початку ХХ ст. були опубліковані як історіографічні праці, так і джерельні матеріали щодо ігрового елементу поховальної обрядовості українців (“*ігри та забави при мерці*”) Зеноном Кузелею (1882–1952 рр.) та

Володимиром Гнатюком (1871–1926 рр.) та ігрові збірки Івана Боберського (1873–1947 рр.) і Василя Кравченка (1862–1945). В середині ХХ ст. поповнення джерельної бази своїми працями підтримали діаспорні дослідники Степан Килимник (1890–1963 рр.) та Олекса Воропай (1913–1989 рр.). Серед вітчизняних дослідників значний внесок в джерельний корпус традиційної ігрової культури українців внесли Олексій Дей (1921–1986) і Галина Довженок (1956).

В дисертації у відповідних розділах зазначено, як кожен з цих дослідників збагатив джерельну скарбницю ігрової культури як методичними розробками щодо матеріалу, так і численними публікаціями стосовно ігрової культури.

6. Визначено наявний корпус опублікованих джерел традиційної ігрової культури України.

За результатами розгляду формування і розвитку джерельної бази традиційної ігрової культури українців складений перелік опублікованих джерельних матеріалів з описами та згадками ігор різних статево-вікових груп людності та окремих ігрових елементів громадської та родинної обрядовості. У ньому вказані основні дані про окреме джерело: автор або упорядник “ігрової” публікації, її назва, короткі бібліографічні дані та характеристика “ігрового” матеріалу, мова публікації. У характеристиці ігрових явищ наводяться лише загальні якісні та кількісні характеристики. Насамперед до переліку включені публікації стосовно ігор різних статево-вікових груп людності України. Це, передусім, описи ігор. Публікації можуть містити як багато описів ігор української людності, так і навіть один опис чи згадку ігрового явища. В переліку джерел присутні ігри і розваги у контексті традиційної обрядовості. Тут слід відзначити багатство ігор-веснянок. Водночас, не всі описи обрядових розваг, відомих нам, потрапили до нашого переліку (окремі ігрові весільні розваги, розваги купальської обрядовості, ворожильні сюжети тощо), в яких ритуальний елемент, на нашу думку, значно переважає ігровий. Є праці, або їхні частини, присвячені загалом

традиційній ігровій культурі, і які згадують окремі ігри та розваги (низка праць М. Сумцова, 1890–1891 рр.; “Програма для збирання дитячих ігор...”, 1901 р. тощо). Переважна частина праць нашого переліку є етнографічними описами певних місцевостей, які містять “ігрові” сюжети з відомостями про ігри та розваги української людності. Загалом у переліку джерел 219 позицій, які утримують понад три тисячі описів та згадок ігрових явищ.

7. Розкрито інформаційний потенціал виявленої джерельної бази для історико-етнографічних досліджень ігрової культури. За підсумками розгляду виявлених і представлених джерел, з’ясовано, що вони загалом утримують понад три тисячі описів та згадок ігрових явищ в життєдіяльності українців. Ці джерельні повідомлення несуть різну інформаційну наповненість в залежності від конкретно-історичних умов їх утворення: від констатації факту ігрового явища, чи то гра, чи то ігровий елемент обрядовості до повного опису подій з урахуванням умов і методу фіксації. Це становить значний потенціал виявленої джерельної бази для історико-етнографічних досліджень ігрової культури. За значної варіативності сукупність народних ігор становить понад дві сотні традиційних ігор.

8. Сформульовано пропозиції щодо подальшого пошуку, дослідження, публікації джерел ігрової культури України і створення наукових праць з її історії. Джерела свідчать про певну цілісність і спорідненість ігрової культури на різних етнічних землях України. Розглянутий корпус джерел дає підстави говорити про єдиний “ігровий” комплекс на всьому українському етнічному терені, незважаючи на варіативність місцевих традицій і конкретних ігрових явищ.

Публікації архівних “ігрових” джерел останнього часу (Н. Аксьонова, Г. Довженок, В. Старков та ін.) визначили *шлях поповнення джерельної бази традиційної ігрової культури – це розробка відповідних архівних фондів різних установ, які містять пам’ятки фольклорно-етнографічної спадщини українського народу. Наразі відбувається актуалізація архівної джерельної*

інформації, передрук рідкісних джерельних видань тощо за для поширення в науковому просторі відомостей про ігрову культуру українців.

Дослідивши процес формування та оприлюднення джерел з історії традиційної ігрової культури українського народу і визначивши комплекс тих з них, які слугували об'єктом пізнання, можна стверджувати, що він виявився достатньо повним і репрезентативним, з одного боку, для встановлення провідних тенденцій створення джерел, їх виявлення та публікації, а з другого, для здобуття інформації та вивчення історії ігрової культури людності України. Проведене дослідження допоможе уникнути ситуації, яка склалася в сучасній українській культурології з висвітленням ігрової діяльності як сегмента традиційної української культури, коли спостерігається майже повна відсутність використання “ігрового” джерельного матеріалу в етнокультурних дослідженнях, що іноді призводить до незрозумілих історичних побудовань в ігровій царині.

Джерела, що містяться в наведеній базі, розкидані в переважній більшості у безлічі старих, маловідомих і важкодоступних виданнях ХІХ–ХХ століть і відображають історію побутування ігрової культури на етнічній українській території впродовж останніх століть. Вони мають бути перевидані і слугувати українській спільноті у вихованні дітей та молоді в національному дусі.

Список використаних джерел та літератури

І. Архівні джерела

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України: Відділ рукописних фондів
(ВРФ ІМФЕ):**

Ф. 1. Етнографічна комісія

1. Спр. 94. Програма до трудової школи по збиранню матеріалів: весняні пісні, гри, обряди, закликання морозу, зими. б/д, 2 арк.

2. Спр. 366. Записи до народного календаря. “Колесо” (різдвяне свято), “Масляна”, “Власа” (“масниця”). б/д, 35 арк.

3. Спр. 380. Козирь-Козиренко І. Пісні, гри... Київщина. 1925, 57 арк.

4. Спр 393. Кудрицька А.М. Казки, гуморески... дитячі ігри, народний календар... Київщина. 1921–1930, 103 арк.

5. Спр. 395. Балицький О. Пісні (весільні), колядки, веснянки, лічилки, повір'я, гадання та ін. Т. II. Волинь. 1922, 293 арк. (204–496).

6. Спр. 410. Бурий К.І. Народні пісні (весільні, обрядові, дитячі та ін.), дитячі ігри, легенди, замовляння. Західні області та Тернопільська округа, 1926–1930. 211 арк.

7. Спр. 416. Бурий К.І. Білоруські народні пісні (весільні, календарно-обрядові, родинно-побутові, дитячі та ін.), дитячі ігри, легенди, замовляння, перекази. Гомельщина. 1926–1930 (1931 ?), 211 арк.

8. Спр. 424. Кривокінь С.О., Миколенко Д. Казки, замовляння, чарування, народна математика, пісні..., дитячі гри. Полтавщина. 1926, 80 арк.

9. Спр. 429. Малинка О. Календарна обрядовість, пісні, казки, загадки... анекдоти (копії). 1926–1930, 48 арк.

10. Спр. 443. Стрільченко С. Народний календар, дитячі гри... Кременчуччина. 1928, 108 арк.

11. Спр. 454. Боголюбова А.П. Народний календар, забобони, анекдоти, приказки, загадки, медицина...пісні, дитячі гри та інше. Чернігівщина. б/д, 66 арк.
12. Спр. 484. Вінницька 4-та трудшкола. Народний календар...гри та ін. 1926–1928, 32 арк.
13. Спр. 488. Качківський етнографічний гурток. Пісні, казка, дитяча гра. Вінниччина (Качківка). 1927, 4 арк.
14. Спр. 495. Вілянська сільськогосподарська профшкола та трудшкола. Пісні, гри та ін. Вінниччина (Вілянка). 1924–1926, 192 арк.
15. Спр. 496. Вілянська сільськогосподарська профшкола та трудшкола. Пісні, гри та ін. Вінниччина (Вілянка). б/д, 125 арк.
16. Спр. 498. Стрижавська трудшкола. Дитячі гри та забави. Вінниччина (Стрижавка). 1929, 70 арк.
17. Спр. 532. Ново московські українські педагогічні курси. Пісні, ... гри. Дніпропетровщина (Новомосковськ), 1924–1927, 373 арк.
18. Спр. 565. Броварська школа. Народний календар, дитячі гри... Київщина (Бровари). 1928–1930, 155 арк.
19. . 568. Броварська школа. Народний календар, “коза”... Київщина (Бровари). 1930,
20. Спр. 570. Броварська школа. Весілля, гри. Київщина (Бровари). 1930, 44 арк.
21. Спр. 572. Броварська школа. Народний календар, гри Київщина (Бровари), б/д, 45 арк.
22. Спр. 580. Білоцерківський технікум. Весілля, гри, народний календар. Записали студенти, надіслав вч. Пашківський А. Київщина (Біла Церква), 1925–1929, 62 арк.
23. Спр. 594. Макарівська трудшкола. Народний календар, дитячі гри. Київщина (Макарів). 1926, 5 арк.
24. Спр. 595. Медвинська райтрудшкола. Пісні, приказки, гри. Записали учні та вчитель Кладієнко. Київщина (Медвин). 1927, 22 арк.

25. Спр. 599. Семиходська трудшкола. Лічилки та гри. Київщина (Семиходи). 1926, 2 арк.
26. Спр. 602. 1-ша Уманська школа. Казки, гри та ін. Умань. 1926–1927, 117 арк.
27. Спр. 622. Пирятинський педтехнікум. Народний календар, дитячі ігри, забави та ін. Полтавщина (Пирятин). 1927, 238 арк.
28. Спр. 629. Мало-Перещепинська школа. Народний календар, дитячі гри та ін. Полтавщина (Мала Перещепина). 1931–1932, 11 арк.
29. Спр. 630. Опішнянська школа. Календарні обряди. Полтавщина (Опішне). 1927, 23 арк.
30. Од. зб. 636. Чорноуська семирічна трудшкола ім. Г.С. Сковороди. Народний календар, ігри... 1926, 137 арк.
31. Спр. 638. Артемівська трудшкола. Приказки... ігри... народний календар. Донеччина (Артемівськ). 1925–1926, 125 арк.
32. Спр. 648. Красноармійська школа. Пісні, дитячі ігри... Донеччина (Красноармійськ, колишнє Гришино). 1911–1926, 258 арк.
33. Спр. 656. Красноармійська школа. Лічилки та ігри. Донеччина (Красноармійськ, колишнє Гришино). 1928 та б/д, 4 арк.
34. Спр. 660. Сталінський педтехнікум. Розваги молоді та дітей. Донеччина (Сталіно). 1927–1929, 117 арк.
35. Спр. 661. Сталінський педтехнікум. Народний календар. Донеччина (Сталіно). 1927–1929, 135 арк.
36. Спр. 662. Сталінський педтехнікум. Етнографічний опис села Мар'їнка (в побуті та розвагах, є пісні). Донеччина (Мар'їнка). 1928–1929, 112 арк.
37. Спр. 681. Олексієвська трудшкола. Пісні, гри та ін. Чернігівщина (Олексіївка). 1925–1926).
38. Спр. 895. Програми Етнографічної Комісії до збирання етнографічних та фольклорних матеріалів. 1925–1929, 28 арк.

Ф. 14-2. Етнографічні матеріали

38 а. Спр. 392, арк. 295.

Ф. 14-3. Етнографічні матеріали. Збірники

39. Спр. 1. Юречко І.С. Пісні, вірші, анекдоти, приказки, загадки, прикмети, дитячі ігри... Записані на Київщині від різних осіб. 1890–1946, 74 арк.

40. Спр. 6. Лука Дем'ян. Прислів'я, загадки, перекази, обряди та повір'я, звичаї та вірування, весілля (опис), заклинання, ігри. Записані на Закарпатті від різних осіб. 1892–1944, 131+92+96 арк.

41. Спр. 26. Шмиговський А. Д. Пісні, вірші, веснянки... Записані на Київщині від різних осіб. 1943–1945, 133 арк.

42. Спр. 66. Колісниченко Г.І. Збірки народних пісень, дитячих ігор, примовок, записаних в с. Басаличівці Гайтанського району, Вінницької обл. Дожовтневий період. 1945–1949, 213 арк.

43. Спр. 96. Підгайний Г.Д. Збірка фольклористичних і етнографічних матеріалів: пісні календарно-обрядові..., колядки, щедрівки, ягільки..., обряди, дитячі забавки... Записано на Закарпатті, у Львівській, Тернопільській та Житомирській обл. 1953, 102 арк.

44. Спр. 205. Зілінський В.П. Пісні..., щедрівки..., обряди..., Дитячі забавки... Записав Зілінський В.П. в Дрогобицькій та Тернопільській областях. 1945–1958, 141 арк.

45 Спр. 205 а. Зілінський В.П. Пісні..., щедрівки..., обряди..., дитячі забавки... Записав Зілінський В.П. в Дрогобицькій та Тернопільській областях. 1945–1948–1957, 211 арк.

46. Спр. 272. Косарик Д.М. Етнографічні оповідання з побуту і самодіяльної творчості (в тому числі ігри та розваги пастухів дожовтневого періоду. 1959, 14 арк.

47. Спр. 289. Тредінаров В. Українські народні пісні..., задачі, ігри, арифметичні фокуси, головоломки. 1959–1966, 84 арк.

48. Спр. 367. Горошко Ю.А. Народні пісні..., дитячий фольклор, ігри, забави... записані на Тернопільщині. 1963, 418+9 арк.
49. Спр. 384. Кондратюк П.В. Фольклорні та етнографічні матеріали: дитячі ігри..., записав Кондратюк П.В. в Житомирській області. 1919–1946.
50. Спр. 419. Мицик М.Ф. Записи колядок, щедрівок, пісень, веснянок... Записи зроблені в с. Вишнополі Тальнівського району Черкаської обл. 1957–1964, 76 арк.
51. Спр. 429. Парлач М.І. Життя людини. I. Дитинство. II. Юнацтво... IV. Похорон... VII. Лопатки. Доповнення з од. зб. 454. 1922–1966, 150 арк.
52. Спр. 471. Бортник О.В. Казки, анекдоти, дитячі ігри, лічилки записані в селах Дорожичі, Чудель, м. Сарни Сарненського району Ровенської обл. 1964, 60 арк.
53. Спр. 586. Кудрицька А.М. Записи народно-поетичної творчості..., дитячі забави зроблені в с. Будище Черкаської обл. 1967–1971, 107 арк.
54. Спр. 746. Ратушняк В.Я. Записи веснянок... в с. Кобринове Тальнівського району Черкаської обл. 1970, 117 арк.
55. Спр. 955. Трійняк І.І. Записи народної творчості..., ігри, проведені в Донецькій, Полтавській, Херсонській, Сумській, Житомирській областях. 1978, 97 арк.
56. Спр. 1086. Ігнатюк Іван. Фольклорні записи з Підляшшя..., дитячі ігри. 1984, 125+90 арк.
57. Спр. 1097. Дем'ян Г.В. Дитячий фольклор (вибрані записи за 1945–1985). 129 арк.
58. Спр. 1165. Гурін І.І. Веснянки, святкування “Андрія” і “Маланки” в селах Ровенської та Закарпатської областей. 1952–1976, 237 арк.
59. Спр. 1185. Іваннікова Л.В. Дитячі пісні-ігри..., ігри для дорослих: “Горошок”, “Кривий танець”, “Жона”. Записи проведені в селах Хмельницької області у 1982–1986 рр. 49 арк.

60. Спр. 1185. Іваннікова Л.В. Пісні календарно-обрядові..., весняні ігри-хороводи...(із Закарпатської, Івано-Франківської, Ровенської, Львівської областей).1983–1986, 254 арк.

Ф. 28. Фонд Гнатюка В.М.

61. Спр. 38. Казки, пісні (без мелодій), дитячі ігри та ін. Пісні побутові, жартівливі, дитячі. З матеріалів різних збирачів (М. Александровича, Т. Зінківського, А. Шишацького, В. Горленка, А. Заблоцького, М. Нечипоренка, М. Зозулі, М. Грінченка, Н. Самокиша, В. Степаненка, П. Солонини, Г. Неводовського). 1853–1902 рр., 78 арк.

62. Спр. 41 Збірник народних пісень (з мелодіями та без мелодій) (вояцькі співанки, весільні пісні, гаївки, народні співанки тощо). Записи В. Навроцького, М. Павлика, А. Дольницького, А. Білецького та ін. на Львівщині, Дрогобиччині, Станіславщині та ін. 1862–1881, 426 арк.

63. Спр. 69. Етнографічні матеріали. Щедрівки (меланки), колядки, коза, фрагмент з вертепу. Записи різних збирачів в різних місцевостях України. 1880–1912 рр., 75 арк.

64. Спр. 485. Вулиця в сл[ободі] Попасній, Богуч[арського] пов[іту на Вороніжчині]”. Опис гуляння на вулиці (без закінчення). Автор невідомий. 1897 р., 3 арк.

65. Спр. 331–333. Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані М. Маркович (Марко Вовчок) і О. Маркович на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Житомирщині. Пісні (без мелодій). Веснянки, гаївки, ліричні, побутові, родинні, рекрутські, чумацькі тощо (Матеріали і копії). б/д, понад 100 арк.

66. Спр. 59. Пісні (без мелодій) – духовні, колядки, щедрівки, обрядові, весільні, про тварин і птиць, забави тощо. Записано Іваном Манжурую на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875–1882 рр., 230 арк.

67. Спр. 64. Игры крестьянских детей. Народные загадки. Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками Б. Г[рінченка]) та ін. 1878 р., 3 арк.

68. Спр. 66. Дитячі забавки, іграшки і приповідки. Пісні (з мелодіями та без мелодій) тощо. Побутові, родинні та ін. Матеріал, зібраний В. Андрієвським та Коновалом. (До матеріалу помітки Б. Грінченка). 1878–1898 рр., 11 арк.

69. Спр. 80. “Як творив ся мир”. Легенди (біблійного характеру, демонологічні та ін.), оповідання, анекдоти, дитячі забави, вірування, казки, загадки, примовки, жарти, вигадки тощо. Записано Л. Ленчевським на Кам’яничині. 1885–1908 рр., 34 арк.

70. Спр. 142. “Юхима Петрунця прозвали Божком...” Легенди, дитячі забави, забобони, примовки тощо. Записано в селах Кам’яничини невідомим. 1897–1910 рр., 20 арк.

71. Спр. 171. Штуки (заклади). Ігри. Записано П. Шекерик-Донниковим, А. Веретельніком та ін. в селах Станіславщини, Чернігівщини, Буковини, Львівщини. 1902–1904 рр., 20 арк.

72. Спр. 174. Етнографічні матеріали (загадки, прислів’я, прикмети, казки, скоромовки, дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки). Записав Я. Сенчик на Холмщині та Підляшші. 1903–1908 рр., 18 арк.

73. Спр. 301 “Дитячі та інші граня”. Дитячі ігри, загадки-задачі, анекдоти. Записано Є. Гаврилей в с. Вертіївка (кол. Веркіївка) на Ніжинщині. [1897 р.], 37 арк.

74. Спр. 311 “Пісні, вірування, прислів’я тощо”. Пісні, оповідання, вірування, приказки, дитячі ігри, народна медицина, та етнографічні матеріали. Пісні побутові, історичні, обжинкові, весільні. Записала Л. Яцкевич в с. Сілець на Львівщині. б/д, 27 арк.

75. Спр. 577–579. Опис фонду В.М. Гнатюка. 1871–1926, 10 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

(ЦДІАУК)

Ф. 471.

Оп. 1.

76. Спр. 20, арк. 536 зв.

Ф. 2017. Харківське історико-філологічне товариство, м. Харків

Оп. 1.

77. Спр. 967. Игры детей в Полтавщине. М. Русов.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського (ІР НБУ):

Ф. 1. Літературні матеріали

78. Спр. 727, 22 с., [Де ля Фліз Д.П.] Українсько-російський словник, складений *Де ля Флізом* для особистого користування.

Ф. 301 (ДА). Церковно-археологічний музей Київської духовної академії

79. Спр. 206 п. Де ла Флизъ. Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи.

Ф. XII. Модзалевський Вадим Львович

80. Спр. 4 “Из дневных записей малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича”. Копія зроблена В. Модзалевським.

Науковий архів інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ)

Ф. 1. Фонд Ф.К. Вовка

Інвентарний опис наукових матеріалів Хв. К. Вовка.

81. Спр. 40.

II. Опубліковані джерела (збірки ігрових явищ, окремі описи і згадки ігрових явищ)

82. *А. М.* О гаданиях у малороссиян 24 и 30 ноября во дни св. Великомученицы Екатерины и св. Андрея Первозванного // Киевские ГВ. – 1845. – № 47. – С. 390–392; № 52. – С. 427–429; 1846. – № 8. – С. 64–67. Передруковано: Херсонские ГВ. – 1846. – №№ 4, 5, 10.

83. *Абрамов И.* По вольнским захоlustьям. (Эскизы из дорожного альбома) // ЖС. – 1906. – Вып. 2. – С. 155–196.

84. *Абрамов И.* Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии. (Этнографический очерк) // ЖС. – Вып. 3–4. – С. 513–553 і окрема відбитка: СПб, 1905. – 41 с.

85. *Абрамович Д.И.* Село Коснище, Владимир-Волынского уезда, Волынской губернии (в 5-ти верстах от мест. Любомля) // ЖС. – 1898. – Вып. 2. – С. 184–202; Вып. 3–4. – С. 385–386.

86. *Антонович В.Б.* Колдовство. Документы – Процессы – Исследование. – СПб., 1877. – 139 с.

87. *А[нтонович] В.* Процессы по делам об азартной игре // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 1–8 (Изв. и зам.).

88. [*Арандаренко Николай*]. Записки о Полтавской губернии *Николая Арандаренка*, составленные в 1846 году. – В 3-х ч. – Полтава, 1848–1852. – Ч. 1. – 1848. – II+192 с.; Ч. 2. – 1849. – IV+385 с.; Ч. 3. – 1852. – I+434+48 с.

89. *Афанасьев-Чужбинский А.* Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) // Вестник императорского РГО. – 1855. – Ч. XIII. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 141–142, 146–148, 153. Теж саме // Этнографический сборник. – СПб, 1858. – Вып. 3. – С. 19–46, а також: Полтавские ГВ. – 1858. – №№ 34–36.

90. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. – Ч. I. Очерки Днепра. Ч. II. Очерки Днестра. – СПб., 1861. – 265+II та 438+II с.

91. *Б. И.* Святий вечір и різдво на селі // Дзвінок. – 1895. – № 1.

92. *Бабенко В.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края. – Екатеринослав: Изд. Екатеринославского Губернского Земства к XIII Археологическому съезду, 1905. – IV+144 с.

93. *Базилевич Г.* Местечко Александровка, Черниговской губернии, Сосницкого уезда // Этнографический Сборник. – Вып. 1. – 1853. – С. 313–336.

94. *Бакай Н.* Южно-русский дворянин XVIII века // КС. – 1885. – № 4. – С. 717–742.

95. *Баторевич Л.* Свадебные простонародные обычаи в с. Сарнах, Ровенского уезда // *Волынские ГВ.* – 1880. – №№ 170–172.

96. *Белобров Ем.* О народных южнорусских песнях // *Вестник Юго-Западной и Западной России.* – 1864. – Апрель. – С. 1–12 (Песни хороводные).

97. *Белоус Ф.* Народный праздник Купала, описанный и объясненный ведля сохранившихся преданий и поверий народа. – Львов: типом института Ставропигийского, 1861. – 47 с.

98. *Беньковский И.* Девичий праздник св. Андрея // *КС.* – 1895. – № 12. – С. 100–103 (Изв. и зам.).

99. *Бен[ьков]ский.* Девичий праздник св. Андрея // *Волынь.* – 1902. – № 260.

100. *Быковский В.* 1. Свадебные обряды и песни в Пинском уезде, Минской губ. 2. О празднике Купалы. 3. Праздник куста // *Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 год.* – СПб.: Витебский губ. Статист. Ком., 1868. – 350 с.

101. *Бирчак Иван.* Весельный звычай в Болаховщине // *Мир (Львов).* – 1887. – №№ 34, 35.

102. *Боберський І.* Рухові забави та ігри. – Львів: УСА, 1994. – 64 с. Перше видання: Львів: НТШ, 1904.

103. *Бобрицкий Григорий.* Поучение против уличных песен, сказанное сельским прихожанам в третью неделю великого поста в кладбищенской Преображенской церкви села Лютенских-Будищ (Полтавской губ.) // *Полтавские ЕВ.* – 1894. – № 10. – С. 323–326.

104. *Богданович А.В.* Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава: Тип. губерн. правления, 1877. – 283+2 с.

105. *Богославский Миколай.* Кое-что о простонародных рождественских обычаях (м. Погар, Стародубского у.) // *Черниговские ГВ.* – 1887. – № 13.

106. *Боплан [Гийом Левассер де].* О Крыме и украинских казаках в XVII веке // *Северный Архив.* – 1825. – Ч. 15. – № XI. – С. 334–338.

107. *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського що тягнуться від кордонів Московії, до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.

108. [*Боплан Гійом Левассер де*]. Описание Украины. Сочинение *Боплана*. Перевод с французского Ф. У[стрялова]. – СПб., 1832. – XX+179 с.

109. *Борзаковский П.* Майские рекреации в бурсе // КС. – 1896. – № 5. – С. 194–196.

110. *В.* Препровождение рождественских праздников в приходах Подольской епархии и возможное влияние церковных школ на облагорожение традиционных увеселений на святках // Подольские ЕВ. – 1897. – № 51–52. – С. 1384–1404.

111. *Василенко В.* Деревня и ее развлечения. (Очерки и наблюдения) // КС. – 1904. – № 4. – С. 135–143.

112. *Василенко В.* Для характеристики “багатырей” // КС. – 1892. – № 12. – С. 462.

113. [*Василенко Микола*] *В. Н.* Указ киевского митрополитанского коллегіума о кулачных боях и вечерницах. (Из архива Есманской церкви, Глуховского у[езда], Черниговской губ.) // КС. – 1891. – № 2. – С. 317–320 (Изв. и зам.).

114. Велькдень. (Этнографическая справка) // Вестник юга. – 1902. – № 60.

115. Велькдень у крестьян на Воляни. (Этнографическая статья) // Волянь. – 1902. – № 89.

116. Велькдень у степного малоросса // Екатеринославские ГВ. – 1891. – № 23.

117. Великодни крашанки // Червоная Русь. – 1889. – № 78.

118. *Венгрженовский С.* Языческий обычай в Брацлавщине “гонити шуляка” // КС. – 1895. – № 9. – С. 319–322.

119. Вергилиевая Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. – Ч.Ч. I–VI. Харьков, 1842. – 38+42+75+71+77+90 с.
120. Верин. “Великдень”. С. Щербовцы, Подольской губ., Ново-Ушицкого уезда // Подольские ГВ. – 1898. – №№ 74, 75.
121. Верин. “Весилля” или крестьянская свадьба в Подольской губ., Ново-Ушицкого уезда // Подольские ГВ. – 1898. – №№ 18, 35, 49.
122. Верховинець Василь. Веснянка: Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів. – Харків, 1923 (3-е вид. – К.: Музична Україна, 1969. – Вип. 1. – 124 с.).
123. Верхратський Ів. Гоя-дюдня (гагілка-веснянка) і собітка на Угорській Русі // Дело. – 1899. – № 191.
124. Вишневецька Галина. Прислів'я, приказки українців Холмщини // Холмщина і Підляшшя... – С. 343–352.
125. Ворон. Гагелка // Дзвоник (Львов). – 1891. – № 8.
126. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Т. 1–2. – Мюнхен: Українське видавництво, 1958–1966. – Т. 1. – 456 с.; Т. 2. – 448 с.
127. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 592 с.
128. Вязание колоды на маслянице в Малороссии // Звезда. – 1896. – № 6.
129. Г. И.М. “Рахманский великдень” и гаевка о “Жельмане” // Слово. – 1881. – № 39.
130. Г. Н. Украинская свадьба // Киевский Телеграф. – 1866 – №№ 29, 30, 31.
131. Г. Ст. Журнал путешествия по земле донских казаков к Кавказу и в Астрахань // Северный Архив. – 1824. – Ч. 12. – С. 164–166.
132. Г-ский Д. Крашанки и писанки на Волыни // Елисаветградский Вестник. – 1889. – № 113.
133. Гагелки // Дзвоник (у Львови). – 1890. – № 7.

134. Гадания, употребляемые в Малороссии накануне дня св. Андрея // Полтавские ГВ. – 1846. – № 3.
135. *Галько Игнатій*. Звичаї великодні // Наука (Коломия). – 1874. – С. 133–136.
136. *Галько Игнатий*. Народные обычаи и обряды з над Збруча. – Львов: типом института Ставропигийского, 1861. – Ч. I. – 144 с.
137. *Галько Игнатий*. Народные обычаи и обряды з околиц над Збручем. – Львов: типом института Ставропигийского, 1862. – Ч. II. – 56 с.
138. *Гнатюк В.* Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіту) // МУРЕ. – Т. 10. – 1908. – С. 1–29.
139. *Гнатюк В.* Гаївки. Зібрав *Володимир Гнатюк*. Мелодії схопив *О. Роздольський*, списав *Філ. Колесса* // МУРЕ. – Т. 12. – 1909. – С. 1–219, 250–267+1–91.
140. *Гнатюк В.* Забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118.
141. [*Гнатюк В.*] Збирка забав // Листок (в Унгваре). – 1892. – С. 184–185, 209–211, 220–221, 234–235.
142. *Гнатюк В.* Угрорусько-духовні вірші // Записки НТШ. – 1892. – Т. 48. – С. 112–116.
143. [*Гнатюк В.*] Похоронні звичаї й обряди. Зібрав *В. Гнатюк* // Етнографічний Збірник. – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 203–424.
144. *Гнатюк В.* Угро-руські духовні вірші. Б. Забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118.
145. *Гоголь Н.В.* Вий // Сборник повестей. – Харьков: Книжный клуб, 2006. – 320 с.
146. *Гоголь Н.В.* Книга всякой всячины // *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – Т. 9. – М., 1952. – 684 с.
147. *Гоголь Н.В.* – Гоголь М.И. 23 мая 1829 // *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений. – Т. 7. – М.: Художественная литература, 1984. – 550 с.

148. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Собрание, составленное профессором русского языка и словесности в Львовском университете *Я.Ф. Головацким* и изданное с предисловием и разными объяснениями *О.М. Бодянским* // ЧОИДР. – 1864. – Ч. II. – Кн. III. – Отд. III. – С. 177–320 (Гаилки или весенние хороводные песни, Шумки и Чабарашки, Царинные, Коломийки).

149. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Собрал *Я. Головацкий*, с предисловием *О. Бодянского*. – Ч. II // ЧОИДР. – 1866. – Кн. I, III. – С. 536–624, 625–738.

150. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Часть третья. Разночтения и дополнения. II. Думки а) любовные, семейные и житейские (232 думки) // ЧОИДР. – 1871. – Кн. I. Январь–март. – С. 289–416.

151. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Часть третья. II. Думки иносказательные, колыбельные. III. Песни веселые и охочие, шуточные и насмешливые, б) небыличные, в) праздничные, круговые и пировые, г) бражнические или пьяницкие и корчемные // ЧОИДР. – 1871. – Кн. II. Апрель–Июнь. – С. 447–523.

152. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Часть третья. Обрядные песни: при общественных праздниках и увеселениях. Колядки и щедровки // ЧОИДР. – 1871. – Кн. IV. Октябрь–Декабрь. – С. 1–108.

153. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Часть третья. Обрядные песни: при общественных праздниках и увеселениях: Колядки, Меланка, Новый Рок, Гаивки или Весенние, Жатвенные и Уборочные песни [...] // ЧОИДР. – 1872. – Кн. I. Январь–март. – С. 109–208; Кн. II. Апрель–Июнь. – С. 209–272; Кн. III. Июль–Сентябрь. – С. 273–298; Кн. IV. Октябрь–Декабрь. – С. 399–530.

154. [*Головацкий Я.Ф.*] Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные *Я.Ф. Головацким*. – Ч. 3. – Разночтения и дополнения. – М., 1878. – Отделение I. – 525+II с.; Отделение II. – 556+16+LXXX+II с.

155. *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. I. – III. – М., 1878.
156. *Головчанский С.Ф.* Станица Прохладная, Терской области, Пятигорского округа // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. XV. – 1893. – С. 1–36.
- 156 а. *Голуб Н.В.* Булгаковы, Попперы и другие в Буче: Воспоминания. – К: ИД “АДЕФ-Украина”, 2014. – 96 с.
157. *Горбаль Марія.* Лемківські “вечірки” (“вечирки”, “вечурки”, “прядки”). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2019. – 48 с.
158. *Григорьев В.М., Григорьева Л.И., Довженко Г.В.* Украина // Игры народов СССР / Сост. *Былеева Л.В., Григорьев В.М.* – М.: ФиС, 1985. – С. 103–116.
159. *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). – Вып. 1. – Чернигов, 1895. – II+IV+308 с; Вып. 2. – Чернигов, 1896. – 2+II+390 с.; Т. 3. Песни. – Чернигов, 1899. – 4+XXX+768 с.
160. *Гриша Онисько.* Весілля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині // МУРЕ. – Т. 1. – 1899. – С. 111–156.
161. *Г. Мр.* [*Грушевський Марко*]. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав *Мр. Г.* / Обробив *Др. Зенон Кузеля* // МУРЕ. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.
162. *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – 96 с.
163. *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
164. [*Грушевський*] *М[арко]*. Дытячи забавки та гры усяки. Зібрани на Чыгырынщыни Кывивской губернии // КС. – 1904. – № 7–8. – С. 51–105 і окрема відбитка: К., 1904. – 55 с.

165. Гуски // Листок (Унгвар). – 1887. – № 11.

166. [Дабижса В.Д., Метлинский А.Л.] Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа, составленная по поручению Комиссии, Высочайше утвержденной при императорском Университете св. Владимира действительными членами кн. В.Д. Дабижсею и (по языку) А.Л. Метлинским // Труды Комиссии описания губерний Киевского учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. – К., 1854. – Т. III–V. – 36 с.

167. Данилевич Онуфрий. Гагилки // Правда. – 1868. – № 19.

168. Данилов В.В. Из народной жизни в Малороссии. 1. Игрища. 2. Церковные рушники. 3. Упруги и дни // ЖС. – 1909. – Вып. 1. – С. 34–39.

169. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во 2-м мировом участке Литинского у., Подольской губ., местным мировым посредником Н. Данильченко // Подольские ГВ. – 1869. – №№ 7–14, 17.

170. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. Выпуск 1-й. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности. – Каменец-Подольск: Издание Подольского губ. статистич. Комитета, 1869. – 56 с.

171. Де ля Фліз Д.П. Альбоми. – Т. 1. – К.: ІУАД, 1996. – 254 с.; Т. 2. – К.: ІУАД, 1999. – 688 с.

172. Де ля Фліз Д.П. Народные увеселения. Простонародные праздники, игры взрослых и детские, пляски и музыка // Де ля Фліз Д.П. Альбоми. – Т. 1... – С. 76–77.

173. [Демченко Ив.] Украинське весилля. 3 голосами. Записав Ив. Демченко. – Одесса, 1905. – 124 с.

174. День Ивана Купала // Харьковские ГВ. – 1889. – № 160.

175. *Дерлиця М.* Селянські діти, етнографічний нарис // Етнографічний Збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 121–140.
176. “Дзига”: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Укладачі *В.І. Семеренський, П.Г. Черемський.* – Харків: Друк, 1999. – 528 с.
177. *Дикарев М.* Велькдень на Україні и в Черномории. (Отрывки из народного календаря) // Кубанские ОВ. – 1897. – № 84.
178. *Дикарев М.* Отрывки из малороссийского народного календаря: I. Рождественские святки. II. Масляница. III. Великий пост // Кубанские ОВ. – 1895. – №№ 1, 3, 5, 30, 69. Теж саме // Зоря. – 1895. – № 4. – С. 75–76; № 6. – С. 111–113.
179. [*Дикарів М.*] Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів *Митр. Дикарева* // МУЕ / Видає етнографічна комісія НТШ. – Т. XVIII. – Львів, 1918. – С. 170–275.
180. *Дикарев М.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // МУРЕ. – Т. 6. – 1905. – С. 114–204.
181. [*Дикарев М.*] Посмертні писання *Митрофана Дикарева* з поля фольклору і мітології // Збірник Фільологічної секції НТШ. – Т. 6. – Львів, 1903. – С. 1–258.
182. *Дикарів М.* Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // МУРЕ. – 1900. – Т. 3. – С. 1–15 і окрема відбитка Львів, 1900. – 15 с.
183. [*Дикарів Митрофан*]. *Крамаренко М.* Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. – Т. 1. – 1895. – С. 1–24 і окрема відбитка: Львів, 1895. – 24 с.
184. Дитячий фольклор / Упорядник *Г.В. Довженок.* – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
185. Дитячий фольклор: Колискові пісні та забавлянки / Упор. *Г.В. Довженок.* – К.: Наукова думка, 1984. – 471 с.
186. Дитячі ігри. Великодні ігри // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 356–359.

187. *Дл-ий Ст.* Простонародные обычаи, соединенные с христианским празднованием св. Андрея и Екатерины // Подольские ЕВ. – 1886. – № 47. – С. 957–967.

188. *Дмитриев М.А.* Обряды и обычаи западно-русских крестьян // Гродненские ГВ. – 1867. – №№ 30–42 і Памятная книжка Гродненской губернии на 1869 г. – Гродно, 1869. – С. 55–128.

189. *Дмитрюков А.* Еще замечания о праздниках и повериях у малороссиян // Маяк. – 1844. – Т. XIII. – С. 49–55.

190. [*Дмитрюков А.*] Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда. Сообщил *А. Дмитрюков* // Курские ГВ. – 1853. – № 6. – С. 51–55; № 7. – С. 61–65; № 8. – С. 71–75; № 11. – С. 102–105; № 12. – С. 111–114; № 13. – С. 124–125.

191. *Дмитрюков А.* Нравы, обычаи и образ жизни в Судженском уезде, Курской губернии // Московский Телеграф. – 1831. – Ч. 39. – № X. – С. 255–271; № XI. – С. 359–377.

192. *Добрынкина П.Г.* Васильев вечер в Муромском уезде. Дополнения *Е.В. Барсова* // ИОЛЕАЭ. – 1877. – Кн. IV. – С. 69–75.

193. *Довнар-Запольський М.* Крестьянские игры в Минской губернии // ЖС. – 1891. – Вып. IV. – С. 203–205.

194. *Доманицький В.* Народній календар у Ровенським повіті, Волинської губ. // МУРЕ. – Т. 15. – 1912. – С. 62–89.

195. *Дударев С.А.* Сельские обычаи в некоторых местностях Суражского уезда Черниговской губернии // ИОЛЕАЭ. – Т. XIII. – Вып. 1. Труды Этнограф. Отдела. – 1874. – Кн. 3. – Вып. 1. – С. 71–76.

196. *Думитрашко К.Д.* Иван Купала // Воскресное чтение. – 1872. – № 25. – С. 392–394.

197. *Думитрашко И.* О невоздержании народа и мерах против него духовенства // Полтавские ГВ. – 1863. – № 1. – С. 21–32.

198. *Дучинский И.* Свадебные обряды в Ольгопольском уезде, Подольской губернии // ЖС. – 1896. – Вып. III–IV. – С. 501–522.

199. Енеида на малороссийский язык перелицованная *И. Котляревским*. – Издание второе. – В Санктпетербурге, печатано в типографии Ивана Глазунова, 1808 года.

200. [*Гнатюк Володимир*]. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав *Володимир Гнатюк*. Том 1 // Етнографічний Збірник. – Т. 3.– 1897. – XX+236 с.; Т. 2 // Там само – 1898. – Т. 4; Т. 3 // Там само. – Т. 9 – 1900. – 283 с.; Т. 4 // Там само. – Т. 25. –1909. – XXI+248 с.; Т. 5 // Там само. – Т. 29.– 1910. – VIII+318 с.; Т. 6 // Там само. – Т. 30. – 1911. – 350 с.

201. *Ефименко Ал.* Южно-русские братства. (Историко-этнографический очерк) // Слово. – 1880. – № 9. – С. 181–210; № 10. – С. 31–62; № 11. – С. 67–103.

202. *Е. П.* Жертва купальского огня // КС. – 1887. – № 9. – С.190–191.

203. *Е[фименко] П.* Запрещение Купальских огней // КС. – 1885. – № 11. – С. 556–558.

204. *Жаткович Юр.* Замітки етнографічні з угорської Русі // Етнографічний Збірник. – Т. 2. – Львів, 1896. – С. 1–38.

205. *Житецкий Иродион.* Лубочные картины на малорусские темы // КС. – 1890. – № 12. – С. 505 (Изв. и зам.).

206. *З-ий Я.* Наши рождественские праздники // Киевские ГВ. – 1850. – № 1. – С. 1–3

207. *З. Я.* Очерки жизни и нравов жителей нашего края // Киевские ГВ. – 1850. – № 3. – С. 17–19; № 4. – С. 25–27.

208. *Завойко Г.К.* Колыбельные и детские песни и детские игры у крестьян Владимирской губернии // Этнографическое Обозрение. – 1915. – № 1–2. – С. 119–133.

209. *Заглада Н.* Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля / Матеріали до етнології. – Т. 1: – К.: Київ-Друк, 1929. – 182 с.+[11] арк. іл.

210. [Загорянский]. Характеристика народных праздников у Малороссиян Александровского у., на основании сведений, доставленных кол. сов. Загорянским // Екатеринославские ГВ. – 1867. – № 30.

211. Зеленин Дм. У оренбургских козаков // Этнографическое Обозрение. – 1905. – Т. 67. – № 4. – С. 54–78.

212. Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура. – Львів, 2003. – С. 241–247.

213. И. С. О праздничном провоздении народом дней св. пасхи // Подольские ЕВ. – 1900. – № 14–15. – С. 339–347.

214. Иван Купало // Киевлянин. – 1889. – № 137.

215. Ивана Купайла. (Этнографическая заметка) // Волянь. – 1902. – № 136.

216. [Иванов В.В.] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Ред. В.В. Иванов. – Харьков: Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1898. – XXXII+1012 с.

217. [Иванов В.В.] Програма для сообщения сведений по этнографии Харьковской губернии // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии... – С. 1009–1012.

218. [Иванов П.В.] Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов. (С предисловием проф. Н.Ф. Сумцова) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

220. [Иванов П.В.] Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов. (С предисловием проф. Н.Ф. Сумцова). – Харьков: Типография К. Счасни, 1889. – 81+II с.

221. Иванов П.В. Предисловие 2 // [Иванов П.В.] Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 9–11.

222. Игра со вьюном // ЖС. – 1892. – Вып. II. – С. 164–167.

223. Игры народов СССР: Сборник материалов составленный *В.Н. Всеволодским-Гернгросс, В.С. Ковалевой и Е.И. Степановой.* – М.; Л.:Academia, 1933. – LXIII+[1]+564 с.

224. Игры народов СССР / Сост. *Былеева Л.В., Григорьев В.М.* – М.: ФиС, 1985. – 269 с.

225. Из ст. Новоминской. Корреспонденция // Северный Кавказ. – 1887. – № 6.

226. *Исаевич С.Н.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // КС. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.

227. Исторические очерки народного мирозерцания и суеверия (православного и старообрядческого) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. СХVII. – Январь. – Отд. IV. – С. 21–22.

228. *Иванюк М.* Народні ігри і іграшки Гуцульщини // Родинний і громадський побут / Упор. *Л. Орел.* – К., 2000. – С. 116–126.

229. *Иванюк М.* Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишниця, 1994. – 70 с.

230. Игри // Дитячий фольклор / Упорядник та автор приміток *Г.В. Довженок.* – К.: Дніпро, 1986. – С. 268–283.

231. Игри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упорядник *О.І. Дей.* – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 670 с.

232. *К. Л.* Купальские обряды в Сквирском уезде // КС. – 1903. – № 6. – С. 163–166 (Изв. и зам.).

233. *К-ко К.* Праздник Пасхи в деревне // Одесский Листок. – 1889. – № 95.

234. *Казимир Е.П.* I. Из свадебных и родинных обычаев Хотинского уезда, Бессарабской губернии. II. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии // Этнографическое Обозрение. – 1907. – Т. 72–73. – №№ 1–2. – С. 200–208, 208–210.

235. *Кайндль Р.Ф.* Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.

236. *Кайндль Р.Ф.* Фольклорні матеріали із збірки професора Раймунда Кайндля // Етнографічний Збірник – 1898. – Т. 5. – С. 141–159.

237. *Каковский Ю.* Игры молодежи в деревне Леоновке Киевского уезда // КС. – 1892. – № 6. – С. 445–451.

238. *Калиновский Г.* Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых. – СПб, 1777. – 25 с.

239. *Каминский В.* Праздник Пасхи в селе Косарево, Дубенского уезда, Волынской губернии // КС. – 1906. – № 3–4. – С. 299–320.

240. *Каминский В.* Этнографические материалы, записанные в с. Будках, Винницкого уезда // КС. – 1904. – № 9. – С. 77–81 (Изв. и зам.).

241. *Камінський В'ячеслав.* Свято Купала на Волинському Поліссі // Етнографічний Вісник. – Кн. 5. – 1927. – С. 11–23.

242. [*Кампенгаузен*]. Замечания о Молдавии, Бессарабии, Крыме, Белоруссии и Украине. Писанные бароном фон-Кампенгаузенем // Журнал новейших путешествий. – 1810. – № 1. – С. 79–96; № 2. – С. 20–57.

243. Канун и первый день Рождества в деревне // Киевлянин. – 1878. – № 12.

244. Канун Нового Года (Меланки) и канун Богоявления (голодная кутья) // Киевские ГВ. – 1850. – № 17. – С. 129–131; № 18. – С. 137–139.

245. *Квітка-Оснoв'яненко Г.* От тобі і скарб // *Квітка-Оснoв'яненко Григорій.* Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 198–224.

246. *Килимник Степан.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Т. 1–5. – Вінніпег; Торонто, 1955–1963. – Т. I. Зимовий цикл. – Вінніпег, 1955. – 154 с.; Т. II. Весняний цикл. – Вінніпег, 1959. – 254 с.; Т. III. Весняний цикл. – Вінніпег, Торонто, 1962. – 372 с.; Т. IV. Літній цикл. – Вінніпег, 1957. – 178 с.; Т. V. Осінній цикл. – Торонто, 1963.

247. *Килимник Степан*. Український рік в історичному освітленні у народних звичаях. – Кн. I. – Том I (Зимовий цикл); Том II (Весняний цикл). – К.: Обереги, 1994. – 400 с.; Кн. II. – Том III (Весняний цикл); Том IV (Літній цикл). – К.: Обереги, 1994. – 528 с.

248. *Кириллов П.О.* Черноморская свадьба. Этнографический очерк // Кубанский Сборник. – Т. II. – 1891. – С. 1–28.

249. *Кміт Юр.* Бойківське весіле в Гвізди (Турчанського пов.) // МУРЕ. – Т. 10. – 1908. – С. 82–100.

250. *Кміт Ю.* Різдвяні свята у Бойків // Неділя. – 1911. – Ч. 2. – С. 3–4.

251. *Ковалевский Е.* Письмо из Украины. Этнографические заметки // Труды вольного общества соревнователей просвещения и благотворения. – 1819. – № 7. – С. 43–54.

252. *Ковальский Василь.* О русско-народных звичаях // Отечественный сборник. – Вена, 1857. – Ч. 7–9, 11–13.

253. *К[озарищук] В.М.* Из Буковинских карпатских гор // Наука (Вена). – 1889. – С. 356–363, 596.

254. [*Козарищук Василь М.*] Из Буковинских карпатских гор // Наука (Вена). – 1890. – №№ 4, 6, 10, 11, 12. – С. 21, 81, 215, 285, 324, 603, 658, 723.

255. Колодка или “Колодий” // Южный Край. – 1891. – № 24.

256. *Коломийченко Хв.* Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині // МУЕ. – Т. XVIII. – Львів: Видає етнографічна комісія НТШ, 1918. – С. 142–154.

257. *Коломийченко Хв.* Сільські забави в Чернігівщині // МУЕ. – Т. XVIII. – Львів: Видає етнографічна комісія НТШ, 1918. – С. 123–141.

258. *Колчуняк Никола.* Весилле в Коваливци в повите Коломийським. Этнографические записки // Правда (Львов). – 1890. – №№ 2, 10, 11. – С. 37, 93, 193; 1891. – Т. III–IV. – С. 22, 116, 158, 207, 268, 292, 337, 358.

259. *Конский А.К.* О простонародных праздничных обычаях – коляде и гаивке в Каменецком, Проскуровском и Ушицком уездах Подольской губернии // Подольские Ев. – 1868. – № 11. – С. 337–346.

260. *Копейчиков Иоанн*. Село Семереньки и нравы его жителей (Ахтырского уезда) // Харьковские Ев. – 1869. – № 16. – С. 406–417.

261. *Коробка Н.* Весенняя игра-песня “Воротар” и песни о князе Романе // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1899. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 589–640.

262. *Коробка Н.* Песни Каменецкого уезда, Подольской губернии // ЖС. – 1895. – Вып. 1. – С. 71–83.

263. *Короленко П.П.* Весенние хороводы в Черномории // Кубанские Войсковые Ведомости. – 1866. – №№ 4, 5.

264. *Короленко П.П.* Черноморские свадьбы // Кубанские Войсковые Ведомости. – 1865. – №№ 1–4, а також: Там само. – 1884. – №№ 36–37, 39, 42, 44–45, 47.

265. *Короленко П.П.* Черноморская свадьба // Кубанские ОВ. – 1895. – № 77.

266. *Косач Л., Квитка К.* Детские игры, песни и сказки. Ковельского, Луцкого и Новоград-Волынского уездов Волынской губ. (Дитячі гри, пісні й казки. Зібрала *Косач Л.*, голос записав *Квітка К.*). – К.: Тип. И. Чоколова, 1903. – 37 с.

267. [*Косач Л.*] *Українка Леся*. Купала на Волині // Житє і Слово. – 1894. – Т. I. – Кн. II. – С. 276–283; Кн. III. – С. 454–461.

268. [*Косач Л.*] *Українка Леся*. Купала на Волині // Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 9. Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 9–29.

269. *Костомаров Н.* О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 58–71.

270. *Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський Іван*. Твори... – С. 36–210.

271. *Котляревський Іван*. Твори / Упорядкування і примітки *М.Т. Максименко*. – К., Наукова Думка, 1982. – 320 с.

272. Кошунственные детские игры // Руководство для сельских пастырей. – К., 1866. – Т. II. – С. 309.

273. К статье “Кошунственные детские игры” // Руководство для сельских пастырей. – К., 1867. – Т. I. – С. 332.

274. *Кравченко В.* Нариси: II. Діти // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Кн. 4. – Т. 14. – Ч. I. – С. 36–42.

275. *Кравченко Василь.* Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали зібрані *Кравченком Васильом.* – Житомир: Друкарня “Робітник”, 1920. – 160 с.

276. *Кравченко В.* Свадьба в селе Курозванах (Острожского уезда) // Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С. 118–250.

277. *Кравченко В.Гр.* Этнографические материалы, собранные *В.Гр. Кравченко* в Волынской и соседних с ней губерниях. С предисловием *М. Гладкого* // Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 5. – Житомир, 1911. – XIV+148+80 с. (розділ “И. Весілля”).

278. *Кравченко В.Гр.* Этнографические материалы, собранные *В.Гр. Кравченко* в Волынской и соседних с ней губерниях. С предисловием *М. Гладкого* // Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 12. – Житомир, 1914. – С. V+(149–230)+(81–312) (розділ “Весілля”).

279. *Кузеля З.* Бойківське весіле в Лавочнім // МУРЕ. – Т. 10. – 1908. – С. 121–150.

280. Купало // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1896. – №№ 12, 13.

281. *Купчанко Григорий.* Из народных звычаев и обрядов Буковинско-русского народа: а) Воскресение Христово; б) Игры и спеваночки девочии на Великдень // Временник Института Ставропигийского с Месяцесловом (Львов). – 1871. – С. 111–114.

282. *Купчанко Григорий.* Народные звычаи и обряды буковинско-русского народа: 1) Коляды, 2) Похороны // Временник Института Ставропигийского с Месяцесловом. – 1872. – С. 114–121.

283. *Купчанко Григорий*. Сельское веселье на Буковине // Буковинская Зоря. – 1870. – №№ 10, 11, 13–16.
284. *Купчанко Гр.* Як обходять наши руски люди святыи Вечер и Роздво на Буковине // Ластовка. – Львов, 1875. – №№ 22, 23.
285. *Куриляк Степан*. Тур'янські “галі”: гаївки села Тур'є Буського району на Львівщині // Народознавчі зошити. – 2011. – Вип. 6. – С. 1065–1071.
286. Куст, обрядовый праздник у Пинских крестьян // Минские ГВ. – 1866. – № 31.
287. *Л.* Пасха в Малороссии // Киевские ЕВ. – 1899. – №№ 8–9.
288. *Л. А.* I. Начало нового года в Малороссии. II. Праздник сретения господня в Малороссии // Киевские ЕВ. – 1900. – №№ 2, 3.
289. *Л. Г.* Малороссийская свадьба в Екатеринославском уезде // Днепровская молва. – 1899. – №№ 41, 42.
290. *Левинський В.* Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта) // МУРЕ. – Т. 10. – 1908. – С. 101–120.
291. *Левицкий Памфил*. Прошлое переяславского духовного училища (бывшей переяславской семинарии) // КС. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
292. *Леневич Т.* Этнографические сведения о Черниговской губернии // Черниговские ГВ. – 1848. – № 14. – С. 88–90; № 15. – С. 94–97; № 16. – С. 98–101; № 17. – С. 102–104; № 18. – С. 110–111; № 19. – С. 119–120.
293. *Лепкий Дан*. II. Весняни звичає, обряды та вировання на Руси // Зоря. – 1883. – №№ 12–14. – С. 199–201, 214–216, 232–234.
294. *Лепкий Дан*. Народні звичаї й обряди: по Різдві і Щедрий вечір // Зоря. – 1882. – № 5. – С. 77–79.
295. *Лепкий Даниил*. На св. Андрея // Зоря. – 1885. – №№ 3, 4. – С. 35–36, 46–47.
296. *Лепкий Дан*. I. Похоронни звичає и обряды у нашого народу // Зоря. – 1883. – № 1. – С. 13–15.

297. *Лепкий Дан*. Святий вечір в околиці Дрогобича // *Зоря*. – 1882. – № 2. – С. 369–370.
298. [Лисенко М.] Молодощі: Збірник танків та веснянок. (Гри весняні: дитячі, дівочі, жоночі й мішані). Зібрав *М. Лисенко*. – К., 1875. – 60 с.
299. [Лисенко Микола]. Збірка народних пісень в хорovому розкладі // *Микола Лисенко*. Молодощі. – К., 1990. – С. 65–144.
300. *Литвинова-Бартош П.* Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині // *МУРЕ*. – Т. 3. – 1900. – С. 70–173 і окрема відбитка: Львів, 1900. – 104 с.
301. Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник *Г.В. Довженок*. – К.: Молодь, 1990. – 160 с.
302. *Лободовський М.Р.* Дітські пісні, казки й загадки. – К., 1876. – 80 с.
303. *Лозинский И.* Галагивка // *Зоря Галицька*. Письмо повременное для прав народных. – Львов, 1860. – С. 506–515.
304. *Лозинський Й.І.* Українське весілля. – К.: Наукова думка, 1992. – 174 с.
305. Лопатка. Народные забавки в Берегском комитате, в Стройне // *Унгварский месящеслов (Унгвар)*. – 1891.
306. *Лукашевич Пл.* О примечательных обычаях и увеселениях малороссиян на праздник Рождества Христова в Новый год // *Северный архив*. – 1826. – Ч. 20. – № VIII. – С. 386–393.
307. *Луцаковский Владимир*. Из уст народа: Гагилки // *Правда*. – 1868. – №№ 18, 19.
308. *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина // *Максимович М.* Собрание сочинений. – Т. 2. – К., 1877. – С. 463–524.
- 308 а. *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина // *Русская беседа*. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.
309. *Максимович Михайло*. Дні та місяці українського селянина / Упорядкування, переклад з російської, вступна стаття та примітки *В'ячеслава Гнатюка*. – К.: Обереги, 2002. – 187+1 с.

310. [Максимович М.] Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – XXXVI+234+9 с.

311. [Максимович М.] Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. – Ч. I. – К., 1849. – 114+2 с.

312. [Максимович М.] Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – Ч. I. – Кн. I. Украинские думы; Кн. II. Песни козацкие былевые; Кн. III. Песни козацкие бытовые. – М., 1834. – XI+180 с.

313. *Малинка А.Н.* Иван Купала в Черниговской губернии // Этнографическое Обозрение. – 1898. – Т. 37. – № 2. – С. 128–131; Т. 39. – № 4. – С. 150–152.

314. *Малинка А.* Малорусское веселье. (Свадебные обряды и песни, записанные в м. Мрине, Нежинского уезда, Черниговской губ.) // Этнографическое Обозрение. – 1897. – Т. 34. – № 3. – С. 95–134.

315. *Малинка А.Н.* 1. Малорусское веселье. 2. Обряды и песни Черниговской губ. 3. Обряды и песни Полтавской губ. 4. Свадебные песни Киевской губ. 5. Обряды и песни Харьковской губ., Ахтырского уезда // Этнографическое Обозрение. – 1898. – Т. 37. – № 2. – С. 84–102; Т. 39. – № 4. – С. 93–112.

316. Малороссийская Енеида в трех частях с приобщением значения малороссийских слов как содержащихся в оной, так и весьма многих других. – В Санктпетербурге, 1798 года.

317. *М[анжу]ра Ив.* Предание о “борцах” // КС. – 1893. – № 6. – С. 518.

318. [Маркевич А.] Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии. Сообщил А. Маркевич // КС. – 1884. – № 9. – С. 177–180.

319. [Маркевич Николай]. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К.: Издал И. Давиденко, 1860. – 8+174 с.

320. Масляница // Херсонские ГВ. – 1849. – № 6. – С. 73–74.

321. Масляничный обычай в Малороссии. (Привязывание к ноге колодки) // Всемирная иллюстрация. – 1893. – № 1256.

322. Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда. Сообщил *А. Дмитриюков* // Курские ГВ. – 1853. – № 6. – С. 51–55; № 7. – С. 61–65; № 8. – С. 71–75; № 11. – С. 102–105; № 12. – С. 111–114; № 13. – С. 124–125.

323. *Метлинский А.Л.* Дополнения и замечания к статье К. Сементовского “Замечания о праздниках у малороссиян” // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 71–74.

324. *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии записанные в 1888–1895 г. // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 1–223 і окрема відбитка: Харьков, 1897. – 223 с.

325. *Миропольский С.* Празднование Рождества в Малороссии // Новое время. – 1882. – № 2455.

326. *Миханько М.* Ягілки. 51 українських народних пісень і забав на Великдень // Львів: Мельма, 1922. – 56 с.

327. *Михневич Никандр.* Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии // Вестник императорского РГО. – 1852. – Ч. VI. – Кн. 1. – С. 32–36.

328. *Мороз Данило.* Этнографические материалы. Родины и хрестины. Записав Данило Мороз у селі Сахнівці Чернігівського повіту // Киевские ГВ. – 1863. – № 36 і окрема відбитка з додатком: “Записав *Данило Мороз* від баби Аксині Евсючки”. – Київ, 1863.

329. *Мошков В.А.* Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы // Этнографическое Обозрение. – 1901. – № 1. – С. 1–135; № 2. – С. 1–44; № 4. – С. 1–80; 1902. – № 3. – С. 1–63; № 4. – С. 1–91.

330. *Н.* Празднование Рождества Христова на Волыни // Миссионер. – 1877. – № 52.

331. *Навроцкий В.* Весілля в Котузові // Правда. – 1869. – №№ 32–35, 37, 39.

332. Народные обычаи и поверья здешнего края (Полтав. губ., местечка Зинькова). Веснянки // Полтавские ГВ. – 1862. – №№ 15–17.

333. Народные обычаи и поверья здешнего края: месяц март, Великий пост, начало весны, великдень, веснянки, петровка, купало, мес[яц] апрель, май и зелен[ая] неделя, Иванов день, конец июня, косовица, гребовица, обжинки и пр. // Полтавские ГВ. – 1861. – №№ 15–18, 20, 22, 23–27, 30.

334. Народные песни. Думы, народные сказки, пословицы, загадки, обряды, обычаи и поверья, гаданье, лечение. Весенние игры. Брачные обряды // [Арандаренко Николай]. Записки о Полтавской губернии... – Ч. 2. – С. 172–239.

335. Народные праздненства и обычаи в Светлую неделю. “Красное яичко” // Харьковские ГВ. – 1888. – № 109.

336. Народные праздники в селах сверх общеустановленных // Киевлянин. – 1864. – № 38, а також: 1872. – № 20.

337. Народный праздник св. Андрея первозванного // Киевские ЕВ. – 1900. – № 22.

338. Народный русский праздник Купала // Киевские ГВ. – 1867. – № 103. – С. 412; № 104. – С. 260.

339. [Паньків М.І.] Народні ігри Покуття. (Зібрав Паньків М.І.). – Івано-Франківськ, 1990. – 14 с.

340. Несколько слов о “вечорницах” // Черниговские ГВ. – 1886. – № 28.

341. Несколько слов о играх общественных // Весна (Львів). – 1852. – С. 43–74.

342. *Несторовский П.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк – Варшава, 1905. – 174+II с.

343. *Несторовский П.* Материалы по этнографии бессарабских русинов // КС. – 1905. – № 10. – С. 73–125.

344. *Никифоровский Н.Я.* Очерки Витебской Белоруссии. VI. Игры и игроки // Этнографическое Обозрение. – 1897. – № 3. – С. 21–66.

345. *Николайчик Ф.* Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // КС. – 1883. – № 2. – С. 366–400.

346. *Номис М.* Крашанки в старину // КС. – 1898. – № 4. – С. 9–10 (Изв. и зам.).

347. *Номис М.* Риздвянни святки. Письмо 1-е. Приготовление к риздвянним святкам // Основа. – 1861. – № I. – С. 267–281; Письмо 2-е. Багатая кутя // Там само. – № V. – С. 49–72; Письмо 3-е. Святий вечир // Там само. – № VI. – С. 21–38.

348. О встрече весны // Херсонские ГВ. – 1849. – № 12. – С. 119–120.

349. О кулачных боях в Глухове на Новый год, Рождество и Крещение // Елисаветградский Вестник. – 1889. – № 23 (Смесь).

350. О мертвецах // Месяцеслов на год 1871. – Унгвар, 1870. – С. 46–51.

351. О пасхальных народных обычаях // Руководство для сельских пасторов. – 1871. – Т. 3. – С. 396.

352. О поверьях, предрассудках и разных обычаях жителей некоторых селений Бердянского уезда // Таврические ГВ. – 1863. – №№ 14, 15 і окрема відбитка: Симферополь, 1863. – 21 с. Розділ “Игры” (С. 15–16).

353. О преследовании священниками улиц (В Кременч. и Брацл. у.) // Киевлянин. – 1867. – №№ 55, 140.

354. Обряд сватання у русинов // Календарь товариства “Просвета”. – Львов, 1881. – С. 58.

355. Один из сельских священников. Из практики сельского священника // Херсонские ГВ. – 1881. – № 21. – С. 609–617.

356. *Онищук А. І.* Народній календар у Зелениці. Звичаї і вірування прив’язані до поодиноких днів у році. II. Останки первісної культури у Гуцулів. III. З народного життя Гуцулів (родини і хрестини; рекручина; як Гуцули правують ся; баї і ворожіння Анд. Шумляка й ин.) // МУРЕ. – Т. 15. – 1912. – С. 1–61, 90–158, 159–177.

357. Описание святок на Украине // Новое дело. – 1902. – № 52.

358. *Ор Д.* Иван Купало // Полтавские ЕВ. – 1864. – Ч. неоф. – Т. 1. – № 12. – С. 512–528.

359. *Осадчий Т.И.* Щербановская волость елисаветградского уезда херсонской губ. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание // Сборник Херсонского Земства. – 1890. – № 12 – С. 84–100; 1891. – № 2. – С. 1–32; № 7. – С. 62–81; № 11. – С. 38–58 і окрема відбитка: Херсон, 1891.

360. *П. П.* Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // КС. – 1902. – № 9. – С. 401–407.

361. *П-в М.* Рождественские святки у малороссиян Павловского уезда, Воронежск[ой] губ[ернии] // Воронежская Беседа. – 1861. – С. 179–189;

362. *Панькевич І.* Великодні ігри й пісні Закарпаття // Матеріали до етнології й антропології. – Т. XXI–XXII. – Львів, 1929. – С. 255–276.

363. *Партыцкий Ом.* О народных праздниках у Русинов // Правда. – 1868. – №№ 15–24.

364. *Партыцкий Е.* Обряд свадебный у Русинов // Газета школьна (Львов). – 1875. – № 14.

365. [*Партыцкий Ем.*] Святый вечер // Газета школьна (Львов). – 1876. – № 24.

366. *Партыцкий Ф.* Из уст народа: а) Гагилки, б) Коляды // Правда. – 1868. – №№ 9, 17.

367. *П[ассе]к В.* Веснянки // Семейная Библиотека. – 1855. – Кн. 1. – С. 174–182.

368. *Пассек Вадим.* Купало // Московский наблюдатель. Журнал энциклопедический. – 1837. – Ч. XIV. – Сентябрь. – Кн. 1. – С. 247–267 (Науки).

369. *Пассек В.* Малороссийские святки // Игрушечка (Санкт-Петербург). – 1880. – С. 1558–1564.

370. *Пассек В.* Очерки России. – Кн. I. – СПб., 1838. – VIII+280 с.; Кн. III. – СПб., 1840. – 220+38+6 с.; Кн. V. – СПб., 1842. – 234 с.

371. *Пахомов М.* Риздвяни святки в Черномории // Кубанские ОВ. – 1900. – № 280.

372. *Пачовський Михайло.* Похоронний обряд на Русі // Справозданє гімн. акад. у Львові за 1902/3. – Львів, 1903. – С. 3–32 і окрема відбитка: Львів, 1903. – 32 с.

373. Песни про Зельмана // Дело. – 1891. – №№ 90, 130.

374. *Петров Н.* О народных праздниках в юго-западной России // Труды Киевской духовной Академии. – 1871. – Сентябрь. – С. 551–600; Октябрь. – С. 2–39; Декабрь. – С. 327–367.

375. *Пыпка Ю.* “Калита” в день св. Андрея (в Радомысльском уезде) // Жизнь и Искусство – 1895. – № 341.

376. *Площанский В.М.* Некоторые села Галицкой Руси. Корчин, Белелуя // Литературный Сборник, издаваемый галицко-русскою Матицею. – Львов, 1870. – С. 31–88.

377. *Площанский В.М.* Некоторые местности Галицкой Руси. Кристинопиль // Литературный Сборник, издаваемый галицко-русскою матицею. – Львов, 1886. – С. 205–320.

378. *Познанский Б.* Великодний тиждень в украинском селе // Зоря. – 1886. – С. 386–388, 401–403.

379. *Познанский Б.* Весна в украинском селе // Зоря. – 1886. – С. 108–109, 122–128 (Розділи IV. Великдень та V. Великодни забавы.)

380. *Познанский Борис.* Висти. Третий лист з Дударив // Основа. – 1862. – № IV. – С. 86–95.

381. [*Покровский Е.А.*] Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе *Егора Арсентьевича Покровского* // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208.

382. *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – М.: Типография А.А. Карцева, 1887. – VI+368 с.

383. *Покровский Е.А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – Изд. 2-е. испр. и доп. – М.: Типо-литография В.Ф. Рихтер, 1895. – VI+368 с.

384. *Попов П.* “Дні і місяці українського селянина” М.О. Максимовича (неопублікована частина) // Мистецтво, фольклор, етнографія. – Т. 1. – К., 1947. – С. 207–252.

385. Праздник Ивана Купала в Борзненском уезде // Жизнь и Искусство. – 1898. – № 198.

386. Праздник Ивана Купалы в Малороссии // Иллюстрированная газета. – 1867. – № 100.

387. Праздник пасхи у крестьян // Волянь. – 1905. – № 23.

388. Празднование пасхи в деревне // Киевская газета. – 1902. – № 104.

389. *Приступа С.Н., Левків В.І., Слимаковський О.В.* Українські народні ігри. – Львів: ЛДУФК, 2012. – 432 с.

390. *Пуриевич В.* Некоторые обычаи моих земляков в частном быту // Воляньские ГВ. – 1866. – №№ 10, 11, 13, 14.

391. *Р.* Горобеичко (гимнаст. игра в малороссийских селениях Саратовской губернии) // Саратовские ГВ. – 1846. – № 18. – С. 125–126.

392. *Р.* “Иван Купайло” в с. Корытной Гайсинского уезда, Подольской губернии // ЖС. – 1895. – Вып. II. – С. 221–222.

393. *Рыбский Ф.* Свадебные обряды и песни в м. Макове, Каменецкого уезда, Подольской губернии // ЖС. – 1895. – Вып. II. – С. 222–234.

394. *Ріпецький Олекса.* Парубочі й дівочі звичаї // МУЕ. – Т. XVIII. – Львів: Видає етнографічна комісія НТШ, 1918. – С. 155–169.

395. Рождественские обряды и обычаи в Таврической губернии (у малоруссов, белоруссов и греков) // Московские Ведомости. – 1890. – № 356.

396. Рождественские святки. Очерк из современного простонародного малороссийского быта // Друг народа. – 1872. – №№ 2, 3; 1873. – №№ 1, 6; 1874. – № 1; 1875. – № 1, 2.

397. Рождественские святки в юго-западном крае. (По материалам, собранным некогда *П.П. Чубинским*) // Подольские ГВ. – 1897. – № 102. – С. 816–817.

398. Рождественские святки на Подлясье // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. – 1896. – № 24.

399. [*Рубец А.И.*] Двести шестнадцать народных украинских напевов. Записал и издал *А.И. Рубец*. – М., 1872. – 55 с.

400. *Рубец А.* Сборник 100 украинских народных песен. 5 выпусков в одном томе. – СПб., 1882 – 151 с.

401. Русалка Днестровая (альманах). – У Будиме (Будапешт), 1837. – XX+133 с.

402. *Русов М.* Игры детей в Полтавщине // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико-етнологічне дослідження у 5 т. / Наук. ред. М. Гримич. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К.: Дуліби, 2008. – С. 190–211.

403. *Р[усова] С.* Село Ивановка. (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии) // КС. – 1888. – № 11. – С. 51–68.

404. *С.* Как проводят в малороссийских деревнях святки // Саратовский справочный листок. – 1879. – № 23.

405. *С. А.* Иван Купало // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 2. – № XII. – С. 317–325.

406. *С. А.* Троицын день, или русальная неделя // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 2. – № XI. – С. 253–254.

407. *С. М.* Местный народный праздник, именуемый “Розгри” (в первый день Петрова поста – понедельник) // Подольские ЕВ. – 1884. – № 23. – С. 467–475; № 24. – С. 493–500.

408. *С-ч К.* Дикая забава “лубок” // Подольские ЕВ. – 1898. – №№ 19–20. – С. 492–496.
409. *С-ч М-н.* О некоторых местных особенностях в церковных обычаях и обрядах при погребении и поминовении усопших // Подольские ЕВ. – 1886. – № 27. – С. 531–553.
410. *С-кий А.* Простонародный праздник Ивана Купала // Подольские ЕВ. – 1886. – № 25. – С. 499–504.
411. *Сахаров И.П.* Русские народные игры // *Сахаров И.П.* Русское народное чернокнижие... – С. 142–177.
412. [*Сахаров И.П.*] Сказания русского народа о семейной жизни своих предков. Собрал *И. Сахаров*. – в 3-х ч. – СПб.: Типография Сахарова, 1836–1837. – Ч. 1. Издание второе. – [4]+XVI+210 с.; Ч. 2. – [4]+IV+74+274 с.; Ч. 3. – 8+[2]+9–184+169 с.
413. [*Сахаров И.П.*] Сказания русского народа, собранные *И.П. Сахаровым*. – Т. 1–2. – СПб.: Типография Сахарова, 1841–1849. – Т. 1. – 604 с.; Т. 2. – 676 с.
414. *Сахаров, И.П.* Сказания русского народа / Собранные *И.П. Сахаровым*: в 2 кн. – СПб.: А.С. Суворин, 1885. – Кн. 1: Русское народное чернокнижие. Русские народные игры, загадки, присловья и притчи. – 2+X+298 с.; Кн. 2: Народный дневник. Праздники и обычаи. – 4+240 с.
415. [*Рубец А.И.*] Сборник украинских народных песен, составил *А. Рубец*. – Вып. 2 и 3. – СПб., 1872. – 41+35 с.
416. Свадебные и другие народные обычаи в Червоной Руси сто лет назад // КС. – 1898. – № 5. – С 245–253.
417. Свадебные обряды малороссиян слободы Воронцовки, Павловского уезда // Воронежская Беседа. – 1861. – С. 167–178.
418. Свадебные обряды малорусов // Волынские ГВ. – 1854. – № 5.
419. Свадебный обряд в Угорской Руси // ЖС. – 1891. – Вып. III. – С. 137–156; Вып. IV. – С. 131–138.

420. *Свидницкий А.* Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского. Выпуск 1-й 1860 г. Киев) // *Основа*. – 1861. – Октябрь. – С. 43–64; Ноябрь-декабрь. – С. 26–71.
421. Святки // *Херсонские ГВ*. – 1848. – № 52. – С. 488–491.
422. Святки в Малороссии // *Харьковские ГВ*. – 1891. – № 6.
423. Святки в Малороссии // *Полтавские ЕВ*. – 1902. – № 3.
424. Святки на Руси // *Подольские ГВ*. – 1896. – № 3. – С. 19–21.
425. Святки. Новый год в Малороссии, крещенский парад в деревне // *Киевские ЕВ*. – 1896. – № 1.
426. *Священник*. Из Угорской Руси // *Слово* (Львов). – 1887. – Ч. 58.
427. [*Морачевич И.*] Село Кобылья, Волынской губ., Новоградволынского у. // *Этнографический Сборник*. – Вып. 1. – 1853. – С. 294–312.
428. Сельский быт жителей села Дедковиц (Волынской губернии, Житомирского уезда) // *Маяк*. – 1844. – Т. 14. – Гл. 5. – С. 73–77, а також: *Волынские ГВ*. – 1847. – № 14. – С. 39–41.
429. *Сементовский А.М.* Заметки о народных праздниках Киевской губернии // *Киевские ГВ*. – 1850. – № 16. – С. 121–123; № 17. – С. 129–131; № 18. – С. 137–139; 1851. – № 20. – С. 153–155; № 21. – С. 164–165; № 22. – С. 171–173.
430. *Сементовский К.* Замечания о праздниках у малороссиян // *Маяк*. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.
431. *Сивицький М.* Гри і забави // *Духова культура // Лемківщина: земля – люди – історія – культура*. – Т. 2. – Нью-Йорк; Париж, Сідней; Торонто, 1988. – С. 180–181.
432. Словарь малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом // *Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским*. – Харьков, 1842. – [Дополнение]. – С. 1–32.
433. *Снегирев И.* Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М.: В университетской типографии, 1837–1839. – Вып. 1. – 1837. –

4+IV+246 с.; Вып. 2. – 1838. – 142 с.; Вып. 3. – 1838. – 214 с.; Вып. 4. – 1839. – 200+40 с.

434. *Снесарев Иоанн*. Обыкновение малороссиян Воронежской губернии, Бирюченского уезда // Воронежские ГВ. – 1856. – № 37–42.

435. [*Соколовский А.Я.*] Праздник пасхи у крестьян-малороссов на Подолии // Подольские ГВ. – 1895. – № 27, а також: Одесский Листок. – 1895. – № 87.

436. *Сорокин Г.И.* Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания // Сборник Херсонского Земства. – 1890. – № 2. – С. 1–33; № 7 – С. 22–55 і окрема відбитка: Херсон, 1890. – II+65 с.

437. *Сорокин Гавриил*. Свадьбы и свадебные песни у малороссов и великороссов м. Дмитровки, Александрійского уезда, Херсонской губернии // КС. – 1890. – № 9. – С. 194–200; № 12. – С. 201–246 і окрема відбитка: К., 1891. – 52 с.

438. *Срезневский И.* Донесение адъюнкта-профессора Срезневского г. Министру народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 37. – 1843. – С. 45–74.

439. *Срезневский И.И.* Дополнения и замечания (к статье Сементовского Конст. “Замечания о праздниках у малороссиян”) // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 45–57.

440. *Старков Валерій*. Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонщини кінця XIX ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архів України. – 2001. – № 6. – С. 116–120.

441. *Старков В.А.* 3 неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 230–234.

442. *Старков В.А.* Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка ВРФ ІМФЕ // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364, а також: // *Старков Валерій.* Традиційна ігрова культура населення України... – С. 191–212.

443. *Старков Валерій.* Ігри Холмщини та Підляшшя: хто вперше опублікував збірку Якова Сенчика? // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18 (Український археографічний збірник. – Т. 21) – К.: Український письменник, 2013. – С. 802–804.

444. *Старков В.А.* Народні ігри та розваги Чернігівщини II половини XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України) // Література та культура Полісся. – Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С. 158–173.

445. *Старков Валерій.* Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика // *Де ля Фліз.* Альбоми. – Т. 1... – С. 163.

446. *Стафиевский М.* Малороссийская свадьба // Киевские ГВ. – 1848. – № 49. – С. 439–443.

447. [*Судаквианский А.*] Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии. Сост. *Судаквианский А.* в 1838 году // Черниговские ГВ. – 1842. – № 35. – С. 698–699; № 36. – С. 715–717; № 37. – С. 730–732; № 39. – С. 762–764; № 40. – С. 775–777; № 41. – С. 787–788; № 42. – С. 800–801; № 43. – С. 813–814.

448. Суеверные обряды простонародья западного края // Киевские ГВ. – 1874. – № 16. – С. 72; № 18. – С. 80; № 20. – С. 88; № 21. – С. 92; № 25.

449. *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания // КС. – 1889. – № 1. – С. 64–89; № 2. – С. 403–423; № 3. – С. 665–684; № 4. – С. 124–140; № 5–6. – С. 485–506; № 7. – С. 28–46; № 8. – С. 402–427; № 9. – С. 631–652; № 10. – С. 18–51; № 11. – С. 281–327; № 12. – С. 582–603; 1890. – № 1. – С. 60–90; № 2. –

С. 320–333; № 4. – С. 84–100; № 5. – С. 327–341; № 6. – С. 478–493; № 7. – С. 59–87; № 10. – С. 49–73. Окреме видання: Київ, 1890. – 408 с.

450. *Сумцов Н.Ф.* Предисловіе 1 // [Иванов П.В.] Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 3–8.

451. *Т-вич Д.Ф.* Крестьянская свадьба в Каменец-Подольском и Проскуровском уездах // Подольские ГВ. – 1898. – №№ 265, 266, 269.

452. *Танский И.* Село Локотки (Глуховского уезда) // Записки Черниговской Губернской статистической комиссии. – Чернигов, 1866. – С. 153–207.

453. *Терещенко А.* Быт русского народа. – В 7-ми ч. – СПб., 1848. – Ч. 1. Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. Образ жизни. Музыка. – Х+507 с.; Ч. 2. Свадьбы. – 618 с.; Ч. 3. Времяисчисление. Крещение. Похороны. Поминки. Дмитриевская суббота. – 130 с.; Ч. 4. Игры. Хороводы. – 334 с.; Ч. 5. Простонародные обряды. – 182 с.; Ч. 6. Обрядные праздники. – 221 с.; Ч. 7. Святки. Масленица. – 348 с.

454. *Тищенко Василь.* 3 народных уст. [...] IV. Домашний побут черноморских козакив. [...] // Основа. – 1862. – № II. – С. 54–60.

455. *Трусевич И.* “Колодай” или дни масляницы. Из праздничных обрядов жителей Украйны // Киевский Телеграф. – 1866 – № 36.

456. *Трусевич И.* Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья: клады и могилы, похороны и поминки, черти, знахари, ведьмы и русалки, зилле, праздничные обряды, поверья и предрассудки // Киевлянин. – 1865. – №№ 20, 51, 57, 65–71, 107–109, 111, 113, 120.

457. У. Сельские игры // Киевский Телеграф. – 1868. – № 100.

458. Усна історія Степової України. – ТТ. 1–11. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008–2015. – Т. 1 – 2008. – 516 с.; Т. 2. – 2008. – 512 с.; Т. 3. – 2008. – 492 с.; Т. 4. – 2008. – 474 с.; Т. 5. – 2009. – 460 с.; Т. 6. – 2009. – 464 с.; Т. 7. – 2009. – 388 с.; Т. 8. – 2010. – 362 с.; Т. 9. – 2010. – 412 с.; Т. 10. – 2012. – 536+XXIV с.; Т. 11. – 2015. – 352 с.

459. *Фон-Кремер А.* Обычаи, поверья и предрассудки крестьян Верхотишанки // Памятная книжка Воронежской губ. На 1870–1871 г. – Воронеж: Издание Воронежского статистического комитета, 1871. – С. 274–305.

460. Хороводи з іграми і танцями // Ігри та пісні... – С. 53–145.

461. *Ч[емена] М.С.* О суеверных гаданиях разного рода и особенно гаданиях по игральным картам // Херсонские ГВ. – 1867. – (Прибавление). – Часть XX. – С. 168–182.

462. *Черницкий М.* Святки в Острогожском уезде // Воронежский листок. – 1862. – № 27.

463. *Чернышов Н.А.* Быт крестьянина Киевской губернии (родины, крестины и свадебные обряды). – К., 1864. – 151 с.

464. [*Чубинский П.П.*] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел / Материалы и исследования, собранные д. чл. *П.П. Чубинским*. – Т. I–VII. – СПб., 1872–1878. – Том I. (Виданий під наглядом чл.-співр. *П.А. Гільтебрандта*). – XXX+468 с. Выпуск перший: Верования и суеверия: I. Небесные явления. II. Земля, вода и огонь. III. Животные, растения. IV. Человек. V. Мир духовный (1872); Том I. Выпуск другой: Загадки и пословицы. Колдовство (1877); Том II. (*П.А. Гільтебрандт*). Малорусские сказки. Сказки мифические. Сказки бытовые (1878). – 4+6+688 с.; Т. III. (*М.И. Костомаров*). Народный дневник: Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер (1872). – 2+II+VIII+486+2 с.; Т IV. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны (1877) – 2+XXX+716+46 с.; Т. V. (*М.И. Костомаров*). Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные (1874). – 2+26+2+1210 с.; Том VI. (*П.А. Гільтебрандт*). Народные юридические обычаи по решениям волостных судов (1872). – XXVI+408 с.; Том VII. (*П.А. Гільтебрандт*). – VI+614 с. Выпуск перший:

Евреи. Поляки. Племена не малорусского происхождения (1872); Выпуск другой: Малоруссы (статистика, сельский быт, язык) (1877).

465. *Чугуевец Павел*. Веснянки и песни на Купала. Этнографический очерк // Южный край. – 1890. – №№ 3272, 3273.

466. *Шевченко Тарас*. “На Великдень на соломі...” // Основа. – 1862. – № II. – С. 1.

467. *Шейковский К.* Быт подолян / Изданий К. Шейковского. – Т. 1. – Вып. 1. – К., 1860 (1859). – VI+71 с.; Вып. 2. – К., 1860. – IV+74 с.

468. *Шейн П.В.* Материалы для изучения быта русского населения северо-западного края. – Т. 1. – Ч. 2. Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях. – СПб., 1887.

469. *Шероцкий В.* Народные игры при покойниках // Православная Подолия. – 1908. – Ч. 36. – С. 757–761.

470. *Шишацкий-Ильич Ал.* Местечко Олишевка (Козелецкого уезда, Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении // Черниговские ГВ. – 1854. – №№ 21–31 і окрема відбитка: Чернигов, 1854. – IV+186 с.

471. *Шишацкий-Ильич Ал.* Святки в м. Олишевке (Козелецкого уезда) // Черниговские ГВ. – 1853. – № 13. – С. 96–104.

472. *Щ-н Ф.* Рождественские складчины (Рождественские увеселения малороссиян) // Неделя. – 1876. – №№ 51–52 – С. 1730–1737.

473. [*Щегельський В.В.*] Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: вип. 3 Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць / упор. *В.В. Щегельський*. – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2011. – 360 с.

474. *Щ[ербакивський] М.* Детский Эдем до вкушения плода от древа познания добра и зла (Из детского мира деревенского мальчика) // КС. – 1894. – № 10. – С. 49, 50, 54, 55, 57.

475. Энеида на малороссийский язык перелицованная *И. Котляревским*. – СПб., 1798. (Малороссийская Енеида в трех частях... – СПб, 1798).
476. Этнографическая экскурсия в с. Мартыновичи, Киевской губ., Радомысльского уезда // *ЖС.* – 1907. – Вып. 1. – С. 8–9.
477. Этнографические материалы. Ответы на программу по обычному праву южнорусского народа. 1. 3 села Калиты Остерьского повиту. *М. Александровича*. 2. Звичаи села Корниевки Полтавской губернии, Переяслав. повиту. Записав *Иван Касяненко*. 3. Молодецки звичаи в сели Боярці Киивського повиту. Записав *Иван Касяненко* // Киевские ГВ. – 1863. – №№ 37, 41, 42, 44–46.
478. *Я.* Народный праздник св. Екатерины и св. Андрея // По Морю и Суше. – 1895. – № 48.
479. *Я. К.* Коляда в Холмской Руси // Варшавский дневник. – 1890. – № 277; 1891. – № 4.
480. *Я-в А.* Описание крещенских скачек в Малороссии // Московские Ведомости. – 1891. – № 301.
481. *Яблоновский Вол.* Весилля в с. Отаках. (Этнографичный нарыс) // *КС.* – 1905. – № 5. – С. 205–227.
482. [*Янчук Н.*] Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда, Седлецкой губернии. Составил по собранным лично материалам *Н. Янчук*. – М., 1885. – 116 с.
483. *Яроцкий П.* По Волынскому Полесью // *КС.* – 1898. – № 7–8. – С. 30–31.
484. *Ярошинська Е.* Весельни обычаи буковинсько-руського народу в наддністрянських околицях. – Ридный зильнык: Иллюстрированный литературный збирнык. – У Львови, 1891. – 89 с.
485. *Ярошинська Евгения.* Святкованне Великодня в Бридку на Буковини // Народ. – 1890. – № 9.
486. [*Ястребов В.Н.*] Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской

губернии *В.Н. Ястребовым* // Летописи Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. – Вып. III. – Одесса, 1894. – 2+202 с.

487. *Яцуржинский Хр.* Весенние хороводы, игры и песни // КС. – 1889. – № 5–6. – С. 621–626.

488. *Яцуржинский Хр.* II. Гадания накануне Андрея Первозванного // КС. – 1888. – № 11. – С. 77–81 (Изв. и зам.).

489. *Яцуржинский Хр.* II. Гадания накануне Андрея Первозванного // Харьковские ГВ. – 1888. – № 312.

490. *Яцуржинский Хр.* Заметки о Купальском празднике в Уманском уезде // КС. – 1890. – № 11. – С. 326–331 (Изв. и зам.).

491. [*Beauplan de*]. Description des contrées du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de *Beauplan*. – A. Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1651.

492. [*Beauplan de*]. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs prouinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de *Beauplan*. – A. Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1660.

493. *Brykczyński A.* Zapiski etnograficzne z Polesia Wołyńskiego // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1888. – Т. 12. – S. 81–102 і окрема відбитка: Kraków, 1888. – 22 s.

494. *Bykovski.* Pieśni ludu ruskiego z okolic Pińska // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. II. – 1878. – S. 260–285 і окрема відбитка: Kraków, 1878. – 26 s.

495. *Czechowska H.* Wesele w Rudzku // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – 1896. – Т. 1. – S. 17–48.

496. *Cisek Marcelli.* Materiały etnograficzne z miasteczka Żolyni w powiecie Przemiskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 13. – 1889. – S. 54–83.

497. *Czerwiński Ignacy*. Okolice Za-Dniestrzka między Stryem i Łomnicą, czyli opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tej okolicy, tudzież jaki est lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgola jaki en jest? W całym sposobie Życia swego lub w swych zabobonach albo zwyczajach. – Lwow, 1811. – XI+281 s.

498. *Czerwiński Ignacy*. Swactwa, wesela i urodziny u ludu na Rusi Czerwonej, przez obywatela tamtego kraju opisane // Nowy pamiętnik warszawski. Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk i umiejętn. – Warszawa, 1805. – T. 18. – S. 365 i dalej.

499. *Czerwiński Ignacy*. Urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej // Nowy pamiętnik warszawski. Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk i umiejętn. – Warszawa, 1805. – T. 19. – S. 242 i dalej.

500. *Golebiowski L.* Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincjach. Umieszczony tu: kuligczyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tance, reduty, zapusty, ognie sztuki, rusalki, sobotki i t.p., opisane przez... – Warszawa, 1831. – 332 s.

501. *Golebiowski L.* Lud polski, jego zwyczaje i zabobony. – Warszawa, 1830. – 325 s.+2 tabl.

502. *Groza S.W.* Kupajło. Wspomnienie z roku 1812 // Rusalka na rok 1842. – Wilno, 1842. – S. 123–146.

503. *Gustawicz B.* Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego. Zebral prof. *Br. Gustawicz* // Lud. – T. 7. – 1902. – S. 378–392.

504. *Gustawicz B.* O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach wszczęgólności. Część wtora // Lud. – 1901. – T. 7. – S. 43–54, 128–146, 241–256.

505. *Hnatiuk Wl.* “Fricówka” // Lud. – 1897. – T. III. – S. 70–71.

506. *Iks.* Zabawy, gry i tańce ludowe w okolicy międzyczeca Podlaskiego // Wisła. – T. 3. – 1889. – S. 59–66.

507. *Kaindl R.Fr.* Die Huzulen. Ihr Leben, Ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung. – Wien, 1894. Український переклад: Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.

508. *Kaindl R.* Lieder, Neckreime, Spiele aus der Kinderwelt // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1897.

509. *Klonowicz S.* Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania). Przekładał z łacińskiego Wład. Syrokomla, Wilno, 1857. Український переклад: Білик М. Роксоланія // Питання класичної філології. – Вип. 2. – Львів, 1961. – С. 119–156.

510. *Kolberg Oskar.* Pokucie. Obraz etnograficzny. – T. I. – Krakow, 1881. – X+358 s.

511. *Kolberg O.* Przemyskie. Zarys etnograficzny. Z materiałów pośmiertnych wydał dr. *Izidor Kopernicki.* – Kraków, 1891. – S. 51–54.

512. [*Kolberg O.*] Zwyczaje i obrzędy weselne z Polesia. Podał *Oskar Kolberg* // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1889. – T. 13. – S. 208–245.

513. [*Kopernicki I.*] Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez *P. Zofiję Rokossowska* we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim, opracował Prof. Dr. *I. Kopernicki* // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 11. – 1887. – S. 130–228.

514. *Kowalnicki A. I.* Zapusty w gub. Siedleckiej // Dziennik warszawski. – 1893. – № 31.

515. *Krzywicka C.* Gry i zabawy ludowe w Rościszewie // Wisła. – 1891. – T. V. – S. 552.

516. *Kuba Ludvik.* Slovanstvo ve svych zpěvech. Sborník národních a znarodnelých (významných) písní všech slovanských národů. – Praha, 1885–1889. – Kniha VI. – 414 s.

517. *Kunicki Leon.* Koza, zwyczaj noworoczny Ruski // Opekun domowy. – 1865. – S. 259.

518. [*Łoziński J.*] Ruskoje wesile opisanoje czerez *Iózefa Łozińskiego.* – Przemysl, 1835. – 4+153 s.

519. *Malinowska Wanda*. Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Kudynowcach, powiecie Złoczowskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 7. – 1883. – S. 244–264.

520. [*Masłowski S.*] Zabawy ludowe w małej Rusi w pierwsze święto wielkiénocy // Kłosy – 1888. – № 1188 (МАЛЮНОК).

521. *Matusiak S.* Sobótka // Lud. – T. 13. – Zesz. I. – S. 1–20; Zesz. II. – S. 87–97.

522. *Mazur*. Kołowrót czyli Krutyło, Zabawa ludowa // Lud. – 1900. – T. 6. – S. 96.

523. *Mo...ów W.* Zabawki dziecięce. Bajka-zagadka o zabitym kohanku // Wisła. – 1891. – T. V. – S. 138–153.

524. *Moszyńska J.* Kupajło, tudzież zabawy doroczne i inne z dodatkiem niektórych obrzędów i pieśni weselnych ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. V. – 1881. – S. 24–101 i окрема відбитка: Krakow, 1881. – 78 s.

525. *Moszyńska Józefa*. Zwyczaje, obrzędy i pieśni weselne ludu Ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. II. – 1878. – S. 183–208 i окрема відбитка: Kraków, 1878. – 25 s.

526. *Mroczo Ks.F.* Sniatynszczyzna // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1897. – № 3. – S. 193–207; № 4. – S. 289–304; № 5. – S. 385–402; № 6. – S. 481–498; № 7. – S. 577–595.

527. *Popowski Bolesław*. Pieśni i obrzędy weselne ludu ruskiego w Zalewańszczyźnie (winnickiego pow.) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 6. – 1882. – S. 30–86.

528. *Piotrowski W. I.* Kult wróżek s znachorek na Ukrainie. II. Dwa zwyczaje ukraińskie (Wigilja św. Andreja i św. Katarzyny w pow. Kaniowskim). III. Wigilja Nowego Roku na Ukrainie // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 542–546, 559–561, 794–795, 841–842.

529. *Piotrowski W.* Przez Kaniowszczyznę // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 167;

530. *Piotrowski M.* Szopka ukraińska // *Ziemia*. – T. II. – Warszawa, 1911. – S. 630–631.

531. *Rehor F.* Masopust na haličke Rusi (Z pozostałych rukopisů) // *Slovanský přehled*. – 1900. – Č. 7(4). – S. 322–327.

532. *Rokossowska Zofia.* Wesele i pieśni ludu ruskiego ze wsi Jurkowszczyzny w powiecie Zwiąhelskim na Wołyniu // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – T. 7. – 1883. – S. 150–243.

533. *Roszkiewicz Oiga, Franko Iwan.* Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie pow. Stryjskiego. Zebrała *Olga Roszkiewicz*. Opracował *Iwan Franko* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – 1886. – T. X. – S. 3–54.

534. *Schnajder J.* Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny // *Lud*. – 1906. – T. 12. – Zesz. 4. – S. 277–308; 1907. – T. 13. – Zesz. 1. – S. 21–33; Zesz. 2. – S. 98–117; Zesz. 3. – S. 202–215.

535. *Schnaider Jozef.* Z kraju Hucułów // *Lud*. – 1899. – T. 5. – S. 215–217.

536. *Siewiński A.* Legenda o zamczku w Bełzie // *Lud*. – T. 8. – 1902. – S. 171–172.

537. *Smoleńcówna.* Chłopskie dziecko // *Wisła*. – 1890. – T. IV. – Zesz. I.

538. *Stadnicka L.* Pieśni i obrzędy weselne ludu ruskiego z okolic Niemirowa na Podolu rosyjskiem // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – 1888. – T. 12. – S. 103–116 i окрема відбитка: Kraków, 1888. – 14 s.

539. *Szablewska S.* Wesele i Krzywy taniec u ludu ruskiego w okolicy Zbaraży // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – T. 7. – 1883. – S. 120–134.

540. *Tomaszewska Michalina.* Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Cetuli w powiecie Jarosławskim. Opisała *Michalina Tomaszewska* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – 1886. – T. 10. – S. 55–74.

541. *Tomaszewska M.* Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Winnikach powiatu Drohobyckiego // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – 1888. – T. 12. – S. 60–80 i окрема відбитка: Kraków, 1888. – 21 s.

542. *Wanke A.* Hałahiwki. Zabawy Wielkanocne ludu ruskiego we wsi Gorczykach kolo Sieniawy w powiecie Przemyskim. Opisała *Anna Wanke* // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 13. – 1889. – S. 38–53 i окрема відбитка: Kraków, 1889. – 16 s.

543. *Weissenberg.* O kraszankach i pisankach // *Zeitschrift für Ethnologie.* – 1894. – № 5. – S. 340.

544. *Wójcicki Kazimierz Wład.* Zarysy domowe. – T. I–IV. – Warszawa, 1842. – T. III. – S. 265–353 (“Rus Podlaska”).

545. *Wrabel M.* A bàcskai ruténekröl // *Ethnographia* (Madyar nèprajz Tàrsasàg). – 1891. – S. 338–343.

546. *Zaleski Waclaw.* Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką... – We Lwowie, 1833. – Cz. I. – LIX+516 s.

547. *Zdziański Stanislaw.* Sobótka w Sanockiem // *Lud.* – 1899. – T. 5. – S. 269–270.

548. *Żegota Pauli Ign.* Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał *Pauli Ign. Żegota.* – T. 1. – Lwow, 1839. – 4+177+3 s.; T. 2. – Lwow, 1840. – 205+14 s.

549. *Ziemia J.S.* Niektóre zwyczaje podczas Bożego Narodzenia w okolicy Dąbrowy Górniczej // *Wisla.* – 1888. – T. II. – S. 327.

III. Література (монографії, наукові статті, нариси, етнографічні програми)

550. *Агапкина Т.А.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.

551. *Аксьонова Н.В.* Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських комітетів // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* – 2012. – № 1006. – С. 62–69.

552. *Аксьонова Н.В.* “Забави при мерці” як обряд переходу // *Р.Ф. Кайндль: Новітні етноісторичні виміри: Матеріали 2-го Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”.* – Чернівці, 2005. – С. 200–208.

553. *Аксьонова Наталя*. Михайло Русов та його “Игры детей на Полтавщине” // *Русов М.* Игры детей на Полтавщине... – С. 212–213.

554. *Алексеев М.П.* К вопросу об этнографических работах де ля Флиза // *Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН.* – Одеса, 1925. – Ч. 2–3. – С. 172–179.

555. *Алепський Павло*. Подорож патріярха Макара // *Життя і знання (Львів).* – 1935. – Ч. 4–12; 1936. – Ч. 1–8.

556. *Антоновский М.* Историко-этнографический очерк малороссийских казаков // *Георги.* Описание всех, в Российском государстве обитающих, народов... – Изд. 2-е. – Ч. 4. – СПб, 1799. – С. 233–377.

557. *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М.: Изд. К. Солдатенкова. – Т. 1. – 1865. – 800 с.; Т. 2. – 1868. – 784+III с.; Т. 3. – 1869. – 840 с.

558. *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – В 3-х Т. – М.: Современный писатель, 1995. – 416+ 400+416 с.

559. *Байбурин А.К.* Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993. – 240 с.

560. *Байбурин А.К., Фрадкин В.З.* Николай Федорович Сумцов и его работы в области обрядовой символики // *Сумцов Н.Ф.* Символика славянских обрядов... – С. 269–279.

561. *Балабуха Н.* Обряды и легенды, касающиеся Страстной недели в Крыму // *Московские Ведомости.* – 1891. – № 106.

562. *Балов А.* К вопросу о характере и значении древних “купальских” обрядов и игрищ // *ЖС.* – 1896. – Вып. 1. – С. 133–142.

563. *Балов А.В.* О характере и значении древних купальских обрядов и игрищ // *Русский Архив.* – 1911. – № 9. – С. 5–52.

564. *Балов А.* Св. Андрей Первозванный и св. Катерина в народных русских верованиях. Историко-этнографический очерк // ЖС. – 1899. – Вып. 4. – С. 536–538.

565. *Балушок В.* Инициации древних славян (попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – С. 57–66.

566. *Балушок В.* Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.

567. *Балушок В.* Парубочі громади в українському селі // КС. – 1995. – № 5. – С. 84–87.

568. *Балушок В.* Парубочі ініціації в українському традиційному селі // Родовід. – 1996. – № 7. – С. 29–37.

569. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. – Ч. I–IV. – М., 1822. – Ч. I. – 220 с.; Ч. II. – 334 с.; Ч. III. – 250 с.; Ч. IV. – 322 с.

570. *Н. Б. [Беляшевский Николай].* Медико-топографическая и этнографическая работа д-ра де-ла-Флиза // КС. – 1889. – № 7. – С. 256–268.

571. *Н. Б. [Беляшевский Николай].* Новые альбомы д-ра де-ла-Флиза // КС. – 1891. – № 3 – С. 508–511.

572. *Беньковский Ив.* Обычай и поверья, приуроченные к “велькодню” // КС. – 1895. – № 5. – С. 70–76.

573. *Беньковский Ив.* Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к “риздвяным святам” // КС. – 1896. – № 1. – С. 1–9 (Изв. и зам.).

574. *Беньковский Ив.* Стрелянье в кресты // КС. – 1902. – № 6. – С. 161–162.

575. *Березовський І.П.* Іван Манжура. Нарис життя і творчості. – К., 1962. – 124 с.

576. *Бернштам Т.А.* К реконструкции некоторых русских переходных обрядов совершеннолетия // Советская этнография. – 1986. – № 6. – С. 24–35.

577. *Бернштам Т.А.* “Молодая” и “старая” игра в аспекте космосоциальных половозрастных процессов // *ЖС.* – 1995. – № 2. – С. 17–20.

578. *Бернштам Т.А.* Следы архаических ритуалов и культов в русских молодежных играх “Ящер” и “Олень” (опыт реконструкции) // *Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.* – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – С. 17–36.

579. *Бернштам Т.А.* Совершеннолетие девушки в метафорах игрового фольклора (традиционный аспект русской культуры) // *Этнические стереотипы мужского и женского поведения.* – СПб., 1991. – С. 234–257.

580. *Білецький Леонід.* Історія української літератури. – Т. I. – Авгсбург, 1947. – 328 с.

581. *Білик О.* Культ предків і народна гра // *Фольклористичні зошити.* – 2001. – Вип. 4. – С. 93–96.

582. *Богатирьов П.* “Пам’ятка” підкарпатського селянина // *Україна.* – К., 1927. – Кн. 5. – С. 106–121.

583. *Богдашина О.М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. – Харків: “Видавництво Сага”, 2008. – 214 с.

584. *Богомазова Т.Г.* О роли игрушки в передаче традиции: украинская народная игрушка // *Народные игры и игрушки...* – С. 161–172.

585. Бойові мистецтва України: Науково-практичний збірник за матеріалами Всеукраїнської конференції. – К.: МАУП, 2005. – 132 с.

586. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / *З.Є. Болтарович та ін.* – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.

587. *Боржковский Валериан.* “Парубоцтво”, как особая группа в малорусском сельском обществе // *КС.* – 1887. – № 8. – С. 765–776.

588. *Борисенко Валентина.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. – 92 с.

589. [Борисенко Валентина]. Етнографія в працях художника Юрія Павловича (1872–1947) // *Борисенко Валентина*. Нариси з історії української етнології... – С. 27.

590. *Братчиков А.* Домашняя жизнь Волынских крестьян, их нравы, обычаи и предрассудки // *Волынские ГВ.* – 1868. – №№ 125, 127, 130, 133, 138.

591. *Братчиков.* К истории народных обычаев: Купала // *Волынские ГВ.* – 1891. – № 45.

592. *Брояковский С.* Святки, праздник рождества христово у разных народов Малороссии // *Киевские Ев.* – 1895. – № 24. – С. 1168.

593. *Булат Т.П.* Від співогри до школи життя // *Микола Лисенко*. Молодощі. – К., 1990. – С. 3–5.

594. *Бутник-Сіверський Б.* З історії української етнографії та фольклористики // *Народна творчість та етнографія.* – 1968. – № 2. – С. 56–58.

595. *Вагилевич И.* Гуцулы, обитатели восточной отрасли Карпатских гор. Перевод с чешского // *Пантеон.* – 1855. – Т. XII. – Кн. 5. Май. – Отд. III. – С. 17–56 (Смесь).

596. *Васильев М.К. и В.К.* Малорусские похоронные обряды и поверья // *КС.* – 1890. – № 8. – С. 321.

597. *Величко С.* Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.

598. *Вендина Т.И.* Игра в языке русской традиционной культуры: этнокультурная интерпретация // *Логический анализ языка. Концептуальные поля игры....* – С. 375–391.

599. Вербная неделя // *Харьковские ГВ.* – 1890. – № 77.

600. *Верховинець Василь.* Теорія українського народного танцю. – К., 1919. (5-е вид. – К.: Музична Україна, 1990. – 152 с.).

601. *В[ерхратский] И.* Про “Маланку” // *Правда.* – 1876. – № 2.

602. *Веселовский А.Н.* Гетеризм, побратимство и кумовство в купальской обрядовости (хронологические гипотезы) // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1894. – Ч. 291. – С. 309–312.

603. Весна в русских народных поговорках и играх // Подольские ГВ. – 1895. – № 26.

604. *Ветвицкий Софроний.* Який крѣм інших обхѣд весельний у княгинь гуцульских // Правда. – 1868. – №№ 12, 13.

605. Вечер в День Ивана Купала // КС. – 1897. – № 6. – С. 98–100.

606. Вечерниці в Подольской губернии // Киевлянин. – 1873. – №№ 85–95.

607. *Виноградов Г.С.* Этнография детства и русская народная культура в Сибири / Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. – М.: Вост. лит., 2009. – 896 с.: ил.

608. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології... – С. 34–214.

609. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – 354 с.

610. *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології... – С. 215–337. Вперше надруковано: *Volkov Théodore.* Rites et usages nuptiaux en Ukraine // *L'Anthropologie.* – Т. II. – Paris, 1891. – P. 160–184, 408–437, 537–587; Т. III. – Paris, 1892. – P. 541–588.

611. *Возняк М.* Замітки М. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького // Записки НТШ. – Т. 104. – Львів, 1911. – С. 176–180.

612. *Волинський К.* Іван Котляревський. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1969. – 271 с.

613. *Волков Ф. (Вовк Ф.К.)* Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем... – С. 427–454.

614. *Волков Ф.К.* Свадбарски-те обреды на славянски-те народы // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (София). – 1890. – № 3.

– С. 137–178; 1891. – № 4. – С. 194–230; № 5. – С. 204–232; 1892. – № 8. – С. 216–256; 1894. – № 11. – С. 472–510.

615. *Волков Ф. (Вовк Ф.К.)* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем... – С. 455–647.

616. *Всеволодский-Гернгросс В.Н.* Введение // Игры народов СССР: Сборник материалов... – С. XV–LXIII.

617. Встреча и проводы праздников Рождества Христова в селе // Черниговские ГВ. – 1877. – № 4

618. Встреча Нового года в Малороссии у поселян // Полтавские ГВ. – 1847. – № 1. – С. 14.

619. *Гаврилюк Елеонора.* Еротичні імплікації рослинної символіки в українській календарній обрядовості // Студії з Інтегральної Культурології. – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 2 “Ритуал”. – Львів, 1999. – С. 32–55.

620. *Гарасимчук Р.* Народні пісні Закарпатської України і стан наукових досліджень над ними // Новий час. – 1939. – № 4.

621. *Гейзінга Йоган.* Номо Ludens / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1994. – 250 с.

622. [*Георгий (Георги)*]. Описание всех, в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и проч. достопамятностей, соч. профессором *Георгием*. – Изд. 2-е. – СПб., 1796–1799.

623. *Герус Л.* Українська народна іграшка. – Львів: ІН НАН України, 2004. – 264 с.

624. *Г[натюк] В[олодимир]*. [Передмова] // [*Дикарив М.*] Збірки сільської молодіжі на Україні... – С. 170–173.

625. *Горбунов Б.В.* Игра в войну в народной традиции // ЖС. – 1996. – № 4. – С. 11–12.

626. *Горбунов Б.В.* Традиционные рукопашные состязания в народной культуре восточных славян XIX – начала XX века: Историко-этнографическое исследование. – М., 1997. – 170 с.

627. *Горленко В.* [Предисловие] // *Исаевич С.Н.* Малорусские народные игры... – С. 451–454.

628. *Горленко В.* Сто семь лет южно-русской этнографии // КС. – 1884. – № 3. – С. 505–507.

629. *Гринченко Б.Д.* Предисловие // *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы... – Вып. 3. – С. I–XXIV.

630. *Грицак Є.* Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима купина. – 1995. – № 3–4. – С. 75–100.

631. *Громов Г.* Позорище странных и смешных обрядов при бракосочетаниях разных чужеземных и в России обитающих народов и при том нечто для холостых и женатых. – СПб., 1797. – 301+[4] с.

632. *Грунтовский А.В.* Русский кулачный бой. История, этнография, техника. – СПб.: Издательский дом “Нева”, 2001. – 384 с.

633. *Гузій Р.* Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 6. – С. 1012–1016.

634. *Гузій Р., Вархол Й., Вархол Н.* Похоронні обряди // Лемківщина. – Т. 2. – Львів, 2002. – С. 94–109.

635. *Гуменюк П.* “Коза”: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 100–102.

636. [Гумилевский]. *Филарет*, Архиепископ Черниговский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. шестая. Уезды Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – Чернигов, 1874. – 541+4 с.

637. *Гусев В.Е.* От обряда к народному театру (эволюция святочных игр в покойника) // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1974. – С. 49–59.

638. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / П.І. Арсенич та ін. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.

639. Д. С. Коляда и Купало, начерк из Славянской мифологии // Слово (Львов). – 1870. – №№ 99, 100.

640. Давиденко И. От издателя // [Маркевич Николай]. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К.: Издал И. Давиденко, 1860. – С. [П].

641. Давидюк В. Від “Куці-баби” до “Опанаса” // Соціалістична культура. – 1990. – № 4–5. – С. 74–75.

642. Данилевский Гр. Нравы и обычаи украинских чумаков. (Очерки четырех времен года в Малороссии) // Библиотека для чтения. – 1857. – Т. 142. – Март. – С. 119–158 (Смесь); Апрель. – С. 243–266 (Смесь); Т. 143. – Май. – С. 19–41 (Смесь); Июнь. – С. 137–151 (Смесь).

643. Данилевська Н., Ткач М. Ой ти, калито, ой медоная: [Календарно-обрядове дійство “калита”]. – К., 2004. – 70 с.

644. Данковская Р. С. Свадебные обряды у малороссов Грайворонского уезда в 1870-х годах // Этнографическое Обозрение. – 1909. – Т. 81–82. – № 2–3. – С. 145–149.

645. Даркевич В.П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. – М.: Наука, 1988. – 344с., ил.

646. Дашкевич Я.Р. Українська Бопланіада // Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського... – С. 209–232.

647. Действия в крае этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1869. – №№ 78, 127, 131; 1870. – №№ 29, 35, 81, 84, 133; 1872. – № 10.

648. Держко О. Козацькому роду нема переводу, або ж історія Козака Мамає // Україна. – 1990. – № 38. – С. 12–18.

649. Деятельность этнографическо-статистической экспедиции // Волынские ГВ. – 1871. – № 63.

650. [Дикарев М.] Воронежский этнографический сборник. – Воронеж: Издание Воронежского губернского статистического комитета, 1891. – 314 с.
651. Дитинство і народна культура Слобожанщини: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 рр. – Харків, 2000. – 316 с.
652. Дмитриева С. Обрядовое купание невесты (опыт анализа элементов свадебной игры славян) // Македонский фольклор. – 1983. – Т. 32. – С. 93–99.
653. Дмитрюков А. Краткая история города Суджи и его уезда // Исторический, статистический и географический журнал. – 1827. – август. – С. 126–148; сентябрь. – С. 233–246; декабрь. – С. 223–235
654. Доленго-Ходаковский З. Проект ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории // Сын Отечества. – 1820. – Ч. 63. – № XXXIII. – С. 289–312.
655. Долинский Стефан. Этнографические заметки о свадебных обрядах, собранные в м. Загниткове, Ольгопольского уезда // Подольские ЕВ. – 1887. – № 40. – С. 900–908; № 41. – С. 931–940; № 42. – С. 956–959.
656. Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского // КС. – 1904. – № 9. – С. 86–89.
657. Доманицкий В. [Рецензія на]: Красильников Ф.С. Малороссия и малоруссы (Географическо-этнографический очерк). – М., 1904. – 56 с. // КС. – 1905. – № 1. – С. 49–51 (Библ.).
658. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1754–1880). – Женева 1881. – 132 с.
659. Драгоманов М. Політичні (тобто історичні) пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами. – Ч. 1. – Розділ 1. – Женева, 1883. – LV+136+1; Розділ 2.– Женева, 1885. – XII+225+1.
660. Древний пасхальный обычай обливать водой не бывших у Светлой заутрени, запрещенный указом 1721 г. // Черниговские ГВ. – 1890. – № 27 (Смесь).

661. Етнографічні писання Костомарова / За ред. *М.С. Грушевського* // Записки українського наукового товариства у Києві. – Т. 35. – К.: Державне видавництво України, 1930. – XXIV+352 с.
662. Етнографія Києва і Київщини. Традиції та сучасність / За ред. *В.Ф. Горленка*. – К.: Наукова думка, 1986. – 372 с.
663. *Єнсен А.* Мазепа // Вітчизна. – 1991. – №10. – С. 101–148.
664. *Єфремова Л.* Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // МУЕ. – 2004. – Вип. 4 (7). – С. 221–232.
665. *Жмуд Н.* Апотропеїчні функції української народної іграшки // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 111–117.
666. *Жулинський М.* До читачів // “Дзига”... – С. 6.
667. З української старовини. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.
668. *Завацький В.І., Цьось А.В., Бичук О.І., Пономаренко Л.І.* Козацькі забави. – Луцьк: Настир’я, 1994. – 112 с.
669. Записки ЮЗОРГО. – Т. I за 1873 г. – К., 1874. – III+367+62+28 с.; Т. II за 1874 г. – К., 1875. – 616 с.
670. *Затворницький М.* Обычай, называемый “Перезва”, совершаемый в Нежине во второй день брака // Черниговские ЕВ. – 1883. – № 13. – С. 732–741.
671. Звичає великодні // Дзвоник (Львов). – 1891. – № 8.
672. Земледельческие праздники // Киевские ГВ. – 1849. – № 33. – С. 266–267.
673. *Зеньковский М.* Некоторые народные малороссийские обычаи // Полтавские ГВ. – 1864. – №№ 7, 51, 52.
674. *Зибер Н.* Еще о братствах // Слово. – 1881. – № 1. – С. 197–198.
675. *Зилинский О.* Из восточнославянских народных игр (Кострома-Коструб) // Русский фольклор: Исторические связи в славянском фольклоре. – М., 1968. – С. 198–211.
676. Зрелищно-ігрові форми народної культури: Сборник научных статей // Отв. ред. и сост. *Л.М. Ивлева*. – Л., 1990. – 239 с.

677. *Иваница А.* Домашний быт малоросса Полтавской губ., Хорольского у. и др. мест Волынской и Черниговской губ. // Этнографический Сборник. – Вып. 1. – 1853. – С. 337–374.

678. *Иванов В.В.* Современная деревня Харьковской губернии // [*Иванов В.В.*] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии... – С. I–XXXII.

679. *Ивлева Л.М.* Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К вопросу о ряженье как типе игрового перевоплощения) // Русский фольклор. – 1987. – Т. 24. – С. 65–75.

680. *Ивлева Л.М.:* Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К проблеме типологии игровых явлений) // Народный театр: Сб. ст. / Ред. *Е.В. Гусев.* – Л., 1974. – С. 20–35.

681. Избранный песенник, или собрание наилучших старых и самых новейших российских песен. – М.: Тип. Селивановского, 1795.

682. *Ильинский Г.* Из русской диалектологии. Великорусское корогод “хоровод” // ЖС. – 1907. – Вып. 1. – С. 39–42.

683. [*Илькевич Гр.*] Галицкіи приповідки и загадки зібраніи *Григорим Илкєвичом.* – У Ведни, 1841. – VI+124 с.

684. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // Волынские Ев. – 1900. – №№ 1–2, 6, 10–12.

685. Исторические песни малорусского народа с объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова.* – Т. 1. – К., 1874. – XXIV+336 с.; Т. 2. – К., 1875. – 2+XI+66 с.

686. История русов или Малой России. – М.: Университетская типография, 1846. – [6]+IV+262+46+IV с. [319 с. з роздільною пагінацією].

687. История и происхождение некоторых обычаев // Херсонские ГВ. – 1850. – № 7. – С. 29–35.

688. *Иващенко Григорій.* Герць паперових лицарів // “Добромисл” (Полтава). – 1994. – № 3–4.

689. *Іващенко Григорій*. Тут всяку всячину іграли. Історія українського картярства // *Український тиждень*. – 2011. – № 22 (187).
690. Історичне джерелознавство: Підручник / *Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко* та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
691. *К. Великодні звичаї у давніх часах* // *Ілюстрована Україна (Львів)*. – 1913. – № 8. – С. 5–6.
692. *Кавелин К.* [Рецензія на “Быт русского народа” О. Терещенка] // *Современник*. – 1848. – Т. 11. – С. 1–49, 85–139; Т. 12. – С. 95–138.
693. *Калакура Я.С., Рафальський О.О, Юрій М.Ф.* Ментальний вибір української цивілізації. – К.: Генеза, 2017. – 560 с.
694. *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
695. *Каляндрук Тарас*. Загадки козацьких характерників. – Львів: Піраміда, 2006. – 272 с.
696. *Каляндрук Тарас*. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: Сполом, 2004. – 304 с.
- 696 а. *Капелюшний В.П.* Етнологічна діяльність І. Франка в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові: дорадянська історіографія // *Сторінки історії*. – 2019. – Вип. 49. – С. 9–22.
697. *Каминский В.* Этнографическое изучение Волыни // *Записки Общества Истории, Филологии и Права при имп. Варшавском университете*. – 1912. – № 6. – С. 103–135.
- 697 а. *Капелюшний В.П.* Новітня історіографія українського національно-культурного відродження // *Етнічна історія народів Європи*. – К., 2021. – Вип. 63. – С. 151–153.
698. *Картинки из деревенской жизни в Подольской губернии* // *Одесский Вестник*. – 1879. – №№ 253, 262, 270.
699. [Квитка Г.] *Украинцы* // *Современник*. – 1841. – Т. XXI. – С. 75–85.
700. *Кирчів Р.Ф.* Цінна пам’ятка української етнографії та фольклористики // *Лозинський Й.І.* Українське весілля... – С. 8–25.

701. *Кісь Роман, Маєрчик Марія, Кісь Оксана.* Передне слово // Студії з інтегральної культурології. – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 1 “Thanatos”. – Львів, 1996. – С. 5–8.

702. *Кітова С.* “Водіння куста на Поліссі” // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 67–73.

703. *Клейн Л.С.* Похороны бога и святочные игры с умруном // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: Погребальный обряд. – М., 1985. – С. 48–50.

704. *Кожолянюк Г.К.* Етнографія Буковини. – Т. 1–3. – Чернівці: Золоті литаври, 1999–2004. – 384+424+392 с.

705. [Козар Лідія]. “Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом” [Листи Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева] / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам’ять століть. – 1999. – № 1. – С. 49–59.

706. *Кокорудз Илья.* О митольгии славянской // Зоря. – 1888. – №№ 1–5. – С. 5–7, 25–27, 41–42, 61–63, 77–80.

707. *Кокунько Д.* К статье г. Пахомова “Риздвяни святки в Чорноморіи” в № 280 Кубан. Обл. ведом. За 1900 год // Кубанские ОВ. – 1901. – № 8.

708. *Колесса Філарет.* Огляд праць проф., д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології // Записки НТШ. – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – С. 67–76.

709. Коляда // Волынские ГВ. – 1847. – № 16. – С. 48–49.

710. Колядование – святочный обычай простого народа // Киевские ГВ. – 1865. – № 1.

711. *Корицкий А.* Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м. Любече // Черниговские ГВ. – 1854. – № 37.

712. *Корнаковский Х.* Волынь до времен Гедимины // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Июнь. – С. 38–74.

713. Корреспонденция из Золотоноши // Полтавские ГВ. – 1898. – № 16.

714. Корреспонденция из Новозыбкова // Черниговские ГВ. – 1894. – № 161.
715. Корреспонденция из с. Гришина, Бахмутского уезда // Екатеринославские ГВ. – 1890. – № 7.
716. *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № I. – С. 121–159.
717. *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843.
718. *Костомаров Н.* Об отношении русской истории к этнографии и географии // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования Николая Костомарова: в 12 т. – Т. 3. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1867. – С. 353–377.
719. *Костомаров М.И.* Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
720. *Котляревский А.А.* О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868. – 16+252 с.
721. *Кралицкий Ан.* Русины ляборские в Угорщине // Науковий Сборник издаваемый галицко-русской Матицей. – Львов. – 1865. – 292 с.
722. *Красильников Ф.С.* Малороссия и малоруссы (Географическо-этнографический очерк). – М., 1904. – 56 с.
723. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. – СПб.: Изд. *В.Рубаном*, 1777.
724. *Крачковский Юл.Ф.* Быт Западно-Русского селянина // ЧОИДР. – 1873. – Кн. IV. Октябрь–декабрь. – Смесь. – С. 1–82; 83–182.
725. *Крушинский А.* Обычаи поселян в окрестностях м. Чуднова, Житомирского уезда // Волынские ГВ. – 1860. – № 6–13.
726. *Кубинський М.* Висвітлення фольклористичної діяльності Івана Манжури на сторінках “Киевской Старины” // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 2. – С. 26–36.

727. *Кувеньова О.Ф.* Про деякі традиційні народні ігри та розваги // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2. – С. 84–93.

728. *Кузеля З.* Народні звичаї й обряди пов'язані з родинним життям // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 239–243.

729. *Кузеля Зенон.* Посіжинє і забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914 – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.

730. *Кузеля Зенон.* Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // Етнографічний Збірник. – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 133–202.

731. *Кулжинский И.* Малороссийская деревня. – М., 1827. – IX+ 4+136 с.

732. [*Кулиш П.*] Записки о Южной Руси. Издал *П. Кулиш.* – Т. 1–2. – СПб., 1856–1857. – (2)+XXVI+324; 354+(1) с.

733. Культура і побут населення України: Навчальний посібник / *В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко* та ін. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.

734. *Купчанко Гр.* Некоторые историко-географические сведения о Буковине // Записки ЮЗОРГО. – Т. II. – 1875. – С. 352–360.

735. *Курочкин А.В.* Архаический свадебный танец-игра “Журавль” // ЖС. – 2003. – № 1. – С. 12–14.

736. *Курочкин О.В.* Архаїчний весільний танець-гра “Журавель” (“Бусел”) // МУЕ. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145.

737. *Курочкин О.В.* З історії масових свят феодального і капіталістичного Києва // Свята і обряди трудящих Києва. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 34–105.

738. *Курочкин О.* Ігровий репертуар традиційного весілля українців // Танцювальні студії. – Т. 3. – № 2. – К.: 2020, Видавничий центр “КНУКіМ”. – С. 140–162.

739. *Курочкин О.* Маски тварин у поховальних іграх українців // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 32–39.

740. *Курочкин О.В.* “Метод синкретичних вузлів” і давні весільні ігри українців // МУЕ. – 2003. – Вип. 3 (6). – С. 53–60.

741. *Курочкін О.* Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // *Берегиня*. – 1998. – № 3–4. – С. 106–123.

742. *Курочкін Олександр.* Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок). – Опішне: Українське народознавство, 1995. – 392 с.

743. *Куцера А.* Гей діточки, дайте ручки: Народні дитячі ігри українців Чехословаччини. – Пряшів, 1990. – 174 с.

744. *Л. О.* Из сельской церковной летописи // *КС*. – 1905. – № 3. – С. 222–223 (Изв. и зам.).

745. *Л-кий.* Жизнь малоросса в Острогском уезде. (Этнографический очерк) // *Воронежский Телеграф*. – 1869. – №№ 43–48.

746. *Лебедев Амф.* О борьбе духовных властей в бывшей епархии Белгородской с суевериями // *КС*. – 1890. – № 1. – С. 1–21.

747. *Левицький Ів.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології // *Правда* (Львів). – 1876. – №№ 1–9, 13–17, 20, 22, 23 і окреме видання: Львів, 1877. – 80 с.

748. *Нечуй-Левицький Ів.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.

749. *Левицький О.* Матеріали і замітки. Великодні “кукли”. (Старовинний народний звичай) // *Україна*. – 1914. – № 1. – С. 84–86.

750. *О.Л.* [Левицький О.] Свадебные и другие народные обычаи в Червоной Руси сто лет назад // *КС*. – 1898. – № 5. – С. 245–253.

751. *Левшин Алексей.* Письма из Малороссии. – Харьков, 1816. – 206+4 с.

752. *Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження у 2-х т.* – Т. 1. Матеріальна культура; Т. 2. Духовна культура. – Львів: ІН НАНУ, 1998–2002. – 360+420 с.

753. Летние русские праздники, забавы и увеселения // *Киевские ГВ*. – 1867. – № 69. – С. 275–276.

754. *Липранди А.* В дебрях Полесья. (Очерки и наблюдения) // *Наблюдатель* (СПб.). – 1899. – Январь. – С. 111–137; Февраль. – С. 96–97.

755. *Листов А.* Святки, русский простонародный праздник (мифическая основа обычаев, обрядов, поверий и песен, сопровождающих этот праздник). Коляда // Подольские ЕВ. – 1877. – № 1. – С. 10–21; № 2. – С. 38–49; № 4. – С. 88–102.

756. Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упорядники: *В. Наулко, В. Старков.* – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – 84 с.

757. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка / Упорядник *Всеволод Наулко* // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – К; Нью-Йорк; Париж, Львів, Торонто, 2001. – С. 93–221.

758. Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / Отв. ред. *Н.Д. Арутюнова.* – М.: Индрик, 2006. – 544 с.

759. *Лотоцкий А.* Священные дни страстной седмицы и светлого воскресения христового в связи с народными верованиями и обычаями // Подольские ЕВ. – 1897. – № 15. – С. 359–368; № 16–17. – С. 390–399.

760. *Лубок Т.* Свадебные обряды в Козелецком уезде // Черниговские ГВ. – 1875. – №№ 45, 46 (Особое прибавление).

761. *Любимова Г.В.* Обрядовые игры с переходной семантикой в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 70–81.

762. Май в народных обычаях и поверьях на юге России // Подольские ГВ. – 1895. – № 40.

763. Майские народные поверья, праздники и гулянья // Подольские ГВ. – 1895. – № 36.

764. *Максименко М.Т.* Примітки // *Котляревський І.* Твори... – С. 287–318.

765. *Максимов С.В.* Нечистая, неведомая и крестная сила. – СПб.: ТОО “ПОЛИСЕТ”, 1994. – 443 с. (Перше видання: СПб, 1903).

766. *Малашенко Н.С.* Взаимосвязи обряда “Похороны Костромы” с детской игрой “в Кострому” // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – М., 1979. – С. 89–103.

767. Малороссийские народные предания и рассказы. Свод *М. Драгоманова*. – К., 1876. – XXVI+434 с.

768. Малороссийские обычаи в светлую неделю за 200 лет перед сим. (Из Боплана) // *Полтавские ГВ.* – 1849. – № 14. – С. 153–154.

769. Малороссийские песни // *Вестник Европы.* – 1829. – № 22. – С. 153–155 (Смесь).

770. Малороссы // *Народы России.* – Вып. 1–2. – СПб., 1878. – С. 18–42.

771. Малорусские святки: 1. Рождественский сочельник. 2. Колядки или святой вечер. 3. Меланки, богатый вечер или щедровки. 4. Новый год // *Семейная Библиотека.* – 1855. – Кн. 1. – С. 11–35.

772. [*Мандельштам И.Е.*] Опыт объяснения обычаев (индо-европейских народов), созданных под влиянием мифа / [Соч.] *И. Мандельштама*. – Ч. 1. – СПб, 1882 (диссертация).

773. *Мандзяк Олексій*. Воїнсько-фізичне виховання аріїв: Народні ігри в практиці українських бойових мистецтв. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 208 с.

774. *Мандзяк А.С.* Славянские воинские искусства: От культа Земли к воинскому поединку / Под общ. Ред.. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2006. – 320 с.

775. *М[анжу]ра Ив. І.* Приход весны по народным приметам и поверьям. II. Купало // *Степь.* – 1885. – №№ 41, 55.

776. *Маркович Я.М.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – СПб., 1798.

777. [*Мартинович Порфирий*]. Украинські записи *Порфирия Мартиновича* (этнографа) // *КС.* – 1904. – № 11. – С. 249–251.

778. *Марченко Т.* Козаки Мамаї. – К.; Опішне, 1991. – 80 с.

779. *Маслійчук Володимир*. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській і Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття // *Народна творчість та етнологія.* – 2010. – № 6. – С. 72–76.

780. *Маслійчук Володимир*. До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній і Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2-х томах. – Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення. – К., 2013. – С. 87–98.

781. *Матейко К.І.* До історії української народної кераміки // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Вип. 1.– С. 16–31.

782. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. 1. Старобельский уезд // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып. VIII.– Отд. II. – С. 1–184; 1895. – Вып. IX. – Отд. II. – С. 239–494; 1897. – Вып. XI. – Отд. II. – С. 377–496; 1898. – Вып. XII. – Отд. II. – С. 1–180.

783. *Маторин Н.* Предисловие // Игры народов СССР: Сборник материалов... – С. VII–XIV.

784. *Машков В.* Игра в тура // ЖС. – 1982. – № 2. – С. 165–170.

785. *Маяченець Левко*. Про шлюб на Руси-Україне в XVI–XVII століттю // Зоря. – 1885. – № 14.

786. [*Плосайкевич Л, Сенчик Я.*] Мелодії українських народних пісень з Поділля та Холмщини, зібрані *Л. Плосайкевичем і Я. Сенчиком* / Під ред. *Станіслава Людкевича* // МУЕ. – Т. 16. – Львів, 1916. – 184 с.

787. *Мельник Л.Г.* Предмет і методологія історичної науки. – К.: Вища школа, 1977. – 135 с.

788. *Меньков Петр*. Этнографический взгляд на Киевскую губернию (1846 г.) // ЧОИДР. – 1848. – № 7. – С. 147–156.

789. *М[е]тл[инский А.]* О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печатанию народных песен и других произведений народной словесности // Черниговские ГВ. – 1853. – № 23.

790. *Метлинский А.* Южный Русский Сборник. – В 5-ти кн. – К., 1848. – 60+108+44+72+92 с.

791. *Милорадович В.П.* Житє-бытє лубенского крестьянина // КС. – 1902. – № 4. – С. 110–135; № 6. – С. 392–434; № 10. – С. 62–91.

792. *Милорадович В.П.* Лесная Лубенщина // КС. – 1900. – № 9. – С. 247–296; № 10. – С. 39–82 і окрема відбитка: К., 1900. – 94 с.

793. [*Милорадович В.П.*] Материалы по изучению Полтавской губернии. Рождественские святки в северной части Лубенского уезда. Составил *Милорадович* // Полтавские ГВ. – 1893. – №№ 42, 43, 45 і окрема відбитка: Полтава, 1893. – 24 с.

794. *Милорадович В.* Свадебные песни в Лубенском уезде // КС. – 1890. – № 7. – С. 129–152; № 8. – С. 153–184; № 9. – С. 185–192 і окрема відбитка: К., 1890. – 2+64 с.

795. *Милорадович В.П.* Снетинская старина // КС. – 1897. – № 9. – С. 319–335; № 10. – С. 6–26.

796. *Милорадович В.П.* Средняя Лубенщина // КС. – 1903. – № 9. – С. 247–262; № 10. – С. 1–36; № 11. – С. 209–240; № 12. – С. 518–539.

797. *Милорадович В.П.* Степная Лубенщина // КС. – 1904. – № 3. – С. 353–354, 368–370, 377–382; № 4. – С. 59.

798. *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (втор. пол. XVI – сер. XVII вв.). – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1981. – 75 с.

799. *Могильницький Іван.* Граматика языка словено-руського. – Львів, 1823.

800. [*Мордовець Данило*]. *Білило Цезар.* Під небом України // Зоря. – 1893. – № 7. – С. 136–137.

801. *Морозов И.А.* Игровые формы свадьбы в системе традиционных “переходных” обрядов // ЖС. – 1995. – № 2. – С. 21–26.

802. *Морозов И.А., Слепцова И.С.* Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.). – М.: Индрик, 2004. – 920 с.

803. Московские ГВ. – 1853. – № 15.

804. *Мочульський М.* Іван Манжура, український поет і етнограф: В сімдесят п'яти роковини його народин (Критико-біографічний нарис) // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 23–59.

805. *Музика Я.* Забавки // Жінка. – 1939. – Ч. 6–7. – С. 12.

806. *Музиченко Степан.* Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933) // *Борисенко Валентина.* Нариси з історії української етнології... – С. 73–82.

807. *Мушинка Микола.* Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987 (Записки НТШ, Т. 207). – 332 с.

808. *Найден О.С.* Образ воїна в українському фольклорі: семантичні та образні аспекти. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2005. – 260 с.

809. *Найден О.* Початкова семантика українських народних ляльок та перехід їх обрядових функцій в ігрові // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 1. – С. 32–37.

810. *Найден О.* Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

811. Народные игры и игрушки: Сб. статей / Отв. ред. *Г.Н. Симаков.* – СПб., 2000. – 185 с.

812. Народні пісні в записах Івана Манжури. – К., 1974. – 350 с.

813. *Наулко Всеволод, Горленко Володимир.* Творча спадщина Де ля Фліза (передмова) // *Де ля Фліз.* Альбоми. – Т.1... – С. 7–18.

814. *Горленко В.Ф.* Деляфлиз как этнограф // Советская этнография. – 1965. – № 1. – С. 107–116.

815. *Наулко Всеволод.* Єдність і багатобарвність культури (замість передмови) // *Шевченко Євген.* Українська народна тканина... – С. 22–24.

816. *Некрылова А.Ф.* Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века. – Л.: Искусство, 1984. – 191 с.

817. *Никифоров Вас.* Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Херсонские ЕВ. – 1873. – № 17. – С. 488–510; № 18. – С. 519–538; № 19. – С. 566–588.

818. *Николайчик Ф.* Универсал гетмана Скоропадского о вечерницах, кулачных боях, сборищах под Ивана Купала и проч. 1719 г. // КС. – 1894. – № 6. – С. 541–543 (Изв. и зам.).

819. *Новиков Н.И.* Полное новое собрание российских песен в четырех частях. – М., 1780–1781.

820. *Новикова Е.С.* Народный игровой календарь крестьян (по материалам Архангельской области) / Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН. – М., 2001. – С. 273–294.

821. *Новицкий И.* Из заметок этнографа // Киевские ГВ. – 1867. – №№ 26, 27, 79, 80.

822. Об этнографическо-статистической экспедиции // Киевлянин. – 1871. – № 24.

823. *Огоновський Омелян.* Історія літератури руської. – Ч. II–IV. – Львів: накладом НТШ, 1889–1894. – 961+1 с. (Ч. IV. Етнографія).

824. *Орел В.Э.* О восточнославянских играх, связанных с культом пчел // Симпозиум по структуре балканского текста. – М., 1976. – С. 38–44.

825. От издательства // Игры народов СССР: Сборник материалов... – С. V–VI.

826. От Императорского Русского Географического общества. – СПб., 1847; 2-е розширене видання: СПб., 1852. – 8 с.

827. Отчет об экскурсиях в Полтавской губернии *М.А. Русова* // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. 2. – С. 546–548.

828. Очерк земледельческих праздников // Херсонские ГВ. – 1849. – № 31. – С. 247–249.

829. Очерк малороссийского быта // Журнал для детей. – 1862. – №№ 16–18. – С. 251–277.

830. *П. П.* “Парубоцькы громады” в г. Маяках, Херсонской губ. // КС. – 1901. – № 7–8. – С. 19–20 (Изв. и зам.).

831. *П. П.П.* Еще несколько слов о “парубоцких громадах” (атаманствах) г. Маяк, Херсонской губ. // КС. – 1901. – № 12. – С. 156–158 (Изв. и зам.).

832. *П-ий В. Иванов день* (С. Гриневцы-Полевые, Проскуровского уезда) // Жизнь и искусство. – 1896. – № 183.

833. [Павловский Ал.] Грамматика малороссийского наречия, или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Соч. Ал. Павловский. – СПб.: В типографии Плавильщикова, 1818. – VI+114 с.

834. *Падалка Л.В.* Происхождение и значение имени “Русь” // Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Т. 1. – С. 372.

835. *Палієнко Марина.* “Кіевская Старина” (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.

836. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – 350 с.

837. *Панкеев И.А.* Русские праздники и игры. – М.: Изд-во “Яуза”, ЗАО Изд-во “ЭКСМО-Пресс”, 1999. – 416 с.

838. [Партыцкий Ем.] Великодни свята руского народу // Газета школьна (Львов). – 1876. – №№ 8, 9.

839. *Партыцкий Ом.* Верховни божества нашего краю: Зельман, верховный бог Галичины и Подилля // Дело (Львов). – 1890. – №№ 120–122.

840. *Партыцкий Ом.* Песни про Зельмана // Дело. – 1891. – №№ 90, 130.

841. Пасха и проводы на Украине // Галичанин. – 1894. – №№ 85, 101, 102.

842. Пасхальные обычаи и предания в Екатеринославской губернии // Правительственный Вестник. – 1894. – № 88.

843. Первое апреля // Херсонские ГВ. – 1849. – № 14.

844. [Переверзев И.] Топографическое описание Харьковского Наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии... И. Переверзева. – М., 1788. – 170 с.

845. *Перетц В.* Беседные игры: тетера, в гуси, в кони. (Новгород. губ., Тихвин. у., д. Заборовье) // ЖС. – 1893. – Вып. II. – С. 281–282.
846. *Перетц В.* К истории польского и русского народного театра. XIII–XIV // ИОРЯС. – 1907. – Т. 12. – Кн. 4.
847. Песенник (новый Российский) или собрание любовных, хороводных, пастушьих, плясовых, театральных, цыганских, Малороссийских, козацких, святочних, простонародных...и на разные другие случаи, 569 песен в трех частях. – СПб., 1791–1792.
848. *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. I. – К., 1875. – [4]+280+[2] с.
849. Петровки // Херсонские ГВ. – 1849. – № 26. – С. 223–224.
850. *Пилат В.* Бойовий Гопак. – Львів: Галицька Січ, 1994. – 288 с.
851. *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. 3. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – VIII+125 с.
852. *Пісочинець Д.* Крашанки та писанки // Дзвінок. – 1894. – № 9.
853. Поверья, обычаи и обряды южно-русских крестьян в домашнем быту // Руководство для сельских пастырей. – 1872. – Т. 1. – № 5. – С. 174–180; № 7. – С. 249–258; № 8. – С. 281–296.
854. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / *Л.Ф. Артюх* та ін. – К.: Доля, 1994. – 500 с.
855. *Подольский Георгий.* Приход Алексеевский (Харьковского уезда) Софиевской церкви // Харьковские ЕВ. – 1868. – № 1. – С. 51–57.
856. Полесье. Материальная культура / *В.К. Бондарчик* и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 448 с.
857. *Пономарьов А.П.* Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – 318 с.
858. *П[ономарев] С[тепан].* Рождественский вечер в деревне (Бытовой очерк) // КС. – 1895. – № 1. – С. 103–119.
859. *Попов Ив.* Малороссия и Малороссы. – М., 1905. – С. 34–43.

860. *Попович М. В.* Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1998. – 728 с: іл.

861. *Поспелов П.* Русские народные праздники с их обрядами // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – Т. 3. – № 45. – С. 334–345; № 48. – С. 466–486; 1871. – Т. 1. – № 1. – С. 25–36; № 2. – С. 65–80; № 5. – С. 167–180; Т. 2. – № 18. – С. 20–32; № 21. – С. 119–136; № 26. – С. 311–328; Т. 3. – № 48. – С. 392–412; № 50. – С. 463–476; № 51. – С. 504–522; № 52. – С. 547–558.

862. *Потебня А.* Объяснение малорусских и сродных песен // Русский филологический вестник. – 1882. – Т. VII. – № 2. – С. 204–242; № 3. – С. 45–134; № 4. – С. 199–223; 1883. – Т. IX. – № 1. – С. 99–136; № 2. – С. 180–220; Т. X. – № 3. – С. 48–85.

863. *Потебня А.А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // ЧОИДР. – 1865. – Кн. II. – С. 1–84; Кн. III. – С. 85–232; Кн. IV. – С. 233–310. Окреме видання: М., 1865. – 310 с.

864. Празднование Рождества Христова у разных народов // Подольские ЕВ. – 1887. – № 52. – С. 1247–1254.

865. Предание о маслянице // Киевлянин. – 1887. – № 56.

866. Преследования священниками “улиц” в Волынской губернии // Киевлянин. – 1877. – № 76.

867. Приглашение к доставлению этнографических сведений // Черниговские ГВ. – 1869. – №№ 41–43.

868. *Пригоровский А.* Село Меленск (Стародубского уезда) // Записки Черниговской Губернской статистической комиссии. – Чернигов, 1866. – С. 209–241.

869. *Присовский Н.* Этнографические заметки об Уманцах // Киевские ГВ. – 1854. – № 37. – С. 310–312; № 45. – С. 310–312; № 46. – С. 313–315.

870. *Приступа Євген.* Народна фізична культура українців. – Львів: УСА, 1995. – 254 с.

871. *Пристуна Є.Н., Пилат В.* Традиції української національної фізичної культури. – Львів: Троян, 1991. – 104 с.

872. Про “неприличные, навіть опасные, страшные, а иногда и мерзенные забавы молодежи и старших” // Русское Слово. – 1898. – № 3.

873. Программа для группировки сведений об южнорусском народе (II) // Киевские ГВ. – 1863. – № 32. – С. 249–250.

874. Программа для сбора статистических сведений в селах (III) // Киевские ГВ. – 1863. – № 32. – С. 250.

875. Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // КС. – 1901. – № 7–8. – С. 13–15 (Изв. и зам.).

876. Программа для собирания этнографических сведений, составленная при этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии”. – М.: Тип. Е.Г. Потапова, 1887. – 147 с.

877. Программа для составления местных этнографических описаний // Киевские ГВ. – 1853. – № 42. – С. 324–326; № 43. – С. 334–339.

878. Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России // Киевские ГВ. – 1869. – № 79. – С. 212; № 80. – С. 216–217.

879. Программа по обычному праву южно-русского народа (I) // Киевские ГВ. – 1863. – № 32. – С. 250.

880. Программа этнографического описания юго-западного края // Киевские ГВ. – 1869. – № 79. – С. 211–212, а також: Друг народа. – 1869. – №№ 25, 26.

881. Программа этнографического описания юго-западного края // Друг народа. – 1869. – №№ 25, 26.

882. Программа Юго-западного отдела императорского Русского Географического общества для собирания сведений по этнографии. – К., 1873. – 77 с.

883. Происхождение и значение пасхальных яиц // Полтавские ГВ. – 1900. – № 12–13.

884. *Радецкий С.* Святочные обычаи крестьян в некоторых селах Киевской губернии // Киевские ГВ. – 1866. – № 1. – С. 3–4; № 2. – С. 8; № 3. – С. 12.

885. *Резанов В.И.* Материалы по этнографии Курской губернии // Труды Курской архивной комиссии. – 1911. – Вып. 1. – С. 172–249.

886. Результаты этнографической экспедиции // Киевлянин. – 1872. – № 11.

887. *Ретюнских Л.Т.* Философия игры. – М.: Вузовская книга, 2007. – 256 с.

888. [*Ригельман А.*] Летописное повествование о Малой России, и ее народе и козаках вообще... Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера *Александра Ригельмана* – М., 1847.

889. *Риттих А.Ф.* Этнографический очерк Харьковской губернии // Харьковские ГВ. – 1880. – №№ 2–8.

890. *Рклицкий С.* Борьба духовной власти с культом русалок и Купала на Украине в конце XVIII века // Украинская Жизнь. – 1913. – № 5. – С. 94.

891. Рождество в Малороссии // Киевское Слово. – 1890. – № 1134.

892. *Розалиев Н.Ю.* Карточные игры в России. – М., 1991. – 160 с.

893. *Романов Е.* Материалы по этнографии Гродненской губернии. – Вып. 1. – Вильна, 1911. – II+237 с.; Вып. 2. – Вильна, 1912. – VIII+396 с.

894. *Романчул Г.* Историко-статистические сведения о селе Пригородке, Хотинского уезда // Кишиневские ЕВ. – 1892. – № 15.

895. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под общим руководством *П.П. Семенова* и *В.И. Ламанского*. – Т. 7. Малороссия. – СПб., 1903. – IX+518 с.

896. [*Рубан В.*] Известия (краткие географические, политические и исторические) о Малой России с приобщением украинских трактов и известий о почтах, а также списки духовных и светских там находящихся чинов, о числе народа и проч., изд. *В. Рубаном*. – СПб., 1773.

897. Русалки и русальная неделя // Подольские ГВ. – 1893. – № 11.

898. *Русова С.* Про дитячі цяцьки // Світло. – 1911. – Кн. 9. – С. 56–60.

899. *С-й.* Народные воззрения на праздник Пасхи // Подольские ЕВ. – 1886. – № 15. – С. 317–320

900. *Самійленко Г.В.* Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Ніжин, 1999. – 120 с.

901. *Самотулка Теодосій.* Історія України в Іграх. Захисники рідного вогнища: Історичні ігри для новачат. – Т. І. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1995. – 348 с.

902. *Сахаров И.П.* Русское народное чернокнижие. – СПб.: Литера, 1997. – 416 с.

903. Сведения о трех селах Царевского уезда по сообщениям местных учителей (с. Верхнее-Погромного, с. Молчанова и слоб. Рахинки), населенных малороссами // Астраханские ГВ. – 1895. – № 102.

904. *Свенцицкий И.* Опыт сравнительного словаря русских говоров. (Галицко-бойковский говор) // ЖС. – 1900. – Вып. I–II. – С. 213–229.

905. Свята, розваги, забави // Українці: Історико-етнографічна монографія... 1959. – С. 501–516.

906. [*Сементовский А.М.*] Малороссийские и галицкие загадки, изданные *Александром Сементовским.* – К., 1851. – 2+44 с.

907. *Сементовский А.М.* Очерки малороссийской демонологии // Киевские ГВ. – 1845. – № 13. – С. 91–92; № 14. – С. 98–100; № 15. – С. 108–109; № 16. – С. 107–118.

908. *Сементовский К.М.* Некоторые народные обычаи и поверья здешней (Полтавской) губернии // Полтавские ГВ. – 1845. – № 15. – С. 157–158; № 19. – С. 187–189; № 22. – С. 213–214; № 24. – С. 227–232; № 37. – С. 352–354; № 47. – С. 468; № 49. – С. 490.

909. *Сементовский К.* Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Ч. III. – С. 86–107.

910. *Сементовский К.* Праздник Рождества Христова в Малороссии // Полтавские ГВ. – 1843. – № 52. – С. 364–366.

911. Сементовський Костянтин. Сементовський Микола. Сементовський Олександр // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Вип. 7. – Париж; Нью-Йорк, 1973. – С. 2749–2750.

912. *Сенько І.* Ходили опришки. – Ужгород: Карпати, 1983. – 384 с.

913. *Сердюк Ігор.* Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2-х томах. – Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення. – К., 2013. – С. 57–86.

914. *Сердюк Ігор.* До питання про ігрові практики у містах Гетьманщини // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 27. – К.: ІУАД, 2013. – С. 124–131.

915. *Сецинский Е.* Народные представления о загробном мире // Подольские ЕВ. – 1886. – № 28; 1887. – № 9. – С. 189–195, № 10 – С. 208–217.

916. *Сецинский Е.* Черты из народных представлений о загробном мире // Подольские ЕВ. – 1885. – № 18. – С. 353–362.

917. *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников прошлого и начала нынешнего столетия // КС. – 1892. – № 2. – С. 226–259.

918. Сырная седмица (масныця) // Подольские ЕВ. – 1900. – № 7.

919. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 256 с. Перше видання: Львів, 1938.

920. *Скуратівський В.Т.* Місяцелік: Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1992. – 208 с.

921. Слух о снаряжении Географическим обществом этнографической экспедиции в Юго-Западный край // Киевлянин. – 1869. – № 49.

922. *Соболевский А.* Купало // Русский филологический Вестник. – 1889. – Т. 22. – № 4. – С. 184–189.

923. *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // СОРЯС. – Т. 88. – 1910. – С. 258–274.

924. *Соколовский А.* Масляница у крестьян малороссов // Одесский Листок. – 1885. – № 37. – 9 февр.

925. [*Срезневский И.*] Запорожская Старина. – Харьков, 1833. – Ч. I. – 132 с.; Ч. I–II. – 140 с.; Ч. II. – Харьков, 1834. – 82 с.; Ч. II–II. – Харьков, 1835. – 194 с.; Ч. II–III. – Харьков, 1838. – 164 с.

926. *Срезневский Измаил.* Святилища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – 2+107 с.

927. *Срезневский И.* Славянская мифология или о богослужении Русском в язычестве // Украинский Вестник. – 1817. – Ч. 6. – Апрель. – С. 3–24; 141–151.

928. [*Срезневский И.*] Словацкие песни. – Харьков, 1832. – 62 с.

929. *Станкевич М.Є.* Іграшки // *Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є.* Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів, 1993. – С. 227–233.

930. *Старков Валерій.* В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // Наукові записки / ІУАД. – Т. 19. Тематичний випуск “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. – В 2-х кн. – Кн. II. – Ч. 2-а. – К.: ІУАД, 2009. – С. 291–310.

931. *Старков Валерій.* В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // *Старков Валерій.* Традиційна ігрова культура населення України. – К.: ІУАД, 2009. – С. 358–374.

932. *Старков Валерій.* Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка // Література і культура Полісся. – Вип. 18. Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – Ніжин, 2002. – С. 143–148.

933. *Старков Валерій*. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. // Наукові записки / ІУАД. – Т. 22. – К.: ІУАД, 2011. – С. 135–142.

934. *Старков Валерій*. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: “публікаційний прорив” Костянтина Сементовського 1843 р. // Наукові записки / ІУАД. – Т. 23. – К.: ІУАД, 2011. – С. 150–156.

935. *Старков Валерій*. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: 60-ті рр. XIX ст. // Наукові записки / ІУАД. – Т. 24. – К.: ІУАД, 2012. – С. 338–355.

936. *Старков Валерій*. Джерела дослідження традиційної ігрової культури населення України: історія формування. XIX – початок XXI ст. – К., 2020. – 372 с.

937. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 70-ті рр. XIX ст. // Наукові записки / ІУАД. – Т. 25. – К.: ІУАД, 2012. – С. 330–347.

938. *Старков Валерій*. Джерела про побутування карт у дозвіллі населення України у XVII–XIX ст. // Університет. – 2012. – № 2. – С. 20–26.

939. *Старков В.А.* Дитяча гра “Хобра-хобра!”: джерелознавчий аспект // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Вип. 8–9. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – С. 154–156.

940. *Старков Валерій*. До витоків української фізичної культури: народна свідомість у давньоруський період // Традиції фізичної культури в Україні: Збірник наукових статей / За заг. ред. *С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося*. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 5–24.

941. *Старков Валерій*. До історії видання українських народних ігор: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Вип. 4. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. – К.: УДНДІАСД, 2001. – С. 237–245.

942. *Старков В.* До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження “ігор та забав при мерці”) // МУЕ: Збірник наукових праць. – Вип. 2(5). – К., 2002. – С. 279–286.

943. *Старков В.А.* До питання про ігрову культуру українців // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Т. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 281–284.

944. *Старков Валерій.* Ігри мого дитинства (дитячі ігри в Києві в середині ХХ ст.) (закінчення) // *Валерій Старков.* Традиційна ігрова культура населення України. – К.:ІУАД, 2009. – С. 347–351.

945. *Старков Валерій.* Ігрова культура українців у творчій спадщині Митрофана Дикарева // Матеріали міжнародних науково-практичних читань “Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків”, присвячених пам’яті українського фольклориста Михайла Пазяка. – К., 2000. – С. 262–263.

946. [*Старков Валерій*]. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка / Укладання, вступ, коментарі *Валерія Старкова* // Пам’ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 20–52.

947. *Старков Валерій.* Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева // Література та культура Полісся. – Вип. 15: Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2001. – С. 199–269.

948. *Старков Валерій.* Локально-територіальні особливості народних ігор україно-російського порубіжжя як взаємодія культур (Старобільський повіт Харківської губернії кінця ХІХ ст.) // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: Збірка наукових праць. – Одеса: ОНУ, 2014. – С. 372–381.

949. *Старков Валерій.* “Материалы для словаря древнерусского языка” І.І. Срезневського як джерело вивчення давньоруської ігрової культури // Дриновський збірник. – Т. 6. – Харків; Софія, 2013. – С. 82–91.

950. *Старков Валерій*. Митрофан Дикарів. Історіографія життя і творчості // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – С. 50.

951. *Старков В.А.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86–100.

952. *Старков Валерій*. Періодизація формування джерельної бази у вивченні традиційної ігрової культури людності України: 40-ві – 50-ті рр. XIX століття // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 16–17 (Український археографічний збірник. – Т. 19–20). – К.: Український письменник, 2012. – С. 36–45.

953. *Старков Валерій*. Праця Петра Іванова “Игры крестьянских детей в Купянском уезде” як етапна у вивченні традиційної ігрової культури населення України // Сьомі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 417-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2013. – С. 150–154.

954. *Старков Валерій*. Публікація джерел вивчення ігрової складової календарної обрядовості українців у середині XIX ст.: 1860 та 1861 роки // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Збірник наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2011. – С. 297–305.

955. *Старков Валерій*. Текстологічні зауваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К. Вовка // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 7 (Український археографічний збірник. – Т. 10). – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2002. – С. 97–104.

956. *Старков Валерій*. Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі” // Наукові записки / ІУАД. – Т. 21. – К.: ІУАД, 2010. – С. 344–358.

957. *Старков Валерій*. Традиційна ігрова культура населення України. – К.: ІУАД, 2009. – 402 с.

958. *Старков Валерій*. Традиційна ігрова культура українців у творчій спадщині Павла Чубинського (ігри різних статево-вікових груп) // *Старков Валерій*. Традиційна ігрова культура населення України... – С. 352–357.

959. *Старков Валерій*. Традиційний елемент в записах ХХІ ст. зразків ігрової культури Поділля і Степової України // *Український археографічний щорічник*. – Нова серія. – Вип. 23–24. – К., 2020.

960. *Старков Валерій*. Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1886 року, або чому помилився Олександр Андрієвський? // *ІУАД*. – Т. 31. – К.: ІУАД, 2015.

961. *Старков Валерій*. Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року // *Український археографічний щорічник*. – Нова серія. – Вип. 19/20 (*Український археографічний збірник*. – Т. 22/23). – К., 2016. – С. 305–312.

962. *Старков В.* Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // *Концепції культури в історії української гуманітарної думки ХІХ–ХХ ст.* / За ред. І.М. Юдкіна. – К., 2007. – С. 95–105, а також: *Українські народні ігри: Втрати на шляху вивчення* // *Університет*. – 2009. – № 1. – С. 90–98.

963. *Старков Валерій*. Українські народні ігри Придонщини кінця ХІХ ст. // *Пам'ять століть*. – 2002. – № 1. – С. 104–106.

964. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: 80-ті рр. ХІХ ст. // *Університет*. – 2012. – № 4. – С. 49–62.

965. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша половина 90-х рр. ХІХ ст. // *Університет*. – 2012. – № 5–6. – С. 15–28.

966. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: друга половина 90-х років ХІХ ст. // *Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Збірник наукових праць*. – К.: ІУАД, 2013. – С. 61–78.

967. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок ХХ ст. // Наукові записки / ІУАД. – Т. 26. – К.: ІУАД, 2013. – С. 395–415.

968. *Старков Валерій*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: кінець 10-х – початок 30-х рр. ХХ ст. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 18. (Український археографічний збірник. – Т. 21). – К.: Український письменник, 2013. – С. 311–323.

969. *Стеблин-Каменский С.* Воспоминания об И.П. Котляревском // Полтавские ГВ. – 1866. – № 45–47.

970. *Стешенко І.* Історія української драми // Україна. – 1907. – № 1. – С. 56–80; № 2. – С. 147–182; № 3. – С. 332–361; № 4. – С. 14–40; № 5. – С. 152–171; № 6. – С. 269–285; № 7–8. – С. 101–143.

971. *Страшкевич Н.* Народные свадебные обряды и песни на Волыни. – СПб., 1892, а також: Пантеон литературы. – 1893. – № 4.

972. *Сумцов Н.Ф.* Бытовая сторона сочинений Г.Ф. Квитки // Харьков. – 1878. – №№ 272–275.

973. *Сумцов Н.* Велькдень // Южный Край. – 1911. – № 10263, а також: // Сніп. – 1911. – № 13.

974. *Сумцов Н.* Вечерниці // Мир. – 1881. – № 11.

975. *Сумцов Н.Ф.* Ворон в народной словесности // Этнографическое Обозрение. – 1890. – Т. IV. – № 1. – С. 61–86, а також: Харьковские ГВ. – 1890. – № 32 і окрема відбитка: М., 1890. – 26 с.

976. *Сумцов Н.* Дополнительные заметки // [Иванов П.В.] Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 9.

977. *Сумцов Н.Ф.* Заяц в народной словесности // Этнографическое Обозрение. – 1891. – Т. X. – № 3. – С. 69–83.

978. *Сумцов Н.Ф.* Досветки и посиделки // КС. – 1886. – № 3. – С. 421–444 і окрема відбитка: К., 1886. – 26 с.

979. *Сумцов Н.Ф.* Иоанн Вышенский. (Южно-русский полемист начала XVII ст.) // КС. – 1885. – № 4. – С. 649–677.

980. *Сумцов Н.Ф.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу // КС. – 1886. – № 1. – С. 17–40.

981. *Сумцов Н.Ф.* К истории малорусских свадебных обрядов (реферат) // Харьковский Календарь. – Харьков, 1884.

982. *Сумцов Н.* К истории южно-русских свадебных обычаев // КС. – 1883. – № 11. – С. 510–514.

983. *Сумцов Н.Ф.* Мышь в народной словесности // Этнографическое Обозрение. – 1891. – Т. VIII. – № 1. – С. 49–93 і окрема відбитка: М., 1891.

984. *Сумцов Н.Ф.* И.И. Манжура как поэт и этнограф // *Сумцов Н.Ф.* Из украинской старины. – Харьков, 1905. – С. 114–137.

985. *Сумцов Н.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881. – 206 с.

986. *Сумцов Н.Ф.* Писанки // КС. – 1891. – № 5. – С. 181–209; № 6. – С. 363–383 і окрема відбитка: К., 1891. – 49 с.

987. [*Сумцов Н.*] Про вечорниці // Южный край. – 1881. – № 44.

988. *Сумцов Н.Ф.* Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии // К предполагаемому “Описанию Харьковской губернии” // КС. – 1892. – № 7. – С. 120–122 (Изв. и зам.).

989. *Сумцов Н.Ф.* Символика славянских обрядов: Избранные труды. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. – 296 с.

990. *Сумцов М.Ф.* Слобожане: історико-етнографічна розвідка. – Харків: Видавництво “Союз”, 1918. – 240 с.

991. *Сумцов М.Ф.* Слобожане: історико-етнографічна розвідка / Підготував *Володимир Фрадкін*. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.

992. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография. (Посвящается памяти А.А. Потебни) // КС. – 1892. – № 1. – С. 1–10; № 2. – С. 206–225, 349; № 3. – С. 409–423; № 4. – С. 22–36; № 5. – С. 176–192; № 6. – С. 351–362;

№ 7. – С. 85–94; № 8. – С. 141–159; № 9. – С. 332–349; № 10. – С. 35–50; № 11. – С. 176–187; № 12. – С. 379–390; 1893. – № 3. – С. 528–531; 1895. – № 2. – С. 195–206; № 5. – С. 186–198; № 7–8. – С. 36–49; № 10. – С. 88–96; 1896. – № 7–8. – С. 133–150; № 9. – С. 262–274; № 11. – С. 166–177 і окремі відбитки: Вып. 1-й, с портретом А.А. Потебни. – Киев, 1893. – 4+168 с; Вып. 2-й, Киев. – 1897. – 85 с.

993. *Сумцов Н.Ф.* Хлеб в обрядах и песнях // *Сумцов Н.Ф.* Символика славянских обрядов... – С. 158–246.

994. *Таїрова-Яковлева Тетяна.* Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. – К.: ТОВ “Видавництво «КЛІО»”, 2017. – 184 с.

995. *Тихоницкая Н.Н.* Русская народная игра “Просо сеяли” // Советская этнография. – 1938. – № 1. – С. 145–165.

996. Традиції фізичної культури в Україні: Збірник наукових статей / За заг. ред. *С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося.* – К.: ІЗМН, 1997. – 248 с.

997. Украинский вестник, издаваемый Евграфом Фоломафинским, Разумником Гонорским и Гр. Фед. Квиткою. Ежемесячно. Харьков, 1816–1819 гг.

998. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. *Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского* и пр. – Т. 2. – Петроград, 1916. – С. 361–707.

999. Украинцы / Отв. ред. *Н.С. Полищук, А.П. Пономарев.* – М.: Наука, 2000. – 535 с.

1000. Українці: Історико-етнографічна монографія. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 830 с. (Макет видання).

1001. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528+544 с.

1002. *Устименко Т.М.* Село Зуевцы, Миргородского уезда, Полтавской губернии. Историко-этнографический очерк // Полтавские ГВ. – 1894. – №№ 40, 43, 50.

1003. Ф[енцик] Е. Об угроруссах // Наука (Вена). – 1893. – №№ 1, 3, 5–7.
1004. Фрадкин В.З. Библиография фольклорно-этнографических трудов Н.Ф. Сумцова // Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов... – С. 278–289.
1005. Фрадкін Володимир. Дорогий читачу! // Сумцов М.Ф. Слобожане... – Х.: Акта, 2002. – С. 5–6.
1006. Франко Иван. Дві школи в фольклористиці // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 149–155.
1007. Франко Иван. Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології // Збірник Філологічної секції НТШ. – Т. 6. – Львів, 1903. – С. V–XII.
1008. Фружинська О. “Кривий танець” як одна з найархаїчніших гаївок // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош. 3. – С. 387–394.
1009. Харламов М.А. Свадебные обряды и песни гор. Ейска // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 36. – Тифлис, 1906. – С. 35–71.
1010. Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Борисенко В. та ін. – К.: Родовід, 1997. – 384 с.
1011. Хропко П. Иван Котляревський: Біографічний нарис.– К.: Дніпро, 1969. – 103 с.
1012. Цвиркун, іграшка // Дзвоник (Львов). – 1893. – № 3.
1013. Церковно-историческое и статистическое описание церкви и прихода в с. Середняках, Гадячского уезда // Полтавские ЕВ. – 1906. – №№ 7–10.
1014. Цертелев, князь. Опыт собрания старинных малороссийских песен. – СПб., 1819. – 6+62 с.
1015. Цертелев, князь. О старинных Малороссийских песнях // Сын Отечества. – 1818. – Ч. 45. – № XVI. – С. 124–136.
1016. Циганок О. Обрядові ігри в похоронній звичаєвості українців // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 646–648.

1017. *Цьось А.В.* Українські народні ігри та забави. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.
1018. *Цьось А.В.* Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 376 с.
1019. *Чебанюк О.* Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій // Регрес і регенерація у народному мистецтві. – К., 1998. – С. 92–99.
1020. *Чебанюк О.* Народні ігри в системі календарно-обрядових свят українців // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 1996. – С. 5–9.
1021. *Чебанюк О.* Первісний агон і гендерні стосунки між дівочою і парубочою громадами у фольклорному освітленні // Українське народознавство: стан, перспективи розвитку на зламі віків. – К., 2000. – С. 255–256.
1022. *Чебанюк О.* Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // НТЕ. – 1997. – № 4. – С. 86–95.
1023. *Чубинский П.П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки РГО по отделению этнографии. – Т. 2. – 1869. – С. 677–716 та окреме видання: СПб., 1869. – 41 с.
1024. *Чулков М.* Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных обрядов, колдовства, и проч., сочиненная М. Ч. – 2-е изд. – М., 1786. – 2+326 с.
1025. *Шаблювський Є.С., Деркач В.А.* Перлина української літератури // Передмова до факсимільного видання “Енеїди” 1842 року. – К.: Дніпро, 1980. – 19 с.
1026. *Шанін Ю.* Ігри українського народу // Старт. – 1967. – № 10. – С. 22–23.
1027. [*Шафонский А.*] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное дейст. стат. сов. и кавалером *Афанасием Шафонским.* – В Чернигове, 1786 года. К.: Издал *М. Судиенко.* – в 2-х Ч. – К., 1851. – XXII+697 с.

1028. *Шевченко Євген*. Українська народна тканина. – К., 1999. – 416 с.

1029. *Ш[ероцький К.]* Різдвяні свята в деяких пам'ятках староруського мистецтва // Рада. – 1912. – № 4.

1030. *Шинкаренко В.Д.* Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с.

1031. *Шкрумеляк Ю.А.* Про дитячу гру “Хобра-хобра!” // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 119–120.

1032. *Шмаков С.А.* Игры учащихся – феномен культуры. – М.: Новая школа, 1994. – 240 с.

1033. *Шухевич Володимир*. Гуцульщина // МУРЕ. – Т. II. – 1899. – 2+144 с. (частина перша); Т. IV. – 1901. – С. 145–318 (частина друга); Т. V. – 1902. – 255 с. (частина третя); Т. VII. – 1904. – 255 с. (частина четверта); Т. X. – 1908. – 2+300 с. (частина п'ята).

1034. *Щ. Д.* Козак Мамай (народня картинка) // Сяйво. – 1913. – Ч. 10–12. – С. 251–258.

1035. *Щербак І.* Діти в традиційних обрядах і звичаях українців // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71–74.

1036. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева / Переклад *Л.В. Пащиної* // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277.

1037. *Щурат В.* Глаголки і риндзівки // Діло. – 1910. – Ч. 95.

1038. *Щурат В.* Свято молодіжи // Діло. – 1907. – № 268.

1039. *Эварницкий.* Как встречали запорожские казаки новый год // Одесский Вестник. – 1889. – № 5.

1040. Экспедиция Географического общества для исследования юго-западного края // Киевлянин. – 1869. – № 78. – С. 307–308; № 127. – С. 502; № 131. – С. 517–518 і окрема відбитка: СПб., 1869. – 36 с.

1041. Этнографические этюды. (По поводу экспедиции Географического Общества в Юго-Западный край) // Киевлянин. – 1870. – № № 42, 43, 84.

1042. *Юрковья С.* Сучасний українець у весільних звичаях і піснях // Правда (Львов). – 1892. – №№ 10–12. – С. 651–658, 711–718, 785–796; 1893. – №№ 1–3. – С. 30–33, 70–76, 149–154, 195–200.

1043. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – К., 1992. – 560 с.

1044. *Янушевский И.В.* Очерки гражданской и церковной жизни Подолии // Подольские Ев. – 1891. – № 36. – С. 891–914; № 37. – С. 927–962; № 44. – С. 1137–1143; № 47. – С. 1233–1244; № 49. – С. 1294–1300.

1045. *Ястребов В.* Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – № 10. – С. 110–128.

1046. *Яценко М.Т.* Іван Котляревський // *Котляревський Іван.* Твори... – С. 3–34.

1047. *Яценко М.Т.* М.І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія... – С. 5–43.

1048. *Яцимирский Б.М.* “Маланка”, как вид святочного обрядового ряжения (в Галиции, на Подолии и в других местах Малороссии и Бессарабии) // Этнографическое Обозрение. – 1914. – Т. 101–102. – № 1–2. – С. 46–77 і окрема відбитка: Москва, 1914. – 32 с.

1049. *Ящуржинский Х.* Лирические малорусские песни, по преимуществу свадебные, сравнительно с великорусскими // Русский филологический вестник. – Т. III. – 1880. – №№ 1–3 і окрема відбитка: Варшава, 1880. – IV+126 с.

1050. *Ящуржинский Хр.* Остатки языческих обрядов, сохранившихся в малорусском погребении // КС. – 1890. – № 1. – С. 130–132 (Изв. и зам.).

1051. *Ящуржинський Хр.* Поезія різдвяних свят // Сяйво. – 1913. – ЧЧ. 10–12. – С. 237–239.

1052. *Ящуржинський Хр.* Причинки до пізнання культу предків на Україні // Записки НТШ. – 1912. – Т. 109. – С. 5–9.

1053. *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – № 11. – С. 234–273.

1054. *Ящуржинський Хр.* Щедрий вечір. (Етнографічний нарис) // Сяйво. – 1913. – ЧЧ. 10–12. – С. 239–240.
1055. *Andaw O.* Zabobony, pieśni s obrzędy ludu z nad źródeł Sanu i Dniestru // *Wędrowiec*. – 1882. – T. I. – S. 115, 155, 167, 186, 202, 212, 230.
1056. *Barwiński A.* Das Volksleben der Ruthenen // Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – 1898. – T. 18. – S. 376–440.
1057. *Chłopicki Edw.* Od Buga do Bohu? Wspomnienie z podróży // *Kłosa*. – 1875. – T. II. – S. 283, 302, 318, 330, 348, 360, 379, 396, 410.
1058. *Chłopicki Edward.* Pińszczyzna, notatkiz teki podróźnej // *Kłosa*, czasopismo ilustrowane, poświęcone naukom i sztukom. – Warszawa, 1886. – S. 123, 140, 149.
1059. *Chłopicki E.* Stepowe szlaki // *Kłosa*. – 1880. – II. – S. 142, 157, 166, 172, 183, 205, 220, 252, 270, 275, 302, 316.
1060. *Chłopicki E.* Wędrowka po gubernii kijowskiej // *Tygodnik ilustrowany*. – 1881. – II. – S. 262–351.
1061. *Czarnocki Adam.* [*Chodakowski Zorian Dołęga*]. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // *Cwiczenia naukowe*. – T. 1. – Warszawa, 1818. – S. 1–27.
1062. *Fischer Adam.* Rusini, zarys etnografii na Rusi. – Lwów, 1928.
1063. *Gr. M.* [*Grabowski Mihał*]. Literatura i krytyka. *Pisma M. Gr.* – Wilno, 1837. – 136+2 s.
1064. *Gr. M.* [*Grabowski Mihał*]. O pieśniach ukraińskich // *Gr. M.* [*Grabowski Mihał*]. Literatura i krytyka... – S. 37–92.
1065. *Falkowski J.* Narzędzia rolnicze typu rylcowego. Studium paleo-etnologiczne. – Lwów, 1931.
1066. *Harasymchuk R.* Etnografja polonin huculskich. – Lwów, 1938.
1067. *Harasymchuk R.* Tańce huculskie. – Lwów, 1939.
1068. *Hnatjuk Vol.* Die Brautkammer. Eine Epizode aus den ukrainischen Hochzeitsbräuchen // *Ανθρωποφυτεια*. Jahrbücher für folkloristische Erhebungen

und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral. – 1909. – T. 6. – S. 113–149.

1069. *Kaindl R.* Das Osterfest in der Bukowina // Beilage zur Allgemeinen Zeitung (München). – 1901. – № 79.

1070. *Kaindl R.F.* Der Festkalender der Rusnaken und Huzulen // Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesellschaft in Wien. – 1896 i окрема відбитка: Czernowitz, 1896.

1071. *Kajndl R.* Die Ruthenen in der Bukowina. – Th. 1. – Czernowitz, 1889.

1072. *Kaindl R.* Russische Hochzeitsgebräuche in der Bukowina // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin, 1901. – S. 158–169, 280–286.

1073. *Kalendarz huculski // Lud.* – 1899. – T. 5. – Zesz. 3

1074. *Kampenhausen.* Bemerkungen über Russland. – Leipzig, 1807.

1075. *Kampenhausen.* Uwagi nad Moldawią, Bessarabią, Krymem, Białorossią i Ukrainą // Pamiętnik Lwowski. – 1819. – T. II. – S. 407–409.

1076. *Kolberg Oskar.* Pieśni z Podola rossyjskiego w latach 1858 i 1862 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 12. – 1888. – S. 235–251 i окрема відбитка: Kraków, 1888. – 19 s.

1077. *Kosiński W.* Jajko w trumnie // *Lud.* – 1909. – T. 15. – Zesz. 4. – S. 356.

1078. [*Kosiński Wł.*] Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyj zachodniej przez d-ra *Władysława Kosińskiego* // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – T. 7. – II. Dział etnograficzny. – Krakow, 1904. – S. 1–86. (Розділ III. Dzieci).

1079. [*Lassota Erich*]. Tagebuch des *Erich Lassota von Steblau*: Nach einer Handschrift der von Gersdorf = Weichaschen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. – Halle, 1876. – S. 191–228.

1080. *Łopaciński H.* Najdawniejsze świadectwo polskie o wróżbach w wigilję św. Andreja // *Wisła.* – T. XI. – 1897. – S. 641–643.

1081. [*Lutskay Micael*]. Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialectivigentis linguae edita per *Micaelem Lutskay*. – Budaë, 1850.

1082. *Marczyński Waw*. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – T. 1–3. – Wilno, 1820–1822. – 349+302+316 s.

1083. *Marianu*. Inmormîntarea la Români // Studiu etnograficû. Edtunea Academieî Române. – Bucuresti, 1892. – T. VI. – S. 192–222.

1084. *M[ilewski] K*. O Hucułach // Biblioteka Polska. – T. 1. – 1821. – S. 187–193.

1085. *Moszyński Kazimierz*. Kultura ludowa Słowian – Kraków, 1934. – Cz. 2, zeszyt 1: Kultura duchowa; 1939. – Cz. 2, zeszyt 2: Kultura duchowa.

1086. *Nacher Fritz*. Feste, Sitzen und Bräuche der Ruthenen // Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung. – 1892. – №№ 30–35.

1087. *Pietkiewicz Zenon*. Lud Polesia litowskiego // Tygodnik powszechny (Warszawa). – 1884. – S. 346, 360; 1885. – S. 10, 42, 58, 76, 91, 108, 118, 171, 186.

1088. *Piotrowski W*. Obrzęd pogrzebowy na Ukrainie // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 220–221.

1089. *Reinfuss R*. Łemkowie jak grupa etnograficzna. – Wrocław, 1948.

1090. *Rusov Mykhailo* // Encyklopedia of Ukraine. – Vol. IV. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – P. 447.

1091. *Szczęsny-Jastrzębowski*. Poszukiwania archeologiczno-etnograficzne. (Sobótka i pojęcia ludu o przyrodze) // Gazeta Radomska. – 1893. – №№ 17, 18.

1092. *Szujski Józef*. Die Polen und Ruthenen in Gallizien // Die Völker Österreich-Ungars / Ethnograf. Und culturhistorische Schilderungen. – T. IX. – Wien und Teschen. – 1882. – S. 35, 55–57.

1093. *Volkov Théodore*. Rites et usages nuptiaux en Ukraine // L'Anthropologie. – T. II. – Paris, 1891. – P. 160–184, 408–437, 537–587; T. III. – Paris, 1892. – P. 541–588.

1094. *Wahylewič J.* Huculowé, obywatelé wychodnjho pohorj Karpatského // Časopis českého Museum (Praha). – 1838. – S. 474–498; 1839. – S. 45–68.

1095. *Wójcicki Kaz.* Klechdy starozytne podania ludu polskiego i Rusi. – T. 1–2. – Warszawa, 1837. – 237+215 s.

1096. *Wójcicki Kaz.* Klechdy starozytne podania ludu polskiego i Rusi. Wyjątki. // Muzeum domowealbo czytelnia wieczorna. – T. 1. – 1835. – S. 309–312.

1097. *Wójcicki Kaz.* Pogrzeby u słowian // Muzeum domowealbo czytelnia wieczorna. – T. 1. – 1835. – S. 82–83, 94–96, 106–108.

1098. *Zaleski Wacław* O pieśniach ludu // Rozmaitości. Dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1831. – S. 345, 361, 367, 377.

1099. *Zaleski Wacław (Wacław z Oleska)* O pieśniach ludu polskiego i ruskiego // Pątnik narodowy. – Lwow, 1827. – S. 90–128.

1100. *Ziembra.* Przyczynek do słownictwa złodziejskiego i kilka próbek poezii złodziejskiej w okolicach Dąbrowy górniczej // Wisła. – 1890. – T. 1.

1101. *Ziembra J.S.* Zwyczaje pogrzebowe w okolicach Uszycy, na Podolu rosijskim (według wiadomości udzielonych przez P. *Konrada Szymańskiego*) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1888. – T. 12. – S. 227–229 i окрема відбитка: Kraków, 1888. – 3 s.

IV. Література довідкового характеру

1102. *Андрієвський Ол.* Бібліографія літератури українського фольклору. – К., 1930. – XXVII+778 с.

1103. *Боряк Олена.* Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.). – К.: Українознавство, 1994. – 124 с.

1104. [Грінченко Б.Д.] Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу *Борис Грінченко*: В чотирьох томах / НАН України, Ін-т української мови. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. I. А–Ж. –

(2)+496 с.; Т. II. З–Н. – (4)+575+V с.; Т. III. О–П. – (4)+507 с.; Т. IV. Р–Я. – (4)+563+III+XXXV+(8) с. (Перевидання першого видання: У Києві, 1908–1909. – Т. I–II. – 1908; Т. III–IV. – 1909.).

1105. *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., Наукова думка, 1969. – 560 с.

1106. [Зеленин Д.К.] Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России. 1710–1910 г.г. (Жилище. Одежда. Музыка. Искусство. Хозяйственный быт.). Составил Д.К. Зеленин. – СПб., 1913. – XL+733 с.

1107. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд *И.И. Срезневского*. – Т. 1–3. – СПб: Издание Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – Т. 1. А–К. – 1893. – [3]+IX+49+1420 стб.; Т. 2. Л–П. – 1902. – [3]+15 с. +1802 стб.; Т. 3. Р–Я. Дополнения. – 1912. – 1684 стб.+272 стб.+13 с.

1108. [Мороз Мирослав] Бібліографія українського народознавства у 3-х томах / Зібрав і упорядкував *Мирослав Мороз*. – Львів: ІН НАНУ, 1999. – Т. 1. – Кн. 1–2. – 1097 с.

1109. Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / Укладачі *Н.В. Аксьонова* та ін. – Харків: ХНУ, 2008. – 336 с.

1110. Словник української мови / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I. А–В. – 1970. – XXVIII+799 с.; Т. II. Г–Ж. – 1971. – 550 с.; Т. III. З. – 1972. – 744 с.; Т. IV. І–М. – 1973. – 840 с.; Т. V. Н–О. – 1974. – 840 с.; Т. VI. П–Поїти. – 1975. – 832 с.; Т. VII. Поїхали–Приробляти. – 1976 – 723 с.; Т. VIII. Природа–Ряхтливий. – 1977. – 927 с.; Т. IX. С. – 1978. – 916 с.; Т. X. Т–Ф. – 1979. – 658 с.; Т. XI. Х–Ь. – 1980. – 699 с.

V. Дисертаційні дослідження

1111. *Гладкий М.* Традиційне скотарство населення українського середнього Полісся (друга половина XIX – перша третина XX ст.). Спеціальність 07.00.05. Автореферат дис. ...канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 18 с.

1112. *Гузій Р.* Похоронні звичаї та обряди Карпат (XIX–XX ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 24 с.

1113. *Старков В.А.* Физическая культура Древней Руси: Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. – КГУ, 1991. – 268 с.

1114. *Щербак І.* Діти в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 18 с.

VI. Інтернет-ресурси

1115. *Випасняк Андрій.* Ігрові традиції пастушої культури українського населення Східної Галичини у 20–30-х рр. XX ст. (За матеріалами етнографічних досліджень Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської областей) // [Електронний ресурс]. URL: <http://www.VuzLib.com/content/view/1867/57/>

1116. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. – Т.Т. 1–50. – СПб., 1903–1905. (http://demoskope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97uezd.php?reg=1635)